

ИНСТИТУТ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И УМЕТНОСТ, БЕОГРАД
УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА „СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ“, БЕОГРАД
FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
CENTAR ZA KOMPATIVNOHISTORIJSKE I INTERKULTURNE STUDIJE

ЕДИЦИЈА ЛИМЕС

Књ. 2.

Међународни научни одбор

Проф. др Љиљана Бањанин, Универзитет у Торину; проф. др Бојан Ћорђевић, Филолошки факултет, Београд; проф. др Горан Радоњић, Филолошки факултет, Никшић; prof. dr Sanja Roić, Filozofski fakultet, Zagreb; проф. др Алла Татаренко, Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів; prof. dr Boris A. Novak, Univerzitet u Ljubljani; др Светлана Шеатовић, научни саветник, Институт за књижевност и уметност, Београд

Уредници зборника

Др Светлана Шеатовић, Институт за књижевност и уметност, Београд
Др Сања Ројић, Филозофски факултет, Загреб
Др Марко М. Радуловић, Институт за књижевност и уметност, Београд

Рецензенти

Проф. др Бојан Ћорђевић, Филолошки факултет, Београд
Проф. др Ива Гргић Мароевић, Свеучилиште у Задру
Проф. др Слађана Јаћимовић, Учитељски факултет, Београд

Посљедње пушовање морем Нике Баршүловића, 1939.

Међународни зборник настао је као резултат рада у оквиру одељења Поетика модерне и савремене српске књижевности Института за књижевност и уметност

НИКО БАРТУЛОВИЋ: ВРТЛОГ ИДЕЈА И ИДЕНТИТЕТА

МЕЂУНАРОДНИ ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИ ЗБОРНИК РАДОВА

Институт за књижевност и уметност, Београд
Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, Београд
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Centar za komparativnohistorijske i interkulturne studije

Београд 2023.

UVODNA REČ

Međunarodni interdisciplinarni zbornik radova *Niko Bartulović: vrtlog ideja i identiteta* rezultat je istoimenog naučnog skupa održanog u Beogradu 17. 12. 2021. Zbornik i skup predstavljaju rezultat saradnje odeljenja *Poetika moderne i savremene srpske književnosti* Instituta za književnost i umetnost, Beograd, Univerzitetske biblioteke „Svetozar Marković“, Beograd, i Centra za komparativnohistorijske i interkulturene studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. U pitanju je, dakle, još jedna uspešna saradnja pomenutih institucija koje zajedničkim naporima nastavljaju rad na projektima kritičkog istraživanja i (pre)vrednovanja brojnih stvaralaca koji na različite i višestruke načine pripadaju i srpskom i hrvatskom kulturnom nasleđu 20. veka.

Zbornik *Niko Bartulović: vrtlog ideja i identiteta* predstavlja prvu kolektivnu monografiju posvećenu životu i delu ovog nekada veoma cenjenog i nagrađivanog autora, čije je stvaralaštvo nakon Drugog svetskog rata svesno prećutkivano. Reč je ujedno o drugoj knjizi u ediciji Instituta za književnost i umetnost „Limes“.¹

1 Prvi zbornik u ediciji – *Josip Sibe Miličić – vreme, prostor, sudbine* (Beograd 2018) posvećen je još jednom nedovoljno proučenom i sistematski zaboravljanom piscu.

Ova edicija posvećena je prevazilaženju granica i preispitivanju književnih kanona kroz proučavanje opusa i delovanja pisaca čiji život i stvaralaštvo obeležavaju pluralni identiteti i koji istovremeno pripadaju različitim, ali jezički i kulturno bliskim književnostima. Tako „Limes“ obnavlja interesovanje za manje proučavane, u slučaju Miličića i Bartulovića i prilično zaboravljene, pisce i njihova dela, i predstavlja mesto susreta i plodotvornog dijaloga kultura. Zahvaljujući tome edicija ispunjava važan zadatak nepristrasnog proučavanja književne i kulturne prošlosti, a do sada objavljeni zbornici donose niz novih istorijskih i književnih činjenica o stvaranju i delovanju međuratnih pisaca.

Niko Bartulović (1890–1945) bio je jugoslovenski pisac, novinar, pozorišni radnik i prevodilac, rođen u Starom Gradu na Hvaru. Rad ovog društveno angažovanog intelektualca odvijao se u dinamičnoj i složenoj atmosferi prve polovine 20. veka.

Nakon završene osnovne škole u rodnom mestu, tom najstarijem gradu na dalmatinskoj obali, u neposrednom susedstvu Hektorovićevog Tvrđalja, Bartulović je pohađao gimnaziju u Splitu i Zadru, gde je i maturirao, a potom se upisao na studije slavistike u Pragu, koje je nastavio, zajedno sa romanistikom, u Gracu.

Neposredno pred početak Prvog svetskog rata uhapšen je od austrougarskih vlasti i tri godine proveo po različitim zatvorima u Splitu, Šibeniku, Mariboru i Grac-Karlau. U Mariboru je, između ostalih, tamnicu delio i sa Ivom Andrićem. Uprkos teškim uslovima tokom tamnovanja, Bartulović je sačuvao bodrost duha: čitao je knjige, o njima raspravljao s drugovima i jezički se usavršavao, o čemu je vodio i svojevrzne tamničke zabeleške – čije se fotografije po prvi put obelodanjuju u ovom zborniku, ljubaznošću Jurice Škudara, Bartulovićevog potomka. Nakon izlaska iz zatvora Bartulović je jedan od osnivača *Književnog juga*, časopisa koji je uređivao sa Ivom Andrićem, Vladimirom Ćorovićem i Brankom Mašićem.

Godine 1921. izabran je za prvog intendanta Narodnog kazališta u Splitu,² a u tom periodu postaje i aktivan član Organizacije jugoslovenskih nacionalista (Orjuna). Na funkciji upravnika Narodnog kazališta ostaje sve do 1926, kada se sa suprugom Florom seli u Beograd. U prestonici Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca Bartulović je aktivan učesnik u kulturnom i književnom životu, a njegovu su kuću posećivali i s njim drugovali priznati intelektualci i umetnici toga vremena, poput Ive Andrića, Miloša Crnjanskog, Iva Vojnovića, Desanke Maksimović, Oskara Tartalje, Maje Čulić Nižetić, Jorja Tadića, Ive Tijardovića, Angjela Uvodića, Tomislava Krizmana, Ignjata Joba, Jerolima Mišea, Nikole Beševića, Zore Petrović, Milene Pavlović-Barilli, Lazara Ličenoskog, Lojza Dolinara, Dujma Penića.

Po izbijanju Drugog svetskog rata Niko Bartulović se vraća u Split i živi najpre povučeno, potom i skriveno. Pošto je, nakon oslobođenja, uhapšen od novih, komunističkih vlasti, ubijen je bez presude, 1945. godine, na putu ka Topusku, gde ga je očekivalo suđenje. Jurica Škudar navodi da je na ovaj put Bartulović krenuo iz iste one splitske tamnice u koju je zatvoren pred sam početak Prvog svetskog rata. Tako se veći deo burnog i bogatog života ovog Jugoslovena-idealiste i opredeljenog kritičkog rojaliste odvijao omeđen tamničkim iskustvom, da bi na kraju bio nasilno okončan.

Bartulović je bio plodan pisac koji je u svim (ne)prilikama svog života uspevao da ostane stvaralački aktivan. Objavio je dva romana *Na prelomu* (1929)³ i *Moj prijatelj Tonislav Malvasija* (1940), dve knjige pripovedaka *Ivanjski krijesovi* (1920), *Ljudi na ostrvu* (1931), drame *Kuga* (1918) i *Bijedna Mara* (1922), antologiju *Jadranska antologija* (1934), popularno-naučnu knjižicu *More u našoj književnosti* (1927), zatim spis koji se bavi istorijom Orjune *Od revolucionar-*

2 Videti rad Bojana Đorđevića „Teatar u Splitu u doba Desničine mladosti: politika i kultura“: <https://openbooks.ffzg.unizg.hr/index.php/FFpress/catalog/download/92/153/6952?inline=1>

3 Rukopis ovog romana odneo je prvu nagradu na konkursu Ministarstva prosvete Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1928. godine.

ne omladine do Orjune (1925), kao i prigodnu knjigu u čast kralja Aleksandra *Spomen knjiga: 10 godina vladavine Njegovog Veličanstva kralja Aleksandra I* (1931). Za života su mu izašla i *Sabrana dela* (1932) u dve knjige, kao i *Izabrane pripovetke* (1938), a posthumno je objavljen roman *Glas iz gorućeg grma* (2003), na kome je Bartulović radio tokom Drugog svetskog rata i koji predstavlja izmenjenu i dopunjenu verziju romana *Na prelomu*.

Bartulović je bio veoma aktivan i u društveno-književnom životu: uređivao je nekoliko listova, a kritike, eseje, polemike i publicistiku objavljivao je u najvažnijim časopisima svoga doba: *Književnom jugu*, *Srpskom književnom glasniku*, *Jadranskoj straži*, *Javnosti*, *Krugu*, *Vidicima*, i mnogim drugim.

Nakon Drugog svetskog rada Bartulovićevo delo tonulo je u (nametnuti) zaborav, a o njegovoj tragičnoj sudbini širile su se različite dezinformacije, od kojih su neke, uprkos novim saznanjima koja ih opovrgavaju, još uvek na snazi. Ovaj zbornik jedan je od pokušaja da se istorijska nepravda ispravi i Bartulovićevom delu omogući nesmetan pristup zainteresovanih stručnjaka koji će njegovo stvaralaštvo i mesto u istorijskom kontekstu nepristrasno osvetliti i pravedno oceniti.

Zbornik *Niko Bartulović: vrtlog ideja i identiteta* sadrži 16 naučnih radova autora iz Srbije, Hrvatske i Italije, podeljenih u tri celine. Četvrta celina zbornika donosi važan prilog biografiji Nike Bartulovića, svedočanstvo njegovog potomka Jurice Škudara, u kome se iznose do sada nepoznati detalji iz privatnog i javnog života ovog pisca, koji će svakako biti od velike koristi budućim proučavaocima njegovog dela. Zbornik donosi i bogat foto-blok koji sadrži veliki broj ranije neobjavljivanih fotografija koje nam je, u ime Bartulovićeve porodice, nesebično stavio na raspolaganje gospodin Jurica Škudar, kome se ovom prilikom posebno zahvaljujemo.

Heterogenost Bartulovićevog života i rada zahtevala je interdisciplinarni pristup, zbog čega se među autorima zbornika nalaze istoričari, književni teoretičari i istoričari, slavisti i romanisti. Više generacija tumača analiziralo je Bartulovićev književni, dramski, prevodilački i publicistički opus, kao i njegov društvenointelektualni angažman i istorijske (ne)prilike u kojima je delovao.

U prvoj celini zbornika osvetljava se presek identiteta koji čine sadržaj Bartulovićevog bića i donose važni uvidi o društveno-političkim okolnostima njegovog književnog i javnog delovanja. Posebna pažnja posvećena je ideološkim elementima u Bartulovićevom opusu vezanim za ideju ujedinjenja Južnih Slovena i za njegovu jugoslovensko opredeljenje, zatvorske dane posle Sarajevskog atentata, članstvo u Orjuni. Na taj način opisana je pozicija i utvrđeni slojevi identiteta njegove multikulturalne i politički disperzivne ličnosti.

Drugi deo posvećen je važnim temama Bartulovićevog stvaralaštva, pre svega idejama Mediterana i Jadrana, transpoziciji tamničkog iskustva u književni motiv, kao i najznačajnijem Bartulovićevom romanu *Na prelomu*, koji predstavlja autorov umetnički osvrt na život i rad svoje generacije.

U trećem delu istražuje se saradnja ovog pisca sa Ivom Andrićem, Milošem Crnjanskim, Vladimirom Čerinom i drugim značajnim ličnostima njegovog doba, odnosno Bartulovićeve veze sa drugim književnostima, pre svih slovenačkom i italijanskom.

Kvalitetnim naučnim priložima i interdisciplinarnim pristupom, uz vrednu biografsku tekstualno-vizuelnu građu, zbornik pruža do sada najcelovitiji pogled na Bartulovićev život, delo, i na njegovo vreme. Urednici izražavaju nadu da će ova knjiga biti od koristi budućim proučavaocima i svima koji su zainteresovani za lik i delo ovog plodnog pisca Jadrana i njegove obale, kao i onima koje zanima složenost kulturnih identiteta nedovoljno proučenog perioda između dva svetska rata na ovim prostorima.

Uredništvo

Svetlana Šeatović

Sanja Roić

Marko M. Radulović

ПРВИ ДЕО

КЊИЖЕВНИ ИДЕНТИТЕТ(И) НИКЕ БАРТУЛОВИЋА

Сажетак: Југословенско национално опредјељење Н. Бартуловића је потврђено његовим књижевним и политичким дјеловањем. Вођен идејом културног јединства југословенских народа, Бартуловић ради на успостављању идентитета југословенске нације. У књижевним чланцима пише о ауторима словеначке, хрватске и српске традиције. По пресељењу у Београд врло је активан у културном животу: уредник више листова, сарадник *Лейбойса Мајице српске* и *Српској књижевној гласника*, аутор издања романа и збирки приповиједака. „Протјеривање“ југословенске традиције последице распада СФРЈ из културе сјећања не може оспорити постојање те традиције и њене трагове у нашем времену. Као приповједач Бартуловић је у натуралистичким сликама људи и прилика тијесно везан за завичајни простор (близак Матавуљевим приморским мотивима), док у београдским темама прелази у фантастику, пуну сатиричних алузија и инвектива на савремено друштво. По аутору, Бартуловићево дјело је жив примјер повезаности књижевности Срба и Хрвата и њиховог југословенског оквира, те један од путоказа ка превазилажењу њихове савремене неповезаности и нетрпељивости.

Кључне ријечи: Бартуловић, књижевност Срба и Хрвата, југословенство, Андрић, приповједач

Тешкоћа око ове умножене јединице или обједињене множине у наслову је што Нико Бартуловић својим опредјељењима, дјеловањем и дјелом заправо превазилази сав-

ремене дилеме и опредјељења историчара књижевности и културе Срба и Хрвата. Рођењем Хрват, определилио се као Југословен (Југославен), дјеловао и живио с увјерењем да се ствара (и да постоји чак) и југословенска нација и југословенска књижевност. У данашње доба хоће (хоћемо) да га смјесте (смјестимо) у српски или хрватски одсјек, или да се прогласи отпадником и издајником. Тиме се заправо интерес или видик савремености премјешта у прошлост, немилосрдно нарушавајући њену изворност или право стање ствари.

Један свој идентитет, свој завјет, Бартуловић посвједочује и непосредно и посредно: говорећи поводом смрти Томаша Масарика, творца Чехословачке Републике, подсјетиће на домаће „велике традиције, – на традиције Косовског жртвовања, Светог Саве, Гргура Нинског, Трубара, Доситеја и Штросмајера“ (Бартуловић 1937: 14). Та визија југословенске културе није била само утопија. С промјенљивим интензитетом живјела је од двадесетих до осамдесетих година 20. вијека (и раније): најмаркантнији представници свих југословенских народа – а за вријеме социјалистичке Југославије и Македонаца, били су у школским програмима, у читанкама и историјама југословенске књижевности, и у јавним манифестацијама.

Не улазећи у национални или политички идентитет Нике Бартуловића, рачунамо на књижевне аспекте тога идентитета. Кад сам образлагао укључивање Нике Бартуловића у *Књижевност Српске Крајине*, заправо „Књижевни рад Срба у Хрватској“ (како је своју књигу назвао Станко Кораћ), напоменуо сам да привремено тријумф југословенске идеје и углед Србије током и после Првог свјетског рата проширује круг српски оријентисаних писаца у претежно хрватским и католичким културним зонама. Они се вежу непосредно за српску књижевност или за српско-хрватски културни простор, иако изворно не припадају књиже-

вном наслеђу крајишких Срба.¹ У тај сам круг, поред Иве Ћипика и Сибе Миличића, укључио и Нику Бартуловића, једног од водећих људи југословенске националне омладине пред Први свјетски рат и током рата. Он је од првих дана свог књижевног и публицистичког рада био вођен идејом културног јединства Југословена, а нарочито по оснивању Државе Срба, Хрвата и Словенаца и преименовања у Краљевину Југославију. То потврђују и чланци о дјелима и личностима Ивана Цанкара, Ђуре Димовића, Мирка Королије, Отона Жупанчича, или поводом годишњица Симе Матавуља, Динка Шимуновића, Виктора Цара Емина. Његови публицистички списи посвећени су понајвише идеји осамостаљења југословенских народа од Хабзбуршке монархије (*Од револуционарне омладине до Орјуне*, Сплит 1925). У предговору *Јагранској анџолоџији* говори о приморским Југословенима и о ширењу приморског менталитета међу југословенским племенима, рачунајући на што већу повезаност између југословенских регија. У Бартуловићевој животној идеологији и дјеловању био је рад на „југославизацији“ словенских „племена“ (а то значи: стапању племена у један народ, у нацију). Чедомир Вишњић му је у поговору издању романа *Глас из јорућеї ірма* дао атрибут **апостол југословенства**, а тај атрибут је Бартуловић додијелио Јовану Скерлићу (*Књижевни јуї*, 15. марта 1918).

Бартуловић је у српску књижевност ушао преко југословенског опредјељења, службе у Београду, уређивања листова и часописа, сарадње у *Српском књижевном іласнику*, издања Сабраних дела, издања у Српској књижевној задрузи. Заступао је идеју о „натплеменској“ књижевности и о Југословенима као нацији, те би на њега требало гледати као на припадника те нове, југословенске „националне“ књижевности. Под тим атрибутом претендовало се на укупно књижевно наслеђе југословенских народа. Шта

1 Д. Иванић. *Књижевност Српске Крајине*.

је друго *Југословенска књижевност* П. Поповића (1917, 1919), или, неколико деценија потом, *Југославенска књижевност* Антуна Барца (1954)? Или толико приручних књига, за школу, све до 1991, а можда и касније. Методолошки, научни проблем је био у томе што су се паралелне, истовремене, а неповезане, често и разновремене појаве покушале видјети као дио органске цјелине или органске везе, а до таквих веза је долазило тек од доба Копитара и Вука, односно илирства, заједничког правописа и јачања идеја југословенства, без обзира на ране мисли Доситеја Обрадовића (и његовог сљедбеника Павла Соларића) о језичком заједништву народа подијељеног вјером. Павле Поповић чак тврди да од 1850. године „имамо једну књижевност, са једним језиком [...] и све се слило у праву националну књижевност“ (Поповић 1919: 196). То што се природно повезивало и стапало без обзира на различите државе (Аустрија, Турска, кнежевине Србија и Црна Гора, па Босна као дио Турске царевине), ево се, већ тридесетак година распада захваљујући државама насталим нестанком Југославије. Једни над тим ликују, други јадују!

Није ствар у различитим именима за очито **заједнички** језик (како би рекла Сњежана Кордић), или „наш језик“, како су били насловљавани језички часописи некада, већ у међусобним односима националних књижевности на том заједничком језику: данас једна за другу слабо зна и слабо мари, у школским националним програмима нема писаца других југословенских нација, свађа се око њихове припадности, а што је још горе – бришу се подаци о узајамним односима и утицајима. Док је некада Павле Поповић *Југословенском књижевношћу* настојао да укаже на везе између књижевности југословенских народа (и кад су те везе биле тешко доказиве), у нашим деценијама се и оне везе које су биле несумњиве – ниподаштавају или игноришу.²

2 Рјечит је овај податак: у *Усменој и ђучкој књижевности* М. Бошковић Стули и Дивне Зечевић, из 1978. године, у регистру имена најзаступљенији је Вук Караџић, а у *Повијести хрватске усмене*

Методолошко је питање може ли се као књижевноисторијски алотроп прихватити постојање југословенске књижевности, или у најмању руку – српскохрватска / хрваткосрпска књижевност, српска или хрватска, хрватска или српска (једног дана ће настати таква књижевноисторијска студија, не попут оне Павла Поповића, већ која ће описати реалне везе у књижевности Срба, Хрвата, Словенаца, Краљевине Југославије и Југославије за вријеме Комунистичке партије). Посебно се то тиче књижевности Срба и Хрвата: заклињали смо се да је књижевност **умјетност ријечи**, па би језичка заједница двају народа подразумијевала и заједницу њихових књижевности. И то се знало и у филологији и у књижевности. Још је Јаков Микаља (Blago jezika slovinskoga ili Slovník u Komu izgovarajuse rjeci slovinske Latinski, i Diacki, 1649) тврдио да се најчистије говори у Босни, очито с представом о простору „словинског“ језика (није га звао ни српским ни хрватским, већ словинским, а на латинском – илирским). Ту је заједницу касније препознао Доситеј Обрадовић, а потом Копитар, Вук, Шафарик, Бечки договор и учени филолози (Даничић, Јагић, Новаковић); њу је ојачала заједничка држава, али је у наше доба надјачао том вишевијековном стању и увјерењу растур заједничке државе и оснивање националних држава. Подсјетимо се, за сва та времена говорници и писци тога језика живјели су у више држава и провинција. Кад су изишли из заједничке државе, више не говоре о језичком и књижевном заједништву, или, тачније, они који говоре не добивају подршку својих држава и њених филолога. Упркос томе, становиште прошлости наводи нас да прихватимо (неко и невољко и с дистанцом), српскохрватску књижевну и језичку заједницу као историјску и (па и савремену) реалност, или могућност.

књижевности Стипе Ботице (2013), аутора који има студију о Вуку у хрватској периодици, објављену 80-их година, Вука нема уопште у регистру! Шта се десило у међувремену, знамо?

Без обзира у коју га заједницу стављали, Бартуловић се остварује у језику који осјећамо и држимо средством естетског и комуникативног обликовања текста. Очекивало би се да и компетентан српски и хрватски читалац његове текстове вреднује на основу тих чинилаца. Бартуловићев став, у чланку о Матавуљу (да су „Хрвати и Срби у Далмацији апсолутно иста крв и иста ћуд; и ако сада има међу њима разлике, да је она вештачка и злосретна“), не говори толико о реалности колико о његовом настојању да оправда изградњу југословенског идентитета двају разноимених народа. Он непогрешиво бира Матавуљеве врхунце: „Пилипенда“, „Ошкопац и Била“, „Поварета“ – једне имају „чар легенде“, друге „чар сентименталне баладе“ („Поварета“), а за надимке у роману *Бакоча фра Брне* вели да „кажу више неголи читаве исписане стране“, додајући сочност фразе и музикалност. По њему, Матавуљ је оставио „лепи број дела, којима ексхумације не треба, и која још и данас кажу нама оно што су казивала савременицима“, што је код њега добро: „није имало шта ни да се застари, ни да се отуђи“.³ – То је, ако не дословно, поновио и Иво Андрић, Бартуловићев пријатељ из затворских (а вјероватно и каснијих) дана.⁴ (Дакле, у теми о Андрићу и Бартуловићу могла би се додати и ова фуснота.) И у другим текстовима о књижевности Бартуловић се показује као врстан аналитичар и портретиста (нпр., „О Мирку Королији“).⁵

По личном опредјељењу Бартуловић је југословенски писац, по језику својих дјела српски и хрватски, српскохрватски или хрваткосрпски. Писао је о југословенској

3 Н. Бартуловић. „О 25-годишњици Матавуљеве смрти“. *Српски књижевни тласник*, 1934, 41/1, 27–32.

4 Говорећи како су књижевна дјела „на сталној проби времена“, а да „Матавуљево књижевно дело спада у она која тих проба не треба да се боје“, Андрић додаје: „Свако ново прочитавање његове приповетке испадало је за мене увек тако као да ја полажем испит пред мојим писцем, а не он преда мном“ (И. Андрић. *Есеји II*, 152).

5 Попис дијела Бартуловићевих критичких и полемичких текстова: *Bibliografija rasprava, članaka i književnih radova. I. Nauka o književnosti*, A–K. Zagreb MCMLVI. Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ.

књижевности као цјелини већ пред Први свјетски рат. С обзиром да је геополитички био везан за Србе у Хрватској, укључио сам га у *Књижевност Српске Крајине* (1998), али је неспорно да је и дио српске књижевности у цјелини, по својим издањима у Београду (Српска књижевна задруга, Издавачка књижарница Геце Кона), сарадњи у периодици, уређивању београдских листова и часописа (*Јавност, Круї, Видици*), што му не потиरे ни други идентитет, припадност хрватској књижевности, макар га неразложно оптуживали за антихрватство. Стављати га у Прокрустову постељу национализације, српске или хрватске, увијек води искривљавању стварног стања.

Једно је говорити о књижевнику Ники Бартуловићу, друго о политичару и публицисти. Несумњиво је да се та три елемента у књижевним дјелима испољавају у темама, мотивима, тенденцијама. Мада му се приписује политизација у књижевним дјелима, она није видљива кад прича о људима и приликама свога краја, Стариграда и Сплита. У избору необичних јунака, ситуација и колективних / групних сцена, подсјећа на Матавуља и његове приморске приче. Није му стран ни хумор, отворен за апсурд, ни груб преокрет ситуације и настране карактерне појединости у јунака, нити социјално понижени и остављени, освијетљени присуством смрти („Љубав на одру“). Необична је и дубина љубави, посредника општег разумијевања у вријеме колективних несрећа и нетрпељивости („Издајство Илије Берића“). Од мрачних јунака, инкарнације демона куге, до озарености смрћу као спасењем, Бартуловић је умио да дође до изузетне теме, да тему развије у необичне ситуације и веже с одговарајућим ликовима. У приповиједи „Мартин Лијун и Бартић Бат“, први лик, настран пијанац, изопштен из своје средине, враћа јој се сахрањивањем мртваца за вријеме куге. У једном случају покушава сахранити „живог мртваца“ из богате породице (Бартића Бата), и то га одвоји од старог посла. Оживјели Бат, међутим, психички пропада: почиње стална веза између њега и Лијуна.

Мотив подсјећа на Матавуљеве јунаке из *Пошљедњих вишезова*, с мање хумора, али с гротескнијим сценама и ликовима.⁶

Мотив декласираног, дегенерисаног јунака није новост, већ продубљење његовог психолошког устројства унутар одређеног социјалног слоја или (микро)средине. И ту је Бартуловић осјетио литерарни изазов, гдје је могао имати обрасце у Матавуљу (нпр. његово „Сеоце“), али и у Станковићу и његовим „божјим људима“. Радње везане за мале, затворене средине, породице, жене и мужеви, свађе и породично насиље (насиље и љубав, садомазохизам), саопштене су с хладном објективношћу („Ковачева субота“). С друге стране је „Жупников смијех“, гдје јунак приче оличава непресушну животну радост (подсјећа на Андрићеву приповијетку „Проба“), или „Ђованина“, са епизодама еротске раскалашности и љубоморе, опсједнутости жељом међу мјештанима-мушкарцима и непријатељством међу женама (до покушаја каменовања). Овом кругу оригиналних мотива и приповједачке вјештине може се прибројити и приповијетка „Три дивна друга“ (*Приповијетка*, 1938), у духовито-заједљивом и свадљивом дијалогу трију пријатеља, подсјећајући на Игњатовићеву „Вечеру на пароброду“ (коју Бартуловић свакако није могао читати).

Има један круг приповиједака које излазе из приморско-острвског и континенталног залеђа. С радњом у Београду, оне иду ка фантастици. У једној је удвајање идентитета, отјеловљење младалачког лика као некадашњег *ја* главног јунака, председника управног вијећа банке, финансијског генија, како су га видјели службеници. То младалачко *ја* узима огроман новац с потписом и одобрењем главног јунака („Незнанац у Индустриској банци“). Још је необичнија приповијетка „Хипотетикон“: појавила се теза утицајног публицисте да се изнад низа истакнутих личности и значајних дјела и догађаја

6 Двије Бартуловићеве приповијетке („Мартин Лијун и Бартић Бат“ и „Издајство Илије Берића“) ушле су у антологију *Приповијетка српских писаца из Хрватске*, са освртом на Бартуловића, стр. 22.

налази нека персоналност, личност, која не постоји, и то је њен највећи успјех (уз низ иронично-сатиричних слика из београдског живота).

Несумњиво је у самом врху вриједности унутар Бартуловићевог опуса ауто-биографски роман *Мој пријатељ Тонислав Малвасија* (Београд 1940): јунак золинске врсте, јаких, патолошких страсти и сложеног моралног профила, врло је рељефно оцртан. Са стварним личностима као предметом приповиједања и радње, то готово и није роман (стварна је и насловна личност, и ауторови пријатељи – југословенски националисти у аустријским затворима: Иво Андрић, Оскар Тартаља, Јерко Чулић, Маја Нижетић и др.), али директна ријеч јунака, или њена парафраза, и ауторови коментари, отварају простор романескности. Необичан тип карактера, између патолошких страсти и алтруизма (у затвору, у понашању према политичким затвореницима). У критици је дјело примљено с озбиљним признањима и похвалама (Исидора Секулић га је назвала „јаким романом“;⁷ Живомир Младеновић снажном и занимљивом књигом⁸), а изгледа да је утицало и на судбину неких Андрићевих замисли у *Проклејој авлији* и затворским темама (Ж. Ђукић Перишић, И. Тартаља⁹). Судбину свог јунака Бартуловић је завршио сликом узорног мужа и оца. Колико је ту било биографског, а колико Бартуловићевог повјерења у човјека, тешко је рећи. У предговору *Велеиздајнику* Оскара Тартаље, написао је: „I prije su pustošile zemlju kužne bolesti i vladala vremena korupcionističkih Apokalipsa, ali su nove generacije polazile uvijek iznova u potragu za plemenitim svijetom neproračunanih zanosa, ideala и samopožrtvovanja“ (Тартаља 1928: 5). У тој је реченици сав Нико Бартуловић, у том племенитом цвијету, као личност.

7 И. Секулић. „Мој пријатељ Тонислав Малвасија. Приповетка Ника Бартуловића“, 619–624.

8 Ж. Младеновић. „Мој пријатељ Тонислав Малвасија“, 294–296.

9 Ж. Ђукић Перишић. *Кавалер Свејој духа*; И. Тартаља. „Силуета затвореника из 1914“, 207–211.

Волио бих кад би овај скуп за нашу књижевност и њену историју допунио оно што је Никола Жутић (2010, 2011) учинио као историчар (независно од његових политичких побуда) за укупно дјело Нике Бартуловића (публицистичко, политичко, књижевно). То дјело је примјер повезаности књижевности двају народа и њиховог југословенског оквира. За сада је неизвјесно да ли опомиње на превазилажење искључивости и нетрпељивости у томе оквиру.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Андрић, Иво. *Есеји II*. Сабрана дела Иве Андрића, 13. Београд – Загреб – Сарајево – Љубљана – Скопје: Просвета – Младост – Свјетлост – Државна založba Словеније – Мисла, 1976, 152.
- Бартуловић, Нико. „Govor izrečen na svečanoj komemoraciji T. G. Masaryka: priređenoj u velikoj sali Kolarčeve zadužbine, na dan sahrane predsednika Masaryka, 21. septembra 1937, od Saveza Jugoslovensko-čehoslovačkih liga u Jugoslaviji”. U Beogradu: Savez Jugoslovensko-čehoslovačkih liga, [1937?].
- Ђукић Перишић, Жанета. *Кавалер Свејој духа*. Београд: Задужбина Иве Андрића – БИГЗ, 1992.
- Жутић, Никола. *Нико Барџуловић: римокаџолик чеџник: од либерала-анџиклерикалца и анџикомунисте до равнојорца-анџифашисте*, књ. 1. Земун: Српска радикална странка, 2010; *Идеолоџија и џолиџика Нике Барџуловића: књиџе, чланци, криџике и џолемике 1911–1935*, књ. 2/1. Земун: Српска радикална странка, 2010; *Идеолоџија и џолиџика Нике Барџуловића: чланци, криџике и џолемике 1935–1941*, књ. 2/2. Земун: Српска радикална странка, 2010; *Истџоријско у књижевностџи Нике Барџуловића: ауџобиоџрафско идеолоџско-џолиџичко у романима, драмама и џриџовјетџкама 1918–1941*, књ. 3. Земун: Српска радикална странка, 2011.
- Иванић, Душан. *Књижевностџ Срџске Крајине*, Београд: БИГЗ – Чигоја штампа, 1998.
- Младеновић, Живомир. „Мој пријатељ Тонислав Малвасија”. *Летџоџис Маџице срџске*, 114/1940, 354/3–4, 294–296.

Поповић, Павле. *Југословенска књижевност*. Прир. Ненад Љубинковић. Сабрана дела, 9. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999.

Приповијетка српских писаца из Хрватске, антологија. Прир. Душан Иванић. Загреб: СКД Просвјета, 2004.

Секулић, Исидора. „Мој пријатељ Тонислав Малвасија. Приповетка Ника Бартуловића“. *Српски књижевни гласник*, 1940, LX/8, 619–624.

Тартаља, Иво. „Силуета затвореника из 1914“. *Пућ поред знакова*. Источно Ново Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства РС, 2006, 207–211.

Тартаља, Оскар / Tartaglia, Oskar. *Veleizdajnik: (moje uspomene iz borbe protiv crno-žutog orla): u dva dijela*. Zagreb, Split: [s. n.], 1928.

Dušan Ivanić

NIKO BARTULOVIĆ'S LITERARY IDENTITY (IES)

Summary

With the idea of the cultural unity of the Yugoslav people, Niko Bartulović tries to design and establish the Yugoslav nation's identity through his literary and political engagement. As a critic, he writes about the authors originating from Slovenian, Croatian, and Serbian traditions. Having moved to Belgrade, he edits several newspapers, cooperates in *Letopis Matice srpske* and *Serbian Literary Gazette*, and publishes novels and collections of short stories. However, upon the SFRY disintegration, the Yugoslav tradition was "banished" from Culture of Remembrance, although the existence of that tradition or its traces can not be disputed until our time. Bartulović the narrator is closely related to the nationalist images of people and place-related opportunities (like Matavulj's coastal motifs), while when it comes to Belgrade topics, he makes a transition in fantasy, full of satirical allusions and inventions on modern society. According to the author, Bartulović's writing is an example of the connection between Serbian and Croatian literature and their Yugoslav framework, and hence one of the markers towards overcoming their modern disconnection and intolerance.

Keywords: Bartulović, the literature of Serbs and Croats, Yugoslavism, Andrić, narrator

НИКО БАРТУЛОВИЋ И ДАЛМАТИНСКИ ИНТЕЛЕКТУАЛЦИ У ОСВИТ ВЕЛИКОГ РАТА

Сажетак: Током више од једног вијека Краљевина Далмација је представљала посебну круновину у оквиру Хабзбуршке монархије. Као „најславенскија у цијеломе славенству“ имала је свој специфичан пут, на чијем крају је био улазак у југословенску државу. У контексту те и такве Далмације стасавао је велики круг интелектуалаца, новинара и публициста, који су носили политичку, културну и националну борбу далматинских Срба и Хрвата. У том кругу развијао се и оточанин Нико Бартуловић, рођен у питорескном Старом Граду на Хвару. Епоха ратова, у коју је Балкан закорачио 1912. године, значајно се одразила на Далмацију и читаву плејаду њених јавних радника, међу којима је био и Нико Бартуловић. Падале су општинске управе, органи реда су батинали просрпске манифестанте, а интелектуалци су хапшени као „политички кривци“ и „велеиздајници“. Десетине људи су почетак Великог рата дочекале у тамницама, све новине са пројугословенским и србофилским стајалиштима су престале да излазе, а сва друштва са истим свјетоназорима су забрањена. Ионако сиромашна и одијељена од остатка земље, Далмација – провинција на крајњем југу Аустроугарске монархије, 1914. године је утонула у мрак неслободе, глади, смрти и свеопштег незнања.

Кључне ријечи: Нико Бартуловић, интелектуалци, Краљевина Далмација, Аустроугарска монархија, балкански ратови, Први свјетски рат

Нико Бартуловић рођен је 1890. године у питорескном Старом Граду на Хвару, (Радојевић 2010: 618–619) у вријеме када је то јадранско острво припадало Аустроугарској монархији, тј. било саставни дио њене круновине – Краљевине Далмације. Премда се радило о најсиромашнијој провинцији у пространој држави Хабзбурга, Далмација је била важно средиште националне мисли хрватског и српског народа, али и поприште оштрих политичких борби. Штампале су се разне новине и часописи, дјеловале политичке странке српског и хрватског народа, а Далматински сабор у Задру био је изванредна позорница за иступе политичких представника из читаве покрајине, која је, због удјела Хрвата и Срба у укупној популацији, називана „најславенскијом у цијелој славенству“.¹ Из те и такве Далмације потекла је идеја за политику „новог курса“, којом се дио хрватских и српских политичара борио за бољи положај два народа у оквирима Монархије, и за заустављање процеса германизације. Ријечка и Задарска резолуција из 1905. године, којима су најприје хрватски, а затим и српски политички представници прокламовали идентичне политичке циљеве (Крестић, Љушић 1991: 331–333), омогућиле су стварање Хрватско-српске коалиције, која је окупила главне политичке снаге два народа и трасирала пут њиховим новим и бољим односима. Управо у таквом друштвено-политичком озрачју развијао се младић Нико Бартуловић и градио своје политичке свјетоназоре, који су, логично, ишли у смјеру јужнословенског заједништва, тј. хрватско-српске слоге.

Читав нараштај далматинских интелектуалаца осјећао је блискост са Краљевином Србијом, а своју будућност је видио у цјеловитом рјешењу јужнословенског питања. Колико су њихова осјећања била чврста нарочито се видјело у вријеме балканских ра-

1 Далмација је тако називана јер је, према посљедњем аустроугарском попису становништва из 1910. године, од 654.666 становника чак 610.669 (96,2%) говорило српски или хрватски језик (Makale 1912: 5–6, 36–37, 43–45).

това (1912–1913). Када је 8. октобра 1912. године, ударом четири балканска савезника на Османско царство, за српски народ почела епоха ратова, сва Далмација је „с великом напетошћу ишчекивала вијести с ратишта“ и „дисала најтоплијим осјећајима за балканске народе“, како је извјештавала дубровачка *Црвена Хрватска* (Гулић 2013: 353–355). Адвокат и заступник у Далматинском сабору Лујо Бакотић писао је:

Далмација беше тада у стању здравог народног одушевљења, које беше прожело цео народ, сељаке и интелектуалце, мушкарце и женске, мале и велике (Бакотић 1991: 163).

Колико је осјећај блискости далматинског живља са зараћеним, у првом реду српским државама – Србијом и Црном Гором, био нескривен, видјело се већ 13. октобра, када је око 3.000 Дубровчана дошло на обалу како би испратило 50 црногорских држављана који су живјели и радили у граду Светог Влаха, али су, по избијању рата, пошли у домовину да се ставе под оружје (Живановић 1962: 91–92):

Градска је лука била препуна грађанства као мало када. Свак је хтио да поздрави те јунаке и родољубе, да их испрати и зажели им добру срећу. Дирљив је био моменат одласка. Ни краја ни конца одушевљеном клицању братским балканским народима, кршћанским балканским државама и њиховим витешким владарима. Клицало се, поздрављало се, махало се рупцима, виђаху се и сузе радоснице. Моменат је био дирљив, величанствен, манифестација достојанствена и заносна. Цијело грађанство, отворитих глава, отпјевало је *Онамо 'намо...'*²

Слично је било и у граду под Марјаном:

2 „Odlazak Crnogoraca iz Dubrovnika“. *Crvena Hrvatska* 16. 10. 1912: 2.

Одушевљење у Сплиту над побједама балканских савезника је неописиво. Може се рећи да се за догађаје на Балкану, занима цијели Сплит и то не само интелигенција, већ и сами тежаци (Гулић 2013: 356).

Зато и не треба да чуди да је у Сплиту убрзо образован Одбор за сакупљање милодара за Црвени крст балканских народа, а у штампи је објављен рјечити позив:

Рањеницима треба лијека, треба његе, треба повеза, треба заклона, па ко ће први да им помогне, ако не ћемо ми, Хрвати и Срби из Далмације? Истина и сами смо сиромашни, али за нашу браћу можемо и да гладујемо и да трпимо, само да им олакшамо боли и невоље. Од грла кидајмо и приложимо за потребе наше браће, па те прилоге купимо у селима, у варошима и у градовима и шаљимо равно у Црну Гору или на руке нарочитог одбора, који се је у ту сврху образовао у Сплиту...³

Одбори за прикупљање помоћи оснивани су и у другим градовима по Далмацији, а нарочито активан био је онај у Дубровнику, који је предводио општински начелник Мелко Чингрија – што не треба да чуди с обзиром да је тадашња штампа писала:

Можемо рећи да се Дубровник ово дана преобразио, попримио је друго обличје; весели се побједама оних, који носе слободу и навјештају ускрснуће своје потлаченом народу.

Процјене говоре да су одбори за прикупљање помоћи, основани широм Далмације, до краја 1912. године сакупили преко пола милиона круна (Бакотић 1991: 161; Милутиновић ³2000: 369; Гулић 2013: 358–359).

3 „Pomozimo našoj braći“. *Pučka sloboda* 13. 10. 1912: 1.

Српске побједи у балканским ратовима славиле су се на страницама задарског *Народној листи*, сплитске *Слободе* и *Пучке слободе*, и дубровачких новина *Црвена Хрватска*, *Српска зора* и *Дубровник*, а масовно су прослављане и на улицама далматинских градова, као и на свечаним академијама, нарочито уприличеним тим поводом. Како су издавачи и уредници поменутих листова видјели то вријеме, најбоље свједоче ове ријечи сплитског новинара Оскара Тартаље (Tartaglia 1928: 70):

Требало је створити расположење и одушевљење, требало је популаризирати идеју, да смо једно и да једно морамо бити и да то можемо бити само помоћу бијелих српских орлова. И створило се таково расположење и одушевљење.

На хуманитарном концерту, који је одржан у Хрватској читаоници у Задру поткрај новембра 1912. године, прочитан је говор књижевника Марка Цара, родом из Херцег Новог, који је поручио да је рат између балканских савезника и Османског царства „*res nostra agitur*“, а „сваки успјех наше браће на бојном пољу наш је успјех властити“. Зашто је то тако, бива нам јасније уз ове ријечи Оскара Тартаље (Tartaglia 1928: 71):

Одушевљење пучанства је неописиво и све су симпатије на страни савезника, особито малене Србије. Све су очи упрте у српске бијеле орлове. Свима је јасно, да је дан обрачуна близу и да након Турске долази и Аустро-Угарска на ред.

Послије побједи војске Краљевине Србије код Куманова, Оскар Тартаља и студент родом из Вргорца Тин Ујевић послали су телеграм србијанском премијеру Николи Пашићу, у којем је стајало да „српскохрватска националистичка омладина на Приморју одушевљено поздравља тријумфе братскога српскога и југословенскога оружја и клања се побједничким осветницима Косова и створитељима нове Југославије“ (Tartaglia 1928: 70; Lipovčan 2002: 59; Despot 2008: 96). Због чега су повукли тај потез бива јасније на

основу ријечи књижевника и публицисте из Каства Милана Марјановића, који је био велики заговорник југословенске идеје (Гулић 2013: 359–360):

Балкански рат, са битком кумановском и са ослобођењем Вардарске долине, био је уистину балканско пролеће, то су били сватови, крвави, али ипак сватови, којима је читави наш народ улазио у нови, шири, већи и виши живот *југословенске фамилије*.

Када је на улицама Сплита 10. новембра 1912. године побједи балканских савезника славило око 8.000 људи, од нешто више од 21.000 становника, колико је град под Марјаном тада имао, а на улицама Шибеника око 5.000 људи, од скоро 12.000 становника, колико је Крешимиров град тада имао, аустроугарске власти су схватиле да су ствари отишле предалеко и да постају опасне по њих. Јасно је постало да се манифестације у част Србије и осталих балканских савезника претварају у „демонстрације против Аустрије“ (Živanović 1957: 339–340; Милутиновић³ 2000: 369–370). Зато су донијете одлуке о смјени општинских власти у Сплиту и Шибенику, с обзиром да су начелници општина Винко Каталинић и Иво Крстељ били главни говорници на скуповима. Та одлука аустроугарских власти међу Далматинцима хрватске и српске националности доживљена је као „атентат на нашу аутономију, на наша народна чувства, на нашу част“ и „дивљи насртај германства које за своје циљеве не преза ни од најнеморалнијих средстава“.⁴ Књижевник са Хвара и заступник у Царевинском вијећу Анте Тресић Павичић усред Беча је, неколико дана касније, са говорнице у највишем представничком тијелу Хабзбуршке монархије, изјавио да је „тај нечувени поступак изазвао олују огорчења у Дал-

4 HR-HDA, 75–34–2102, *Auflösung der Gemeindevertretungen Spalato und Sebenico*; HR-HDA, 75–34–2102, *Ereignisse in Spalato und Sebenico*; HR-HDA, 75–34–2102, *Spljet i Šibenik – raspust općinskih zastupstava*; HR-HDA, 75–34–2102, *Dekret, betreffend die Auflösung der Gemeindevertretung von Spalato*; HR-HDA, 75–34–2102, *Dekret, betreffend die Auflösung der Gemeindevertretung in Sebenico*.

мацији, тако да су се мал не све далматинске опћине изјавиле подпуно солидарним са распуштенима“ (Tresić Pavičić 1922: 19).

У знак протеста због смјене општинских власти у два приморска града, у Задру је 24. новембра 1912. године одржан велики народни збор, на којем се нашло око 500 „званичних представника цијеле Далмације“ – 32 од 35 хрватских и српских заступника у Далматинском сабору и представници 63 од 89 далматинских општина. Већина одсутних, рачунајући предсједника Далматинског сабора Вицка Ивчевића, дала је подршку скупу одашиљањем телеграма. Скуп је отворио смијењени сплитски градоначелник Винко Каталинић, за предсједавајућег је одређен бивши општински начелник у Дубровнику и заступник у Далматинском сабору Перо Чингрија, а говорили су, између осталих: Анте Трумбић, Душан Баљак, Јосип Смодлака и Ђуро Вукотић.⁵ Са збора је послата једнодушна подршка „савезним балканским државама, а нарочито браћи Србима“ и осуђена репресивна политика аустроугарских власти, која је, услијед сталних ухођења, шпијунирања и сумњичења, проузроковала атмосферу страха у читавој Далмацији (Милутиновић ³2000: 370–371).

Са друге стране, штампа у Бечу писала је да се „Далмација усљед побједа српског оружја преобразила у непријатељску земљу“, чиме је требало оправдати све репресивне мјере. Далматински сабор није сазиван због бојазни „да не би приредио манифестације за балканске државе“, а почетком 1913. године забрањено је прикупљање помоћи за Црвени крст зарађених балканских држава, под оправдањем да је тај новац Србија придодала „у ратни фонд, за рат против Аустро-Угарске“ (Živanović 1957: 348; Гулић 2013: 369). Међутим, најзначајнији удар на јужнословенско становништво Далмације била је одлука о мобилизацији војних обвезника, која је радну снагу уклонила са поља

5 HR-HDA, 75–34–2102, Zara – Varsammlung aller slavischen Parteien Dalmatiens; „Plebiscit Dalmacije“. Crvena Hrvatska 27. 11. 1912: 1; „Veliki narodni zbor u Zadru“. Narodni list 27. 11. 1912: 1–2.

и послала под оружје, премда Аустроугарска монархија није била у рату.⁶ Са говорнице Царевинског вијећа у Бечу 12. јуна 1913. године прилике у Далмацији у вријеме балканских ратова најбоље је описао бечки доктор права и политичар родом из Имотског Јосип Смодлака:

Апсолутизам у Хрватској, војничка диктатура у Босни, у Далмацији, мучење наших војника, хапшење и прогањање невиних људи, распуштање опћина, отварање листова на пошти, распуштање друштава, превентивна цензура новина, забрана сваког очитовања мисли, полицајска тиранија и шпијунски режим који донапокон и зрак чини отровним – то су већ отворена обиљежја ратнога стања које влада на југу монархије. Ратна странка, која је по што по то хтјела да има свој рат, задовољена је. Кад није ишло ни против Русије, ни против Србије, ни против краља Николе, ни против Есад-паше – успјело се провести рат против Далмације и осталог Југа. Само што у овом рату немамо двије ратујуће странке, већ само једну, а то је груба сила погубног система, која се оборила на голоруке поданике, чија је једина кривња само једна: да су им Срби и Црногорци рођена браћа.⁷

За крај, отворено је поручио:

Југославени ове монархије а посебице Далматинци не ће никада заборавити, како се овом приликом са њима поступало (Smodlaka 1989: 336–337).

Премда су балкански ратови завршени обрачуном међу дотадашњим савезницима, а Аустроугарска постигла свој циљ и одиграла пресудну улогу у стварању независне

6 „Za otpust rezervista“. *Crvena Hrvatska* 14. 6. 1913: 1.

7 „Govor nar. zastupnika D.ra Josipa Smodlake (izrečen u sjednici parlamenta dne 12. ov. mj.)“. *Crvena Hrvatska* 21. 6. 1913: 1–2.

Албаније, притисак на Далмацију се наставио. И даље су смјењиване општинске управе – у Каштел Лукшићу, Биограду на Мору и Метковићу, а политичким представницима – Винку Каталинићу, Луки Бони и другима – суђено је за „преступе“ из претходног периода.

У таквом озрачју и Нико Бартуловић је уклоњен са мјеста професора италијанског језика и књижевности у которској гимназији. Колико су прилике у Далмацији биле узавреле видјело се управо у Котору 7. јуна 1914. године, када је у част празника Свете Тројице одржана манифестација Српске народне гарде, која је прерасла у антиаустријске демонстрације. Више од триста људи пролазило је улицама Котора и скандирало: „Живјела слога Срба и Хрвата“, „Живјело уједињење“, „Живјела Југославија“, „Живјели осветници Косова“, „Живјела Србија“, „Живјела Црна Гора“, „Живио краљ Петар“, „Доље Аустрија“ и „Доље Мађари“ (Мијушковић 1964: 573–587; Гулић ³2020: 35–36). Осим тога, пјевали су пјесме: „Лијепа наша домовино“, „Онамо, 'намо“, „Хеј, трубачу с бујне Дрине“, „Химна Светозару Милетићу“ и друге.⁸

До коначног обрачуна са Далмацијом и далматинским политичким предводницима и интелектуалном елитом дошло је чим је постало јасно да ће Аустроугарска напасти Србију. Убрзо након Сарајевског атентата, у Дубровнику је 4. јула 1914. године дошло до „контролисаних немира“, у којима су на мети били објекти у власништву Срба и српских друштава. Демолиране су просторије Српске штампарије, Српског пјевачког друштва Слога, Матице српске, као и неколико радњи у власништву дубровачких Срба.⁹ Осим

8 HR-HDA, 75–37, *Nationale Demonstrationen in Cattaro*.

9 HR-HDA, 75–37, *Ragusa: Antiserbische Demonstrationen am 4. Juli 1914.*; „Protusrbske demonstracije u Dubrovniku“. *Hrvatska misao* 8. 7. 1914: 2; „Demonstracije i izgredi nepoznatih u Dubrovniku“. *Dubrovnik* 9. 7. 1914: 1–2; „Privilegovane demonstracije. Nesmetani izgredi, navale, rušenje i pljačkanje u Dubrovniku“. *Crvena Hrvatska* 11. 7. 1914: 1–2.

тога, мањи антисрпски испади забиљежени су у Сплиту, гдје је запаљена српска застава,¹⁰ Каштел Сућурцу, гдје су запаљене двије српске заставе,¹¹ Сињу, гдје су демонстранти узвикивали „Слава Фердинанду“ и „Доље Србија“, а затим запалили српску заставу,¹² и Врлици.¹³ Осим тога, у Метковићу су поскидани малобројни ћирилични натписи и запаљена једна кућа у власништву локалног Србина, док је у Опузену девастирана српска православна црква.¹⁴ Такви догађаји објашњавани су тиме да је „атентат тргнуо људе из мамурности, у коју га је великосрпска пропаганда била успавала, па је на разне начине дао одушка својим пробудјеним осјећањима“.¹⁵ Међутим, треба напоменути да анти-српски скупови по далматинским варошима, а нарочито ако гледамо Дубровник, нису имали масовност какву су имале прославе побједа српског оружја непуне двије године раније (Живановић 1962: 111–114; Karaula 2011: 278–279; Гулић 2015б: 438–440; Gulić 2016: 41–44).

Према упутству заједничког министра унутрашњих послова барона Карла Хајнолда фон Удинског, од 20. јула 1914. године, требало је покренути „најстрожи надзор над свим политички сумњивим лицима и удружењима“. Оваква одлука темељила се на акту министра рата, који је упозоравао да „великосрпска пропаганда“, осим „планова за атентате на династију и друге високе личности“, има за циљ и ударе на војне, жељезничке и остале саобраћајне објекте, а све како би се „суштински ослабила ударна снага војне силе Монархије“ (Живановић 1962: 130–131; Гулић 2015б: 441–442). Међу првима

10 „Velike demonstracije protiv ubojicama u Splitu“. *Pučke novine* 3. 7. 1914: 4.

11 „Zadušnice u K. Sućurcu“. *Hrvatska misao* 8. 7. 1914: 2.

12 HR-DAZD, 88–682, *Manifestacije u Sinju dne 4. kolovoza 1914.*; „Izrazi u Sinju“. *Hrvatska misao* 8. 7. 1914: 2.

13 „Protusrpske demonstracije u Vrlici“. *Hrvatska misao* 8. 7. 1914: 2.

14 „Protusrpske demonstracije“. *Obzor* 11. 7. 1914: 3.

15 „Po srpskom razbojstvu u Sarajevu“. *Mladost*, 5, 1914: 70–71.

су у Сплиту ухапшени секретар Хрватске соколске жупе „Војвода Хрвоје“ Будислав Гргур Анђелиновић и уредник *Слободе* Нико Бартуловић.¹⁶ Грги Анђелиновићу је на терет стављен говор на минулој видовданској прослави на Далматинском Косову код Книна, када је рекао (Gulić 2016: 34–35):

Срби су осветили своје Косово о силна душмана; а ми бисмо имали осветити стотину већих и мањих Косова, а имамо много јачег непријатеља пред собом: соко је мања птица од орла, али је у стању да се против њега бори, али се уфамо у наше потомке, које ћемо ми узгојити у нашим соколима, надам се да ће сокол бити онда јак да побиједи орла, свеједно, макар имао четири главе и шест крила.

Осим тога, у неколико наврата је узвикнуо:

Не кличем здраво ни мени ни вама, већ оним јунацима који ће скоро гинути за народно ослобођење.¹⁷

Нико Бартуловић оптужен је да је као члан националистичке омладине током 1913. и 1914. године „ширио великосрпску пропаганду, која је смјерала на отргнуће земаља, у којима живе Јужнославени, од јединственог склопа А-У Монархије“. На терет му је стављен „договор и дописивање са главним покретачима националистичког покрета у овоземству и краљевини Србији“, какви су били Тин Ујевић, Милостислав Бартулица, Владимир Черина, Милан Марјановић, Јован Скерлић и други.¹⁸ Коначно, у инкриминацију му је стављено „дјеловање око оснивања, издавања и раширивања гласила националистичке омладине“, какви су сплитско *Уједињење*, загребачко *Народно јединство*,

16 „Premetačine i hapšenja u Spljetu“. *Crvena Hrvatska* 25. 7. 1914: 2.

17 „Vidovdanska slava na Kosovu pred sudom“. *Hrvatska misao* 19. 12. 1914: 2.

18 HR-HDA, 1004–1, A–2/1.1; HR-HDA, 1004–14, C–IX/3.2; HR-HDA, 1004–15, C–X/2.

љубљански *Прејород* и *Глас јуја*, сплитска *Засџава* и шибенски *Најредњак* (Жутић-Велебитски 2010: 22–23; Гулић 2015б: 442–443; Gulić 2016: 45–46).

Наредни корак предузет је на дан проглашења мобилизације, 26. јула 1914. године, када су диљем Далмације изведена симултана хапшења, у првом реду народних предводника просрпског и пројугословенског усмјерења. Масовна хапшења спроведена су по наредби Царског и краљевског државног одвјетништва, сви су хапшени као „опасни по државу“ или „политички сумњиви“, а притвор је одређиван „због злочина велеиздаје“ према члану 58 Кривичног закона (Petriновић 1997: 53). У Сплиту су, између осталих, ухапшени: заступници у Царевинском вијећу Јосип Смодлака и Анте Тресић Павичић, гимназијски професор Вјекослав Стефанини, банкар Стево Перовић, римокатолички свештеник Мате Шкарица, правници Јосип Берош, Вјекослав Шкарица и Иво Тартаља, архитекта Петар Сењановић, уредник *Засџаве* Оскар Тартаља, нови уредник *Слободе* Јерко Чулић,¹⁹ као и студент родом из околине Травника и „младобосанац“ Иво Андрић, који је на вијест о Сарајевском атентату дошао из Кракова (Bartulović 1925: 51; Tartaglia 1928: 82–83; Beroš 1964: 568–571, 573; Karaulac 2010: 115–122; Жутић 2014: 249–250). У сплитском казамату нашла се и Маја Нижетић, учитељица са Брача, којој је на терет стављено да је „за вријеме балканскога рата много причала дјечи о Србима“ (Dominković 1922: 242–243).

У Шибенику су, између осталих, ухапшени: заступници у Далматинском сабору Јерко Макиједо и Мате Дринковић, смијењени општински начелник Иво Крстељ, као и православно свештеник Константин Крстановић. У Книну су ухапшени општински начелник Ђуро Војводић и адвокат Милош Мартић. У Сињу је ухапшен адвокат Првислав Гризого-

¹⁹ HR-HDA, 75–37, *Spalato: Verhaftungen anlässlich des Ausnahmezustandes*; „Уапшења“. *Hrvatska misao* 4. 8. 1914: 1; „Уапшенци из Сплита“. *Hrvatska misao* 8. 8. 1914: 2.

но, у Омишу гимназијски професор Јосип Барач, који се ту налазио на одмору,²⁰ а у Задру сви предводници југословенске националистичке омладине, међу којима адвокат, пјесник и публициста Мирко Королија. У задарском казамату нашао се и Јеремија (Петрановић), игуман древног православног манастира Крупа (Karuc 1964: 628; Jurković, Milutinović 1965: 25–26).

Новинар из Дубровника Кристо Доминковић свједочио је да су гласине о предстојећим хапшењима кружиле подно Срђа:

Од јутрос се по граду шушка, у пола повјерљиво у пола отворено, како ће све виђеније Србе да позатварају, неким да суде а неке чак и да вјешају.

У Дубровнику су, између осталих, ухапшени: општински начелник Мелко Чингрија и подначелник Антун Пуљези, чиме је општинска управа обезглављена, затим јавни биљежник Луко Бона, судски савјетник Иво Гризогоно, адвокат и заступник у Далматинском сабору Стијепо Кнежевић, секретар Матице српске у Дубровнику Франо Кулишић, секретар Савеза српских земљорадничких задруга Ђуро Марић, уредник *Српске зоре* Димитрије Пушибрк, књижевник Иво Војновић, уредник *Дубровника* Кристо Доминковић, римокатолички свештеник Анте Анић, православни свештеник Сава Барбић, као и студент Игњат Јоб (Dominković 1922: 81–83; Veroš 1964: 571–572; Veroš 1966: 78–80).²¹

У Боки Которској су, између осталих, ухапшени: заступник у Царевинском вијећу Божидар Вукотић, заступник у Далматинском сабору Ђуро Вукотић, начелник општине у Херцег Новом Јефто Гојковић, старјешина Српске соколске жупе на Приморју Мирко Комненовић, као и православни свештеници Саво Накићеновић из Херцег Новог, Јован

20 „Уапшења“. *Hrvatska misao* 5. 8. 1914: 1.

21 HR-HDA, 75–37, *Verhaftungen in Dalmatien*.

Бућин из Котора и Никола Миџор из Рисна (Гулић 2015а: 527; Гулић ³2020: 42–46). Сви ухапшени у Боки Которској смјештени су у импровизовани логор на острву Ластавица (Мамула), на улазу у залив.²²

Већ на основу набројаних имена и занимања ухапшених видимо да се „по тамницама“ нашла „елита далматинске интелигенције“, како је писао Оскар Тартаља. Хапшење далматинске елите одвијало се тачно у складу са упозорењем које је, годину дана раније, а приликом разговора у Београду, Никола Пашић дао вајару Ивану Мештровићу. Тада му је казао „да ће Аустријанци пожуривати сукоб“ и замолио га да упозори „главне људе тамо“ да се, у случају назнака рата, „на вријеме склону“, јер ће их Аустријанци „све позатварати и бити окрутни, како би обезглавили народ“ (Meštrović 1969: 30). Слично томе, и Кристо Доминковић био је свјестан да се још од Анексионе кризе, а посебно од Скадарске кризе, „потеже код наше власти једна листа, која се измјењује и попуњује, а у њој су пописани они, који у случају рата имају бити позатварани“ (Dominković 1922: 26, 31–33). Хапшење су избјегли ријетки предводници далматинског народа, попут Анте Трумбића и Фране Супила, који су пребјегли у Италију (Horvat 1961: 264–265; Perić 1984: 141–143; Petrinović 1988: 150).

Сутрадан по објави рата, 29. јула 1914. године забрањени су листови: *Црвена Хрвајска*, *Дубровник* и *Српска зора* из Дубровника; *Слобода*, *Пучка слобода* и *Засјава* из Сплита; и *Хрвајска риеч* из Шибеника. За све остале листове и друге штампане публикације уведена је строга цензура, па је пробни отисак морао да буде поднијет властима „три сата уочи изласка из штампе“ (Живановић 1962: 144). Почетком августа забрањена су и сва соколска и друга српска и пројугословенска друштва. Извршена је преметачина у њиховим објектима, друштвена имовина је конфискована, просторије запечаћене,

22 ДАЦГ, АОХН, МК–5.

а вођства похапшена (Гулић ³2020: 39–40). Осим тога, распуштена су и многа хрватска соколска и друга друштва, уз образложење да су „компромитована“, пошто се у њих „увукла србофилска струја“ (Гулић 2015б: 447–448).

Дио ухапшених Далматинаца коришћен је за „осигурање“ војних транспората на копну и мору. Наиме, у првим мјесецима рата примијењивана је пракса да сваки војни транспорт у пратњи има једног таоца, обично угледног Србина или Хрвата из Далмације. Он је требало да „јамчи својим животом за сигурност војничких транспората“, пошто би „и за најмању ствар, која се догоди, био стријељан без суда, без расправе“. Међу првим таоцима који су ухапшени у Дубровнику 31. јула 1914. године налазили су се православни свештеник Ђуро Поповић, као и трговци: Перо Банац, Миће Милишић, Васо Милишић, Стево Љубибратић и Никола Буквић.²³ О тешком психичком стању, у којем су се налазили таоци свједочио је Оскар Тартаља, који је био приморан да испрати више војних транспората (Tartaglia 1928: 81–86):

Постао сам таоц, кандидат смрти! Страшних ли часова! Сатове и сатове гледати смрти у очи и чекати, кад ће те стријељати. И не чудите се, кад Вам кажем, да сам у кабини написао опроштајно писмо мајци, заручници, браћи и сестрама. Што ли су све официри и војници о нама мислили: бомбаши, разбојници, руски шпиуни, српски комите, француски официри, само нитко није хтио да разумије и вјерује, да сам сплићанин, аустријски поданик и да ме аустријска власт узима за свога таоца. Страшни су били ти часови! Сваки шуштањ, сваки корак, ријеч, немир, вика, значило је за мене, да се догодило нешто и да глава иде Богу на правицу. Таоц! Кандидат смрти!

Већина ухапшених Далматинаца је, у ноћи између 15. и 16. августа 1914. године, укрцана на пароброд и послата за Ријеку. Лујо Бакотић наводи да је тај транспорт чини-

²³ „Oglas“. *Hrvatska misao* 4. 8. 1914: 1.

ло 257 лица, међу којима: 4 заступника у Царевинском вијећу, 5 заступника у Далматинском сабору, 16 православних и католичких свештеника, 17 адвоката, 6 љекара, 33 трговца и банкара, 7 новинара, 6 државних чиновника, 32 посједника и рентијера, 12 ђака, неколико жена и дјевојака и преко 200 тежака (Бакотић 1991: 165–166). Како је протекао тај транспорт свједочио је Нико Бартуловић (Bartulović 1925: 51–52):

Тај страшни пут трајао је четири дана, без хране и без сна, и свуда смо на маџарским стацијама били дочекани, као српски заробљеници, са демонстрацијама и камењем.

Још детаљнији опис дао је још један од ухапшених Анте Тресић Павичић, и то за говорницом Царевинског вијећа (Анић 1919: 7–8):

Када нас укрцаше у Сплиту на пароброд на стотине, помијешане са разбојницима најгоре врсте, када нас одведоше на Ријеци пут колодвора по таковој киши, да ни најмање парче платна не остаде на нама сухо, када морадосмо три дана и четири ноћи путовати преко Загреба и Будима до Марибора у гњусним колима, без круха, без воде, без спавања; извргнути псовкама мађарске фукаре, као српски сужњеви; изложени ударцима кундака и клетвама мађарских објесних војника, тада многи од ужаса полудјеше и ја видјех својим очима једног несретника, гдје скочи кроз прозор влака, што но је највећом брзином јурио, у таму ноћи и смрти. Након тих четирију беснених ноћи затворише нас у неку јахаоницу, из које су након мало дана извезли преко 100 кола коњског ђубрета. На том ђубрету смо ми морали спавати, скоро задушени од смрада коњске урине.

Као што видимо, аустроугарска објава рата Србији гурнула је Далмацију у још тежи период прожет неслободом, репресијом, гладовањем и смрћу. Најбољу слику стања

у аустроугарској провинцији Далмацији на почетку Великог рата дао је управо Анте Тресић Павичић, у истом говору пред Царевинским вијећем, 19. октобра 1917. године (Tresić Pavičić 1922: 33):

Нетом је букнуо рат, поче и олуја искорењивања свих југословенских родољуба. Настаде у цијелој земљи такав јаук и лелек, таква грозота, ко када букне куга. Плаћени новинари, а на челу им сплитско *Наше јединство*, измишљаваху даномице вијести о атентатима бомбама од стране Срба на жељезне влакове, на пароброде и ине војне транспорте, да тако оправдају драконске мјере разних области. Што је било народно пробуђено, свјесно и поштено, то је било уапшено, конфиновано, утамничено, упропаштено, осуђено, погубљено, што одвећ младо или старо, смрти глађу посвећено; а остало претрављено, деморализовано, обешчашћено.²⁴

У Далмацији, чије је јужнословенско становништво било обезглављено, а остатак војно, а отуда и радно способног становништва, налазио се под оружјем и на фронтима далеко од завичаја, био је све уочљивији недостатак хране. Суша и болести додатно су мориле оно мало пољопривредних култура које су успијевале у Далмацији, а када је у прољеће 1915. године у рат закорачила и Италија, Далмација је остала блокирана и изолована, с обзиром на слабу копнену саобраћајну повезаност са остатком Монархије. Пошто је поткрај исте године уведена обавезна реквизиција пољопривредних производа, глад је попримила драматичне размјере.

Међутим, из раскоши бечких палата нису се видјеле патње и глад старца, жена и дјеце на шкртој далматинској земљи, а још мање је било осјећаја самилости за далма-

²⁴ Овај говор, изречен усред Беча, док је рат у пуном обиму још увијек трајао, имао је великог одјека у савезничким земљама. Штампан је и превођен на разне језике народа који су живјели у Аустроугарској монархији, а прочитан је и у америчком Конгресу. Говор заступника Анте Тресића Павичића био је сигуран знак да је изнутра почело урушавање хабзбуршке империје (Petrinović 1997: 57–58).

тинске сужње по тамницама или мобилисане младиће, који су остављали своје кости на фронтима диљем Европе или су се враћали у Далмацију рањени, осакаћени и измучени.

ИЗВОРИ

Државни архив Црне Горе (ДАЦГ), Цетиње

Архивски одсек Херцег Нови (АОХН)

Збирка Мирка Комненовића (МК)

Државни архив у Задру (ДАЗД), Задар

Влада / Намјесништво за Далмацију (88)

Хрватски државни архив (ХДА), Загреб

Царско и краљевско Министарство унутарњих послова (75)

Особни фонд Милослава Барбулице (1004)

ЛИТЕРАТУРА

Anić, Ante (prir.). *Govori D.ra Ante Tresić-Pavičića: izrečeni u austrijskom parlamentu za vrijeme rata*. Dubrovnik: Knjižara J. Tošović, 1919.

Бакотић, Лујо. *Срби у Далмацији од њага Млењачке републике до уједињења*. Београд: Аполон Ко., 1991.

Bartulović, Niko. *Od Revolucionarne omladine do Orjune: istorijat jugoslovenskog omladinskog pokreta*. Split: Direktorium Orjune, 1925.

Beroš, Josip. „Dalmacija pod terorom posljednje austrijske, Attemsove administracije“. *Zadarska revija*, 13. 6. 1964: 562–577.

Beroš, Josip. „Dubrovčani: taoci i veleizdajnici za vrijeme prvog svjetskog rata“. *Dubrovnik*, 9. 4. 1966: 73–98.

- Гулић, Милан. „Одјек балканских ратова у Далмацији“. У: *Балкански рајнови 1912/1913: нова виђења и тумачења*. Ур. Срђан Рудић и Миљан Милкић. Београд: Историјски институт – Институт за стратегијска истраживања, 2013, 353–377.
- Гулић, Милан. „Бока и Бокељи у Првом свјетском рату 1914–1918“. У: *Срби и Први свјетски рај 1914–1918*. Ур. Драгољуб Р. Живојиновић. Београд: Српска академија наука и уметности, 2015а, 523–539.
- Гулић, Милан. „Далмација у освит Великог рата“. У: *Први свјетски рај, Србија, Балкан и велике силе*. Ур. Срђан Рудић и Миљан Милкић. Београд: Историјски институт – Институт за стратегијска истраживања, 2015б, 427–452.
- Gulić, Milan. „Dalmatinska javnost i sarajevski atentat“. *Istorija 20. veka*, 34, 1 (2016): 31–54.
- Гулић, Милан. *Бокељи на сирани Србије у Првом свјетском рају*. Херцег Нови: СПКД Просвјета, 2020.
- Despot, Igor. *Balkanski ratovi (1912.–1913.) i hrvatska javnost*. Magistarski rad u rukopisu. Zagreb, 2008.
- Dominković, Kristo P. *Piljci i kržine: uspomene i refleksije iz taoštva i internacije 1914.–1917*. Dubrovnik: K. P. Dominković, 1922.
- Živanović, Milan. „Dve demonstracije u Splitu i Šibeniku 1912. godine“. *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, 3 (1957): 327–350.
- Живановић, Милан Ж. *Дубровник у борби за уједињење 1908–1918*. Београд: Историјски институт, 1962.
- Жутић-Велебитски, Никола. *Нико Барџуловић: римокаџолик чеџник, од либерала-анџиклерикалца и анџикомунисте до равнојорца-анџифашисте*, I. Београд: Српска радикална странка, 2010.
- Жутић, Никола. „Срџски соколи и сарајевски атентат“. У: *Србија и џолиџика великих сила 1914–2014*. Ур. Живојин Ђурић и Милош Кнежевић. Београд: Институт за политичке студије, 2014, 231–260.
- Jurković, Ljubo; Kosta Milutinović. „Jugoslavenski nacionalno-revolucionarni omladinski pokret u Zadru (1910–1914)“, *Zadarska revija*, 14. 1. 1965: 1–26.
- Karaula, Željko. „Sarajevski atentat – reakcije Hrvata i Srba u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji“. *Radovi*. Zavod za hrvatsku povijest, 43 (2011): 255–291.

- Karaulac, Miroslav. *Rani Andrić*. Beograd: „Filip Višnjić“, 2010.
- Karuc, Niko. „Jugoslavenska omladina u Zadru (1910–1914)“. *Zadar: geografija – ekonomija – saobraćaj – povijest – kultura*. Zagreb: Matica hrvatska, 1964, 619–628.
- Крестић, Василије; Радош Љушић (прир.). *Пројрами и сѣаѣуѣи срѣских ѣолиѣичких сѣранака до 1918. ѣодине*. Београд: Књижевне новине, 1991.
- Lipovčan, Srećko. *Mladi Ujević: politički angažman i rana proza (1909.–1919.)*. Split: Književni krug, 2002.
- Makale, Manfred. *Zadnji popis pučanstva u Dalmaciji*. Beč: Adria, 1912.
- Meštrović, Ivan. *Uspomene na političke ljude i događaje*. Zagreb: Matica hrvatska, 1969.
- Мијушковић, Славко. „Противаустријске демонстрације у Котору јуна 1914. године“. *Историјски записи*, 17. 3. 1964: 573–587.
- Милутиновић, Коста. „Настанак политике новог курса на Приморју“. *Историја српској народа*, VI–1. Београд: Српска књижевна задруга, ³2000, 349–374.
- Perić, Ivo. *Ante Trumbić na dalmatinskom političkom poprištu*. Split: Muzej grada, 1984.
- Petrinović, Ivo. *Politička misao Frana Supila*. Split: Književni krug, 1988.
- Petrinović, Ivo. *Politički život i nazori Ante Tresića Pavičića*. Split: Književni krug, 1997.
- Радојевић, Мира. „Бартуловић, Нико“. *Српска енциклопедија*, I. Београд – Нови Сад: Српска академија наука и уметности – Завод за уџбенике – Матица српска, 2010, 618–619.
- Smoldaka, Josip. *Izabrani spisi*. Split: Književni krug, 1989.
- Tartaglia, Oskar. *Veleizdajnik: moje uspomene iz borbe protiv crno-žutog orla*. Zagreb, Split: Tiskara i litografija C. Albrecht, 1928.
- Tresić Pavičić, Ante. *Govori i pisma iz ere užasa i oslobođenja*. Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1922.
- Horvat, Josip. *Frano Supilo*. Beograd: Nolit, 1961.

Milan Gulić

NIKO BARTULOVIĆ AND DALMATIAN INTELLECTUALS IN THE DAWN OF THE GREAT WAR

Summary

On the basis of archival documents, memoirs and professional literature, we tried to show the conditions in Dalmatia immediately before the beginning of the First World War. Since Dalmatia, due to the victories of Serbian weapons, was transformed into an “enemy province” during the Balkan wars, we wanted to describe the social-political atmosphere in which Niko Bartulović grew up and developed, as an ardent supporter of Yugoslav unification. His native Hvar gave more impetus to the Yugoslav idea, so it is not surprising that Niko Bartulović himself went in that direction. The majority of the Dalmatian intellectual and political elite felt close to Serbia and Montenegro and wished that the Serbian “white eagles” would come to the shores of the Adriatic. This is why the municipal administrations in Dalmatia were replaced during the First Balkan War, and the leaders of the national work were arrested at the dawn of the First World War. Among them, already established Dalmatian journalist Niko Bartulović was arrested.

Keywords: Niko Bartulović, intellectuals, Kingdom of Dalmatia, Austro-Hungarian Monarchy, First World War, Kingdom of Serbia

JUGOSLAVENSTVO NIKE BARTULOVIĆA – POSLJEDNJA OBRANA

Sažetak: U ratnom Splitu i izolaciji prvih godina Drugog svjetskog rata Niko Bartulović intenzivno radi na proširenju svog autobiografskog romana *Na prelomu*, objavljenog 1929. godine (prošireno izdanje pod naslovom *Glas iz gorućeg grma* objavilo je SKD Prosvjeta 2003.). Koristeći se književnom tehnikom *dokumentarnog romana* (kao i u posljednjem objavljenom romanu *Moj prijatelj Tonislav Malvasija*, iz 1940. godine), dodaje velike nove dijelove sa stvarnim ličnostima i događajima te svojim interpretacijama južnoslavenske povijesti prva tri desetljeća XX. stoljeća. Ove stranice su gotovo prikriveni memoari i njegov pokušaj da reinterpretira ideje i događaje koji su ga oblikovali kao političku ličnost. U metežu političkih pokreta i ideja koje se sukobljavaju u prvim godinama rata, Bartulović ostaje vjeran svojim idejama iz mladosti i piše svojevrsnu *posljednju obranu* jugoslavenstva, onakvog kakvog ga je on vidio i prihvaćao.

U radu se Bartulovićevim riječima iz njegove svojevrsne političke oporuke (jer je tragično završio život dvije godine poslije pisanja ovoga teksta) rekonstruira Bartulovićevo jugoslavenstvo.

Ključne riječi: Niko Bartulović, jugoslavenstvo, *Na prelomu*, *Glas iz gorućeg grma*, dokumentarni roman

1.

Prvu je godinu Drugog svjetskog rata Niko Bartulović proveo, po vlastitim riječima,¹ u dobrovoljnoj izolaciji u Splitu, krijući se od Talijana u stanu Roka Matulića,² prijatelja iz dana zajedničkog djelovanja u pokretu revolucionarne omladine – jugoslavenskih nacionalista, radeći na novoj, proširenoj verziji svoga romana *Na prelomu* objavljenog 1929. godine.³ Ru-kopis ove „ratne“ verzije sačuvan je u obiteljskoj ostavštini, a objavljen u izdanju Srpskog kul-

1 U Vojnom arhivu fonda Jugoslavenske vojske u Otadžbini pronašao je Nikola Žutić, i objavio u svojoj knjizi *Niko Bartulović: rimokatolik četnik* opširan iskaz Nike Bartulovića dan istražiteljima partizanske vlasti 27. studenog 1944. godine, mjesec dana po oslobođenju Splita (Žutić 2010b: 342–375.) U njemu Bartulović detaljno opisuje svoje djelovanje tijekom rata u okupiranom Splitu. Za razumijevanje Bartulovićevog tragičnog životnog puta i kraja ovo je ključan dokument.

U drugoj svojoj knjizi, *Ideologija i politika Nike Bartulovića: članci, kritike i polemike 1935–1941*. Žutić donosi ispravak jedne bitne i teško razumljive epizode iz Bartulovićevo života, koja se ponavljala u većini biografskih tekstova o Bartuloviću od kraja Drugog svjetskog rata, pa čak i u prethodnoj Žutićevoj knjizi (Žutić 2010b: 382). Naime, tvrdilo se da je Niko Bartulović sudjelovao na četničkom Ravnogorskom kongresu u selu Ba (od 25. do 28. 1. 1944.) kao „predstavnik Hrvata“, i to je bila jedna od najtežih optužbi za Bartulovićevo četništvo. Žutić je detaljnim pregledom Četničke arhive Vojnog arhiva u Beogradu ustanovio da „**Bartulović uopšte nije prisustvovao tom Kongresu pošto njegovog imena nema u pronađenim spiskovima delegata učesnika, a kao takav se ne spominje ni u ostalim dokumentima**“ (Žutić 2010a: 4).

Biografski falsifikat o sudjelovanju na tome kongresu bio je ključan da bi se u svim poslijeratnim enciklopedijskim i leksikonskim bilješkama navodilo da je Bartulović poginuo u četničkim redovima, a kao godina pogibije navodila se 1943. Tek je *Hrvatska književna enciklopedija* 2010. godine kao godinu smrti navela početak 1945., što je točno, ali je ostalo u njoj da se Bartulović „za tal. okupacije priključio štabu četničkog vojvode I. Trifunovića-Birčanina“ (HKE 2010: 118), što opovrgava Bartulovićev iskaz pred partizanskim istražiteljima. – Vrijeme je da se ove nepravedne i netočne optužbe, kao i godina njegove smrti, konačno i nepovratno isprave.

2 Povodom smrti Ruska Matulića, sina Roka, objavljen je 2015. godine *In memoriam* u časopisu *Vreme*. Iz njega saznajemo da je Roko Matulić ubijen na Braču poslije talijanske kapitulacije, a da je njegov sin Rusko, s majkom, završio u zbjegu u El Shatt-u, iz kojeg se nikada nije vratio u domovinu. U članku se navodi: „Takođe, retko je spominjano da se, nakon bega od Nemaca iz Beograda, Niko Bartulović krio u njihovom stanu u Splitu, iz koga nije izlazio godinu dana, dok nisu uspjeli da mu srede talijanske dokumente. U tih godinu dana boravka kod Matulićevih, Bartulović je napisao knjigu *Glas iz gorućeg grma*, koju je posthumno objavila SKD Prosvjeta iz Zagreba“ (Lađević 2015).

3 Roman *Na prelomu* dobio je prethodne, 1928. godine prvu nagradu na natječaju Ministarstva prosvete, a objavljen je slijedeće, 1929. u XXXII. kolu, br. 214 Srpske književne zadruge, Beograd.

turnog društva Prosvjeta,⁴ u Zagrebu 2003. godine. Ovo izdanje poslužit će nam da rekonstruiramo Bartulovićevo poimanje *jugoslavenstva* u prvim godinama rata, u metežu koji je nastao kada se, okupirana od Nijemaca i Talijana, potpuno raspala država stvorena 1918. godine – Kraljevina Jugoslavija, država kojoj je Bartulović bio, uza svu kritičnost, iskreno odan.

Jugoslavenstvo Nike Bartulovića notorna je i nepromjenjiva činjenica koja usmjerava njegovo javno djelovanje i pisanje od mladenačkih dana, vremena jednog od prvaka revolucionarne omladine u Splitu prije Prvog svjetskog rata, do zrelog razdoblja istaknutog novinara i urednika časopisa u Beogradu, pred početak Drugog svjetskog rata. Za vrijeme Prvog svjetskog rata tri je godine robijao kao protivnik Austrougarske, zatim 1918. pokreće (zajedno s Ivom Andrićem, Vladimirom Ćorovićem i Brankom Mašićem) *Književni jug*, prvi jugoslavenski književni časopis; kao intendant splitskog kazališta jedan je od osnivača Organizacije jugoslavenskih nacionalista (Orjuna) i njen ideolog,⁵ a poslije 1931. pa do pred Drugi svjetski rat živi u Beogradu i od 1935. do kraja toga desetljeća urednik je i glavni suradnik časopisa *Javnost* (1935.–1937.), *Krug* (1938.) i *Vidici* (1938.–1939.), u kojima uvijek nastupa s jugoslavenskih pozicija.

Ovim posebnim periodom njegovog života i javnog angažmana detaljno se pozabavila povjesničarka Sofija Božić⁶ analizirajući Bartulovićev ideološko-politički stav kroz pisanje u navedenim časopisima. Bartulović oštro osuđuje fašizam i nacizam, ali je i suzdržan prema komunizmu, smatrajući ga također ekstremističkom ideologijom,⁷ a jedini izlaz vidi u demokraciji. Demokracija mu je i jedini ispravan put rješenja nacionalnog pitanja, pa i hrvat-

4 Bartulović 2003. Rukopis je za tisak priredio Čedomir Višnjić, koji je i urednik knjige i autor pogovora.

5 Objavio je programatske knjižice Orjuna: *Orjuna, nje cilji in metode*, 1924. u Ljubljani, i *Od revolucionarne omladine do Orjuna*, 1925. u Splitu.

6 Božić 2011: 13–26.

7 „Bartulović je odlučno odbacivao alternativu koja se često mogla čuti u javnosti: fašizam ili komunizam, smatrajući je lažnom, jer se protiv jedne formacije koja počiva na antihumanističkim načelima ne može boriti pristajanjem uz drugu, koja predstavlja njeno, nimalo lepše, naličje“ (Božić 2011: 15).

skog, iako je za njega jedino jugoslavenstvo napredna i demokratska ideja koju su zastupali najprosvjećeniji umovi sva tri jugoslavenska naroda.⁸ Na samom kraju perioda ovog intenzivnog javnog Bartulovićevog angažmana, 1939. godine, u svom časopisu *Vidici* pozdravit će sporazum Cvetković–Maček, kojim je formirana Banovina Hrvatska – time jeste pružena satisfakcija Hrvatima, ali očuvana je, njemu tako važna, zajednička država.⁹

Ovaj *demokratski i jugoslavenski* pogled na svijet sačuvat će Bartulović do tragičnog kraja svoga života. U pisanom iskazu pred partizanskim isljednikom, posljednjem sačuvanom tekstu Nike Bartulovića, pisanom istina u pokušaju da se obrani od njemu nerazumljivih optužaba, samo će na dva mjesta istaknuti svoje političko uvjerenje: *bio sam jugoslavenski orijentiran i demokratski*,¹⁰ odnosno da je uvijek bio *liberalac i jugoslaven*.¹¹

Istražit ćemo kako je taj *liberalac i jugoslaven* u svom posljednjem književnom djelu, proširenju romana *Na prelomu*, tumačio svoje političke poglede, možda i zablude, odnosno što je konačni sadržaj njegovog pojma *jugoslavenstva*.

2.

Da je roman *Na prelomu* autobiografski, a njegov glavni junak Ivo Tadić piščev *alter ego*, nije krio ni sam Bartulović, a istaknuo je to i pisac predgovora u romanu Vladimir Ćorović,

8 „U skladu s ovakvim viđenjem odnosa demokratije i nacionalizma bilo je i Bartulovićevo tumačenje jugoslavenstva kao demokratske ideje, napredne i liberalne, koja je istaknuta nasuprot nasilju i reakciji čiji izvori su se nalazili u Beču, Pešti i Rimu. Svi slobodarski i progresivni duhovi među Srbima, Hrvatima i Slovincima bili su jugoslavenski orijentirani: Štrosmajer i njegove pristalice kod Hrvata, Skerličeva generacija kod Srba, naprednjaci kod Slovenaca te socijalisti i u Srbiji i u Habsburškoj monarhiji“ (Božić 2011: 17).

9 Božić 2011: 25.

10 „Političkoj stranci nisam pripadao, bio sam jugoslavenski orijentiran i demokratski“ (Žutić 2010b: 344).

11 „Moji prijatelji iz sokolske grupe, kao što su N. Markov, dr. Lauš, Šimunović itd., mogu da posvjedoče, dok su pak posvjedočenja Mladinea nevjerodostojna, jer je on kao klerikalac i separatist bio uvijek raspoložen neprijateljski prema meni, koji sam bio liberalac i jugoslaven“ (Žutić 2010b: 348).

drug iz vremena *Književnog juga*. Radnja se događa u Starome Gradu, Bartulovićevom rodnom mjestu, a životni put Ive Tadića (školovanje u Splitu, studij u Pragu, aktivnosti u pokretu revolucionarne omladine itd.) podudara se s Bartulovićevim.

To je roman naše generacije, [...] bar one koja je živela i radila u Dalmaciji, i ujedno – preko jednog tipičnog našeg gradića – roman svih tih gradova primorja, proživljen u razdoblju otprilike između g. 1910. i 1925. (Bartulović 1929: 3),

citirat će Ćorović u predgovoru Bartulovićevo pismo.

I u nepotpisanom predgovoru naslovljenom „O Piscu“ (za koji se čini, po detaljima iz života, da ga je pisao sam Bartulović), u njegovim *Sabranim delima*, čitamo gotovo istu formulaciju:

U romanu je prikazan život piščeve generacije na prelomu između predratnih i posleratnih vremena, sa nekim autobiografskim detaljima i sa ambijentom Bartulovićevog rodnog kraja (Bartulović 1932: 14).

Nadalje, Bartulović u pismu Ćoroviću jasno navodi i svoje intencije u pisanju romana:

Klonio sam se potpuno, da to razdoblje i čitavu tu generaciju gledam istorijski. To bi me odvelo na tendencioznost, na novinarski nivo i sputalo me u blizinu još živih ličnosti i svežih činjenica. Ja sam se izdigao i dao ono, što smatram da je najvažnije: roman raspoloženja i poriva, roman čitave te temperamentne i nervozne atmosfere u našoj generaciji za vreme balkanskih ratova i atentata; i onda udese te generacije i smerove, kojima su pošla ta raspoloženja posle rata. Nije to samo roman političkih, odnosno nacionalnih raspoloženja, već čitavog gledanja na život, na ljubav, na sve! (Bartulović 1929: 4).

Dok su literarni razlozi o kojima Bartulović ovdje govori mogli prikriti njegov ideološki svjetonazor, u proširenoj verziji romana on je gotovo glavni sadržaj svih velikih umetnu-

tih dijelova. A ti dijelovi sačinjavaju više od polovice teksta objavljenog kao roman *Glas iz gorućeg grma*.¹² U ovim umetnutim stranicama Bartulović se koristi književnom tehnikom koju je primijenio u svom posljednjem objavljenom kratkom romanu *Moj prijatelj Tonislav Malvasija*¹³ – akteri u romanu postaju povijesne ličnosti (npr. Andrić, Ujević, Čerina, Župančić, Cankar i drugi od pisaca, M. Marjanović, Supilo, A. Jenko, M. Plut, G. Princip, Mihailović i mnogi drugi od političara ili mladih revolucionara-nacionalista) i opisuju se događaji koji su se stvarno dogodili, povijesni događaji. To prvotnom romanu *Na prelomu* mijenja karakteristike i pretvara ga u *dokumentarni roman*, a glavni junak Ivo Tadić postaje, kroz opisane dodire s povijesnim ličnostima i sudjelovanjem u stvarnim događajima, neskriveni Niko Bartulović. Bartulović u dopisanom romanu ima *još žive ličnosti i sveže činjenice*, kojih se, po vlastitim riječima, klonio u prvoj verziji romana. Ove novonapisane stranice mogu se stoga čitati gotovo kao Bartulovićevi memoari. Kada opisuje važne povijesne događaje (poput atentata, političkih skupova ili stranačkih dogovora itd.), Bartulović ne bježi od interpretacije tih događaja i ne skriva svoj emocionalni odnos ili ideološki stav.¹⁴

To nam omogućava da roman *Glas iz gorućeg grma* čitamo kao Bartulovićevo posljednje svođenja računa s vlastitom političkom prošlošću i razjašnjenje njegovih ideoloških stavova prema bitnim političkim pitanjima koja su usmjeravala događaje prije i tijekom Drugog svjetskog rata.

12 Usporedna analiza izdanja romana *Na prelomu* iz 1929. i romana *Glas iz gorućeg grma* iz 2003. pokazuje da je od 444 stranice *Glasa iz gorućeg grma*, više od 227 stranica dopisano i dodano glavnom, gotovo nepromijenjenom, osim ponekad u sitnim detaljima, tijelu priče iz romana *Na prelomu*. Više od 2/3 dopisanog teksta odnosi se na vrijeme prije Prvog svjetskog rata.

13 Bartulović 1940.

14 O autobiografskom sadržaju romana, koji se može percipirati „kao ideološka legitimacija pisca“, govori i Ivan Bošković, jedan od rijetkih hrvatskih povjesničara književnosti koji se poslije Drugog svjetskog rata bavio Bartulovićem – vidjeti Bošković 2006: 117–132.

Dok o velikim sukobljenim totalitarističkim ideologijama – fašizmu, nacizmu i komunizmu – piše ipak tek usput i očito suzdržanije nego u svojim predratnim člancima u časopisima (vjerojatno i zbog straha koji vlada u ratnom okruženju), separatističkim nacionalizmima i jugoslavenskom nacionalizmu posvećuje znatan broj stranica.

U nastavku ćemo se baviti rekonstrukcijom njegovog *jugoslavenstva* slijedeći Bartulovićev životni put ispričan u umetnutim dijelovima romana *Glas iz gorućeg grma*.

3.

Politička strast koja ga nije napustila do kraja života, javit će se kod Bartulovića rano, odmah po dolasku u splitsku gimnaziju, gdje se priključuje „najradikalnijoj upravo revolucionarnoj grupi“ učenika među kojima su najistaknutiji članovi Vladimir Čerina i Augustin Ujević. Pad omraženog bana Khuena i pobjeda Hrvatsko-srpske koalicije 1906. godine, preokrenula je, po Bartuloviću, odnos hrvatskih omladinaca prema Austrougarskoj i prema Srbima:

Umjesto da u Srbima vide glavnog protivnika, kao što su ih, prema želji iz Beča, naučili pristalice dr. Franka, hrvatski omladinci su tog neprijatelja stali da otkrivaju baš u Beču i u Pešti, dok su u Srbima stali da nazrijevaju najprirodnije saveznike. Više po nadahnuću, negoli preko političkih spekulacija, hrvatska omladina je došla do saznanja da su joj Srbi, ne samo braća, već dio istog tijela. I to upravo onaj dio, bez kojega Hrvati ne bi nikada bili u stanju da se othrvaju ni Beču ni Pešti.

[...] A kada se u tim godinama otkrije nova ljubav, privrženost nabuja do tolike plime, da ne štedi više nikakvih zaustava. Bliskost se tada pretvara u nešto, što je još jače negoli je istovjetnost, pa su mnogi od Hrvata stali u srpstvu da gledaju nešto što je ne samo jednako, već i bolje od hrvatstva. Ili bar otpornije, prema tome i narodskije i samosvjesnije (Bartulović 2003: 37).

Ovaj emocionalni odnos, ta gimnazijska *ljubav* o kojoj govori, za Bartulovića ostaje vrijediti do kraja njegova života. Nikakvi kasniji događaji, sukobi i političke razmirice između „braće“ neće na nju utjecati. Stvarnost i ljudi se mijenjaju, ali ova rana ljubav kod Bartulovića ne blijedi i nikada u nju neće posumnjati. A to ćemo vidjeti iz stranica koje slijede.

Vođe revolucionarne omladine ili *karbonara*,¹⁵ kako ih Bartulović često naziva, postaju Čerina, Ujević i Oskar Tartalja, a njihov strastven politički angažman i radikalne ideje koje iznose bitno će utjecati na mladog Bartulovića, pogotovo Tin Ujević, „neobično složen po prirodi, – jednako strastven kao dijalektičar, kao artist, kao erudit i kao senzualac“ (Bartulović 2003: 58). Na jednom njihovom sastanku u Splitu, gdje su raspravljali o stanju u Zagrebu, Ujević je „pao u vatru“ i „prezirom rođenog boema“ prema „univerzitetskim profesorima i zvaničnim literatima u Društvu hrvatskih književnika“, iznio onaj stav prema srpstvu koji će kasnije drugi radikalniji umjetnici okupljeni oko časopisa *Zenit* razviti u koncept *barbarogenija*:

Zar blatnjavi srbijanski opanak ne predstavlja onda Himalaju duha prema svom tom estetiziranju i kulturi, premazanoj pljuvačkom i balegom, umjesto plodonosnog šumadijskog đubreta?! ... I zar se staro, Marulićevo, Gupčevo, Kačićevo i Štosovo hrvatstvo neće tek onda vratiti sebi kada se iskašlje na čitavu tu žabokrečinu i kad se do srži poistovjeti sa zdravim balkanskim srpstvom, iz čijih oranica treba da poniknu nove kulture, isto toliko hrvatske kao i srpske?!... (Bartulović 2003: 64).

Odlazak na studij u Prag i susret s velikom europskom metropolom koja ga je očarala „obiljem historije [...], savremenim zamahom napretka i kulture [...], ljepotom prirode, srdač-

15 *Karbonari* su bili članovi tajne političke udruge u Italiji u prvoj polovici XIX. stoljeća, koji su se borili za oslobođenje Italije. Njihova konspirativnost i tajanstveni rituali koje su prakticirali vjerojatno su razlog poistovjećivanja revolucionarne omladine s ovom tajnom političkom talijanskom udrugom.

nošću ljudi i neposustalim ritmom političkog, jednako kao i privrednog i kulturnog života“ (Bartulović 2003: 80) bit će korak dalje u Bartulovićevom političkom sazrijevanju. Susret s Masarykom, s tim „ideologom realizma, sa njegovim asketskim obrazima i zamišljenim, često sanjarskim pogledom“ (Bartulović 2003: 89), kako ga Bartulović opisuje, ostavit će dubok i trajan trag na mladog studenta. Masaryk će Bartuloviću biti svojevrsni politički uzor do kraja, a o njemu će napisati i posebnu knjižicu.¹⁶ U Masarykovim stavovima pronaći će i potporu za svoj tadašnji blagonaklon stav prema revolucionarnoj akciji, pa čak i atentatima, kao opravdanom obliku borbe mladih nacionalista. Bartulović navodi Masarykove riječi o potrebi rušenja Austrougarske monarhije:

Zato više i nema drugog izlaza, nego raskidati okove! ... Može da se dogodi i da pogriješimo. [...] Ali šta možemo, kad nam Austrija nije ostavila drugog izbora nego što je taj? ... A vama, Južnim Slavenima, pogotovo ... Mi Česi smo, ako ne računamo Slovake, bar svi u Austriji. A i Slovaci se nalaze bar u okviru Monarhije. Možemo se dakle tješiti time da ćemo se, čak i onda kad bi nam bilo najgore, nalaziti bar u istim okovima. Ali vi ste strahovito raskomadani. A i oni dijelovi koji su slobodni, toliko su maleni, da Beč vreba da i njih proguta... Da li da se dopusti, dakle, da i to, kako god sitno jezgro slobodnog života, bude zagušeno? Ili da se naprotiv, – pa makar to izgledalo avanturistički, – sve baci na jednu kartu, pa da se to jezgro ojača i proširi?!... (Bartulović 2003: 88).

U Split se Tadić (*alias* Bartulović) vraća kao uvjereni jugoslavenski nacionalista i protivnik Austrije. Počinje pisati za splitski list *Ujedinjenje*. Vrijeme je to balkanskih ratova. Odlazi u Ljubljano da bi dogovorio suradnju sa slovenskim književnicima i mladim slovenskim radikalnim jugoslavenskim nacionalistima. Sreo se i sa Otonom Župančičem i Ivanom Cankarom. Ponio ga je žar omladinaca iz „nacionalističkog pokreta“ (sreo se sa Augustom Jenkom,

16 Bartulović 1938.

Josipom Endlicherom, Janžeom Novakom, braćom Jušom i Ferdom Novakom, Ljudevitom Pivkom, Vladislavom Fabjaničem, Milanom Plutom) i shvatio je da „kod tih, tobože odnarođenih Slovenaca, nema ni za trun manje zanosa, negoli kod upaljivih primoraca“ (Bartulović 2003: 119). Navodi riječi „djevojački plahovitog“ Augusta Jenka, koje odražavaju stav i polet koji vlada među nacionalističkom omladinom u Sloveniji:

Nismo više sitan, patuljasti narod, najmanji razlomak razdrobljenog i porobljenog slovenstva. [...] Naprotiv! Preko noći smo se pretvorili u najmnogobrojniji narod na Balkanu, čija imanja se prostiru preko čitave teritorije što vodi iz Evrope u Aziju, od Triglava do Varne... Sve do juče nismo imali snage da povratimo ni općinu u Ptuju ili u Celju, dok danas već osvajamo pokrajine i rušimo imperije... Jer sve to što se odigrava na Balkanu djelo je istog naroda. Kao što je tačno pisao Čerina: „Ona krv što je curila iz rana srbijskih vojnika, bila je i naša, hrvatska krv. Samo ne ona iskvarena, što se boji Pešte i Beča, već krv Gupca i Dojčića. To je ustvari bilo oslobođenje stare Hrvatske, pod imenom stare Srbije!... A to znači, i stare Slovenije! (Bartulović 2003: 120).

U godinama pred Prvi svjetski rat Bartulović (Tadić) postaje urednik splitskog dnevnog lista *Sloboda*. Govori na zborovima u Splitu, zajedno s Grgom (vjerojatno Anđelinovićem) ohrabrujući omladinu na borbu, koristeći borbeni poklik mnogo poznatiji iz procesa protiv Josipa Broza: „Milosti ne tražimo, ali je nećemo ni davati!“ (Bartulović 2003: 187).

Grga je još određeniji:

Svi Zrinski i Frankopani, svi Krešimiri i Tomislavi, svi Gupci i Kvaternici, svi Starčevići i Štrosmajeri, – sve bi se to utopilo u moru tuđinštine, ako hrvatstvo ne bude znalo da nađe saveznika u srpstvu i ako se ne spoji sa njime u misli jedinstva i slobode. Samo kompaktan otpor i samo spremnost na sve mogu da nam pomognu!... Moramo se držati načela „puškom na Beč“, kao što je govorio Ante Starčević, a ne puškom na Beo-

grad, kao što govore frankovci, koji su iznevjerili i Starčevića i pravaštvo... (Bartulović 2003: 185).

Putovanje u Zagreb, u društvu prijatelja, preko Rijeke i Gorskog Kotara „utvrdi[!]o ih je u uvjerenju da je zaista 'lijepa naša domovina' kao što se pjeva u hrvatskoj himni, ali da je baš zato potrebno sve sile uložiti da ta ljepotica ne bude tuđa prilježnica“ (Bartulović 2003: 199). Radovali su se Zagrebu, želeći vidjeti „kakav će utisak na njih proizvesti taj toliko napadani, ali s druge strane i toliko slavljani i voljeni grad. Jer osjećaji omladine u odnosu prema Zagrebu bijahu neobično složeni, kao i osjećaji prema lijepoj ženi o kojoj se pronose nelijepi glasovi...“ (Bartulović 2003: 199).

U Zagrebu će se probuditi ona sumnja o slabosti hrvatske kulture naspram *barbarogenija*, o kojoj je govorio Ujević, pa će se zapitati „da li nam ta prijatna, a možda i potrebna kultura, nije možda ipak nešto suviše otrgla od barbarske samosvijesti, koja bi nam danas tako dobro došla...“ (Bartulović 2003: 201). Zaključit će ipak da je ogromna većina zagrebačkih sveučilištaraca i omladine uz nacionalistički pokret, i „da nije ideološka pripadnost ta po kojoj treba dijeliti omladinu, već ambijent i mentalitet“ (Bartulović 2003: 211).

U Zagrebu će se sresti prvi put, barem u romanu, s netrpeljivošću između Hrvata i Srba.

Nije to prvi put što Tadić čuje o toj mržnji. Pričao mu je o tome i Čerina, a žalili su mu se i Supilo i Marjanović. Supilo je doduše tvrdio da je sve to na vjerskoj osnovi, pa da je jedini razlog što je mržnja Srba prema Hrvatima nešto blaža negoli mržnja Hrvata prema Srbima, to što pravoslavna crkva nije tako netrpeljiva kao katolička. Ali je Marjanović primjećivao da ima tu i nečega organskog. Razvodnjeno stranim infiltracijama, hrvatstvo je postalo ne samo manje ofanzivno, već i manje defanzivno od srpstva, pa instinktivno osjeća u srpstvu upornijeg partnera. Srpstvo, koje je u devedesetidevet od sto sačuvalo seljačku primitivnost, gura kojim bilo putevima samo u jednom prav-

cu, ka punoj nezavisnosti. Dok naprotiv pogospođeno, pa prema tome i uškopljeno hrvatstvo izmislilo je čitav niz drugih patvorina da nadomjesti slobodu, kao što je npr. ukinuće nagodbe, trializam, podunavska konfederacija, habsburški okvir itd. U stvari je to marazam, – govorio je Čerina, – koji se boji da ga srpska kočopernost ne uvuče u opasne avanture i da ga ne liši poltronskog komfora, pa ga zbog toga i mrzi. Time se i objašnjava što jedino u Hrvatskoj i u Vojvodini ima i Srba režimlija, jer su to jedini krajevi gdje su i Srbi došli u dodir sa tom poltronskom civilizacijom, pa nije rijedak slučaj da su i gori od Hrvata (Bartulović 2003: 204).

Na sastanku omladinaca na Sveučilištu srest će se i s neimenovanim studentom „otresitim Bosancem“ koji će ga potaknuti na promišljanje o posebnom položaju i mentalitetu Bosanaca:

Slušajući ga Tadić se sjetio da su mu se i u Pragu studenti iz Bosne činili uvijek mračniji od ostalih, kao da su ošamućeni od morine, ili kao da su zbunjeni od zle slutnje. Pala mu je u oko činjenica da su oba prva atentatora, Žerajić i Jukić, bili Bosanci [...]. Tražeći objašnjenje za to, Tadić ne mogaše da ga nađe u drugom negoli u Kočićevim riječima. Nakon čitavih pet stoljeća robovanja Turcima, bosanska raja bijaše prebačena u novo robovanje, čije poniženje se doimaše utoliko bolnije što je nametnuto pod decentnijim izgledom i što je bilo perfidnije u ciljevima. Bosanski intelektualac, ako je posjedovao imalo ponosa, morao je da se osjeti unižen, ne samo odvojenim položajem svoga kraja koga su i Nijemci i Mađari smatrali kao rezervatno lovište za svoje kuferaše, već nečim što je moralo još krvavije da ih vrijeđa. A to je uloga što je Bosna trebala da je odigra, ne u okupljanju i jačanju južnog slavenstva, kao što bi po božjoj riječi i ljudskom pravu trebalo da bude, već u njegovom cijepanju i podjarmljivanju. [...]

Odatle i gorčina kod omladinaca iz Bosne. Ponajviše seljački sinovi, navikli da se već stoljećima kriju pred Turcima, i jad i odmazdu, ti gorštaci su svoja raspoloženja saop-

ćavali više gestom i pogledom, negoli riječima kao Dalmatinci. [...] Tadić je već u Pragu mogao da utvrdi da su se ti šutljivi, neuglašeni i po neki put prijeki mladići odgajali na sasvim drugoj hrani, na gorčini rušenja ruskih revolucionara i anarhista (Bartulović 2003: 213–214).

Poslije Zagreba Tadić (Bartulović) odlazi u Beograd, uzbuđen, jer „bijaše to prvi put što će stati nogom na tlo slobodne otadžbine i vidjeti bijeli grad svojih snova...” (Bartulović 2003: 215). „Osjetio je malo razočarenje zbog rđavih i izrovanih ulica, čađavih kućeraka i prljave kafanice, ali živa riječ mu je ubrzo vratila zanos...” (Bartulović 2003: 216).¹⁷

Svome prvom boravku u Beogradu, i susretima s važnim ljudima toga povijesnog trenutka pred Prvi svjetski rat, Bartulović posvećuje gotovo četrdeset stranica. Upoznaje nas s vrelom atmosferom koja u Beogradu vlada pred buduće presudne događaje, i s idejama o ulozi i ponašanju Srbije pred očekivan rasplet južnoslavenskog pitanja.

U „četničkim kafanicama“, gdje je „sa strahopočitanjem gledao u preplanula i bradata lica četnika i u redenike sa fišecima oko grudiju“ (Bartulović 2003: 216), čuti će glas ovih „neško- lovanih komita“:

[...] nije stvar Srbije da čeka da joj voćka poleti sama u krilo. Nije isključeno, da će i mnogi koji su sada sa vama, pognuti šiju kad dođe do gustog. Ali šta da se radi? Srbija ima svoje pozvanje, kao što ga je imala Prusija, i kao što ga je imao Pijemont. Naći ćete

17 Na drugom mjestu će detaljnije opisati razočarenje izgledom Beograda: „Što mari ako ga je zgrada u kojoj je zasjedala Narodna skupština, podsjećala na neku konjušarnicu u okolini Praga?... Ili to što je palata Narodnog pozorišta ličila na željezničku stanicu u Linzu, ili možda u Salzburgu?... Ili što je hotel 'Moskva', poput rogate ptičurine, strčio iznad duguljastih kućeraka, tako da čovjek nije mogao ni na nekoliko kilometara da se okrene po varoši, a da mu ne budu oči ti tornjevi?!... Glavno je da su srca koja biju u tim zgradama, na svom mjestu, a sve drugo je sporedno. Nije doduše krio da je prijestolnicu zamišljao drugačijom, te da je računao da će bar donekle ličiti na Zagreb, ako li ne na Prag. Ali se baš zato sa još više upornosti trudio da sugeriše sebi, da je 'i bolje tako'“ (Bartulović 2003: 232).

možda nekog ko će se obrecnuti na vas. „Šta da Srbija za cio svijet gine, kazaće vam. I sve da oslobađa!?“... Ali to nije mišljenje srpskog seljaka. On pita samo: „Šta ima još da se posvršava, pa da više nemamo brige?... Da ode k Lazaru onaj kome je suđeno, a ono što ostane, da se posveti Bogu i plugu...“ (Bartulović 2003: 220).

Iznenadile su ga priče o sporovima između Srba i Bugara jer je „Tadić, kao i svi Dalmatinci, bio slovenofil od rođenja, pa je u tom raspoloženju i jedinstvo južnih Slovena shvaćao kao zajednicu i sa Bugarima, a ne samo sa Srbima i sa Slovencima“ (Bartulović 2003: 224).

U Oficirskom domu impresioniran je pukovnikom Mihailovićem, i upija njegove riječi o ulozi Srbije:

Ništa Srbija ne traži za sebe [...]. Sve što ona hoće to je, da donese slobodu svojoj braći, da ih učini svjesnim i naprednim ljudima i da živi u ravnopravnosti sa njima, bez obzira na krv i žrtve. Gospoda u Beču nas osuđuju da smo mi ti koji zavodimo vas, sirotane s preka, da se bunite protiv vaših dobročinitelja... A ne vide da su baš Cuvaj i Varešani utisnuli omladini oružje u ruke, time što su je nadražili bezakonjima. Jesam li ja bio taj koji sam poručio Vama u Splitu da mi dođete, ili ste naprotiv Vi osjetili potrebu da to učinite, zato što Vam tamo nije dobro i što Vam je potreban brat?!... A ko može meni da zabrani da pritekнем u pomoć bratu kad vidim da mu je ta pomoć potrebna? (Bartulović 2003: 235).

Susreo se i s Jovanom Skerlićem, prema kojemu je, po Bartulovićevim riječima, omladina gajila veliko povjerenje. Oduševljen je njegovim „uvjerljivim rezoniranjem“:

A pogotovo kad je ideolog unitarizma prešao na uobličavanje duhovnog i osjećajnog jedinstva kod Srba i Hrvata, te na izgrađivanje jednog novog, zajedničkog i samoniklog mentaliteta.

– Samo u punoj demokratiji i slobodoumlju mi se možemo razviti u snažan kolektiv, dok će nas naprotiv svako oktroisanje dovesti do beskonačnih trzavica. [...] Mi, samo-

stalni radikali, želimo naprotiv da se jednom stečena sloboda pretvori u opće dobro, i to u trajno dobro! Jer šta bi drugo moglo da privlači, recimo vas prečane da se okrenete k nama?... Niti smo bogata, niti moćna država. Prijestolnica nam liči na palanku, a poredak i civilizacija tek počinju da poprimaju čvršće oblike. Jedino, dakle u čemu možemo da konkurišemo sa Austrijom, to je sloboda. I zato u svemu smijemo škrtariti, samo ne u slobodi. Naprotiv: Ukoliko više slobode, utoliko više snage!... I utoliko više privlačne moći! (Bartulović 2003: 245).

Iz Beograda odlazi u Prag „bodar i ushićen“, „bez bojazni i kolebanja“ za borbu koja predstoji. U vlaku rezimira svoje brojne susrete s raznim ljudima u Beogradu:

Pojmovi otadžbine i slobode srasli su se kod njih sa krvlju, bez obzira da li se tu radi o političkom vođi, komiti, naučniku, privredniku, pa čak i beskućniku. Dok npr. u Dalmaciji čovjek postaje Hrvat, Srbin, Jugosloven ili autonomaš, prema tome da li je završio hrvatsku ili talijansku gimnaziju, da li je katolik ili pravoslavni, i da li je napredan ili revolucionaran, srpstvo kod Srbijanaca je, takoreći, stvar biologije, pa se manifestuje i bez ikakvih spoljnih uticaja, kao npr. kod Koporan-čauša (Bartulović 2003: 251).

Ubrzo poslije povratka u Dalmaciju dogodio se Sarajevski atentat, „koji je iznenadio sve, pa i Tadića“. Na kongresu omladine u Beču postalo mu je jasno da se sprema nešto „veliko“ i da je nastupio onaj trenutak o kojem je revolucionarna omladina sanjala – rat i konačna borba za ujedinjenje Južnih Slavena. Odmah po izbijanju rata Bartulović (*alias* Tadić) je uhićen i utamničen u splitsku tamnicu. Time se završava pripovijedanje o događajima prije Prvog svjetskog rata, i otvaraju se dva završna poglavlja u romanu, u kojima Bartulović priča o poslijeratnim razočarenjima.¹⁸

18 Svom višegodišnjem robijanju za vrijeme rata posvetit će tek stranicu-dvije, kada Tadić opisuje svoj ratni put Veri, u koju je zaljubljen.

4.

U romanu se u svoj Stari Grad Ivo Tadić vraća nakon dvanaest godina, što bi trebalo biti oko 1926. godine. Strah od razočarenja koje bi mogao doživjeti u susretu s rodnim krajem istovjetan je onome o kojemu govori Niko Bartulović 1937. godine u članku „Impresije sa dalmatinskih ostrva, (Odmaranje, turizam, politika, itd.)“ u časopisu *Javnost*:

Zato sam, nakon šest godina, makar i za najkraće vreme, hteo da posetim rodni Stari-grad, pa sam na svoju najveću radost, pri tom doživio posve obratnu senzaciju, nego li što se to dogodilo junaku mog romana „Na prelomu“, Ivu Tadiću, kad se je nakon du-ljeg izbivanja vraćao u taj isti kraj... Upečatak tog isto toliko književnog, koliko i realnog raspoloženja bio je stvarno glavni razlog što tako dugo nisam svraćao u rodno mjesto – jer sam se bojao da ću još jedanput naići na isto umiranje kao i Ivo, samo što će biti još više visećih i polomljenih škura, još više polomljenih palatica i perivoja, još više oronulih čudaka i još više mrzovolje i resignacije... (Bartulović 1937).¹⁹

Propadanje i resignaciju susreće Tadić na svakom koraku, a razlog za to, kako ga vidi veći-na stanovništva, sažimlje u nekoliko rečenica njegov prijatelj iz predratnih revolucionarnih dana:

Ta povika na Beograd postaje sada već pomalo to što je ranije bila povika na Beč. Nema tog zla na svijetu, za koje nisu krivi Srbijanci. Ne samo za lošu administraciju, za korup-ciju i za ekonomsku krizu, već i za sušu, za krupu i za dječije boginje. Međutim je i kod državotvoraca isto: Njima je za sve kriv Zagreb!... A u stvari ne stradaju ni Zagreb ni Beo-grad, već Starigrad i – recimo – Prokuplje! (Bartulović 2003: 267).

Prisjeća se Tadić da je već i ranije nailazio na slična raspoloženja:

¹⁹ U Žutić 2010a: 251–257.

Sjećao se da je i u Vojvodini nailazio na pojave koje su ukazivale na to, a u Zagorju pogotovo. Samo što mu ti krajevi ne bijahu tako prisni, pa mu stvari ne padahu tako teško. I tamo su sasvim zadrti Srbende, koji su u oktobru 1918. i konje pod srbijanskim vojnicima ljubili, najednom stali sva zla da bacaju na Beograd, jednako kao i vječiti bukači u Splitu. I niko ni da pomisli da li je i sam nešto kriv. Naprotiv!... Praštalo se i dojučerašnjim Madžaronima, kao što se u Dalmaciji gleda kroz prste i ljudima koji su šurovali sa Szilvasom, – kao da se nitko ne sjeća kako je do juče bilo, i kako bi ponovno moglo da bude kad bi se vratili jučerašnji gospodari (Bartulović 2003: 299).

I dalje uvjerenom jugoslavenskom nacionalistu Tadiću (*alias* Bartuloviću) teško pada ovakvo stanje, a pogotovo diferencijacija između nekadašnjih drugova u predratnom pokretu.

Pokušava naći racionalno opravdanje za rasap koji se dogodio u krugu revolucionarne omladine, te generacije koja se našla *na prijelomu*. Posebno apostrofira Čerinu i Ujevića, koji se „odriču svega što su ranije radili“:

Bujnost mašte i nemir živaca tražili su da se negdje izive. A u tadašnjim vremenima ne bijaše područja podesnijeg za to negoli je borba protiv Austrije... U slobodi, naprotiv nacionalizam predstavlja redovit, nerevolucionaran, pa prema tome i neuzbudljiv posao. I šta da oni tu počnu?

[...]

Vrijedi to uostalom i za druge, [...] jer je čitava ta naša generacija bila ipak više vođena temperamentom negoli istrajnošću. A danas su centrifugalni, a pogotovo ekstremistički pokreti ti koji pružaju ljudima prilike da se bune. I naposljetku, zar nije mnogo njih već ranije bilo u većoj mjeri zadojeno socijalnim negoli nacionalnim nezadovoljstvom?... U Bosni pogotovo, Vlada Gaćinović, u kojeg je čitava „Mlada Bosna“ gledala kao u duhovnog vođu, drugovao je u Ženevi, pa je na nacionalno oslobođenje gledao samo kao na kariku za spremanje opće revolucije socijalne. I

zato je mnogo njih prešlo odmah, bez predaha, na posao oko daljnjih karika. Suviše su nestrpljivi da bi mogli da čekaju dok se najprije osigura to što se postiglo u prvoj etapi (Bartulović 2003: 270).

Veliki dio Bartulovićevih prijatelja iz predratne omladine „već je sasvim bio prešao u ljevičare, ili se [...] obrnuo u separatiste“ (Bartulović 2003: 347). Kakav je njegov stav prema ovim pokretima?

Prema komunizmu, kojeg prihvaćaju mladi, pošto se „sjetio prilika među beogradskim studentima, gdje je maldane sve što bijaše darovitije, stalo da naginje ljevičarstvu“ (Bartulović 2003: 337), pokazuje svojevrсно razumijevanje. Nekadašnji revolucionar vidi komunizam kao oblik mladalačkog bunta:

Zar komunizam ne predstavlja danas jedinu priliku za mlađe ljude da se pokažu borbenim, nezavisnim i požrtvovnim? I zar od nacionalizma nije napravljen rasadnik za poltrone, tako da se omladinac koji drži do sebe stidi da bude stavljen u isti red sa njima?!... (Bartulović 2003: 337).

Najviše ga kod njih smeta, kao čovjeka „koji je srastao sa [...] nacionalnim“, njihov „podvučeni nehaj, pa po neki put i prezir prema svemu što je nacionalno“ (Bartulović 2003: 338). Ali više se boji „dolaska na vlast i potpunog učvršćenja fašističkih doktrina u Italiji, jednako kao i sve većeg drobljenja i uzmicanja socijalne demokracije u Njemačkoj i u mnogim drugim zemljama“ (Bartulović 2003: 347).

Ipak, odlučno negira tezu da se jednom ekstremizmu treba suprotstaviti drugim:

A šta ekstremizam znači drugo, negoli uvjerenje o privremenosti, što je ovladala ljudima?... Dopuštam da se vođi zanimaju složenijim problemima. Ali to što komunu čini privlačnom za mase, to je osjećaj da se u Versaju prekrajalo, umjesto da se kroji novo... A zar fašizam, koji treba da se suprotstavi komunizmu, ne znači isto? Duce je tačno

zapazio, da se samo novim nezadovoljstvom dade suzbiti komunističko nezadovoljstvo. I da se samo novom revolucionarnošću dade zamijeniti komunistička revolucionarnost... (Bartulović 2003: 408).

Najoštrij je prema frankovcima, jer je još prije rata bio zgranut „bacilom frankovštine“, a poznate su mu njihove „gadosti“ tijekom rata:

Ni sami Nijemci nisu postupali sa stanovništvom na okupiranoj Srbiji na takav način kao izvjesni, frankovački nastrojeni Hrvati, a frankovačka stranka je, u dogovoru sa austrijskim generalnim štabom, tražila odstranjenje koalicije na vlasti i zavođenje vojničkog kome-sarijata, i u samoj Hrvatskoj (Bartulović 2003: 304).

Za njega ništa toliko „obeshrabrujuće“ nije bilo „kao stvaranje Hrvatskog bloka, g. 1922, u koji su, kao ravnopravan i, što je glavno, sasvim rehabilitiran faktor, ušli i frankovci!“ (Bartulović 2003: 304)

Hrvatsku seljačku stranku i njene pristaše, koje zove „radićevcima“, ironizira i gotovo ismi-
java njihovu „utopiju“ koju nude „gladnom narodu“:

Samo vizija: Svečovječanska, svenarodna i sveseljačka republika. Bez rata, bez vojske, bez gospode, bez ministara i bez poreza. Tamburica, čutura vina, lijepa snaša, polje puno klasja, a povrh svega toga dragi Bog, široka nasmijana lica, slično Stipičinom, i tradicio-nalni Duh sveti u obliku golubice... (Bartulović 2003: 402).

Zanimljiv je odnos Tadića (*alias* Bartulovića) prema stanju u Srbiji. Iako uočava mnoge nega-tivne pojave (korupcija, politički procesi poput Solunskog, stranačka kadroviranja) i da „Srbija koja je danas na površini, nije ni predratna ni narodna“ (Bartulović 2003: 324), ipak joj je spre-man oprostiti, jer: „Sve dotle dok neprijatne pojave nisu dospjele do toga da obore neku nje-

govu iluziju iz prošlosti, znao je da im progleda kroz prste lakše nego Boža“ (Bartulović 2003: 323). Ovdje Bartulović opet pokazuje da se njegov emocionalan odnos iz rane mladosti prema Srbiji kao nositeljici ujedinjenja Južnih Slavena nije promijenio, i da je upravo ta „rana ljubav“ pokretač njegovog odnosa prema stanju u Kraljevini Jugoslaviji.

Već je prije spomenuto da je Niko Bartulović bio jedan od važnijih pokretača i ideologa Orjune, kontroverzne Organizacije jugoslavenskih nacionalista, osnovane 1922. godine. Čini se da je Bartulović sada (dakle u doba pisanja dopuna romana, dvadeset godina kasnije) kritičan prema smislu i djelovanju Orjune. Svoj pristanak uz Orjunu opravdava kao „pokušaj da se nacionalnom zanosu vrati ponovno borbena sadržina“ (Bartulović 2003: 333), da ona „ne znači drugo nego uskrsnuće predratnog pokreta“ (Bartulović 2003: 317) i „da bi se nametanjem jedinstva odozgo, država mogla zaista osposobiti za rješavanje savremenijih, kulturnih i socijalnih problema“ (Bartulović 2003: 313). Ali vrlo brzo je, tvrdi, uvidio svoje zablude:

Ali ne trebaše mu dugo da se uvjeri da baš jedinstvo spada u takve ideje koje se najteže dadu nametati silom, te da se čovjek ne može odreći slobodoumlja na jednom području, a da u isti mah ne podlegne reakciji i na drugim područjima. I zato se nije ni najmanje iznenadio da se velika većina naoko borbene organizacije sasvim priklonila režimu, te da je svojim ispadima izazvala pojavu Hanao (Hrvatske nacionalne omladine) i Srnao (Srpske nacionalne omladine), tako da su ubrzo stvoreni preduslovi za neke vrsti građanskog rata u zemlji (Bartulović 2003: 313).

Iako se u početku „nije pitao, ni da li je program pokreta demokratski, ni da li ima sličnosti sa susjednim fašizmom, ni da li pristaje više uz Pribićevića ili uz Davidovića, ni da li su metode pokreta batinaške, – glavno mu bijaše da se u programu nalazi 'nedjeljiva Jugoslavija' i da pokret pobija sve one koji idu u raskorak“ (Bartulović 2003: 317), ubrzo je uvidio da je

bliskost s fašizmom nedjeljiva od ovoga pokreta i da se slične ideje pojavljuju kod mnogih članova: „Rad, poredak i disciplina, kojima se hvalio nacionalizam na susjednom poluotoku, vrzli su se i mnogima, sasvim iskrenim slobodarima po glavi“ (Bartulović 2003: 333). Čini se da je Bartulović, barem u slučaju Orjune, uvidio svoje zablude, i da je svome *jugoslavenstvu* želio dati neki drugi sadržaj. Sadržaj ideološkog pojma *jugoslavenstvo* i *Jugoslaven*, kojim se je odredio i u posljednjem iskazu pred partizanskim ispitivačima 1944. godine, istražiti ćemo u sljedećem poglavlju.

5.

U Bartulovićevim rečenicama u kojima se poziva na ovaj ideološki pojam, često je to opći stav jugoslavenskih nacionalista, i to specifično onih iz Dalmacije. Ti nacionalisti bili su razočarani odmah nakon stvaranja nove države Južnih Slavena jer se ta država nije nazvala Jugoslavija nego Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca.²⁰ Oni koji su, po Bartuloviću „najviše pridonijeli za stvaranje nove države, nisu se borili za neku apotekarsku formulu, koja se zove ‘S.H.S’, već za Jugoslaviju!“ (Bartulović 2003: 309).

Dok se stvarao prvi ustav nove države, dolazile su mnoge peticije

... sa primorja, u kojima se tražilo da se ne odstupi od jugoslovenskog imena. Dok su radićevci već tada povelili najžešću bitku protiv centralizma, jugoslovenski nastrojeni elementi, u koje se tada još brojila većina primorskog stanovništva Dalmacije, su se mirili i sa centralizmom, samo da dođu do Jugoslavije. Ali zaludu. Centralizam je proguran i bez jugoslovenstva, pa time izazvao opće nezadovoljstvo (Bartulović 2003: 309).

²⁰ „[...] pogotovo za Split je prvi idejni poraz došao u činjenici da se u vidovdanskom ustavu država nije nazvala Jugoslavijom“ (Bartulović 2003: 309).

Na prigovore iz Dalmacije brane se (Bartulović ne imenuje tko, nego koristi zamjenicu oni, vjerojatno misleći na tvorce ustava) da su

radije pristali da žrtvuju naziv, negoli da žrtvuju suštinu. Međutim, ta suština nije unitarizam, već centralizam, dakle nešto što je grubo i mehaničko, umjesto nečeg što bi trebalo da bude duhovno (Bartulović 2003: 309).

Jugoslavenstvo, što očito Bartulović podrazumijeva kada govori *unitarizam*, definira se ovdje kao nešto „duhovno“, slično kao što to čini i Jovan Skerlić u susretu u Beogradu, pred Prvi svjetski rat. Sadržaj ovog pojma je nedorečen, a pretpostavljamo da obuhvaća organsko jedinstvo naroda i novi, zajednički identitet, o kojemu Bartulović detaljnije ne govori.

Centralizam za njega znači nešto sasvim drugo: mehanički amalgam, što bi na kraju moglo biti i „Velika Srbija umjesto Jugoslavije i hegemonija pod vidom unitarizma!“ (Bartulović 2003: 310). Po njemu, problem nije u načinu organizacije države, nego u odustajanju od programatskog naziva, od jugoslavenstva:

Ali mislim da bi ipak bolje učinili da su i federalizam prihvatili – [...] – negoli da su se odrekli tog programatskog naziva. Jer ničim nije data jača podrška teoriji o trima odvojenim jedinicama, negoli time što nije mogao da se utvrdi jedinstveni naziv. I ničim nije bilo na suroviji način dezavuirano sve šta smo propovijedali prije rata (Bartulović 2003: 310).

Njegovo je razočarenje zbog odustajanja od imena i suštine *jugoslavenstva* toliko duboko da je u jednom trenutku posumnjao u smisao svoga predratnog djelovanja:

Svijet smo zapalili da mu dokažemo da nismo tri već jedno, – grdio sam i sebe i sve oko sebe – a sada ne damo ponovno mira tom svijetu, da mu objasnimo da nismo jedno već tri! (Bartulović 2003: 346).

Ipak, njegova vjera „o ‘potpunom’ pa tako reći i ‘jednakom’ jedinstvu svih Srba, svih Hrvata i svih Slovenaca, (pa, naravno i Bugara!)“ (Bartulović 2003: 405) toliko je jaka da „ako su i promašene pobjede, [...] napori što su jednom učinjeni, i krv što je zalila brazde, ne mogu da se izgube utaman“ (Bartulović 2003: 409). Krajnji je cilj moguć, a to je stvaranje jedinstvene nacije u Jugoslaviji, što su već desetljećima ranije uspjeli napraviti Talijani i Nijemci. Prepreke na tom putu postoje, ali ih je moguće prevladati:

Zar se nije i u Italiji desetinama godina vodilo računa o razlikama u ćudi između Pijemonta i Napulja, dok se nije došlo do današnjeg amalgama? Ili u Njemačkoj između Prusa i Bavaraca?... A kamoli kod nas, koji smo deset puta siroviji... [...]

Ali zar smo mi krivi da nas je sloboda zatekla duhovno nespremljene i da tek u zajedničkoj državi moramo da završimo proces, koji je trebao da nas uvede u nju? Pa ipak, proces ne može da ostane nedovršen, jer bi to moglo da nas baci u još teža zadocnjenja (Bartulović 2003: 389).

Posljednje stranice romana donose sumnju u izrečenu nadu da će se ideali o kojima je maštao u mladosti, i od kojih nije odustao ni tijekom međuratnog razdoblja, ipak ostvariti. Sada jedini smisao vidi u „radosti žrtve“.²¹ Završnim fatalizmom Bartulović kao da sluti svoju sudbinu:

Znam da bi mi u oči skočili da me čuju, ali pred stihijama ne pomaže junačenje. A šta je bio prošli rat negoli stihija?... I zato su oni koji umiju da vide unapred, legli rezignirano na mjesto što im je određeno, i sami udarili krst nad sobom. Drugo im nije ni ostalo. Jer svaka stihija sprema grob za one koji je nose, da time očuva sjeme za nove stihije... (Bartulović 2003: 440).

21 „[...] osjećao je da u njoj [gorčini, op. a.] nije iscrpljen sav smisao što čini žrtvu, već da taj smisao treba ipak tražiti u radosti žrtve“ (Bartulović 2003: 439).

6.

Jugoslavenstvo je Niki Bartuloviću bilo ideološka potka koja je usmjeravala njegov životni put i njegovo javno djelovanje od rane mladosti (od 1906. godine, po njegovim riječima) do zadnjih dana života. Na kraju romana, a i u njegovom životu to su također posljednje godine, Bartulović je, uza svu svoju neposustalu vjeru u ostvarenje mladenačkih ideala o jednoj, duhovno srasloj naciji, – Jugoslavenima, fatalistički raspoložen. Njegov kraj, smrt u zimskoj pustoši Gorskog Kotara zadnje godine Drugog svjetskog rata, pokazuje da su mu slutnje o „stihiji koja sprema grobove“ bile gotovo proročanske.

Moram na kraju reći da mi je njegova tragična sudbina bila zagonetna, ali i poticajna za istraživanja, još od prvih dana (oko 1980. godine) kada sam se susreo s ovim piscem rođenim u mojem rodnom mjestu. Čitajući ga često sam morao potiskivati unutarnji otpor prema njegovim riječima o političkim idejama, događajima i ideologijama koje su već nakon Drugog svjetskog rata, a posebno nakon ovog novog Domovinskog rata, snažno obojene ideološkim interpretacijama i usađenim predrasudama. Pokušao sam ih čitati otvoreno, odvajajući od njih psihološke, ideološke i povijesne natruhe, želeći da Bartulović progovori vlastitim riječima. Pustio sam ga da on sam izreče ono što ga je tako snažno odredilo u životu i javnom djelovanju. Pokazao mi se tako kao čovjek koji nije mogao prevladati svoju prvu političku ljubav, koji nije odstupao od ideja i preokupacija mladosti, iako su u svijet u međuvremenu ušle mnoge nove ideje i novi ciljevi. Otkrila mi se i jedna crta dječjačke lakovjernosti u njegovom karakteru, crta koju je pred Drugi svjetski rat uočila i njegova dobra znanica Isidora Sekulić,²² ono što se pokazuje kao naivnost, koju možemo očitati i u posljednjem iskazu pred istražiteljem. U prvim godinama Drugog svjetskog rata poznati

22 „[...] u tom zrelom, krepkom, intelektualno vrlo izgrađenom Bartuloviću ima, i imaće do groba jedna dečjačka zaljubljenost u sve nepoznato i novo i drukčije na pozornici života“ (Sekulić 1940: 619–624).

mu se svijet već raspao, sanjane Jugoslavije nema, ali on, radeći na dopunama svoga autobiografskog romana, i dalje vjeruje da je stvaranje jedinstvene nacije, ono što je uspjelo Talijanima i Nijemcima, moguće, i da „duhovno“ jedinstvo Južnih Slavena, taj metafizički pojam kojim određuje *jugoslavenstvo*, vrijedi i krajnje žrtve. On ju je, na kraju, vlastitim životom i prinio.

LITERATURA

- Bartulović, Niko. *Orjuna, nje cilji in metode*. Ljubljana, 1924.
- Bartulović, Niko. *Od revolucionarne omladine do Orjune*. Split, 1925.
- Bartulović, Niko. *Na prelomu*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1929.
- Bartulović, Niko. *Sabrana dela*. Knjiga prva. Beograd, 1932.
- Bartulović, Niko. „Impresije sa dalmatinskih ostrva, (Odmaranje, turizam, politika, itd.)“. *Javnost*, 9. 10. 1937.
- Bartulović, Niko. *T. G. Masarik*. Beograd, 1938.
- Bartulović, Niko. *Moj prijatelj Tonislav Malvasija*. Beograd, 1940.
- Bartulović, Niko. *Glas iz gorućeg grma*. Zagreb: Srpsko kulturno društvo Prosvjeta, 2003.
- Bošković, Ivan. „Ideologija i autobiografija u romanima Nike Bartulovića“. *Fluminensia*, 18. 2 (2006)
- Božić, Sofija. „Niko Bartulović u predvečerje Drugog svjetskog rata: Ideološki pogledi jednog hrvatskog intelektualca“. *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, 77 (2011).
- Hrvatska književna enciklopedija* / HKE. Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2010.
- Lađević, Petar. „Poslednji odlazak jugoslovenskog emigranta / in memoriam Rusko Matulić“. *Vreme*, 6. 8. 2015.
- Sekulić, Isidora. „Moj prijatelj Tonislav Malvasija“. *Srpski književni glasnik*, LX, 8 (1940): 619–624.
- Žutić, Nikola. *Ideologija i politika Nike Bartulovića: članci, kritike i polemike 1935–1941*, II/2. Beograd: Srpska radikalna stranka, 2010a.
- Žutić, Nikola. *Niko Bartulović: rimokatolik četnik*. Beograd: Srpska radikalna stranka, 2010b.

Aldo Čavić

NIKO BARTULOVIĆ'S YUGOSLAVISM – THE LAST DEFENSE

Summary

Niko Bartulović spent the first year of Second World War in voluntary isolation in Split. In that year, he worked on a new, extended version of his novel *Na prelomu (At the Turning Point)*, published in 1929. The manuscript of this “war” version was preserved in a family legacy and published by Serbian Cultural Society “Prosvjeta” in Zagreb in 2003. This edition’s purpose is to reconstruct Bartulović’s understanding of *Yugoslavisim* in the first years of the war when the country created in 1918 – the Kingdom of Yugoslavia – occupied by the Germans and Italians, was completely disintegrated. Taking any criticality into account, it was the country Bartulović was sincerely devoted to. According to Bartulović himself, the novel *Na Prelomu (At the Turning Point)*, was an autobiographical novel, and his main hero, Ivo Tadić, was the writer’s alter ego. Writing the novel’s addition, in the inserted pages making up more than half of the new version, Bartulović uses a literary technique he applied in his last published short novel named *My friend Tonislav Malvasi*. The protagonists in the novel become historical persons and historical events are described. It changes the characteristics of the original novel by turning it into *the documentary novel*, and the main hero, Ivo Tadić, becomes, through the described contacts with his contemporaries with historical persons and participating in real events, unhidden Niko Bartulović.

These newly written pages can therefore be read almost like Bartulović’s memoirs.

While he however tackles large conflicting totalitarian ideologies such as fascism, Nazism, and communism only in passing and obviously in a more restrained manner than in magazines (probably due to fear as well that was present in the war environment), a large number of pages is devoted to separatist nationalisms and Yugoslav nationalism.

We tried to reconstruct his sense of *Yugoslavisim* by following Bartulović’s life path told in the inserted parts of the novel named *Glas iz gorućeg grma (Voice from the Burning Bush)*.

The political passion, which did not abandon him until the rest of his life, will occur early, immediately upon arrival at Gymnasium Split, where he joins the “most radical, the most revolutionary group” of students, including its most prominent members such as Vladimir Čerina and Augustin Ujević. According to Bartulović, the the hated Ban Khuen’s decline and the Croat-Serb Coalition victory in 1906, reversed the relationship of the Croatian youth towards Austria-Hungary and the Serbs in which they saw the “part of the same body”. Without it, they will not be able to be deprived of their sense of belonging to the Croatian identity within Vienna or Pešta. Moreover, they discovered a “new love”, something “more folk and more self-conscious” than belonging to the Croatian identity.

For Bartulović, this emotional relationship, the high school *love* he speaks about, remains valid until the end of his life. No later events, conflicts, and political dissensions will not affect it, and he will never doubt it.

When he speaks about *Yugoslavism*, it is often the general position of the Yugoslav nationalists, specifically those from Dalmatia. *Yugoslavism*, obviously implied by Bartulović when he mentions *unitarism*, is defined as something “spiritual”. The content of this term is not explained, and we assume it comprises the organic unity of the people and a new, common identity, Bartulović does not further elaborate.

His faith “about ‘complete’ the so-called ‘equal’ unity of all the Serbs, all the Croats and all the Slovenes, (so, all the Bulgarians, of course!)” is so strong that “even if victories are missed, [...] efforts once made, and the blood the furrows were filled with, can’t be lost in vain”. The ultimate goal is possible, which is the creation of a unique nation in Yugoslavia, already achieved by the Italians and the Germans decades ago.

The last pages of the novel bring doubt in the said hope the ideal he dreamed of when he was young, the one he did not give up on even during the interwar period, shall be realized after all. The only meaning he now sees is in “the victim’s joy”. With final fatalism, Bartulović seems to forebode his destiny.

In this novel, Bartulović is portrayed as a man who could not overcome his first political love, and who did not deviate from the ideas and preoccupations of youth, although many new ideas and new goals appeared worldwide in the meantime. A trait of gullibility characteristic for a boy is revealed in his character, noticed by a good acquaintance of his, Isidora Sekulić, prior to World War II, sometimes shown as a naive feature we can notice in the last testimony in front of the partisan investigator as well. In the first years of World War II, the world he had known was already disintegrated, and the Yugoslavia he had dreamed about did not exist. However, while working on additions to his autobiographical novel, he still believed the creation of a unique nation – the Italians and Germans succeeded in it – is possible, and that “spiritual” unity of southern Slavs, this metaphysical term *Yugoslavism* is determined by, is valid and worth the final victim which, in the end, was his own life.

Keywords: Niko Bartulović, Yugoslavism, *Na prelomu*, *Glas iz gorućeg grma*, a documentary novel

Nikola ŽUTIĆ

Institut za savremenu istoriju, Beograd
nikolazuticisi@gmail.com

https://doi.org/10.18485/ikum_nbartulovic.2023.ch4

IDEOLOGIJA I POLITIKA NIKE BARTULOVIĆA 1918–1941.

Sažetak: U radu izlažem suštinu Bartulovićeve liberalne ideologije i politike, koja se ispoljavala kroz jugoslovenske nacionalne organizacije s kojima je bio povezan, kao i naučnu (dokumentarnu) reviziju krivotvorene istorije o Bartuloviću. Vršena je rekonstrukcija (revizija) istorije na ideološkom osnovu u raznim istorijskim epohama koje je obuhvatao životni put Nike Bartulovića.

Gljučne riječi: ideologija, Bartulović, jugoslovenski sokoli, Orjuna, četnici, Narodna odbrana, Jadranska straža, masoni, Viktor Novak, Đuro Vilović, Tomaž Masarik

Prije svega odajem priznanje ideji organizatora ovog naučnog skupa da se obnovi sjećanje na velikog dalmatinskog književnika, filozofa i historičara Niku Bartulovića, čime se vrši njegova neophodna rehabilitacija. Izgleda da se u posljednje vrijeme nešto pokreće u tome smjeru u štampanim i elektronskim medijima, bar kad je u pitanju područje Srbije. O Bartuloviću sa srpske (preciznije: srbijanske) strane nije napisano gotovo nijedno historiografsko ni književnoistorijsko djelo sve do vremena, moram skromno pomenuti, pojavljivanja moje četiri knjige iz 2010/11. godine (na oko 1.700 strana).¹

¹ Nikola Žutić, *Niko Bartulović – rimokatolik četnik: od liberala antiklerikalca i antikomunista do ravnogorca antifašiste*, knj. I, Beograd 2010; *Ideologija i politika Nike Bartulovića – knjige, članci, kritike i polemike 1911–1935*, knj. II/1, Beograd 2010; *Ideologija i politika Nike Bartulovića – članci, kritike i polemike 1935–1941*, knj. II/2, Be-

Najviše krivotvorenja, ideološkog i političkog, vezano je za Bartulovićevu učešće u jugoslovenskim nacionalnim organizacijama, koje su predstavljane fašističkim, hegemonističkim, velikosrpskim – i to od jugoslovenskih komunista, rimokatoličkih klerikalaca, velikohrvatskih ideologa, Nikinih srpskih neistomišljenika (npr. Milana Ćurčina). Radilo se uglavnom o liberalnim antiklerikalnim jugoslovenskim organizacijama kao što su to bili Jugoslovenski sokoli, Orjuna, Jadranska straža, Narodna odbrana, Udruženje Jugoslovenskih četnika, Kolo srpskih sestara i druge.

Sokolsko jugoslovenstvo Nike Bartulovića

Kao jugoslovenski revolucionarni omladinac Bartulović je uoči Velikog rata bio aktivan u hrvatskom i jugoslovenskom (sveslovenskom) Sokolu. Sve misli jugoslovenskih omladinskih nacionalista u tom trenutku bile su usmjerene na Vidovdanski kongres u Beču i Sveslovenski sokolski slet u Ljubljani, koji je bio predviđen za avgust 1914. godine. Jugoslovenski nacionalisti, prema kazivanju Bartulovića, vrlo živo su agitirali za taj slet jer su i oni sami činili jezgro antiaustrijskog jugoslovenskog sokolskog pokreta.

Zbog ovoga su napadi habzburških vlasti bili usmjeravani ponajviše na srpsko-hrvatsko-slovenačko sokolstvo kao liberalni nacionalno-oslobodilački pokret, koji je djelovjezbom pokrivaio svoj pravi cilj, tj. oslobođenje i ujedinjenje južnoslovenskih zemalja u jednu cjelinu. U insceniranim „veleizdajničkim procesima“ na optuženičkim klupama redovno su se nalazili liberalni i antidinastički sokoli, zbog rada na odvajanju južnoslovenskih zemalja od Monarhije, i na njihovom priključenju Kraljevini Srbiji.²

grad 2010; *Istorijsko u književnosti Nike Bartulovića – autobiografsko ideološko-političko u romanima, dramama i pripovjetkama*, knj. III, Beograd 2011.

2 O sokolstvu vidjeti Žutić 1991.

Upravo je ovako izražena jugoslovenska klima u sokolstvu uticala na mladog Niku Bartulovića da se angažuje u jugoslovenskom nacionalnom pravcu, i da s posebnom simpatijom prati jugoslovenski liberalni i antiklerikalni rad novih organizacija koje su se stvarale s jugoslovenskim ujedinjenjem.

Bartulović u Orjuni

Poslije jugoslovenskog ujedinjenja Bartulović se iskazao kao jugoslovenski integralista – orjunaš, u novoj Organizaciji jugoslovenskih nacionalista, od 1921. do 1926. godine. U jugoslovenskoj historiografiji i književnoj publicistici o Organizaciji jugoslovenskih nacionalista (Or-ju-na) nedovoljno se, i pritom subjektivno pisalo kao o terorističkom, pa čak i fašističkom pokretu „jugofašista“.

Književni historičar, Zagrepčanin Branimir Donat, Orjuna je opisao kao „nepartijsku ali u biti fašistoidnu organizaciju“, odnosno, organizaciju kojoj „temelji nisu demokratske naravi već terorističke“. Orjuna je, po Donatu, ostala vezana „uz fantome svoje fašistoidne ideologije“, pa iz Orjunine fašistoidne prošlosti izvlači Bartulovićev tobožnji četnički fašizam.

Donat je Bartulovićeve „jugonacionaliste“, „jugaše“ i „orjunaše“, kako ih je zvao, posmatrao kao eksponente ideja centralističkog jugoslovenstva, koje se kristalislalo u „crnu gvalju četništva i misli noža i osvete“. Sa ovakvim Donatovim crnim opisom, u istu „krvoločnu“ ravan s Bartulovićem posredno se stavljaju i najveći umovi liberalne (masonske) jugoslovenske misli – „ortodoksni Jugosloveni“ Ivo Andrić, Viktor Novak, Vladimir Ćorović, Grga Novak, Gustav Krklec, Milan Marjanović, Aleksa Šantić, Oton Župancić, Vasilj Popović i drugi pravovjerni Jugosloveni (Žutić 2010 II: 3).

U radu „Niko Bartulović hrvatski pisac – apologet Orjuna i četničke ideologije“ (Donat 1998), Donat Bartulovića tendenciozno predstavlja kao bezvrijednog apologetu integralno

jugoslovenskih organizacija, iako je istina da je Bartulović, s vremenom, u određenoj mjeri evoluirao od jugoslovenskog integralizma preko realnog es-ha-es jugoslovenstva, pa do „sporazumaškog“ mačekovskog antijugoslovenstva (prihvatajući činjenično stanje zbog spasavanja bilo kakve Jugoslavije, poslije stvaranja Banovine Hrvatske kao konfederalnog dijela Jugoslavije). Ratnu ideologiju Jugoslovenske vojske u Otadžbini prihvatao je sa jugoslovenskih pozicija, suprotno od književnika Đure Vilovića, koji je podupirao srpstvo splitskih četnika i Jugoslovenske vojske u Otadžbini (Žutić 2013: 14).

Međutim, i sa srpske strane imali smo Bartulovićeve ideološke kritičare, na čelu sa ideološki konjunkturnim književnim historičarem dr Gojkom Tešićem. U napomenama uz prvu knjigu *Zli volšebnici – polemike i pamfleti u srpskoj književnosti 1917–1943* (Tešić 1983), Tešić ističe da su u njegovom izboru zastupljeni i autori koji su „u toku rata saradivali sa okupatorima ili su i sami bili protivnici NOP-a“. Pritom je ukazao „na tamne strane“ političkih i stvaralačkih biografija nekolicine autora u svom izboru. Na prvom mjestu istakao je Niku Bartulovića kao saradnika četničkog pokreta, koji je, navodno, poginuo 1943. godine (!) (što je proizvoljni falsifikat jer koristi krivotvorinu u *Enciklopediji Jugoslavije* o Bartulovićevoj pogibiji i pripadnosti fašističkoj ideologiji).

Kao takve Tešić navodi i Ratka Parežanina, kao pripadnika Ljotićevskog pokreta, zatim Simu Pandurovića, koji je „u toku rata bio član namesničke uprave Kolarčevog narodnog univerziteta“, Svetislava Stefanovića, koji je još prije rata, „tridesetih godina, bio izrazito pro-fašistički orijentisan“ kao saradnik *Ideja*, Ljotićeve *Otadžbine*, a „tokom rata saradnik gotovo svih kvislinških novina“; Tešić ga pominje i kao „komesara Srpske književne zadruge pod okupacijom“, pa na kraju navodi da je 1944. strijeljan zbog saradnje s okupatorom... itd. Po Tešiću, „tamnu stranu političke i stvaralačke biografije“ nosi čak i Miloš Crnjanski zbog benigne optužbe da je bio urednik „desničarskog lista *Ideje*“ 1934–1935, i što je u toku rata živio u Engleskoj.

Međutim, poslije „gašenja komunizma“ kod Tešića nastaje ideološki obrt u građanskom pravcu. Naime, s tzv. demokratskim promjenama 1990. Tešić počinje da blagosilja Niku Bartulovića i uzdiže njegov monarhizam. Rehabilitacioni skupovi o Bartuloviću i drugovima, koje je pokrenuo upravo dr Gojko Tešić, organizovani 2014/15. u Francuskoj 7, pod naslovom „Utuljena tradicija – proganjeni i streljani pisci“, rehabilitovali su književnike stradalnike koje je, početkom osamdesetih, isti taj Tešić negativno predstavljao.

Inače, u svojim književnim radovima, člancima, prikazima, polemikama Bartulović je nastojao da piše objektivno, nije štedio ni najintimnije prijatelje i ideološke i političke istomišljenike. S druge strane, takođe bitko polemíše s ideološkim protivnicima (klerikalcima, frankovcima, mačekovcima, „plemenskim“ srpsko- hrvatskim nacionalistima)...

Međutim, pred pojavama jugoslovenstva, i njegovim tumačima, Bartulovićeva kritička oštrica otupljuje zbog njegovog pristrasnog stava prema takvim tumačima, koje je posmatrao u svoj njihovoj čednosti i nacionalnom čistunstvu, ne osjećajući da se iza njihovog prividnog i deklarativnog jugoslovenstva ponekad skrivao pragmatični cilj, ostvarivanje mitoloških velikohrvatskih (rimokatoličkih) ciljeva. Jugosloveni su u njegovim nacionalnim opisima bili Štrosmajer, Rački, Starčević, Ante Trumbić, Stjepan Radić, Edo Bulat, Leončić i drugi.³ Identitet hrvatstva (tzv. starog etničkog hrvatstva), s druge strane, nesvjesno ili iz neznanja ostvarivao se i preko realnog liberalnog jugoslovenstva Bartulovićevih istomišljenika (kao što su bili Ferdo Šišić, Viktor Novak, Milan Marjanović, Vladimir Ćorović, Vasilj Popović i drugi) koji su, takođe svjesno ili nesvjesno (ili po ubjeđenju), propagirali staro mitološko hrvatstvo.

Navedeni su ovakvu propagandu vršili već od vremena kada su postali poklonici Organizacije jugoslovenskih nacionalista (Orjune), koja je i sama postala žrtva krivotvorenja

3 Vidjeti Bartulovićeve članke i polemike objavljene u *Javnosti* (Žutić 2010 III).

sopstvene ideološke suštine. Među rijetkim historiografskim radovima o Orjuni ističem članak dr Branislava Gligorijevića o tzv. profašističkim pokretima u Kraljevini Jugoslaviji, u kome je liberalna organizacija integralnih Jugoslovena – Orjuna, slično kao i kod Donata, dobila totalitarno fašističko ideološko obilježje (Gligorijević 1986). Fašističkom i terorističkom Gligorijević je proglasio i Srnao, omladinsku organizaciju Srpske stranke (jedina sa pridjevom srpska, koja se borila protiv jugoslovenstva a za opstanak državne tradicije pobjedničke Srbije).

Kao poklonici radikalnog jugoslovenskog nacionalizma orjunaši su nastupali sa pozicija kosmopolitskih, opštečovječanskih ideala, slično kao i organizacije Jugoslovenskih sokola, Jadranske straže, Narodne odbrane i Jugoslovenskih četnika. Njihovo osnovno geslo glasilo je: „Udružiti sve naše sile za nešto više, uzvišenije i opštečovječansko“ (liberalno-masonski kosmopolitizam, kao i kod Sokola). Zbog ostvarenja kosmopolitskog cilja, u prvoj, užoj fazi preko jugoslovenstva, orjunaši su se zalagali da što više gledaju u „svijetlu budućnost“, kako bi se što manje zagledali u prošlost, koja je, po njima, dijelila i udaljavala „es-ha-es“ narode od jugoslovenstva (Čičin Šain 1921).

Orjunin list *Pobeda* pisao je hvalospjeve o uspješnoj saradnji Orjune i srbijanske Narodne odbrane, koja je u Kraljevini SHS postala istaknuta jugoslovenska nacionalna organizacija. List *Pobeda* je Narodnu odbranu i Organizaciju jugoslovenskih nacionalista predstavljao kao dve organizacije sa istim krajnjim ciljem, dve organizacije koje u radu jedna drugu upotpunjuju. Naime, Narodna odbrana je organizacija kojoj je u dužnost stavljeno da svim sredstvima brani i odbrani Jugoslaviju i jugoslovensku naciju (N. O. 1922).

Ne treba zaboraviti da je „Himnu Orjuni“ spjevao srpski nacionalni pjesnik Aleksa Šantić 15. oktobra 1921. godine. U Orjuni je aktivno djelovao književnik dr Mirko Korolija (kasnije je postao i njen predsjednik), koji je napisao pjesmu „Jugana, vila najmlađa“, posvećenu naci-

onalnoj omladini, i „kojom je 15. oktobra 1921. otvoreno Narodno kazalište u Splitu“, na čelu s intendantom Nikom Bartulovićem.⁴

Orjuna se, dakle, borila protiv „plemenskih“ omladinskih organizacija jer su ugrožavale njezin nacionalni uzor nedjeljivog integralnog jugoslovenstva. Protiv Orjune je naročito djelovala Jugoslavenska nezavisna narodna omladina, koja je svoju pravu velikohrvatsku nacionalnu ideologiju skrivala pod jugoslovenskim plaštom. Naime, s vremenom će od nje nastati Hrvatska nacionalna omladina (Hanao), zavisna od dr Ante Trumbića, koji će od konjunkturog lažnog jugoslovenskog nacionaliste vremenom postati ideolog frankovaca. Bartulović je procijenio da je tada nastala „prva omladinska franko-furtimaška organizacija“ koja je djelovala protiv Orjune, i koja je davala ideje ostalim protivnicima Orjune da „stvaraju svoje garde sa raznim nazivima (HANAo, SRNAo, SLONAO itd.)“. Početkom avgusta 1921. dolazi do sukoba orjunaša sa rimokatoličkom tjelovježbenom organizacijom Orlova.

U jugoslovenskoj istoriografiji (Žutić 2010 II) slabo se zna da je Orjunu podržavalo vođstvo liberalne Demokratske stranke na čelu sa Svetozarom Pribičevićem i Ljubom Davidovićem, koji je bio pristalica i jugoslovenskih četnika Ilije Birčanina i Koste Pećanca (koji su vodili Udruženje jugoslovenskih četnika u Kraljevini Jugoslaviji). Orjunu su podržavali i pozdravljali i tadašnji predsjednik Narodne skupštine, demokrata dr Ivan Ribar (otac Ivin), demokrata (samostalni) Svetozar Pribičević, Juraj Biankini, sokolski vođa mostarskog seoskog sokolstva Stevan Žakula i drugi.

Orjunaši su, kao što je napomenuto, bili i nepomirljivi protivnici Srnao (borila se za očuvanje nacionalnih znamenja Kraljevine Srbije), koju je jugoslovenska istoriografija pogrešno

4 U vrijeme stvaranja i početnog rada Orjune Niko Bartulović je, dakle, imenovan za prvog intendanta Narodnog kazališta u Splitu, na kojoj je poziciji bio od 1921. do 1926. godine. Tokom života u Splitu, do odlaska u Beograd, bio je potpredsednik Direktorija Organizacije jugoslovenskih nacionalista (Orjuna), a potom je u dva sreza biran za oblasnog poslanika.

prišivala uz Narodnu radikalnu stranku Nikole Pašića. Treba istaći da su oni bili samo omladinska organizacija minorne Srpske stranke Koste Novakovića, Srpske nacionalne organizacije Đorđa Čokorila i Srpske ratničke stranke.⁵

Treba istaći da se Srnao pojavila 1922, poslije osnivanja Hanao i Orjune, kao reakcija na pojavljivanje tih antisrpskih organizacija... Da bi se pronašao argument za velikosrpstvo narodne Radikalne stranke, uz nju je „prikačena“ Srpska nacionalna organizacija, koja je, s druge strane, zauzela neutralnu ili čak protivnu poziciju prema Pašićevom „srpskom radikalizmu“, koji je u stvari ispoljavao tzv. režimsko troplemeno jugoslovenstvo (Gligorijević 1964).

Iako je proglašena fašističkom organizacijom, Orjuna je u stvari sprovodila samo kulturne akcije širom Jugoslavije, a naročito u Splitu i Dalmaciji. Javna kulturna predavanja su u ime Orjune držali jugoslovenski nacionalisti. Naročito je aktivan bio Bartulović, „najbriljantniji jugoslovenski konferansijer“, koji je u Splitu i Sinju govorio o jugoslovenskom nacionalizmu, i nacionalizmu „slepeg dobrudžanskog junaka“ kapetana Luje Lovrića, koji je „u dva navrata od orjunaša vođen da duž cijele Dalmacije drži propagandne nacionalne jugoslovenske govore, i o epopeji stradanja srpske vojske i naroda“.

U radu Orjune Niko Bartulović je intenzivno počeo da učestvuje januara 1923. godine. U aprilu 1923. kooptiran je u Centralni odbor. Naročito aktivan bio je u pripremama za Kongres, planiran za 1. decembar 1923. godine, na praznik državnog ujedinjenja. Među glavnim referentima bio je i Niko Bartulović; izložio je rad „Ideologija i taktika“. Njegov referat jednoglasno je prihvaćen kao „baza pokreta“, a jednoglasno je prihvaćena i rezolucija kao zaključak

5 U srpskoj i jugoslovenskoj historiografiji, preko propagande komunista, frankovaca, HSS-a, naci-fašista i Rimske crkve, izjednačavano je jugoslovenstvo sa tzv. velikosrpstvom. Međutim, „velikosrbi“ i Jugosloveni pripadali su politički suprotstavljenim taborima. Sukobi Organizacije jugoslovenskih nacionalista (Orjune) sa srpskim organizacijama (Srpska nacionalna omladina – Srnao, Srpska narodna organizacija – „čokorilovci“, Ratnička stranka) bili su pojačanog intenziteta (vidjeti Žutić 2015).

iz Bartulovićevog referata.⁶ Zbog izuzetnog značaja ovog rada za ideologiju jugoslovenstva, ljubljanski oblasni odbor Orjune štampao je Bartulovićev referat u posebnoj brošuri. Poslije uspješnog nastupa na Kongresu Bartulović je biran za potpredsjednika novog Direktorija, dok je predsjednik postao dr Ljubo Leontić (koji će kasnije prići splitskim komunistima). U Prestolničku sekciju Orjune u Beogradu izabrani su četnički vojvoda Dobrosav Jevđević i dr Mogorović (Bartulović 1925: 111–113).

Bartulovićeva Orjuna i Jugoslovenski četnici

Orjuna je, dakle, saradivala sa svim liberalnim jugoslovenskim organizacijama. Tako je na sastanku ovlašćenih predstavnika Udruženja jugoslovenskih četnika i Direktorija Orjuna u Splitu, 1923, postignut potpun sporazum o jedinstvenom nastupanju. U potpisu: za Direktorij Orjune književnik Korolija, Ćiro Čičin Šain iz Splita, za Udruženje četnika: vojvode Trifunović Birčanin, Cvetković i Ristić.⁷

Jedinstveno djelovanje Orjune i Jugoslovenskih četnika bilo je komunističkim, rimokatoličkim (hrvatskim) historičarima pokazatelj da se radi o fašizmu tih organizacija, iako su one bile zadajene ideološkim liberalizmom, ali se izvlačio zaključak, u konačnici, da je tzv. ravnogorski fašizam uzročnost (utemeljenje) imao u Orjuni. Takav slijed isticali su u svojim radovima pomenuti književni historičari Ivan Bošković, Branimir Donat i drugi.

Ne treba zaboraviti da su Orjuni u Srbiji pristupili „poznate četničke vojvode i junaci“ Ilija Trifunović Birčanin, Kosta Pećanac i Dobrosav Jevđević. U Srbiji je Orjuna naročito saradivala sa Narodnom odbranom i Udruženjem četnika, s kojima su veze bile izuzetno jake. Bartulović je svjedočio da je četničkim delegatima „priređen veličanstveni doček“ u Splitu. Sličan

6 Tekst Rezolucije Kongresa, u čijem sastavljanju je učestvovao i Bartulović, vidjeti u: Bartulović 1925: 114.

7 *Orjuna*, Ljubljana, 8. april 1923.

sporazum sklopljen je u avgustu 1923. u Beogradu, i sa Narodnom odbranom. Sa Jugoslovenskim sokolima trajala je neprekinuta saradnja od početka dvadesetih godina.

Bartulović je pisao da je april 1924. bio vrlo buran za Orjunu. U to vrijeme najkrvaviji sukob orjunaša desio se s komunistima (koji su o Orjuni govorili kao o velikosrpskoj fašističkoj organizaciji), prilikom posvjete „Barjaka radničke Orjune“ u Trbovlju 1. juna 1924. godine. O tom događaju Bartulović je ostavio vrlo upečatljiv zapis (Bartulović 1925: 120–121).

Protivnici Orjune (naročito slovenački klerikalci) zalagali su se za njeno ukidanje tvrdeći da i bez nje ima previše jugoslovenskih nacionalnih organizacija. Postavljali su pitanje: „Čemu Orjuna?“ Orjunaši su odgovarali da danas nema potpune avangarde jugoslovenskog nacionalizma, i da samo sokolstvo nije dovoljno. Zaključili su da Orjuna, i pored sokolstva ima svoj *raison d'être*, i da te dvije organizacije nisu konkurentske već jedna drugu dopunjuju (Kovačić 1925).

Bartulović u Jadranskoj straži 1925–1932.

Bartulovićevi unitarni liberali iz Orjune, Jugoslovenskih sokola, Jugoslovenskih četnika, Narodne odbrane, bili su članovi i aktivisti i u Jadranskoj straži, naročito u periodu od 1925. do 1934. godine. Kompletirao se, dakle, front jugoslovenskih nacionalista za odbranu Jugoslavije, prvenstveno od Italije.

Jadranska straža osnovana je u februaru 1922. godine. Njoj se nekoliko godina potom priključio Niko Bartulović, i požrtvovano joj služio, prvenstveno kao ideolog, propagandista-spisatelj i impresivni govornik na njihovim javnim skupovima. Prvi broj glasila (mjesečnika) ove organizacije, *Jadranska straža*, izašao je 1. januara 1923. godine. Revija je bila najmoćniji propagator ideje Jadranske straže jer se štampala u čak 4.000 primjeraka. Do 1927/28. glavni urednik *Jadranske straže* bio je prof. Silvije Alfirević, koji će u ratu preći na pravoslavlje, vratiti

se u „predačko srpstvo“ i postati splitski srpski četnik Ilije Trifunovića Birčanina, zajedno s književnikom Đurom Vilovićem. U vrijeme pada Italije, u septembru 1943, splitski komunisti, koji su kratko zavlada Splitom, na monstruozan način su ga likvidirali, zajedno sa dr Jakšom Račićem, osnivačem splitskog Marjana (Žutić 2013).⁸

Niko Bartulović postao je glavni urednik *Jadranske straže* 1928. godine (Rubić 1932: 15). Te godine „čitava Jadranska straža stupila je u članstvo Narodne odbrane“. Godine 1929. organizacija je imala preko 40.000 članova, 10.000 čitalaca revije, 374 ogranka.

Ne treba zaboraviti da je Bartulović kao jugoslovenski liberal posebne simpatije gajio prema liberalnoj Čehoslovačkoj – srednjoevropskom ideološkom stubu frankofilskog evropskog poretka, koji je utemeljen na demokratiji Masarikovog i Beneševog tipa. Zbog ovakvog svog ideološkog opredjeljenja Bartulović je, u ime Jadranske straže, tridesetih godina s oduševljenjem pohodio „bratsku“ Čehoslovačku. Česi su uzvraćali masovnim dolascima u turizam na dalmatinski Jadran.

Bartulović u slobodnozidarskim (masonskim) redovima

Treba istaći da su pomenute jugoslovenske nacionalne organizacije bile u vrlo bliskim vezama sa masonima – avangardom internacionale liberala. Prema izjavama istaknutih jugoslovenskih slobodnih zidara, masonerija je imala vrlo zapaženu ulogu u političkom životu Kraljevine SHS. Veze sa pariskim Velikim Orijentom za posljedicu su imale dominantan uticaj francuske politike u ideološkom i političkom životu Kraljevine SHS. Masonerija je uglavnom sprovodila inostrane instrukcije, i time je nastojala da pod kontrolom drži cjelokupan javni život – kulturu i prosvjetu, privredu i finansije, pomenuta patriotska i nacionalna udruženja, u kojima je Bartulović bio istaknuti pripadnik. Vođstvo srpskog odbrambenog nacio-

8 Nikola Milovančev, *Niko Bartulović i njegovi saborci*.

nalno-kulturnog političkog udruženja – Srpskog kulturnog kluba, na čelu sa Slobodanom Jovanovićem, bilo je takođe uključeno u rad slobodnozidarskih organizacija. Uopšte uzev, srpska intelektualna elita i srpski državotvorci, zajedno sa slovenačkim i hrvatskim jugoslovenskim liberalima i Jevrejima, u velikom broju bili su pripadnici jugoslovenskih masonskih organizacija (loža) (Žutić 2007: 36).

Masoni su bili članovi različitih stranaka i nacionalno-kulturnih organizacija: bilo ih je u Narodnoj radikalnoj stranci Nikole Pašića,⁹ dominirali su u Demokratskoj stranci Ljube Davidovića, Zemljoradničkoj stranci Jovana Jovanovića Pižona, a naročito u pomenutim jugoslovenskim nacionalnim organizacijama (Sokolima, Orjuni, Jadranskoj straži, Četnicima, Narodnoj odbrani i dr.).

Masoni su, pa tako i Bartulović, propagirali bezuslovnu lojalnost Kralju i Državi, apsolutnu toleranciju prema svim religijama, ali i suzbijanje rimskog klerikalizma, „kult humaniteta“ i težnje za etičkim uzdizanjem naroda, služenje „najvišim ciljevima“ nacije u duhu narodnog i državnog jedinstva. U ložama je bilo izraženo antikomunističko raspoloženje, pošto su se jugoslovenski unitarni nacionalizam i centralizam, i komunistički federalizam, međusobno isključivali. Masoni su zato simpatizovali Šestojanuarsku diktatorsku politiku kralja Aleksandra, pošto jesu bili uvjereni Jugosloveni, i pritom smatrali da se ponekad, zbog odbrane liberalnog državnog poretka, mogu primjeniti i radikalne (diktatorske) državne mjere (liberalni radikalizam).

Tema nad temama masonskog interesovanja bio je crkveni klerikalizam, naročito klerikalizam Rimokatoličke crkve. Niko Bartulović postupao je upravo po internacionalnim geopolitičkim masonskim zamislima vezano za ideologiju građanskog liberalizma, jugoslovenskog nacionalizma, i u njegovom „integralno-jugoslovenskom početku“ za centralizovani državni sklop, ali i, naravno, za crkveni antiklerikalni vjerski kurs.

9 AJ, fond Masonske lože u Jugoslaviji (100-15-53).

U fondu Masonske lože Arhiva Jugoslavije navedeno je da je „književnik i novinar“ Niko Bartulović bio član Lože „Dositej Obradović“, od 1930. godine. U spisku masona iz Beograda za 1942. godinu, iz vremena Nedićeve vlade, pod naslovom „Nekoji članovi nekih slobodno-zidarskih (masonskih) loža u Beogradu“, pod brojem 43. naveden je književnik i novinar Niko Bartulović, kao „glavni propagator u Jugoslaviji masonskih zlodela slobodnih zidara, Masarika i Beneša“. Poslije bombardovanja Beograda, u aprilu 1941. godine, za Bartulovićem je pokrenuta prava hajka zbog masonstva i njegovog članstva u Sokolu Kraljevine Jugoslavije (bio je posljednji urednik *Sokolskog glasnika*, 1941. godine).¹⁰

U „Spisku masona privatne profesije“ Bartulović je naveden kao mason trećeg stepena.¹¹ Proučavalac masona Zoran Nenezić takođe je naveo književnika Niku Bartulovića kao slobodnog zidara, člana Lože „Dositej Obradović“.¹²

Stupajući u ložu Niko Bartulović bio je upoznat sa Pravilima o radu Velike nacionalne lože „Jugoslavija“. Prema tim pravilima, osnovni cilj lože bio je da izdvaja individualne vrijednosti i da formira elitu, koju će spremati i osposobiti za visoke kulturne i nacionalne zadatke; da selekcijom i formiranjem jedinki u duhu jugoslovenske ideologije, a na bazi monarhističkog sistema, saraduje na ostvarenju integralnog jugoslovenstva i potpunom duhovnom stapanju jugoslovenskog naroda; da potpomaže svaku akciju koja ide za očuvanjem nacionalnih kulturnih tekovina i da daje i potpomaže svaku inicijativu koja ide za dobijanjem ekonomske nezavisnosti i podizanjem kulturno-prosvjetnog, moralnog i materijalnog nivoa jugoslovenskog naroda; da radi na ostvarenju maksimuma socijalne pravde i socijalnog blagostanja

10 Bartulovićev dosije iz njemačke obavještajne službe EK.

11 AJ, 100-14-50.

12 U spisku slobodnih zidara za Beograd Zoran Nenezić je naveo književnika Niku Bartulovića (pod brojem 31) kao slobodnog zidara. U popisu članova Lože „Dositej Obradović“ navedeno je da je Bartulović postao član te lože 1930. godine, i da je dobio razrešnicu 1940. zbog afilacije u Englesko-jugoslovensku ložu (Nenezić 1984: 573, 557, 595).

jugoslovenskog naroda, a u okviru zapadne liberalne civilizacije; da radi na širenju slobode savjesti i da potpomaže obrazovanje nacionalnih crkava (naročito u okviru Rimske crkve stvaranjem Jugoslavenske /Hrvatske/ starokatoličke crkve, otpadnice od Vatikana) i drugo.

Veliku ložu „Jugoslavija“ sačinjavalo je šest članova osnivača i po jedan stalni delegat banovinskih loža. Ona je davala direktive cjelokupnom radu, izdavala uputstva i vodila nadzor nad sveukupnim djelovanjem. U slučaju prestanka rada i raspuštanja Velike lože, imovina Lože dijelila bi se tako da jedan dio pripadne Narodnoj odbrani a drugi dio Glavnom Savezu sokola Kraljevine Jugoslavije¹³ (ovo svjedoči o značaju ovih organizacija za masonstvo).

Bartulović se uglavnom držao unitarnih odredbi Pravila Velike lože „Jugoslavija“, i time dao veliki doprinos, naročito u propagandi jugoslovenskog narodnog jedinstva i „stapanja jugoslovenskog naroda, u borbi protiv klerikalizma rimokatoličke crkve i u potpomaganju rada nacionalnih crkava (pravoslavnih i starokatoličkih)“. Sve ranije navedene „masonske“ teme dominirale su u Bartulovićevom publicističko-političkom i književnokritičkom spisateljskom opusu, naročito u periodici, u kojoj je objavljivao članke i priloge (*Književni jug, Orjuna, Pobeda, Jadranska straža, Javnost, Krug, Vidici* i drugi).

Bartulovićev masonski „brat“, i samim time ideološki liberalni istomišljenik – jugoslovenski nacionalista, bio je prof. dr Viktor Novak, koga je u masoneriju uveo historičar prof. dr Ferdo Šišić 1924. godine. Kao i Bartulović, on je bio član Lože „Dositej Obradović“ u Beogradu, a njihov jugoslovenski nacionalizam istovremeno se razvijao učešćem u antiaustrijskim omladinskim liberalnim („naprednjačkim“) pokretima uoči Prvog svjetskog rata.¹⁴

S druge strane, pod uticajem Novaka i Šišića (ali i Vladimira Ćorovića) Bartulović je, iako apologeta jugoslovenstva, razvijao jedan nekritički pogled na hrvatsku naciju (kao „prastari“

13 AJ, 14-65-204.

14 100-15-53, Izjava masona Antonija Šokorca, koji je bio Drugi veliki tajnik.

dio troplemenog jugoslovenskog naroda), prihvatajući virtuelnu historiografiju hrvatstva iz druge polovine 19. vijeka.

Istoričar Viktor Novak napredovao je čak do najvišeg, trideset trećeg stepena, i bio je Veliki tajnik Velike lože „Jugoslavija“. Ideje nacionalnog jedinstva Novak je sintetizovao u svojoj *Antologiji jugoslavenske misli i narodnog jedinstva*, za koju je sam kralj Aleksandar napisao predgovor (Novak 1930). Među antologičare jugoslovenske misli Novak je svrstao i Niku Bartulovića, pa je u svojoj *Antologiji* objavio tekst „Niko Bartulović 1913, u godini 'Vedine' ankete o jugoslavenskom pitanju“ (Isto).

Sa približavanjem rata masonski antinacizam i antifašizam bili su sve dominantniji. Članovi Lože „Dositaj Obradović“, znači i Niko Bartulović, opredjelili su se da podrže Jugoslovensku vojsku u Otadžbini / JVuO – pojedinci vješto prikriveno, dok je Bartulović nastupao jugoslovenski naivno i otvoreno, što je za njega na kraju bilo kobno. Prikriveni simpatizer JVuO bio je i njegov sapatnik iz austrijskih kazamata književnik Ivo Andrić (1914–1917), ali i Viktor Novak. Iako su bili masoni i prikriveni simpatizeri ravnogoraca, Viktor Novak i Ivo Andrić su, u odnosu na Bartulovića, ostvarili konjunkturna velika priznanja komunističkog režima, dok je Bartulović na surov način likvidiran od komunističkog vođstva Hrvatske, negdje u okolini Topuskog.¹⁵

Istoričar i pravnik Nikola Milovančev zapisao je da je „jasno da je odluka o ubistvu tako značajnog intelektualca, kao što je bio Niko Bartulović, donesena u samom vrhu Komunističke partije Hrvatske (Jugoslavije). Na taj način on je podijelio sudbinu dva druga poznata Hvaranina: dr Jakše Račića, jednog od najuglednijih i najvoljenijih građana Splita, poznatog hirurga, predsjednika društva 'Marjan.'" Milovančev dalje navodi da je iz istog političko-ideološkog razloga ubijen i „jedan od najvećih srpskih pjesnika XX vijeka, rodom iz Brusja na

15 Žutić 2010 I; N. Milovančev, *Niko Bartulović i njegovi saborci*.

Hvaru – Josip Sibe Miličić... I on je, kao i Račić, bio Ćipikov dobar prijatelj, a ni njemu se, kao ni Bartuloviću, ni danas ne zna grob.”¹⁶

Bartulovićev filozofski stav o ideologijama

U drugoj polovini tridesetih godina impresivnim radovima (objavljenim u *Javnosti*, *Krugu* i *Vidicima*), Bartulović doživljava svoj književno-istorijski i filozofski zenit, kada čitaoca suočava sa dubinskim istorijskim ideološkim procesima koji presudno (bitno) određuju nacionalni karakter privrede, kulture i politike u jednoj zemlji. U svojim radovima Bartulović analizira ideološki uticaj u Kraljevini Jugoslaviji, ali i u evropskim i svjetskim okvirima, koji svoj konačni oblik u Jugoslaviji dobija preko apologetike građanskom liberalizmu – liberalnom jugoslovenstvu, ali i preko osude totalitarnih ideologija rimokatolicizma, nacizma, fašizma i komunizma. Bartulović je tako pratio „duhovne učitelje i interprete najkonsekventnije demokratije, američke, engleske, francuske i češke, od vremena Abrahama Linkolna pa do njegovog uzora Čeha Tomaža Masarika“ (Žutić 2010 II: 5).

Bartulović je u svojim radovima citirao češke liberalne ideologe, kao npr. dr J. Slavika, koji je 1938, u vreme Minhenske krize, u reviji *Sobota* pisao o „najnovijoj kampanji protiv ideologija u Čehoslovačkoj“, zaključivši da se takva kampanja u Evropi javljala uvijek kada je, „posle slobodarskih era, nastupala reakcija“. Pri tome Bartulović nije zaboravio da je i reakcija imala svoju ideologiju, pa je konstatovao da nema tog vladavinskog sistema koji nema svoje ideologije. Potom je citirao Slavikove oštroumne konstatacije:

Traži li se kod nas da napustimo sve ideologije, onda se traži nemoguće. Fojerbah je kazao da se čovek i razlikuje od majmuna samo time, što ima izvesno shvatanje o stvarima.

16 N. Milovančev, *Niko Bartulović i njegovi saborci*.

Tražiti da građanin bude bez ideologije, znači dakle, kao tražiti od njega da se pretvori u političkog majmuna, koji nema ni pojma o tome kako nastaju i kako se menjaju vladavinski sistemi. Bez političkih ideologija svet bi podlegao političkom idiotizmu. Oni koji to traže, ne čine to zato što bi građani u XX veku mogli zaista da žive bez ideologije, već zato da bi onemogućili stvaranje društvenih teorija, koje otkrivaju (tajne) kako je došlo do izvesnih režima u današnjem svetu. Reakcija koja vodi taj boj protiv ideologija, tvrdi da je demokratija zatajila. Kao da je ikakva reakcija u savremenoj Evropi bila mogla da dođe na vlast, da nisu demokratski režimi pravili greške i ludosti? I zato mi tvrdimo da nikad kao u današnjim vremenima nije potrebno toliko političke ideologije, zdrave, zaista demokratske i slobodarske...¹⁷

U svojim uspjelim polemikama Bartulović je pisao da se dobar dio nauke, literature, publicistike i umjetnosti u fašističkim ili boljševičkim zemljama pretvorio u dirigovani falsifikat. S druge strane, istu ili sličnu ocjenu nije davao nauci i literaturi liberalno-demokratskih stvaralaca koji su takođe, u većoj ili manjoj mjeri, falsifikovali istorijske fakte (činjenice), naročito u Kraljevini Jugoslaviji vezano npr. za nacionalno-vjerske, etničke i neetničke identitete (nadicije), proglašavajući pritom vjerske i konvertitske grupacije za nove umjetne etničke individualitete (iako su u začetku neetnički). Bartulović je ipak ponekad priznavao da se „događalo“ i u demokratskim i liberalnim sredinama da se „poneke istine suviše natežu“ (Žutić 2010 II: 5).

Smatram da se ideologija mora, dakle, tumačiti kao podstrekač svih globalnih društvenih promjena, ukoliko se osnaži u mjeri da postane ideološka internacionala. Takvo tumačenje ideologije najbolje se može sagledati preko ideologije građanskog liberalizma (ideologije građanskih revolucija), koja dominira u evropskoj istoriji XX vijeka. Jedan „sklonjeni“ mislilac

17 Isto.

(danas bismo rekli: teoretičar zavjere), dr Karl Gemind, ideolog liberalizma koji je živio u Beogradu, o tom zadatku ideologija (suštini) napisao je da je ideologija stvaralac svega postojećeg u društvenim kretanjima, tj. da je „jedan pogled na svijet koji nije samo ekonomski niti se smije identifikovati sa teorijom slobodne trgovine“. On je, kako kaže dr Gemind, mnogo širi jer kao pogled na svijet obuhvata važne oblasti društvenog života: privredu, kulturu, politiku i društveni život uopšte.¹⁸

LITERATURA

Bartulović 1913: Niko Bartulović. „Jugoslavenska pitanja“, *Veda*, 1913, br. 1: 28–29; br. 2: 75–77.

Bartulović 1925: Niko Bartulović. *Od revolucionarne omladine do Orjune*. Split.

Čičin Šain 1921: Č. Š. [Ćiro Čičin Šain]. „Jugoslovenska misija“, *Pobeda*, br. 19, 24. decembra 1921.

Donat 1998: Branimir Donat. „Niko Bartulović hrvatski pisac – apologet Orjune i četničke ideologije“. *Politika hrvatske književnosti i književnost hrvatske politike*. Zagreb: Matica hrvatska.

Gligorijević 1964: Branislav Gligorijević. „Srpska nacionalna omladina (SRNAO)“. *Istorijski glasnik*, 2–3, Beograd.

Gligorijević 1986: Branislav Gligorijević. „Osobnosti fašizma u Jugoslaviji dvadesetih godina“. *Marksistička misao*, br. 3. Beograd.

Kovačić 1925: M. Kovačić. „Orjuna in Sokolstvo“, *Orjuna*, 4. april 1925.

Milovančev. Nikola Milovančev. *Niko Bartulović i njegovi saborci* (rad u rukopisu).

N. O. 1922: „Narodna odbrana“, *Pobeda*, br. 43, 8. juna 1922.

Nenezić 1984: Zoran Nenezić. *Masoni u Jugoslaviji 1764–1980*. Beograd: Narodna knjiga.

Novak 1930: Viktor Novak. *Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva (1390–1930)*, Beograd: Izdanje autorovo.

Rubić 1932: Ivo Rubić. „Jadranska straža kroz deset godina“, *Spomenica prigodom desetogodišnjice udruženja Jadranska straža*. Beograd.

¹⁸ *Blagostanje*, br. 1, Beograd 1931 – u: Žutić 2007.

- Tešić 1983: Gojko Tešić. *Zli volšebnici – polemike i pamfleti u srpskoj književnosti 1917–1943*. Beograd: Slovo ljubve.
- Žutić 1991: Nikola Žutić. *Sokoli – ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929–1941*. Beograd: Angrotrade, 1991.
- Žutić 2007: Nikola Žutić. *Liberalizam i Srbi u prvoj polovini XX vijeka*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Žutić 2010 I: Nikola Žutić. *Niko Bartulović – rimokatolik četnik: od liberala antiklerikalca i antikomuniste do ravnogorca antifašiste*, knj. I. Beograd: Srpska radikalna stranka.
- Žutić 2010 II: Nikola Žutić. *Ideologija i politika Nike Bartulovića – knjige, članci, kritike i polemike 1911–1935*, knj. II/1. Beograd: Srpska radikalna stranka.
- Žutić 2010 III: Nikola Žutić. *Ideologija i politika Nike Bartulovića – članci, kritike i polemike 1935–1941*, knj. II/2, Beograd: Srpska radikalna stranka.
- Žutić 2011: Nikola Žutić. *Istorijsko u književnosti Nike Bartulovića: autobiografsko ideološko-političko u romanima, dramama i pripovjetkama 1918–1941*, knj. III. Beograd: Srpska radikalna stranka.
- Žutić 2013: Nikola Žutić. *Đuro Vilović – od župnika do četnika*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Žutić 2015: Nikola Žutić. *Velika Srbija 1888–1926*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.

Nikola Žutić

NIKO BARTULOVIĆ'S IDEOLOGY AND POLITICS IN THE 1918–1941 PERIOD

Summary

As far as Bartulović's ideological-political view is considered, rumor has it he was "the Greater Serbian hegemony" and "condition of being a bloodthirsty Chetnik" exponent. In fact, he was and has still been regarded as a romantic captive of the idea of Yugoslavism, who believed in it openheartedly, even when everyone clearly understood such a national conception in the years preceding World War II was becoming a utopia. In fact, in the Kingdom of Yugoslavia, the Yugoslav, anti-nationalist, anti-fascist, anti-communists Yugoslav organizations' (Yugoslavian Falcons, Orjuna (the Organization of Yugoslav nationalists' members), Yugoslav Chetniks, the Yugoslav People's Army, the Adriatic Guard, Masons) front was created. Not only did Bartulović participate in it but he was also a prominent leader (often being the president as well) and avant-garde initiator of such organizations' foundation. All of them belonged to the liberal ideological International. They were designed for the purpose of creating and expanding such ideology in the field of culture, religions (creation of a not professional, anti-clerical attitude), especially in relation to the creation of a national liberal model – the Yugoslav integral one. "Yugoslavia above anything else" is Bartulović's main national postulate.

Keywords: Ideology, Bartulović, Yugoslav Falcons, Orjuna, Chetniks, National Defense, Adriatic Guard, Masons, Viktor Novak, Đuro Vilović, Tomáš Masaryk

НИКО БАРТУЛОВИЋ КАО УРЕДНИК КЊИЖЕВНОГ ЈУГА

Сажетак: У овом тексту говори се о уредничком раду и уредничким начелима Нике Бартуловића – у време уређивања *Књижевної Јуїа*, 1918. и 1919. године.

Кључне речи: Нико Бартуловић, Иван Цанкар, Милош Црњански, *Књижевни Јуї*, књижевна критика

Када пишем о ономе о чему сам већ писао, то доживљавам као повратак на место злочина. (Имам осећај да ме превиди и словне грешке чекају у заседи.)

Писао сам, дакле, предговор репринт издању *Књижевної Јуїа*, а сада имам задатак да напишем посебан текст о Ники Бартуловићу као главном уреднику тог истог *Књижевної Јуїа*.¹ (Како то уопште одвојити?) Осећам се нелагодно јер имам осећај да нешто кидам, рушим, да несрећно прекрајам... (А да ће се видети једино шавови.) Као да радим узалудан посао. А узалудан посао сам већ урадио у предговору...

Наиме, већи део предговора био је посвећен тражењу имена главног уредника. Успешно сам стигао до имена главног уредника. Привидно успешно!

Јер, догодио ми се чудан али, испоставило се, драгоцен превид. (Ако превид уопште може бити драгоцен.) Наиме, нисам видео да је у сваком броју *Књижевної Јуїа* забеле-

1 Видети: Ненин 2020.

жено ко је главни уредник! Пожурићу да ту белешку донесем, али ћу и прештампати то трагање за главним уредником – иако је тражење имена главног уредника сада бес-предметно.

Мада, сама чињеница да се за именом главног уредника могло трагати, говори о томе да је редакција деловала као тим, а то је уједно и највећа похвала и главном уреднику, али и редакцији.² (Понекад и одговори на погрешно постављена питања имају смисла.)

Уз то, сада, на крају овог увода, морам забележити и оно што у предговору *Књижевної Луї* нисам довољно истакао: *Књижевни Луї* био је мртав још за живота! а мртав постаје оног тренутка када редакција престаје да делује као тим, онда када одговорни уредник преузме кормило од главног уредника, у своје руке... Али, о томе ћу проговорити када дођемо до половине четврте књиге – до тренутка распада. (Био је то крај пре краја.)

За почетак ћу издвојити поменути белешку, која се понављала из броја у број – на унутрашњој страни корица – све са доследном грешком у падежу:

„Рукописи [!], писма и све што се тиче уредништва слати на главног уредника **Нику Бартуловића**, Загреб, Гундулићева улица 29.“

Претплату на лист, пак, ваља слати на Управу листа. (Адреса је иста – уколико неко пожели да се, данас, претплати... Ту је и број телефона. Знам да би Милорад Павић овде ипак застао, као некад пред Орфелиновим књижевним гласилом. Павић би застао, а ја ћу се вратити у свој предговор, да се још једном подсмехнем самом себи – како сам се повео за Црњанским и пливао у плићаку... Вода је била до колена.)

2 Четири књиге *Књижевної Луї*, које сам користио, нису имале укорићене корице појединачних бројева! (Ето и неког оправдања.)

* * *

Све је почело у Загребу – у Болници милосрдних сестара. (Забележио је Црњански у својим литерарним сећањима да је Загреб, после Крфа, у годинама Великог рата најважнији српски књижевни град – Црњански 1929: 193–205; 344–359.) У другој смо половини 1917. године – у Загребу рата као да ни нема. Милан Кашанин оставио је прецизну, истина једним делом и накнадну слику о Загребу, који је тада прибежиште југословенски оријентисаних интелектуалаца... Од Загреба су била далеко сва ратишта и у њему се живело мирно „да не кажем идилично“. Универзитет је радио, средње школе такође, у позоришту су давале представе, књиге се објављују, излазе часописи и дневни листови. Штампариие раде – што је важно за ову причу. Понављам Кашанинову тврдњу: живело се као да рата и нема.³ (Без жеље да рушим ту идиличну слику, подсетићу само на оно што је о Црњанском рекла Светлана Велмар-Јанковић, нешто као да га у сећањима метак не може погодити.⁴ Милан Кашанин, док нуди идиличну слику, више није војни бегунац, не мора да оперише здраво слепо црево да би остао у болници, и не мора да размишља о томе код кога ће преноћити после говора на прослави јубилеја Петра Прерадовића, не би ли избегао хапшење... Мада, у прилог животу у Загребу иде и тврдња Милана Кашанина – кад му измакне Пешта – да му је живот у Загребу леп.⁵)

У Болници милосрдних сестара налазили су се тада Иво Војновић (као у то време највиђенији књижевник), Владимир Ђоровић, Иво Андрић и Нико Бартуловић, а при-

3 У рукама имам 6. књигу Изабраних дела Милана Кашанина, *Сусрећи и писма. Пронађене сивари. Мисли*, Београд 2004, а текст „Петар Коњовић“ је на стр. 117–137.

4 Светлана Велмар-Јанковић у тексту „Коментар уз ‘Коментаре’ Милоша Црњанског“, *Ишјака*, нулти број, 1995. године пише о сигурности коју Црњански осећа у сећању.

5 Видети: Кашанин, Марић 1991. и Ненин 2007: поглавље „Писма Милана Кашанина Тихомиру Остојићу“, стр. 147–164.

дружио им се и поменути Милан Кашанин. Тек, током лета 1917. године „родила“ се идеја о покретању југословенског књижевног гласила. (Чак је, ако је веровати писмима Милана Кашанина, први број требало да се појави почетком новембра.) Први број појавио се 1. јануара 1918. године.

Питање на које ћемо најпре понудити одговор јесте: Ко уређује *Књижевни Јуї*? По ономе што пише у часопису, односно ревији (како су је сами називали), прву књигу уређују: Нико Бартуловић, Владимир Ћоровић, Иво Андрић и Бранко Машић, а за уметнички део задужен је Томислав Кризман. На крају сваке свеске (све до краја 1919. године) као „власник и одговорни уредник“, наводи се Бранко Машић.

У другој књизи нема имена Томислава Кризмана, али је уредништво појачано: придодат је Словенац Антон Новачан, као уредник.

Трећа књига има идентичан уреднички састав као и друга, а четврта књига је мало другачија: уместо Владимира Ћоровића (који је после смрти рођеног брата, Светозара, напустио Загреб), уредник је Милош Црњански, који је тада у Београду, и који се зато води као спољашњи члан редакције.⁶

6 Нико Бартуловић је рођен 1890, Бранко Машић 1887, Владимир Ћоровић 1885, Иво Андрић 1892, Антон Новачан 1887, а Милош Црњански 1893. године. Међутим, ови млади људи већ су имали биографије пустолова: у затвору су били Ћоровић, Бартуловић, Андрић, Новачан; Машић је за време балканских ратова био ратни дописник загребачког *Обзора*, касније је насилно регрутован у аустроугарску војску и служио као музичар; у рату је био Црњански. Међутим, оно што је интересантно, сви ови млади људи били су везани за Србију и Београд – чак и Антон Новачан живи једно време у Београду, о Бартуловићу, Андрићу, Ћоровићу и Црњанском нема потребе ни говорити... Много је занимљивије где је ко од њих завршио живот: Бранко Машић 1961. умире у Чикагу, Антон Новачан 1951. у Аргентини, Бартуловић је убијен 1945. на путу од Обровца у Топуско. Владимир Ћоровић погинуо је 1941. у авионској несрећи на путу за Египат. Једино су Црњански (1977) и Андрић (1975) завршили живот у Београду. Чему читава ова прича о Србији и Београду? Па, Бранко Машић је желео да *Књижевни Јуї* пребаци у Београд (ту је Црњански требало да одигра важну улогу), међутим, сви чланови редакције одлазе за Београд, а једино *Књижевни Јуї* и Бранко Машић, предратни становник Београда, остају у Загребу.

Сада нам остаје потрага за главним уредником.

Јуџословенски књижевни лексикон (друго, допуњено издање из 1984. године) о главном уреднику *Књижевној Јуџа* ни не размишља, не помиње чак ни име одговорног уредника – што је само уредништво, рекли смо то већ, редовно чинило на крају сваке свеске.⁷

Књига *Српска књижевна периодика 1768–1941: ѿоџис и друџи ѿрилози*, Београд 1984, коју потписује група аутора, као главног уредника помиње Нику Бартуловића. (Узгред, иста књига као уреднике не помиње Антона Новачана и Милоша Црњанског.⁸)

Занимљиво је како редакцију види Ненад Љубинковић, који је имао увид у рукописну оставштину Владимира Ћоровића. Пописује састав редакције, који је „формално предвођен“ Бранком Машићем, а подвлачи да програм у име групе „истиче“ Нико Бартуловић. Међутим, у фусноти Ненад Љубинковић прецизно бележи да је Нико Бартуловић „бивши стварни уредник ове ревије“... (Било би лепо, смештам ово у заграду, као у фусноту, да и основни текст и фусноте пише исти човек!)

Наравно, јесте Нико Бартуловић био главни уредник *Књижевној Јуџа* – могли бисмо наводити ситне успутне аргументе у прилог тој тврдњи; међутим, довољно је, чини нам се, то што је Нико Бартуловић 1929. године – у тренутку док су сви чланови редакције живи – за себе рекао да је био главни уредник!

А Нику Бартуловића, на то, да сам за себе напише да је био главни уредник, као да је прозвао Милош Црњански – најмлађи и најнеутицајнији члан редакције *Књижевној Јуџа*. (Био је најмлађи и по годинама и по стажу у редакцији; а једино он и Антон Новачан нису на повлашћеном месту, тј. не пишу уводни чланак за *Књижевни Јуџ*. Конач-

⁷ *Јуџословенски књижевни лексикон*, друго допуњено издање, Нови Сад 1984. Редакција: Живојин Бошков, Живан Милисавац, Бошко Новаковић и Драгиша Живковић. А као уредник издвојен је Живан Милисавац.

⁸ Књигу потписују: Драгиша Витошевић, Ћорђије Вуковић, Видосава Голубовић, Силвија Ћурић, Станка Костић, Миодраг Матицки, Александар Петров и Гојко Тешић.

но, Милош Црњански је једини члан редакције о коме се у том истом *Књижевном Јују* пише неповољно!⁹ Али, не смемо заборавити ни то да је Црњански тада у Београду као спољашњи члан редакције.)

У својим „литерарним сећањима“ из 1929. године, под насловом „Послератна књижевност“, Црњански најпре тражи „послератно“ (читај: литерарно вредно), успут се сећајући и *Књижевној Јуја*. У поглављу „Време рата“, Црњански помиње три тачке наше литературе: Крф, Загреб и Љубљану. Пошто о Крфу и Љубљани не може да пише, окренуо се „послератном“ за време рата у Загребу. Најпре истиче *Савременик*, који припада хрватској књижевности, али је нехотице био и јужнословенски. (Већ треће године рата тражи сарадњу и србијанских писаца.)

„Године 1917 почео је и *Књижевни Јуј*, који је можда још значајнији за разлоге развитка послератне наше књижевности.“ (Наравно, Црњански греша кад помиње 1917. годину – *Књижевни Јуј* почиње да излази 1. јануара 1918. године.) Каже даље да је *Књижевни Јуј* „био нов, нових намера и у књижевном смислу“ и додаје да је *Књижевни Јуј* био национално осетљив. Доживљава Црњански *Књижевни Јуј* као „наследни аманет Скерлићев“ и истиче да је био књижевно практичан лист за оно бурно време. Притом истиче да је „редакцијски далеко живљи од *Савременика*“. (Можемо додати, овако у загради, да је *Књижевни Јуј*, по речима Милана Кашанина, био више читан од *Савременика*.¹⁰)

9 У четвртој књизи, у двоброју 4–5, од 1. септембра 1919, у време док је Црњански уредник, Бранко Машић у тексту „Поводом једне књиге“ исписује неколико оштрих реченица о Црњанском. „Милош Црњански свакако је најрадинији и најталентованији од њих [помиње га уз Боривоја Јевтића и Момчила Милошевића] али је одвише без искуства а да садање прилике не би рђаво утицале на њега. Нарочито у последње време нагао је, поводљив, алкав преко сваке мере и прелази у манир који нас подсећа на фиволну прозу Лазе Костића.“ Узгред, Лаза Костић је један од ретких српских писаца који није жив, а да је присутан у *Књижевном Јују*. (Наравно, највише захваљујући Милану Савићу.)

10 Милан Кашанин пише Тихомиру Остојићу: „Осим за *Савременик*, одсад ћу радити мање приказе и за *Књижевни Јуј*, који се више чита.“ Видети Ненин 2007: 153.

И ту Црњански као да креће у потрагу за главним уредником – као кључном личношћу редакције. Од људи који су везани за редакцију прво помиње Иву Војновића.¹¹ „Личност конте Ива, маколико поштована, била је само декор.“ (Узгред, Иво Војновић јесте био први сарадник *Књижевној Јуџа*, али не би требало заборавити да Црњански тражи „послератно“.) Владимира Ћоровића Црњански доживљава као првог саветодавца, а помиње да је власник листа био Бранко Машић, предратни новинар, који је добро познавао Београд и који је и сам био књижевник. Не зна Црњански колико је Бранко Машић „утицао на књижевне идеје и намере листа“. Књижевне идеје носе, по Црњанском, највише Нико Бартуловић и Иво Андрић. (Узгред, очито би овде требало забележити оно што Црњански не зна – или, пак, превиђа. Андрић је ради лечења одсутан из Загреба у два наврата: од почетка марта до средине јуна 1918. и од априла до августа 1919. године. А то би био исувише велик „распуст“ за уредника гласила које је требало да се појављује два пута месечно).

Исто тако, у *Лейбицису Маџице српске* се, после Црњанског, огласио и Нико Бартуловић. Он као да одговара на питање Милоша Црњанског ко је био главни уредник *Књижевној Јуџа*, али је искористио прилику да проговори и о судбини *Књижевној Јуџа*. Каже да се мало која ревија родила под тако тешким околностима као *Књижевни Јуџ*. И он, као и Кашанин, истиче Болницу милосрдних сестара, која је била пуна „прогоњених омладинаца, политичара и књижевника“ (Бартуловић 1929: 33–42).

Идеја о покретању заједничког југословенског књижевног часописа зачала се још пре рата (1913) у једној словеначкој ревији, а ту Бартуловићеву идеју оберучке

11 О љубав Ива Војновића као да су се сви отимали. Кашанин каже да је желео да буде Војновићев Екерман. Сам Андрић у сећањима на Војновића (видети Андрић 1929: 224) бележи да је Војновић највише волео Нику Бартуловића. Међутим, Војновићеве дневници откривају нам да је Конте био слаб управо према Андрићу (Војновић 2003: 91–148). Ту је обухваћен период од 15. септембра до 31. децембра 1918.

је прихватио Бранко Машић. („Машећ је идеју прихватио не само са заносом, него и спремношћу да је материјално оствари.“)

Административни део обављао је сам Бранко Машић, а Нико Бартуловић је спремао редакцију. Са Андрићем је провео годину дана у истој ћелији, а Андрић је од пре познавао Владимира Ћоровића. „Тако нас везиваху у исти мах књижевност, заједничко страдање, национална идеологија и срдечно пријатељство.“ И даље: „Никада сложније и агилније редакције. Без и једног спора, без и једне интриге.“ Нико Бартуловић, човек са мора, сам почетак излагања ревије 1. јануара 1918. године појачава сликом из завичаја: „па се бацили на пучину“.¹²

Одзив публике био је изванредан. Први број штампан је у 4.000 примерака, а други је био већ у тиражу од 5.000 примерака. Разлог те читаности, по Бартуловићу, био је „националан, али исто толико и литераран“. (Узгред, *Јуї* је био кратица од Југославија, отуда ово *Јуї* пишемо великим почетним словом, у страху да се не огрешимо о ту идеју младих људи.)

Говори Бартуловић и о ћирилици. „Сама књига штампана ћирилицом била је у многим случајевима разлог за вешала. *Књижевни Јуї* ју је увео – баш у пркос!“ (Опет узгред, коначни програм *Књижевної Јуїа* био је Скерлићев програм – латиница и екавштина; међутим, у ратним околностима прогоњена ћирилица значила је и прогоњену нацију, и зато је истичу.)

Скреће Бартуловић пажњу и на тешкоће на које су наилазили. Поред материјалних тешкоћа (иза њих не стоји нико – морали су све да набаве сами: од пристојних капута па

12 Али као да ништа не може да прође без неке пеге. Милан Кашанин у писму Светиславу Марићу помало загонетно, пише: „Покретач *Књижевної Јуїа* је Нико Бартуловић, Далматинац. Његов поступак како је покренуо лист несвиђа ми се. Ја сам од оних првих десет који су још летос знали за покретање тог листа, јер је он био са мном заједно у болници, кад се вратио из затвора.“ Упућујем читаоце на фусноту број 5.

до пера и столице), ту су и политичке тешкоће. Власт их све време има на оку. Прети им и изгон из Загреба. Узгред, говори то Владимир Ћоровић у интервјуу за *Игеје*: њихову редакцију у су шали називали – Редакција код четири војна бегунца.¹³

Уз причу о почетку *Књижевної Јуїа* нужно је рећи и неколико речи о гашењу. И опет се спорим са Ненадом Љубинковићем. Записао је: „У првој години мира испољио је идејну немоћ да преживи крај рата.“ А разлог је више него очигледан и реченица коју ћу написати уистину није патриотска: није реч о слабљењу или јачању југословенске (или било које) идеје, већ је у питању проста чињеница да пошта Аустроугарске монархије у последњој години рата функционише боље него пошта Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у првој години мира. И томе се нема шта додати, сем податка да је дуг остао Бранку Машићу!¹⁴

13 Видети: „Академик др Влада Ћоровић говори читаоцима *Игеја*“, *Игеје*, бр. 11, од 17. јануара 1935, стр. 2. (Узгред, уместо броја 11 на првом листу *Игеја* грешком пише да је у питању бр. 12.)

14 Владимир Машић, рођени брат Бранка Машића, у кратком тексту „Оснивање *Књижевної Јуїа*“ (*Загарска ревија*, год. XIV, липањ 1965, бр. 3, стр. 230–231) доноси прецизне податке о броју претплатника – 3.617. Конкурентски *Савременик* у том тренутку није имао више од хиљаду претплатника. Оно што је занимљиво је да су се на *Књижевни Јуї* „претплаћивали и многи католички свећеници и богословије“, а „пада у очи велик број муслимана међу претплатницима“. (Сачувао је Владимир Машић књижицу с именика претплатника – међутим, домаћица куће је листове до 1570 претплатника, искористила за потпалу!) Претплата је покривала трошкове штампе и администрације, а приход од књига представљао је чисту добит. Помиње и књиге које су штампали: Војновићев *Imperatrix*, Андрићев *Ex Ponto*, Шантићеве песме и аутобиографију Влаха Буковца. (Но, не би требало заборавити и оне књижице које помиње Нико Бартуловић: роман *Без среће* [*Пре среће*, М. Н.] Милице Јанковић, па *Календар Књижевної Јуїа* као и *Алманах Књижевної Јуїа*. Но, помиње Бартуловић и *Наш мали речник за разумевање словеначких ћирилоја*, који је управо разграбљен! А издали су и *Абецедарке* за учење ћирилице.) И исписује оптужујућу реченицу Владимир Машић, на крају текста. Дуг од 100.000 круна пао је на „слаба леђа мог пок. брата Бранка, који је фунгирао као власник, док су остали чланови редакције, одлично се пласиравши у новој држави на високим положајима, брзо заборавили на боемско доба и заједничко оскудевање за вријеме рата“. Но, пропустили смо кључну ствар: пошта нове државе дословно је прогутала 10.000 примерака *Календара Књижевної Јуїа*!

Поставићу питање које никад нисам поставио: Да ли је ико од сарадника *Књижевної Луја* уредничке намере главног уредника знао боље од самог уредника – Нике Бартуловића? Ово, готово бесмислено питање, приближава нам уреднички рукопис нашег јунака. Лако се, дакле, на примеру Бартуловићеве сарадње у *Књижевном Лују* може издвојити оно што је желео уредник Бартуловић. Уредник се залагао за међусобно упознавање Срба, Хрвата и Словенаца; тражио је сарадњу најбољих писаца сва три народа; неговао је необичну отвореност (*Књижевни Луј* није гласило једне одређене групе писаца) и посебну пажњу посвећује књижевној критици. (Залаже се за оштру и бескомпромисну књижевну критику.)

Да ли бисмо могли писати о уредничкој доследности Нике Бартуловића? Да ли *Књижевни Луј* има своју боју? Можда се та боја најбоље види, ово наводим као пример, у тексту Улдерика Донадинија о Алекси Шантићу, тексту који показује да у *Књижевном Лују* никоме није тесно. Имао је *Књижевни Луј* ширину! (Истиче ову ширину Зорица Хаџић – са којом сам за штампу приређивао *Књижевни Луј* – и у *Лейбойису Маџице српске*, који је уређивао Милан Савић. Податак је из приватног разговора, али нисам га овде убацио без разлога.)

Бартуловић као сарадник, јер је био и сарадник *Књижевної Луја*, појачава ту доследност. (Смисао овог насилног одвајања уредничког од сарадничког рада и јесте заостравање те доследности.)

Први уводни текст – „Задаци времена“ – потписује Нико Бартуловић (Бартуловић 1918: 1–4). И то га исписује – показаће се касније – као задатак који је најпре поставио самом себи: „Ако упознамо једне с другима, популаризирамо словенске писце међу Хрватима и Србима и обратно; ако привикнемо нашу публику да заиста гледа на нашу књижевност као једну: – све ће то бити велико дјело.“ Задатак је јасан, а открива нам Бартуловић и оно што непријатељи нису знали – а то је велико међусобно непознавање

Срба, Хрвата и Словенаца. „Јер срећа да непријатељи нијесу упућени у наше прилике, а да не, – како би сјајан аргумент имали проти нашем народном јединству, кад би показивали Европи, да је Цанкар Загребу туђи од Рода-Роде, те да се још увијек идеја југословенске ревије, код нас држи утопијом.“

Све то Бартуловић исписује само као „потицај“, никако као програм или обећање.

Из данашњег угла то звучи необично, али јесте тачно да је, у тренутку када је покренут *Књижевни Јуџ*, Иван Цанкар готово непознат и Србима и Хрватима. Више је познат чешкој читалачкој публици. (Заправо, на језик који разумеју и Срби и Хрвати преведене су му само *Вињетше*.)

Цанкар је у *Књижевном Јуџу* присутан од прве књиге. У броју 5, од 1. марта 1918. године објављена му је кратка приповетка „Brlinčkov Miha in Tičkov Grega“. У истој књизи, у броју 7, од 1. априла 1918. године, о новој књизи Ивана Цанкара *Podobe iz sanj*, објављеној у Љубљани 1917. године, пише Иван Лах. (Текст није објављен у рубрици у којој се објављује књижевна критика – већ је издвојен.)

Међутим, нису то сва помињања Ивана Цанкара у првој књизи. Три пута га – ван оног првог, уводног текста – помиње Нико Бартуловић. У сва три случаја Бартуловић пише о словеначким књижевним часописима (*Ljubljanski zvon*, *Dom in svet* и *Slovan*) и у сваком приказу помиње Цанкара као најзначајнијег словеначког прозног писца.

Иван Цанкар умире 11. децембра 1918. године. Већ у првом броју треће књиге, од 1. јануара 1919. године, на самом почетку *Књижевног прегледа*, донета је белешка о смрти Ивана Цанкара. („Његова смрт значи велики губитак не само за Словенију, већ и читаву Југославију, јер је његов Дух својина и понос свих нас.“) Белешку очито пише Нико Бартуловић, најављујући свој текст: „У наредном броју донети ће ‘Књижевни Југ’ опширни приказ песникове рада и личности, да почасти његову успомену и уједно да упозна хрватски и српски део нашег народа са покојним Великаном.“

И заиста, у двоброју од 1. фебруара појавио се опширан текст о Ивану Цанкару. Издвојићу само један детаљ. Оно што је Бартуловић замерао другим писцима – мислим на фељтонизам – Цанкару је дозвољено! Каже Бартуловић да постоји и добар фељтонистички стил. Наравно да је Цанкар писао добрим фељтонистичким стилем.

У истом двоброју објављен је и одломак из *Podob iz sanj* – укупно четири странице.¹⁵ А у рубрици Књижевни преглед објављен је кратак текст – опет из пера Нике Бартуловића: „Живот Ивана Цанкара“. И, коначно, у рубрици Белешке имамо пописана „Дела Ивана Цанкара“; али ту је одмах и „Позив на сакупљање за Цанкаров споменик“. (Узгред, Цанкару је у Љубљани споменик подигнут тек 1930. године.) Дакле, није бежао Нико Бартуловић од конкретних задатака, које је сам поставио. Није Цанкар једини словеначки писац који је добио простор у *Књижевном Јују*. Међутим, део о Цанкару издвајамо да бисмо показали Бартуловићеву доследност, озбиљност и посвећеност... Цанкар јесте незаобилазан писац, али је у овом случају и пример за уреднички рад!

У првој књизи *Књижевној Јуја*, поред књижевних радова (приповетка „Паклена“, у два наставка), и два уводника, Бартуловић има текст и у темати о Петру Прерадовићу („Политички назори Петра Прерадовића“), али пише и књижевну критику. Та критика објављивана је у рубрици Преглед – који је тек од треће књиге прерастао у Књижевни преглед.

Бартуловићева књижевна критика у духу је књижевне критике *Књижевној Јуја*: оштра и бескомпромисна. Објавио је у тој првој књизи дванаест текстова: о Иву Војновићу, Петру Петровићу, Рикарду Николићу, Виктору Цару Емину, Арцибашеву, Миховилу Николићу, Фрањи Хорвату-Кишу; о свечаности „Народног Дивалда“ у Прагу,

15 „Донашамо овај карактеристични Цанкаров увод из књиге *Podobe iz sanj*, [Ликови / призори из снова] да нашим читатељима пружимо један узорак дивне Цанкарове поезије, и зато што у њему Цанкар сам говори о свом духовном и уметничком развоју“ – пише у фусноти уз тај одломак. Нема никакве сумње да је ту реченицу написао Нико Бартуловић!

о чешким преводима, те о словеначким часописима које смо већ поменули: *Ljubljanski zvon*, *Dom in svet* и *Slovan*. Као што видимо, не пише Бартуловић само о новим књигама, већ приказује и часописе, бележи и пригодне тренутке... Прати оно што је култура у најширем смислу те речи.

У другој књизи то је још израженије: пише о књизи др Г. Новака у којој је описан пучки преврат на Хвару; пише текст „Уметнички споменици“; приказ књиге Драгутина Прохаске о песнику слободе (Иву Војновићу); бележи појаву две универзалне библиотеке; прати три чешка јубилеја – заправо, три чешка писца (Отокар Брежина, Јарослав Крапил и Ружена Свободова) славе своје педесетогодишњице. У тој другој књизи Бартуловић потписује и два уводника („Слом цивилизације“ и „Политичка слобода и култура“.) Објављује и песму у прози „Марибор 1914“ – у затвору пева о слободи, то му не могу отети... Одговара, истина кратко, у неких 17 редака, на анкету о слободи... не може да се радује слободи. Интересантно је да је свој прилог ставио на крај темата – не злоупотребљава свој уреднички положај. Има мере Бартуловић у ономе што ради.

У трећој књизи, поред приповетке „Два сапутника“ Нико Бартуловић објављује и два уводника. О првом уводнику једноставног наслова „Иван Цанкар“, већ смо говорили. Јасно је да је Цанкару посветио највише пажње. Исписује и реченицу: „Зато ја уживам у Цанкару као у ниједном нашем писцу.“ Други уводник је „Уметност и филозофија“. Уз то, у првој половини 1919. године пише и шест текстова у Књижевном прегледу. Пише о Анђелу Данку (Данку Анђелиновићу), животу Ивана Цанкара, Адели Милчиновић, о Скерлићевим есејима о српско-хрватском питању (које је приредио Владимир Ћоровић), потом пише о Војновићевом *Гераниуму* и приказује *Расцеће Србије* Милослава Бартулице.

Та трећа књига је вероватно и врх *Књижевної Јуї*, после којег је уследио пад. Још је половину четврте књиге уредила редакција на челу са Ником Бартуловићем, а после тога је *Књижевни Јуї* био мртав. Претварао се да је жив – да би се заокружила четврта

књига. Последњих шест бројева, сабраних у један „уредио“ је Бранко Машић. (Конечно, у том броју сачињеном од шест бројева не помиње се главни уредник. Више нема ни потребе да се каже да се рукописи шаљу на име главног уредника – Нике Бартуловића.)

Ипак, и у читавој четвртој књизи Нико Бартуловић је присутан као сарадник. Објавио је приповетку „Плава“ – у два наставка. (Прича о неоствареној љубави и уништеним животима...) Објавио је и три књижевне критике: пише о књизи *Могри бријеџи*, коју је написао Мило Мистра; потом о књизи коју је са нестрпљењем чекао – о роману *Пог сумњом*, из пера представника генерације која одлази, Виктора Цара Емина. (Разочаран је Бартуловић књигом Виктора Цара Емина: оно што је требало обрадити као новелу од двадесетак страна, писац је развукао на десет пута већем простору.) И на крају, пише текст о књизи Ива Војновића *Сџари тријеси*. Текст без иједне једине примедбе Војновићу! (Као Бартуловићеви писци издвајају се Иво Војновић и Иван Цанкар. Наравно, ако погледамо мало и ван *Књижевној Јуџа*, видећемо да је ту још један Иво – Иво Андрић.)

Лако је видљиво да четврта књига, већ и по сарадњи главног уредника, наговештава крај *Књижевној Јуџа*.

Остале су нам још белешке, као важан облик присуства у јавном животу. Истакао сам да су у *Књижевној Јуџи* најживље белешке. Понекад су потписане, понекад непотписане, понекад се може одредити ко је из редакције написао неку белешку, а некад се интересовања уредника преклапају... Ту је тешко одредити ауторство; понекад и иницијали збуњују: да ли је „Н“ иницијал Антона Новачана или Нике Бартуловића? А теме су им исте: словеначка књижевност. Тек, оно што је писао Богумил Вошњак, на пример, нашло се и у *Књижевној Јуџи*. Пишем ово „и“ – јер се Вошњак нашао и у крфском *Забавнику*. Важан је Вошњак јер показује да су словеначки сељаци имали у исто време и демократију и правду... али, показао је Вошњак и како се то излизало и потрошило.

Било би лепо имати те белешке разврстане по ауторима. Било би то драгоцено откриће. Можда оно и јесте ту негде, у неком подруму, гаражи, на неком тавану... Конкретно, мислим на оставштину Владимира Ћоровића.

Али, више него открићу аутора тих белешки, радовао бих се да сам могао да „прислушкујем“ разговоре „четири војна бегунца“ – док су склапали број. Због чега су неки прилог издвојили (књижевна критика се, показали смо то, нашла и ван Књижевног прегледа), како су неки прилог коментарисали, како су делили задатке... – Отуда је помињање Зорице Хаџић имало смисла. Јер, о послу над којим сте нагнути – разговара се. А могу се ти трагови разговора наћи и код Бартуловића. Мени се чини да је уз књигу Богумила Вошњака о демократији, односно о бирању „војводе“, једнако важна и књига Максима Горког о првој години владавине Владимира Иљича Лењина. Коначно, то их је и обликовало. Ту књигу је Црњански донео у Загреб... Поклонио ју је Андрићу – тада осетљивом на неправду. Разговор који су Бартуловић и Андрић почели у мариборској ћелији, очито се није прекидао... Поменуће Горког и Бартуловић.

Али, ту смо на терену нагађања. А текст се мора завршити.

Бартуловић би од мене сигурно тражио да побројим најважније сараднике и да још једном истакнем књижевно у *Књижевном Јују*.

Ја ћу овај текст ипак мало другачије завршити. Подићи ћу фусноту из свог текста о *Књижевном Јују*, поставићу је на повлашћено место, и тако заокружити причу о Бартуловићу као уреднику. Јер, читаоци су заслужили тај пикантан детаљ.

Аутор, чије име нећу открити, објашњава када часописи престају са излажењем, и износи, по мом уверењу, необичан закључак. Цитирам: „Сасвим је нормално да неће један часопис престати да постоји зато што нема прилога, него зато што више неће имати читалаца, а тиме је његово постојање излишно и супротно логици.“

Морам да додам да знам часописе који излазе а немају читаоце, али, с друге стране, не знам часопис који излази а да нема прилоге. Но, шалу на страну – *Књижевни Јуї* је имао и прилоге и читаоце!

А ту је улога Нике Бартуловића била немерљива.

ИЗВОР

Књижевни Јуї (1918–1919). Репринт издање часописа, у четири тома (I том = 536 стр., II том = 448 стр., III том = 582 стр., IV том = 408 стр.). Прир. Зорица Хаџић и Миљевић Ненин. Нови Сад: Културни центар Војводине „Милош Црњански“ – Архив Војводине, 2020.

ЛИТЕРАТУРА

- „Академик др Влада Ћоровић говори читаоцима *Игеја*“. *Игеје* (Београд), бр. 11, 17. јануар 1935.
- Андрић 1929: Иво Андрић. „Једно сећање на Ива Војновића“. *Дубровник*, бр. 7, септембар 1929.
- Бартуловић 1918: Нико Бартуловић. „Задачи времена“. *Књижевни Јуї*, књ. I, бр. 1, 1. јануар 1918.
- Бартуловић 1929: Нико Бартуловић. „Проблем југословенског књижевног часописа – поводом сећања на *Књижевни Јуї*“. *Летопис Машице српске*, 1929, 103, 322, св. 1. Нови Сад: Матица српска.
- Велмар-Јанковић 1995: Светлана Велмар-Јанковић. „Коментар уз ‘Коментаре’ Милоша Црњанског“. *Ишака*, нулти број. Београд: Кредибел банка.
- Војновић 2003: Иво Војновић. „Из болничког дневника Ива Војновића“. *Свеске Загужбине Иве Андрића*.
- Југословенски књижевни лексикон*, друго допуњено издање. Ур. Живан Милисавац и др. Нови Сад: Матица српска, 1984.
- Кашанин 2004: Милан Кашанин. „Петар Коњовић“. *Сусрећи и њихова. Пронађене ствари. Мисли*. Изабрана дела, књ. 6. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

- Кашанин, Марић 1991: Милан Кашанин, Светислав Марић. *Прејиска двојице младића*. Прир. Предраг Вукадиновић. Нови Сад: Матица српска.
- Љубинковић 1969: Ненад Љубинковић. „Књижевни југ 1918–1919“. *Књижевна историја* (Београд), св. 6, 371–393.
- Машић 1965: Владимир Машић. „Оснивање *Књижевної Луја*“. *Загарска ревија*, год. XIV, бр. 3.
- Ненин 2007: Миливој Ненин. *Сићне књије*. Нови Сад: Дневник.
- Ненин 2020: Миливој Ненин. „Књижевни *Књижевни Луј*“. Предговор репринт издању: *Књижевни Луј*, I–IV. Прир. Зорица Хаџић и М. Ненин. Нови Сад: Културни центар Војводине „Милош Црњански“ – Архив Војводине.
- Српска књижевна историја 1768–1941: историја и групе прилози*. Ур. Драгиша Витошевић и др. Београд: Институт за књижевност и уметност, 1984.
- Црњански 1929: Милош Црњански. „Послератна књижевност“. *Литературна историја Српске*, књ. 320. Нови Сад: Матица српска.

Milivoj Nenin

NIKO BARTULOVIĆ AS THE “LITERARY SOUTH” EDITOR

Summary

Niko Bartulović’s editorial job and principles – during editing *Literary south* in 1918 and 1919 - are discussed in this text.

Keywords: Niko Bartulović, Ivan Cankar, Miloš Crnjanski, “Literary south”, literary criticism

ДРУГИ ДЕО

Светлана ШЕАТОВИЋ

Институт за књижевност и уметност, Београд

svetlana.seatovic@gmail.com

https://doi.org/10.18485/ikum_nbartulovic.2023.ch6

НИКО БАРТУЛОВИЋ ИЗМЕЂУ КОНТИНЕНТАЛНЕ И МЕДИТЕРАНСКЕ ЕВРОПЕ

Сажетак: У раду се анализира место Нике Бартуловића као писца и важне фигуре књижевности и културног живота између два светска рата. Позиција овог Хваранина који се свесрдно укључио у формирање нове државе Југославије, и његове везе са најистакнутијим писцима: Ивом Андрићем, Милошем Црњанским и Владимиром Черином, као и земљаком Сибом Миличићем, посматра се као модел формирања књижевног обрасца који је интегрисао медитеранско и јадранско наслеђе родног простора и културе с утицајима Средње Европе који су, до 1918. године, долазили преко система образовања у оквиру Аустроугарске.

Кључне речи: Медитеран, Јадран, Средња Европа, копно, море, књижевност

Мало је књижевних и културних радника 20. века који су остали толико затамњени и склоњени од очију јавности – најшире и оне научне, у књижевном и историјском погледу – као што су судбина и стицај политичких и многих других околности наменили Ники Бартуловићу и, такође Хваранину, Јосипу Сиби Миличићу.

Обојица су рођени у Аустроугарској монархији, у њој су се школовали, а највећи део књижевне и културолошке делатности, Миличић и дипломатске, проживели су у

Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, касније Краљевини Југославији, да би нестали, физички и духовно, на самом крају Другог светског рата – Миличић 20. августа 1944. у Барлети (до данас је нејасно да ли је нестао или умро природном смрћу), док је Бартуловић стрељан у Топуском 1945. године. Бриљантне каријере писаца, изузетних књижевних представника авангарде, избрисане су из уџбеника, историја књижевности и општих историја.

Да ли је њихово родно Јадранско море, мултикултуралност, отвореност за друге културе и народе, наклоњеност идеји југословенства и уједињења било сувише за времена која ће доћи после 1945. године, али и даље – после 1991, када се распада и друга Југославија? Како су оба књижевника, широких, космополитских погледа, са Хвара, некадашњег Фароса, остала и изван накнадно формираних канона хрватске и српске књижевности?

То су питања која покрећу сваког истраживача без предрасуда јер дела постоје, књижевни опус и културолошке улоге постоје, па се пред свима нама отвара и додатно питање: Како смо могли да избришемо Миличића и Бартуловића макар као блиске пријатеље Милоша Црњанског и Иве Андрића?

Грешку и дуг према Миличићу исправили смо зборником *Јосип Сибе Миличић – време, ѿпросѿор, судбине*¹ (2018), док сада, само неколико година касније, настављамо истраживања живота и дела Нике Бартуловића.

Питања је, видимо, много, а одговори су делимични, и не увек поуздани.

Ипак, чињеница је: обојицу је изнедрило Јадранско море и Хвар, то је место из кога су кренуле њихове каријере – сличне, али и различите. Док је Миличић био исконски

1 *Јосип Сибе Миличић – време, ѿпросѿор, судбине*, интердисциплинарни зборник радова. Уредиле Сања Роић, Светлана Шеатовић. Београд – Загреб: Институт за књижевност и уметност – Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ – Centar za komparativnohistorijske studije Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 2018.

медитеранац, Бартуловић је био човек који је много интензивније спајао море и копно. Та веза копна и мора је комплексна јер задире у најдубље културне, антрополошке и, на крају, и књижевне одлике. Бартуловић као Староградац поникао у близини двора Петра Хекторовића, представља зато особену појаву која спаја Медитеран и Средњу Европу, уткивајући у ту везу идеју уједињења Словена.

Политичком раздиобом, која је кроз вјекове држала, не само поједине дијелове Нашег народа, него чак и поједине провинције, посве одијељене једну од друге. Догодило се да море није у животу, ни духовном ни привредном свих наших крајева, играло једнаку улогу: шта више је за неке од тих земаља остало туђе, као да се оне налазе усред континента (Бартуловић 1927: 1).

Овако пише Нико Бартуловић у *Јадранској сџражи* и у посебној публикацији библиотеке Јадранска стража, на преко 40 страна, а на основу текста прештампаног из *Српској књижевној гласнику* из 1925. године. Бартуловић је, наиме, од 1928. до 1931. године био кооуредник *Јадранске сџраже*,² а у овом програмском антрополошком, политичком и национално југословенском тексту разматра питање мора и копна³ као питање суштинске разлике, што је довело до дефинисања одређених појмова и разумевања средине, али и улоге појединих народа, и њихове везе са морем и копном. Са данашње тачке гледишта чини се да је Бартуловић пре готово сто година погодио у

2 Видети: Lovrić 2009: 355–380.

3 Видети: Светлана Шеатовић. *У залеђу Средоземља. Медитеран у модерној српској књижевности*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2019. У наведеној студији обрадили смо однос писаца српске књижевности према мору, наслеђу медитеранских култура, од Његоша, преко Дучића, Миличића, Црњанског, Андрића, И. В. Лалића, Ј. Христића до савремених писаца В. Пиштала и Г. Ћирјанић. Нажалост, ова монографија нема текст о Бартуловићу, његовом опусу књижевном и културолошком, и посебно о везама са писцима савременицима. Овај рад на изванредан начин допуњује наша истраживања дата у оквиру наведеног зборника радова.

само средиште једне од данас актуелних тема геофилозофије, која се интензивно развија крајем 20. и у 21. веку. Најважнији представници геофилозофије и новог поимања значаја копна и мора, односа култура одређених простором налазимо у делу *Геофилозофија Европје* (2000) чувеног италијанског филозофа и некадашњег градоначелника Венеције Масима Качарија, а потом и у делу Катерине Ресте *Геофилозофија Мегитерана* (2017).

Море у нашој књижевности је, према Бартуловићу, једно од средишњих питања тадашњег књижевног и културног простора обједињеног границама Краљевине СХС и касније Краљевине Југославије. Простор и филозофија простора, као и геофилозофске одлике, укључујући одлике менталитета, условљене су пореклом са копна или мора. Порекло човека копна и човека мора за Бартуловића представља базично питање, које ће обележити и добрим делом активирати писце тадашњег југословенског простора без обзира на припадност хрватској или српској књижевности. Како тврди Бартуловић, баш због тога и са те позиције полази разумевање једног народа:

Историја народа одигравала се далеко од мора. Најудеснија борба, она која испуњава вјекове народног живота, борба са Турцима, водила се у континенталним крајевима, у Србији, Црној Гори, Босни и Херцеговини и на континенталној граници Далмације. Па и друга тешка борба, против Нијемаца и Мађара, водила се на копну. Једини наш приморски непријатељ, Талијан, знао је да се покрије маском кршћанства, и да своју власт над нашим приморјем прикаже чак ка доброхотну заштиту и дар провиђења, пред опасношћу да и ти крајеви дођу у турске руке (Бартуловић 1927: 1).

Овим се и порекло одређених књижевних родова недвосмислено везује за просторе и народну епску књижевност. Бартуловић иде толико далеко да чак и за свог Хваранина Петра Хекторовића, који је забележио прве бугарштице и епске народне песме, каже да

је јасно навео да су све настале на копну, само их је он записао док су их певали рибари пореклом из далматинског залеђа. Даље каже да је једино помињање мора у епској поезији везано за стих којим Марко Краљевић пророкује подизање топуза из мора, што је, према Бартуловићу, алузија на Индијско море – и што нас води ка претхеројском и митолошком времену у коме је фолклорно стваралаштво било део општег корпуса мотива који су се селили и транспоновили кроз простор, стижући до појединих народа као универзални топоними или универзални мотиви најстаријих облика књижевности:

Има по негдје у митолошком, предхеројском дијелу наших народних пјесама, спомињање на море, нарочито када се говори о далеким земаљама („Земља Индија“). Можда је тог постанка и познато спомињање мора у херојској пјесми „Смрт Марка Краљевића“, гдје прије смрти Марко баца топуз у море и пророкује: „Кад мој топуз из мора изишо / Онда ваки дјетић постануо“ (Бартуловић 1927: 2).

Бартуловић у теми мора у књижевности налази дистинкцију копно / море и посебно истиче Истру као аутентичну средину која је развила лирску поезију мање ослоњену управо на копно. Однос копна и мора у поезији, лирској и епској, код Бартуловића добија одлике антрополошке анализе и елементарности простора. Поетика простора представља, према Бартуловићу, суштинско разумевање поезије – која је више својствена човеку копна и равнице. Пред лицем мора „човјеку застаје дах, намеће му се шутња, осјећај једне елементарне, готово трансценденталне љепоте и сјетна мисао и бескраја и непознатог. С чиме да се упореди љепота, страхота и бескрај океана“, пита се Бартуловић.

Дубровачко-далматинска књижевност је, према Бартуловићу, заснована на литерарном наслеђу трубадурске књижевности Италије. Тиме је он изнео став – опет веома аутентичан: иако је дубровачка књижевност настала уз море, она има много

више литерарног које потиче из континенталног карактера, јер није била усмерена на свој сопствени простор. На основу овога могли бисмо да закључимо да је Нико Бартуловић, као рођени Хваранин, најпре човек острва, фантазије, да, за разлику од Сибе Миличића, нема апсолутну и некритичку фасцинацију морем, медитеранским амбијентом, већ све то сматра континенталним простором. За Бартуловића је само Мавро Ветрановић аутентични дубровачки песник: он је одрастао и стасао на Мљету, што му даје пун осећај мора, за разлику од, понављамо, Дубровника, који је највише ослоњен на копно а само гледа и отвара се према мору.

За Бартуловића је аутентичан песник и Петар Хекторовић, као рођени Староградац и човек који је имао смисла и вере да ће се права поезија наћи међу народом и рибарима, од којих ће он и забележити своја *Рибања* и *рибарска приговарања*. Јован Дучић, Алекса Шантић и Иво Војновић дају, по Бартуловићевом мишљењу, прву меру приморског и аутентичног мора, али уз њих наводи и Његоша – сматра да је он, док је био на мору, желео да дођу на сухо, тј. на копно. Дистинкција копно / море и однос медитеранског, које је за Бартуловића највише острвско, представља право урањање у мистицизам и фантазију мора као оне координате која даје и окус и мирис поезији. Занимљиво је и да у својим анализама Бартуловић не прилази Италији и другој страни Јадрана као могућем литерарном извору, који би био права књижевна конекција далматинског простора и залеђа – које види и у Црној Гори и у Херцеговини, али и у песницима као што су Јован Јовановић Змај или Петар Прерадовић.

За Бартуловића, према студији „Море у нашој књижевности“, Дучић и Иво Војновић ипак имају посебно место:

Пјесник дубровачких поема, Дучић, као и Војновић, осјећа где се на мору „буди успавана душа ствари око њега“, и наслушкујући тој души, он са отменом, духом,

пластиком и поентом, у којима као да је бар деломично оживела атмосфера доба кад су те ствари још живеље реалним животом, пева дубровачке песме (Бартуловић 1927: 3).

Тако су Дучић и Војновић за Бартуловића песници који оживљавају прошлост у стварности атмосфере Дубровника.

У прози, Бартуловић најбоље представнике налази у Матавуљу, Ћипику и Марку Цару. Поред наведених, он ће истаћи и Милутина Бојића, Војислава Илића Млађег и Сибу Миличића, Мирка Королију, али и Владимира Черину, и друге. Праве приморске пејзаже Бартуловић ће видети и у делу Црњанског и Андрића. Ту је, затим, и цео низ указивања на словеначке писце усмерене на море и теме мора, чиме упућује на југословенску целину свих књижевности, мада им даје национална именована. Тако море у нашој књижевности, у односу на копно, нуди целину књижевности односно књижевног канона као јединственог, али заснованог на некој врсти федералног уређења.

Недостатак мора, и тема отвореног мора – то је први медитерански простор који, према Бартуловићу, остаје без одјека и у прози и у поезији, и ту је сасвим у праву чак и са нашег данашњег становишта, после готово сто година. Бартуловић примећује да је живот у приморју „обрађен у нашој литератури ипак доста обилато, није готово никако обрађен живот, морнарски живот и живот у залеђу неба и мора где се раздвајају очај и нада, живот и смрт“, указујући тиме на социјалне теме, које су остале изван видокруга писаца.

Бартуловић је веома систематичан и као састављач *Јагранске антологије*, која полази од народне поезије, иде преко романтизма, све до 1934. године, кад је антологија штампана. Као облик критичарског деловања треба ову антологију сагледати и из угла

односа копно / море, тематске и мотивске повезаности, али и вредносног суда који је одлучујући у одабиру писаца и њихових дела. Бартуловић предговор антологији пише екавицом и латиницом, што значајно говори и о његовом опредељењу; уз то, антологија је писана и обликована у Београду, али излази у Сплиту. Бартуловић антологичар сабира дела из целокупне актуелне књижевне сцене која представља простор Југославије; истина, није укључио македонску књижевност, нити је наводи као део одређеног књижевног канона, али зато доста пажње поклања словеначкој, а највише хрватској и српској књижевности. Ова антологија слика и однос копна и Средње Европе, којој и сам песник стреми и лично и интелектуално, пролазећи кроз образовне процесе у Бечу и Прагу, у оквиру Аустроугарске.

У предговору Бартуловић објашњава улогу ове антологије: она је књижевна, али и шире, ослободилачка и ујединитељска, баш као и *Јагранска сѝража*. Море је то које спаја писце из различитих средина, и уводи га у своје теме, мотиве и логику антрополошког, како он тада каже – „расног“ карактера:

Ko makar i letimice prelista ovu Antologiju, biće mu jasno da mi već danas imamo općenitu, na sve krajeve i na sva plemena Jugoslavije protegnutu literaturu o moru i o primorju, što je za ideološke ciljeve Jadranske straže od kapitalne važnosti. Jer, ako je glavni i najpreči cilj Jadranske straže da pomorski mentalitet, koji je kod primorskih Jugoslavena uvek bio snažno i stvaralački razvijen, protegne na čitav narod, i na njegove kontinentalne delove, – koji su političkom razdeobom i uticajem tuđih gospodara, kroz vekove bili otuđivani od mora, – onda je nesumnjivo da se formiranje tog mentaliteta ni kroz što ne može tako živo da manifestira kao kroz umetnost i literaturu. Ako je dakle u poslednje vreme, a naročito od ujedinjenja na ovamo, more postalo gotovo u istoj meri inspiracija za pesnike i za umetnike iz Srbije, Hrvatske i Slovenije kao i za one iz Dalmacije i Istre, onda to znači da se ideološki ciljevi Jadranske straže pretvaraju u stvarnost, da

more postaje organska svojina duše narodne, kao stvaralačkog kolektiva, te da se pomorski mentalitet narodne celine formira sve jače do rasnog izražaja (Bartulović 1934: 5).

Јован Дучић у Бартуловићевој *Јагранској анџолоџији* има посебно место. Бартуловић улази у смисао његове поетике ослоњене на западне европске утицаје, али бележи и госпарство дубровачко у његовим поемама, и налази везу на коју смо и ми указивали, ослоњену на простор родног Требиња. То је најдубља веза мора и његовог залеђа у копну, нераздвојна веза која се, у Дучићевом опусу, најбоље и најјасније песнички манифестовала. Бартуловић те 1934. године веома јасно истиче ове елементе, који ће веома дуго потом бити негативно оцењени у критици, а најмање, односно ретко када повезани с антропологијом и поетиком завичајног простора. Бартуловић каже:

Mada razglašeni artista, pesnik tuđih pejzaža i stranih motiva, JOVAN DUČIĆ je gotovo intimnije upoznao more od pesnika rodne grude, Šantića. Na steni nad morem, Dučić, umesto nimfe, vidi samotnu vrbu što je „rasplela kosu zelenu i dugu“; obale su mu okićene maslinama, borovima, čempresima i oleanderima, on sam udiše „miris od riba, vrijesa i čempresove smole“, a njegove slike morskog pejzaža, iako artistske (ali zato možda više dubrovačke), ipak nemaju pozajmljenih rekvizita i vrlo su sugestivne. Tolika sensibilnost i intuicija čine da Dučić živi sa životom mrtvih stvari oko mora i da prodi u bol samotne morske vrbe, koja šumi sa vetrom i talasima, „dajući polako – moru koju granu, vetru listak koji“. Pesnik dubrovačkih poema, Dučić, kao i Vojnović, – sa otmenošću, duhom, plastikom i poentom, u kojima kao da je bar delimično oživela atmosfera prošlosti, – peva dubrovačke poklisare, moreplovce, epitafe i vino. I mada u Dučićevoj poeziji ima dosta fikcije, te joj je prigovoreno da nema veze sa domaćim ambijentom, ona je taj ambijenat našla, ako i ne u rodnom Trebinju, a ono u bliskom Dubrovniku, koji je kao čist zapad, daleko bliži Dučićevim zapadnjačkim sklonostima, a ipak naš! (Bartulović 1934: 20–21).

Поред огромног броја песника које наводи у антологији, њен смисао Бартуловић налази у – данас бисмо могли да кажемо – промоцији мора и поезије о мору, али и идеје уједињења и упознавања бројних крајева Краљевине Југославије који су, просторно и културолошки, били веома далеко од мора. Јадранско море било је, кроз поезију и ову антологију, и елемент уједињења – при чему, поново истичемо, не треба сметнути с ума када излази ова књига: година је 1934, време када на политичкој сцени настају огромне промене, атентат на краља Александра Карађорђевића у Марсеју и низ друштвених ломова, који доводе већ тада, а наредних година ће то бити још израженије, до великих расцепа и, на крају, до распада Југославије. Бартуловићева идеја је, поред естетске и јадранске, и она коју наводи на самом почетку усредсређујући се на улогу *Јадранске сџираже*, а цео процес разједињења и сам је тешко подносио јер је цену уједињења скупо платио, дао апсолутно целог себе томе процесу, пред Први светски рат:

I pošto se stvaranje literature o moru sve više proteže na čitav narod, potrebno je da i njeno uživanje postane blagodat čitavog naroda; da plodovi te književnosti prodru jednako u sve krajeve Jugoslavije, te da tako najbolje odgovore nameni svojih stvaralaca i da neposrednom umetničkom snagom pomognu ljubavi i razumevanju za naš Jadran. To je cilj ove Antologije; a smatramo da je dovoljno visok, da bi trebao daljnjeg opravdavanja.

Kod sastavljanja ove Antologije, bio sam prisiljen da se držim dvaju kriterija: jadranskog i estetskog. Tako sam nastojao da u nju uđu sve dobre i bolje pesme o Jadranu, ali isto tako sam želio da ona bude i registar po mogućnosti svih glasova s mora; da svi naši pesnici, koji su makar i jednu bolju pesmicu napisali o moru, a naročilo onda, ako su inače pesnici od imena, uđu u ovu Antologiju (Bartulović 1934: 35–36).

На овај начин Бартуловић је, ослањајући се на свој претходни текст „Море у нашој књижевности“ (1927), у оквиру предговора *Јадранској антологији* указао на значај јединства књижевних, јадранских, морских простора, и њиховог спајања са копном. Све је то било – уз књижевну, антологичарску улогу – део комплексне друштвене и националне борбе против цепања југословенских ујединитеља и апостола идеје у коју су веровали свим бићем. Напокон, Бартуловић је то уверење и оданост уједињењу и краљевини платио и животом.

Веру у слободу Јужних Словена, и целокупно словенско питање у Европи, посебно је обележио Бартуловић у тексту поводом Масарикове смрти. То је за Бартуловића представљало посебан и тежак догађај. Године 1937. он пише текст „Одлазак Масарика, панславизам и претња словенским народима“. Текст је писан екавицом и штампан као предавање одржано на Коларчевом народном универзитету:

А то је све била верност заједничким идеалима, верност слободарству и демократији. То треба да је наш завет у овом моменту. Никада свет није био више потребан култа великих духова као што је данас вештачки подигнут на олтар великих узурпатора. Култ Масарика је као ретко који подесан да иницира ту моралну и духовну ренесансу човечанства, која је и нашем народу од највеће потребе и у којој ће он наћи прави повратак на једине своје велике традиције Косовског жртвовања, Светог Саве, Гргура Нинског, Трубара, Доситеја и Штросмајера. Праштајући се са смртним остацима великог покојника, пријатеља правде и слободе треба да та груда чешке земље у парку Лану, представља од данас неосвојив шанац, у који се са свим својим несаломљивим оружјем ушанчио сам Врховни командант демократије у свету, да представницима лажи и насиља довикне одлучну реч: Довде, а не даље! (Бартуловић 1937: 4).

Опроштај са Карелом Чапеком такође је обојен идејом панславизма и одбраном најширих кругова Јужних Словена, али и Средње Европе.

Нико Бартуловић је писац, интелектуалац кога данас видимо као заточника једне идеје, једног времена у које су веровали многи, па и он сам, посебно одмах после уједињења 1919. године, доказујући то и радом у уредништву *Књижевној јуџа* у Загребу, где су се нашли и Иво Андрић, Милош Црњански и други верујући у идеју уједињења и ослобођења. Према сазнањима проучавалаца Андрићевог и Црњансковог живота и дела, Бартуловић и Андрић упознали су се у сплитском затвору, у августу 1914. године (Ђукић Perišić 2012: 169; Раичевић 2015: 155). Животни путеви довели су их до тамница у Сплиту, Шибенику и Марибору. Не треба наине заборавити да је Нико Бартуловић, по повратку са студија у Прагу, био уредник часописа *Слобога*, који је био и извор нових идеја о ослобођењу Словена. Његов уреднички период везан је за најопасније године, тј. период 1913. и 1914, и време одмах после Сарајевског атентата,⁴ када је и ухапшен под оптужбом да је био члан националистичке омладине и „ширио великосрпску пропаганду“, планирајући отцепљење простора на коме живе Јужни Словени, и тако их одвојити од целине Аустроугарске монархије. Уз то, Бартуловић је оптужен за сарадњу са националистичким покретима у земљи али и у Краљевини Србији. Због свега овога ће се и наћи у сплитском затвору, у августу 1914. године, са Ивом Андрићем и брачком учитељицом Мајом Нижетић, оптуженом да је величала српске успехе у балканским ратовима. Како је сведочио и сам Бартуловић,⁵ ухапшени Далматинци, међу којима је

4 Видети: Gulić 2016: 31–54.

5 Бартуловић пише о том језивом транспорту из сплитске тамнице ка Ријечи, где су третирани као сарадници српске стране и условно оптужени за сарадњу, и индиректно криви за Сарајевски атентат: „Тај страшни пут трајао је четири дана, без хране и без сна, и свуда смо на маџарским штацијама били дочекани, као српски заробљеници, са демонстрацијама и камењем“ (Бартуловић 1925: 51–52).

био и он, послати су, између 15. и 16. августа 1914, у Ријеку, ужасним бродом којим су путовали четири дана и ноћи, а потом, преко Загреба до Марибора, и касније у смеру Граца. Иако ће Бартуловић бити затворен у затвору Карлау код Граца, са Оскаром Тартаљом, после Сарајевског атентата, па помилован 1917, када ће се лечити у Болници милосрдних сестара, као и Андрић, то га неће поколебати да настави борбу за ослобођење Јужних Словена. Напротив, биће то за њега још већи подстицај, нарочито сарадња са Андрићем, Владимиром Ћоровићем, Бранком Машићем и контеом Ивом Војновићем, и оснивање *Књижевної јуја* у Загребу, чији први број излази 1. јануара 1918. године. Часопис ће се штампати до 1. децембра 1919. године (Караулац 1986: 39, 42). У исто време показује нам се и пут палих анђела, оних који су веровали да ослобађање од Аустроугарске долази и уз ослонац на краљевску породицу Карађорђевића. То је пут који ће Бартуловић показати и уређивањем спомен-књиге⁶ о краљу Александру Ујединитељу, 1931. године, указујући на везу између народа и простора као на чињеницу у коју је искрено убеђен. Иако суочен са последицама погубне политике, која је манипулацијом народима и простором довела до крвавог распада 1941. године, Бартуловић је остао доследан следбеник идеја које је заступао почев од 1918. па све до распада 1941, због чега је постао жртва и комунистичког насиља, и стрељан 1945. године у Топуском. Средња Европа и фасцинација Масариком, Карелом Чапеком, прашким студентским данима, које оживљава у роману *На њрелому*, доказују да је Бартуловић био човек не само Медитерана, Јадрана, његовог залеђа, већ и много ширих погледа на уједињење и окупљање Јужних Словена, али и Словена Средње Европе.

Данас можемо рећи да је Нико Бартуловић готово сасвим непознат јер су га партизани 1945. не само стрељали, него и сасвим избрисали и као књижевника и као

6 Спомен књига: 10 година владавине Његовог Величанства краља Александра I, 1921–1931.

врсног интелектуалца. До сада смо Бартуловића знали само као аутора предговора прве Андрићеве песничке књиге *Ex Ponto*, или сарадника *Јадранске сѝраже*, члана уредништва *Књижевної јуїа* – и готово да се ту завршава његов траг у историјама књижевности; у историји културног живота остаће упамћен као први управник Сплитског казалишта. Остајући између и хрватске и српске књижевности, заступајући југословенски став, осведочен посебно у Орјуни, и ослоњен на везу са краљевском породицом, он губи и књижевно и политичко место. Поновним формирањем српског и хрватског књижевног канона, од краја осамдесетих година 20. века, Бартуловић опет остаје ничији, само књижевна или културолошка чињеница човека на лимесу. Његов опус и ставови нису припадали ни једном ни другом народу а превазилазили су и границе Југославије, допирући до Чешке и Средње Европе.

Између *Mitteleurope* и родног Старог Града Бартуловић је остао нигде – јер нису хтели да га прихвате ни једни, ни други, ни трећи. Суштински, Бартуловић је усмерен на везу копна и мора, као што смо показали у првом делу текста, и свест о развоју књижевности, лирске, епске, дубровачке, показује његово веома специфично антрополошко и поетичко схватање порекла песничког и прозног текста, у складу са простором и поетиком простора са кога долазе. Политички, публицистички и општи друштвени ангажман Бартуловића може се разумети и у контексту анализирања књижевности, језика и културе, али није од пресудног значаја. Бартуловићево разумевање појединих простора, као што је специфичност Дубровника и дубровачке књижевности, и уочавање писаца са копна који препознају посебности мора, и свега што са морем долази у литературу, указују нам на писца и антологичара који би данас могао да се усмери на геофилозофију простора. Можда је та далековидост, која у његово време није имала упориште у теоријама књижевности и културе, била исувише

комплексна да би га разумели било који од историчара књижевности, и апстраховали његове политичке ставове и опредељења, која су била облик оданости идеји за коју је живео, и у оквиру које је радио готово целог свог живота. Место Нике Бартуловића је, због свега наведеног, остало нејасно и мутно у временима када се покидала спона југословенства и заједничка идеја Јужних Словена о целовитости простора и сложености културног и верског наслеђа што су одредили народе и њихове књижевне корпусе. У свом аутобиографском роману *На ѓрелому* Бартуловић ће написати да је „рођен са словенством у души“, и можда би то могло да буде језгро које можемо примити као облик разумевања човека и књижевника.

Бартуловићево књижевно дело, пре свега роман *На ѓрелому*, као и приче *Људи са осѓрва*, доносе слике једног доба, људи аутентичног острвског духа и инсуларне књижевности, док роман представља и сведочанство доба у коме су преломи били оштри, болни, и по живот опасни. Уочи почетка Другог светског рата, у роману *Мој ѓријашѓљ Тонислав Малвасија*, Бартуловић обнавља и лично искуство тамновања током Првог светског рата са Ивом Андрићем. Његов јунак у роману из 1940. године враћа слике и догађаје из Првог светског рата, радује се поразима аустроугарске војске, а облик радовања показује и усмереност на термин бугарења, који је дао име најдужем облику стиха у нашој народној књижевности, за који је изузетно заслужан Петар Хекторовић као прва особа која је те стихове записала:

– Штета што немам и ја клавир као Видовићка, па да им, као Марко Краљевић, забугарим: Хеј Славени!... Пар дана иза тога, донио је за вријеме шетње да ми покаже слику што ју је сам нацртао. Биле су то три примитивно израђене фигуре, у укоченом ставу, свака са пушком у руци. – То смо нас три, – Тресић и Смодлака са стране, а ја у средини. Идемо у рат против Аустрије (Бартуловић 1940: 76).

Сабрана дела Нике Бартуловића објављена су у две књиге у библиотеци југословенских писаца у чијем редакционом одбору су били Вељко Петровић и Милан Кашанин, што додатно сведочи о високом вредновању Бартуловићевог дела пре Другог светског рата. Постхумно је објављен роман *Глас из јорућејџирма*, у издању Просвјете из Загребa 2003. године; уредник и приређивач Чедомир Вишњић ће у предговору Бартуловића назвати „апостолом југословенства“. Тиме је заокружен опус овог само наизглед контроверзног књижевника који је био доследан заговорник идеје југословенства, Хваранина који је слике свог острва, натопљеног историјом, носио и док је јурио ка Бечу и Прагу, остајући и медитеранац и симбол идејног и ујединитељског духа Словена.

Политичка и културолошка позиција Бартуловића и његових савременика је позиција коју одређује роман *На џрелому*, и то је сáмо језгро новог прекрајања граница Европе, ослобођења Јужних Словена и уједињења у једну државу. Појединац у вртлогу времена, идеја и идентитета губи своје место, и ти преломи су у овом роману веома лепо представљени. Владимир Ћоровић у предговору тачно примећује:

Он је узео да прикаже цео један нараштај, у главном преко појединца, са мало ширим оквиром. У том нараштају његов појединац је добрим делом изразит типски представник, али има и својих чисто индивидуалних особина. Његове кризе су, истина, по целом хисториском удесу кризе нараштаја, али, у конструисању личне линије тог појединца, логички, његова криза је у истини само криза његове личне неодређености (Ћоровић 1929: 7).

Заблуде и уверења која ће и Бартуловића и његове савременике одвести у нове поделе већ 1941. године, многе од њих водиће у сигурну смрт, што се догодило како самом Бартуловићу, тако и другом Хваранину Јосипу Сиби Миличићу – иако су се нашли на различитим странама, али свакако антифашистичким и антилевичарским. Треба се овде

сетити песме „Куга“ Милоша Црњанског, коју он посвећује Ники Бартуловићу и штампа је у часопису *Дан* (1919/1920, I, 2, 24), са јасним антилевичарским, антибољшевичким ставовима, који их повезују:

Што ти је жао нашег покољења?
Зар то није весела маскарада:
данас је укус цар, а сутра барикада,
Христос, па Нерон, па Лењин.
Укус се мења, укус се мења:
само су хуље све исти.
Хиљаде година вуку нас за нос,
песници, месије, цареви и комунисти.

С друге стране, Бартуловића видимо и као истинског интелектуалца који своја убеђења везује и за Средњу Европу, заступајући тај став посебно на сахрани Масарика. Поред низа антибољшевичких ставова, ангажовања у Орјуни,⁷ борбе за спас југословенске идеје, Бартуловић је, сасвим природно, после Априлског рата остао је ројалиста, верујући у смисао краљевине. Упркос наизглед контроверзним политичким ангажманима, сасвим је јасно да је Нико Бартуловић био човек много ширих погледа, заснованих на томе језгру словенске душе, с јасном свешћу о непријатељству и Талијана и Аустроугарске, коју ће видети у облику Трећег рајха, пред почетак Другог светског рата. И ту негде – између фасцинације Карелом Чапеком и Средњом Европом, и припадности Јадрану, родном и завичајном простору са наслеђем медитеранске културе – налазимо књижевни опус и културну делатност Нике Бартуловића.

7 Видети: Bartulović 1925.

ЛИТЕРАТУРА

- Бартуловић 1920: Нико Бартуловић. „Разговори с душом“, предговор у: Иво Андрић. *Ex Ponto*. Београд: Издање С. Б. Цвијановића.
- Bartulović 1925: Niko Bartulović. *Od Revolucionarne omladine do Orjune: istorijat jugoslovenskog omladinskog pokreta*. Split: Direktorium Orjune.
- Bartulović 1927: Niko Bartulović. „More u našoj književnosti“. *Jadranska straža*, godina II, svezak 3. Naklada centrale Jadranske straže, Split. Preštampano iz *Srpskog književnog glasnika*, 1925. godine.
- Бартуловић 1929: Нико Бартуловић. *На ѓрелому*, роман. Београд: Српска књижевна задруга.
- Бартуловић 1931: Нико Бартуловић. *Људи на осѓрву*, приповетке. Београд: Геца Кон, АД.
- Bartulović 1934: Niko Bartulović. *Jadranska antologija: knjiga prva: stihovi*. Split: Jadranska straža.
- Бартуловић 1937: Нико Бартуловић. „Govor izrečen na svečanoj komemoraciji T. G. Masaryka, priređenoj u velikoj sali Kolarčeve zadužbine, na dan sahrane pretседника Masaryka, 21. septembra 1937, od Saveza Jugoslovensko-čehoslovačkih liga u Jugoslaviji“. U Beogradu: Savez Jugoslovensko-čehoslovačkih liga, [1937?].
- Бартуловић 1940: Нико Бартуловић. *Мој ѓријаѓел Тонислав Малвасија*. Београд: Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон АД.
- Bartulović 2003: Niko Bartulović. *Glas iz gorućег grма*. Zagreb: Srpsko kulturno društvo Prosvjeta.
- Gulić 2016: Milan Gulić. „Dalmatinska javnost i sarajevski atentat“. *Istorija 20. veka*, 34, 1: 31–54.
- Ђukić Perišić 2012: Žaneta Ѓukić Perišić. *Pisac i priča: stvaralačka biografija Ive Andrića*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Жутић 2010: Никола Жутић. *Нико Барѓуловић: римокаѓолик чеѓник, од либерала-анѓиклерикалца и анѓикомунисте до равнојорца-анѓифашисте*, I. Београд: Српска радикална странка.
- Жутић 2011: Никола Жутић. *Историјско у књижевности Нико Барѓуловића: ауѓобиографско идеолошко-ѓолиѓичко у романима, драмама и ѓријовјеѓкама 1918–1941*. Београд: Српска радикална странка.
- Жутић 2014: Никола Жутић. „Срѓски соколи и сарајевски атентат.“ У: *Србија и ѓолиѓика великих сила 1914–2014*, зборник радова. Ур. Живојин Ѓурић и Милош Кнежевић. Београд: Институт за политичке студије, 231–260.
- Караулац 1986: Мирослав Караулац. „Андрићеви давни пријатељи“. *Свеске Задужбине Иве Андрића*, V, 4: 9–86.

- Lovrić 2009: Mirja Lovrić, „Prilog poznavanju izdavačke djelatnosti Jadranske straže iz fonda knjižnice Hrvatskoga pomorskog muzeja u Splitu“. *Vaština*, 35: 355–380.
- Раичевић 2015: Горана Раичевић, „Ућелију бр. 115: Иво Андрић, Нико Бартуловић, Оскар Тартаља...“. *Зборник Маџице српске за књижевност и језик*, 63, 1: 151–168.
- Сїомен књиїа: 10 їодина владавине Њеїової Величансїїва краља Александра I, 1921–1931. Уредио Нико Бартуловић. Београд: Издање Управе „Спомен књиге 10 година Њ. В. Краља Александра I“, 1931.
- Тријић 2021: Весна Тријић, „Елементи поетике експресионизма у приповеткама Ника Бартуловића“. *Прича* (Београд), година XV, број 52.
- Ћоровић 1929: Владимир Ћоровић, „Нико Бартуловић“, предговор роману *На ѓрелому*. Београд: Српска књижевна задруга.

Svetlana Šeatović

NIKO BARTULOVIĆ BETWEEN CONTINENTAL AND MEDITERRANEAN EUROPE

Summary

The topic of this paper's analysis is the position of Niko Bartulović as a writer and an important figure when it comes to literature and cultural life between the two world wars. The position of this man born on Hvar island, wholeheartedly involved in creating the new state of Yugoslavia, and the role he had in establishing ties with the most prominent writers such as Ivo Andrić, Miloš Crnjanski, and Vladimir Čerina even if with his fellow countryman Sibe Miličić, is observed as a model of formatting a literary form that integrated his birthplace Mediterranean and Adriatic heritage and culture with Central Europe influences coming through the system of education within Austria-Hungary until 1918.

Participating in *Književni jug* (*Literary south*), *Jadranska straža* (*Adriatic Guard*) magazines, publishing systematic *Jadranska antologija 1934* (*The Adriatic Anthology /1934*) bring certain determinants we follow through his prose and poetic pieces of writing to others as well. Bartulović's essential conception of the mainland and the sea as forms from which both philosophy and literary and anthropological core bring new comprehensions and people and literary creation specifying. For that reason, Bartulović's understanding of the mainland and the sea relations is associated with *Geofilozofija Evrope* (*The Geophilosophy of Europe / 2000*) by M. Cacciary and *Geofilozofija Mediterana* (*The Geophilosophy of the Mediterranean Sea / 2017*) by C. Resta, which was not published until the 21st century. Bartulović and his contemporaries' political and cultural position is determined by the *Na prelomu* (*At the Turning Point*) novel and it is the very core of the European boundaries' new reduction and the southern Slavs' liberation and unification into a single state.

Misconceptions and beliefs that will lead Bartulović and his contemporaries to new divisions as soon as in the year 1941 will also take many of them to a safe death, as it happened to

Bartulović himself and his fellow J. S. Miličić who was also born on Hvar island, even though they took different sides that were most certainly both anti-fascist. On the other hand, we see Bartulović as a true intellectual that also binds his beliefs for Central Europe representing this attitude especially at J. Masaryk's funeral. We find the Niko Bartulović's literary oeuvre and cultural activity somewhere between being fascinated by Karel Čapek and Central Europe on one hand and belonging to the Adriatic, the place of birth and heritage bearing the Mediterranean culture legacy on the other.

Keywords: the Mediterranean, the Adriatic, Central Europe, mainland, the sea, literature

IDEJA JADRANA U OPUSU NIKE BARTULOVIĆA

Sažetak: Rođen i odrastao u Starom Gradu na otoku Hvaru u Srednjoj Dalmaciji, formiran u Splitu, Pragu i Grazu, i austrijskim tamnicama, od 1925. sa stalnim boravkom u Beogradu, Niko Bartulović je svoju ideju Jadrana očitovao i pronosio u svojim književnim i uredničkim djelima, u kritici i uređivačkoj politici, u časopisima i usmenim putem. U radu se istražuju specifičnost i razvoj te ideje u kontekstu njegovog cjelokupnog književnog i publicističkog opusa i intelektualnog djelovanja unutar književnog polja u kojem je djelovao.

Gljučne riječi: Niko Bartulović, slavenski Jadran, Stari Grad na Hvaru, Split, Jadranska straža, kulturološka integracija, književno polje, geokritika

Na predavanju „Naše more“, izgovorenom 12. 2. 1930. na Radio Beogradu, Niko Bartulović izrekao je ono što se može smatrati sintezom njegove ideje o Jadranu, kao dijela programa kulturološke integracije u okviru tadašnje jugoslavenske kulturne paradigme:

More ne može da se nauči iz knjiga. Ni iz slike, ni iz predavanja. Ono može samo da se oseti. Govorim sve ovo ne da poučim, već da potaknem. More treba videti i zavoleti. Treba njegovu lepotu osetiti, njegovu korist opisati, treba ići na more. Praćakati se u njegovoj vodi, vozikati se lađicom, motriti ukrcavanje i iskrcavanje, odlaske i dolaske parobroda, razgledati vanredne prirodne luke, govoriti sa ljudima i osetiti puls. Onda više i ne treba

propagande. Jer kad čovek sve to vidi i uz to mu padne na pamet, da je sve to njegovo, naše, onda je pomorski mentalitet već rođen. Onda će se on razvijati sam od sebe. [...] Mi nemamo društva, koje se bavi talijanskom obalom Jadrana. I ne treba nam. Ali mi imamo „Jadransku stražu“ koja je uzela zadatak da brani naš, jugoslovenski Jadran, da širi interes za nj, da upoznava čitav narod sa njime, u jednu reč, da u celoj zemlji stvara taj pomorski mentalitet koji nam je za budućnost neophodno potreban (Bartulović 1930).

Bartulović je bio čovjek s mora, odrastao sa spoznajom maritimnog prostranstva, njegove tajnovitosti, dalekih prostora koje tek treba otkriti. Želja da tu spoznaju prenese svojim suvremenikima bitan je sastavni dio njegove ideje jugoslavenstva.

Niko Bartulović je bio rođen u najstarijem gradu na hrvatskoj obali Jadrana (Grci su ga osnovali 384. pr. n. e.), skromna obiteljska kuća sa zapisom istoimenog pretka na pročelju stoji i danas u neposrednom susjedstvu Hektorovićevo¹g Tvrdalja. U tom je mjestu završio osnovno školovanje, gimnaziju je započeo u Splitu, jednoj od najljepših jadranskih luka, a maturirao je u Zadru 1912., u generaciji koja je ispit zrelosti polagala na hrvatskom jeziku. Potom je upisao studij slavistike u Pragu, a zatim nastavio studij slavistike i romanistike (talijanistike) u Grazu.¹

Ideja Jadrana razvijala se kod njega u književnom i u publicističkom opusu: Stari Grad i njegova okolina su mjesta radnje u većini njegove proze, oni koji poznaju taj krajolik mogu posvjedočiti da su toponimi gotovo u cijelosti realni, a to su trgovi Ploča, Škor, Tvrdalj, potom ulice Vaganj, Riva, Stradun, gradski park Vrba, zgrada Čitaonice, groblje Budinjac, osnovano 1836., sjeverna obala Priko, južno šetalište put Lanterne, a iz neposredne okolice su toponimi Likareva kuća, Purkin kuk, selo Dol i morske uvale Duboka, Maslinica, Žukova i Paklina. Bar-

1 Usp. sveučilišne *Nationale* s ispisom kolegija koje je pohađao u Grazu, koje sam dobila iz Sveučilišnog Arhiva.

tulović je kroničar tog povijesnog gradića,² ali ni pripovjedač ni njegovi likovi ne govore lokalnim dijalektom nego književnim jezikom, doduše protkanim znatnim brojem lokalizama i lokalnih frazema.³ Kad u pripovijetkama „Sin siromaha“ i „Tri divna druga“ (Bartulović 1938) spomene macićinu, zlu kob povezanu s pučkim vjerovanjem u duhove: „sjena oca poput macićine pratila ga je na šetnji do Lanterne“ (Bartulović 1938: 54) i „kao da su ga macićine ošinule“ (Isto: 78), čitalac koji nije s otoka morao bi imati pri ruci Rječnik koji prati roman *Na prelomu*,⁴ ili neki drugi izvor kako bi pojasnio taj pojam.

Nakon tri godine tamnovanja i napisa u časopisima i novinama, Bartulović je u četvrtom broju drugog godišta (1919.) *Književnog juga*, časopisa koji je uređivao iz zagrebačke Gundulićeve ulice broj 29, s Andrićem, Vladimirom Ćorovićem i Brankom Mašićem, objavio novelu „Dva saputnika“. Vrijeme radnje je suvremeno, netom poslije Velikog rata, putnici se nalaze na palubi broda koji plovi iz Rijeke prema Dalmaciji. Oslijepjeli ratni invalid vraća se svojoj obitelji u primorski gradić i, premda je izgubio vid, osjeća i prepoznaje i najsitnije detalje morskog krajolika, i to prenosi svom suputniku koji, kako kaže, isto tako četiri godine nije vidio more, pa bi prema tome upravo on mogao biti Bartulovićev alter ego, povratnik s robije.

2 Stari Grad i njegova okolina su mjesto radnje Hektorovićevo *Ribanja i ribarskog prigovaranja*, pripovjedaka Verke Škurla Ilijić, Bartulovićevih pripovjedaka i romana *Na prelomu*, pjesama Danka Anđelinovića, Cvita Škarpe i Tonka Maroevića te, u novije vrijeme, nekoliko romana za djecu i mlade Zvonka Todorovskog i romana za mlade *Leto kada sam naučila da letim* Jasminke Petrović.

3 Premda nepotpisan, ali sasvim sigurno autorovom rukom ispisan dodatak romanu *Na prelomu* naslovljen „Rječnik nepoznatih riječi, imena i fraza“ sadrži čitav niz lokalizama, izgovorom i grafijom slaveniziranih venetizama odnosno talijanizama, zanimljivih starih i zaboravljenih riječi i frazema, od kojih su neke sigurno donijeli moreplovci (na primjer: *ajednkier* za engl. I don't care, *sanababić!* za engl. Son of the bitch, ili *non com-pro pan* (tal. „ne kupujem kruha“) za franc. Je ne comprend pas, *lutor* (= luteran) u značenju bezvjerac, i mnoge druge. Talijanaštvo koje je na političkom planu odbacivao, pokazalo se, s druge strane, utkano u njegovu zavlačajnu baštinu.

4 Macićinu ovako tumači Bartulović: „noćna avet, iz narodnog praznovjerja“ (Bartulović 1928: 4).

– Kako vi sve to dobro znate, začudih se ja i nehotice. – Ja?! Sve ja znam, odvrati on brzo i tako ponosno, da sam i opet morao zaboraviti, da je slijep. Od šeste sam godine na moru. Bio sam sve po malo: i mornar, i ribar, i kapetan. Svaki mu škrip poznam, svaki ćuh nanjušim, svaku boru odgonetam. I na moru, i na nebu, i na čelu. Ljude ćete najbolje upoznati na moru; pred njime su svi kao djeca (Bartulović 1919: 175).

Tako govori slijepac i otkriva autorovu polaznu motivaciju za prenošenje ideje Jadrana: prenijeti ideju mora onima koji nisu na njemu i s njime odrasli, koji ga tek trebaju upoznati. Time će postati bogatiji za spoznaju maritimnosti i biti sudionici zajedničkog iskustva maritimnog bratstva. Ovu je novelu autor uvrstio u svoju prvu zbirku pripovjedaka *Ivanjski krijesovi* i datirao je „Zagreb, augusta 1918“ (Bartulović 1920: 214), a u istu je zbirku uvrstio još nekoliko novela iz otočkog svijeta i života. To su: „Visko Sila“ datirana „Maribor, decembra 1914“ (Isto: 70), „Paklena“ datirana „Graz, jula 1916“ (Isto: 113) i „Mare Danica“ datirana „Karlau, maj 1917“ (Isto: 192).

Tim otočkim novelama u istoj zbirci prethodi „Lisztova rapsodija“, datirana „Maribor, oktobar 1914“ (Isto: 19), s mjestom radnje u jednom gradskom, splitskom salonu, i smjelo otvorenim završetkom, dekadentnog ugođaja na tragu D'Annunzijeve proze, u kojoj se ranoproljetni morski krajolik otvara pogledu s prozora:

Na moru više nema one jezive zimnje mrežice, što tako plaši čovjeka u hladnim predvečerjima, misleći na duge noći. Naprotiv, kanal se pružio gladak i mek, prevučen tankim slojem magle, i njiše se u dugim i laganim valovima, kao disanje jakih grudiju poslije sna. Od časa do časa, sve slabiji udarci bure poskorupe površinu, bezbroj tamnih jezičaca preleti kratkim prostorom, zavije se u okrug, pa se i opet sve smiri u širokoj glatkoći i tišini vedroga dana. Jedra na moru, jedva su i nategnuta. Odmiču polagano, rekbi svečano, jedva naginjući brodicu. Što dalje gledaš, to ih je više. U dalekoj pozadini, gdje su otoci navukili na se nešto gušći veo magle, vide se još samo kao sitne bijele maramice, kojima odlazeći otočani pozdravljaju bijeli grad (Isto: 5–6).

Datumi pod novelama potvrđuju da su bile napisane po sjećanju na primorski krajolik, a zapravo s krutim ograničenjima zatvorskog života.⁵ U otočkim novelama ključni su autorovo rodno mjesto, Starigrad na Hvaru, kako se u Bartulovićeva vrijeme pisalo taj toponim,⁶ i njegova neposredna okolina. Dok novela o otočkom mentalitetu i temperamentu karakterističnim za lik dječaka i potom mladića Viska kulminira njegovim raskidom s okolinom i nepovratnim napuštanjem zavičaja,⁷ priča o preponosnoj i izbirljivoj Mare, kojoj su zato i nadjenuli nadimak Danica, završava njenim tragičnim padom u ludilo. Oba lika prekoračuju granice skućene sredine u kojoj vladaju konzervativne norme ponašanja i nepisana pravila međuljudskih odnosa. U trećoj noveli „Paklena“, datiranoj u Grazu jula 1916., protagonist je prostor, morska uvala strašnog imena.⁸ Bartulovićeva Paklena je nedostupan, jeziv *locus*, gdje se nalazi pećina povezana s činima samog Sotone, odnosno višćuna, vješca prema pučkom vjerovanju, tako da ni seoski župnik don Mate ne uspijeva odagnati praznovjerja vezana za mjesto gdje grešnici skončavaju u mukama, gdje vladaju munje, gromovi i oluje. „Paklena“ je atipična Bartulovićeva pripovijetka, u kojoj on, umjesto često opisanih konkretnih ljudskih sudbina, otvara prostor fantastici, pučkim vjerovanjima i praznovjerju kao lokalnim fenomenima.

5 O pojedinostima toga života svjedoči roman *Moj prijatelj Tonislav Malvasija* (Bartulović 1940).

6 Od antičkog Pharos, toponim je postao Starigrad, talijanski Cittavecchia, a od sredine '60-ih godina 20. stoljeća koristi se i službeno ime mjesta Stari Grad.

7 Ovoj noveli prethodi autorova posveta: „Prijateljima. Pavi Vranjicanu i Jakovu Franetoviću, težacima u Starom gradu, da vide, da sam se i ja njih sjećao u danima, kad su se oni prvi odvažili, da se sjete mene, i da mi pruže parče bratske i prijateljske utjehe“ (Bartulović 1920: 23). Ne znamo o kakvoj se utjehi radilo, možda o podršci u trenutku njegovog hapšenja i privođenja u Splitu 1914. Lik otočkog radnika boljševika Vice Bega u romanu *Na prelomu* poklapa se sa životopisom Starograđanina Pavla Vranjicana, revolucionara i partizana (1888.–1946.), Bartulovićevog suvremenika.

8 Domorocima je poznato da Bartulović taj toponim namjerno iskivljuje kako bi nagovijestio legende i vjerovanja vezana za to mjesto. Inače, na otoku Hvaru i neke uvale nose ime Paklina, prema staroj riječi paklina, u značenju smola koja se cijedi s borova, mjesto gdje vlada velika vrućina, što se zbog nedosljedne upotrebe iskivilo u oblik „paklen“, toponim danas uvriježen i za arhipelag ispred grada Hvara, tzv. Paklene otoke.

U kasnijoj, potencijalno najuspjelijoj (Maroević 1995: 406)⁹ zbirci pripovjedaka *Ljudi na ostrvu* (Bartulović 1931), likovi ponovno otkrivaju većini čitalaca nepoznate ili manje poznate odlike mediteranskog mentaliteta. U prvoj, naslovljenoj „Martin Lijun i Bartić Bat“, iz vremena pomora od kuge sredinom 19. stoljeća, on bezdušnog, bezbožnog i nasilnog Vlaha (tog vječnog „drugog“¹⁰ u odnosu na same otočane i njihov svjetonazor), koji se jedini hvata ukoštac sa strahotama sveopćeg pomora, suprotstavlja krhkom mještaninu Bartiću, koji preživljava pukim čudom, a zatim ih povezuje u nevjerovatno bratstvo. Slijede potom različita zastranjivanja i fiksacije otočana, poput očeve u „Sinovljevoj gospoји“ (i ovdje je gospoја „druga“!), tragičnog prepleta sudbina dviju sestara oko istog ljubavnika, vezanosti starog kapetana za svoj brod o blagdanu svetog Mikule i, naposljetku, mistična drevna tradicija „Za križen“.¹¹ Istovremene procesije u Bartulovićevoj interpretaciji spajaju četiri otočka sela u hodočašću kojim najčešće bosonogi križonoše ispunjavaju zavjet ili okajavaju grijehе, uz pratnju crkvenih pjevača koji čuvaju i prenose otočku pučku i nabožnu baštinu.

U toj se prozi Bartulović očituje ne samo kao vrlo dobar pripovjedač, nego i kao svojevrstan antropolog, etnolog i kulturolog koji prenosi i književno elaborira običaje, navade i

9 Tonko Maroević je napisao da bi Bartulovićeva zbirka *Ljudi na ostrvu* mogla doživjeti „eventualnu antologizaciju i posmrtnu rehabilitaciju“. Nažalost, Tonko Maroević (1941.–2020.), i sam porijeklom iz starigradske obitelji, nije stigao sudjelovati na skupu „Niko Bartulović: vrtlog ideја i identiteta“, a sigurna sam da bi njegov prilog razmjeni mišljenја i zborniku bio dragocjen. I Miljenko Jergović je visoko vrednovao ovu Bartulovićevu zbirku (Jergović 2019).

10 Bartulovićevi „drugi“ na otoku su u pravilu došljaci s kopna, „Vlasi“, kako su ih mještani zvali. I njegova je majka bila s kopna, iz mjesta Drašnice na Makarskom primorju, isto kao i „Stane Vlahinja“, majka Ive Tadića, njegovog alter ega, protagonista romana *Na prelomu*.

11 Godine 2009. procesija „Za križen“ uvrštena je na UNESCO-v popis nematerijalne svjetske baštine u Europi, a sastoji se od šest istovremenih procesija iz hvarskih kopnenih sela – Pitve, Vrisnik, Vrbanj, Svirče, Vrbanj i Vrboska, s konačnim dolaskom križonoše i njegovih pratilaca u gradić Jelsu.

mentalitet primorskog podneblja i povezuje ih s kopnom i njegovim posebnostima. Te su mu namjere, dakako, olakšali upravo boravak u Beogradu i veze s književnim krugovima između dva rata, kao što je već bio slučaj i njegovog starijeg suotočanina, Brušanina Sibe Miličića (Roić, Šeatović 2018).

Desetljeće između 1920. i 1930. godine bilo je iznimno važno za elaboraciju Bartulovićeve ideje Jadrana. Postavljen 1920. za intendanta splitskog kazališta (službeno: Narodnog pozorišta za Dalmaciju), smatrao je da domaćoj publici treba predstaviti zavičajnu dramu, pa je tako nadopisao i za teatar prilagodio Botičev ep *Bijedna Mara* (Bartulović 1922; Pavlović 2003), kao omaž gradu. Godine 1922. osnovano je u Splitu pomorsko udruženje Jadranska straža (Machiedo Mladinić 2005), s ciljem kulturnog i ekonomskog unapređenja Jadranskoga mora i primorja, s prvim i doživotnim predsjednikom, Starograđaninom Jurjem Biankinijem. Udruženje je djelovalo u dvadeset područnih odbora u zemlji (odziv je zaista bio iskren i masovan, ne samo kod stanovnika iz primorskih krajeva ili primorskog porijekla) i u deset odbora u evropskim i prekomorskim zemljama. Nastalo za vrijeme prve talijanske okupacije Dalmacije, u početku je bilo usmjereno ponajprije na obranu zemlje od stranih posezanja i zaštitu nacionalnih interesa na moru. Prema novom statutu iz 1927., glavna zadaća Jadranske straže bila je očuvanje nacionalnih obilježja i pomorske tradicije zemlje, širenje narodne svijesti o važnosti Jadranskoga mora, unapređenje njegova iskorištavanja te razvoj jadranske orijentacije. Dobrovoljnim priložima sagrađen je 1933. školski brod „Jadran“, namijenjen ratnoj mornarici. U razdoblju od 1923. do 1941. u Splitu je štampan mjesečnik *Jadranska straža*¹² a zatim i različite publikacije u Pomorskoj biblioteci, u kojima se posebice njegovala

12 Časopis *Jadranska straža* od 1923. čvrsto i sustavno opire se svakoj, ponajprije talijanskoj dominaciji na istočnoj obali Jadrana. U samom listu i među književnim priložima nema prijevoda s talijanskog, premda se lirika i proza prevode sa španjolskog, katalonskog, engleskog, francuskog, portugalskog, njemačkog, ruskog, poljskog, japanskog (Roić 2015).

književnost pomorske tematike (Bartulović 1927). S približno 180.000 članova 1939. bila je to najbrojnija organizacija u zemlji (no pokušaj njezine obnove u Rijeci 1954. nije uspio).

U martu 1928., na ispraćaju, iz Splita, posmrtnih ostataka prvog predsjednika udruženja Jurja Biankinija (1847.–1928.), kao istaknuti član Jadranske straže i Biankinijev sumještaniin Bartulović je u svom govoru sažeo njene ciljeve, i istaknuo mjesto rodnoga Starigrada u vlastitom svjetonazoru:

Tužni zbore! Kao mornar što sklanja umornu glavu u dno broda, ne da spava, nego da bdije i da pazi na vjetrove i na oluje, tako danas polazi veliki kormilar da budno oko svoje položi u grudi pitomoga ostrva našega. Koliko puta je naš rodoljubni Starigrad dočekivao svoj ponos i svoju diku u moru naših starih hrvatskih trobojnica i kasnijih jugoslavenskih barjaka, sa glazbom i pucanjem prangija, pa možete zamisliti kako bolno srce sviju starograđana, što danas moraju da ga prime slomljena srca. Starigrad je njega volio tim više, jer je znao koliko i kako rođeni sin voli svoj nezaboravni Starigrad. Nikada ni u momentu najveće slave, gdje bilo da bilo, nije Biankini zaboravio da je ponos biti sinom grada koji je Otadžbini dao Hektorovića, Ljubića, Politea i tolike druge. Danas se on vraća da stupi u krug slavnih Starograđana, a to znači da se vraća da živi među nama u Starigradu. Starigrad će primiti Biankinija sa velikom boli, ponosan da će se od sada na njegovom Budincu nalaziti veliki oltar Patrijarha svega Slavenstva, kao što ga nazvaše braća Česi. I Starigrad primajući ga, zna da ovaj dostojni sin naših morskih vukova, mornara i težaka, dolazi k njemu da zabilježi, tu na našem groblju, jedno sveto mjesto, koje će značiti za sve jugoslavenske generacije novi nalog obrane našega Jadrana i da će biti budni čuvar i stražar na bojnoj liniji hvarskoj, te neće dozvoliti da naš Jadran bude od ničije ruke oskvrnut. To mjesto će značiti: nikada nitko u Jugoslaviji neće dozvoliti da Jadran bude oskvrnut i da tuđinska noga ovamo pokroči. U ime Starograđana njegovih, koji su ga volili i koje je on silno volio, koji su mu zahvalni na svemu što je za njih učinio, koji se njime ponose, ja se klanjam njegovom pepelu i kličem mu slava! (Slava!) (Bartulović 1928).

Još 1925. Bartulović je u *Srpskom književnom glasniku* objavio dulji rad „More u našoj književnosti“, koji je dvije godine kasnije u Splitu objavljen u knjizi; 1932. je u Beogradu uredio *Spomenicu povodom desetogodišnjice udruženja Jadranske straže*¹³ a 1935. priredio i objavio *Jadransku antologiju* (Bartulović 1935), zbirku stihova Južnih Slavena posvećenih Jadranu. Ti su projekti u intelektualnoj zajednici i tadašnjem kulturnom polju na prostoru zajedničke države Srba, Hrvata i Slovenaca nastojali potaknuti takozvano „horizontalno drugarstvo“, prisutno inače kod nacionalne pripadnosti; prema odjecima u kritici, autor je u svojoj namjeri dijelom i uspio.

Od 1925. nastanjen u Beogradu, Bartulović piše svoj prvi roman i datira ga „Split, g. 1927–28“ (Bartulović 1929: 264). Objavljen s predgovorom Vladimira Ćorovića kao 214. knjiga XXXII. kola prestižne nacionalne edicije Srpske književne zadruge, čiji je predsjednik tada bio Pavle Popović,¹⁴ roman *Na prelomu* dobiva iste godine i nagradu Ministarstva prosvete Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.¹⁵

Artikuliran u tri cjeline nejednake duljine: „Povratak“, „Jutarnje ljubavi“ i „Polomljena koplja“, roman *Na prelomu* tematizira predratne, ratne i poslijeratne godine u Starigradu, rodnom mjestu protagonista Ive Tadića. Brojne su Tadićeve biografske podudarnosti s autorom, na što upozorava i predgovaratelj. No, roman ipak nije ni autobiografski ni autofikcionalan,

13 Beograd, Planeta 1932. Spomenica je upotpunjena brojnim fotografijama, na uvodnom mjestu kralja i prestolonasljednika. Posljednji tekst u zborniku je Bartulovićev, „Savremeni duh u Straži“, str. 126–127.

14 Da je beogradski kulturni krug prihvatio ideju Jadrana u književnosti svjedoče 1926. i 1927. godine u istoj ediciji objavljene zbirke pripovjedaka Sibe Miličića *Borovi i masline* i *Žena i čovek*, koji, za razliku od Bartulovića, piše ekavicom. U zbirku *Sedam pripovedaka*, Beograd: Narodna knjižnica 1929., uvrštena je Bartulovićeva „Martin Lijun i Bartić Bat“. Ostalih šest autora su: Ivo Andrić, Stojan Živadinović, Božidar Kovačević, Veljko Miličević, Sibe Miličić i Rastko Petrović. Sibe Miličić objavljuje svoje radove u *Letopisu Matice srpske* od 1908., a njegova *Knjiga radosti*, objavljena 1920., doživjela je vrlo pozitivne kritike.

15 I kasnije objavljena zbirka *Ljudi na ostrvu* dobila je 1931. nagradu Kolarčeve zadužbine, pripovijetka „Ljubav na odru“ nagradu lista *Politika* a pripovijetka „Sinovljeva gospoja“ nagradu „Cvijeta Zuzorić“.

karakterizira ga ponajviše autobiografizam, uz umetnute fikcionalne dijelove. U središtu radnje su mjesto, primorski gradić i njegova mlada generacija, preko koje se prelamaju povijesni događaji: od polomljenog koplja crno-žute zastave na sudu, preko odjeka političkih događaja s kopna i nesposobnosti da se artikuliraju i mirno konfrontiraju politički stavovi. Pokušaji završavaju tučom, kaosom, intervencijom krutih snaga reda. Treći, najobuhvatniji dio romana, „Polomljena koplja“, donosi ratnu sudbinu glavnog lika lišenu elemenata autobiografizma, te prelazi u fikciju. Vlastitu ratnu i poslijeratnu sudbinu, kao opravdanje zbog dugog izbjivanja iz rodnog mjesta, protagonist Ivo Tadić pripovijeda Veri, djevojci za koju misli da bi s njom mogao ostvariti trajnu vezu: bio je unovačen kao „politički sumnjivac“ i, kako piše, „bačen najprije na Italiju“, gdje je bio ranjen (preuzima podatak iz životopisa Crnjanskog), a zatim prebačen na sjeverni front, odakle je prebjegao Rusima i kao dobrovoljac dospio čak do Sibira (preuzima podatak iz Miličićevog životopisa). Kraj rata je donio razočaranje koje Ivo rezimira ovako: „Osjećam se kao zaostatak. Niti okvir pripada meni, niti ja okviru“ (Bartulović 1929: 191). I emocionalno i politički Ivo Tadić zauvijek napušta rodni otok, poražen i razočaran, s gorkom spoznajom da je promjene nemoguće ostvariti. No, za nešto više od deset godina neki će likovi, odnosno stvarne osobe prema kojima su likovi iz ovog romana oblikovani, preuzeti odgovornost i iz Drugog svjetskog rata izaći kao pobjednici. Premda će mjesto radnje u nekoliko kasnijih pripovjedaka Bartulović smjestiti u Beograd, njegova će proza ostati duboko vezana za njegov zavičajni dalmatinski prostor.

I doista, može se reći da je književni doprinos Nike Bartulovića zastao i ostao „na prelomu“ između 1940. i 1945. U *Antologiji savremenih hrvatskih pripovjedača*, koju je Krešimir Georgijević uredio i objavio u Beogradu 1940., našli su se okupljeni sljedeći pisci: Vladimir Nazor, August Cesarec, Niko Bartulović, Slavko Kolar, Đuro Vilović, Ahmed Muradbegović, Mile Budak, Slavko Batušić, Danko Anđelinović, Luka Perković, Vjekoslav Majer, Mihovil Pavlek Miški-

na, Novak Simić, Alija Nametak, Ivan Goran Kovačić, Ivo Kozarčanin, Hasan Kikić, Stjepan Mihalić, Mato Lovrak i Vjekoslav Kaleb. U toj su zbirci posljednji put jedan kraj drugog okupljeni autori našeg jezika čija će sudbina biti tragično nejednaka tokom samo pet godina koje su uslijedile: neki će od njih biti strijeljani, drugi ubijeni ili nestali, a među njima će se naći i sam poslijeratni predsjednik Narodne Republike Hrvatske, kao i heroji, izdajnici ili navodni izdajnici. O Niki Bartuloviću Georgijević piše:

U krugu Književnog juga je i Niko Bartulović, veoma živ i temperamentan pripovjedač, koji je dao nekoliko vanrednih slika iz života ljudi na ostrvu Hvaru i roman s tezom *Na prelomu*. [...] Kad dadne izraza svom južnjačkom temperamentu, onom konglomeratu krvi i nagona koji pale naše ljude s juga, onda je on svjež i neodoljive snage (Georgijević 1940: XII).

Međutim, u antologiji Gojka Tešića *Zli volšebnici* iz 1983. Bartulović se našao među srpskim piscima kao „autor koji je u toku rata sarađivao s okupatorima ili je sam bio protivnik NOP-a“ (Tešić 1983: 584), što je bila karakteristika koja je ovog pisca pratila sve do najnovijih uvida u njegov životni put i tragičnu sudbinu.

U sintetičnom prikazu književnosti otoka Hvara, koji je u istoimenoj monografiji sačinio Tonko Maroević, Niko Bartulović našao je, s pravom, svoju zavičajnu i tematološku pripadnost (Maroević 1995: 416).

Ima li književni doprinos Nike Bartulovića pravo na prostornu i kulturnu pripadnost, ili i dalje mora stajati „na prelomu“ epoha, kultura, političkih formacija? Mislim da se svakako preliminarno može odgovoriti, a uvjeren sam da će i radovi u ovom zborniku to pokazati i potvrditi: književna i esejistička proza Nike Bartulovića pripada i zavičajnoj, i hrvatskoj i srpskoj, po svojim tematskim interesima i slovenskoj kulturi, a otvorena je i za češka i talijanska književna i kulturna prožimanja.

Način promišljanja prostora u književnosti promijenio se početkom ovog, trećeg milenija, otkad je zaokret prema prostoru ili prostorni zaokret (*spatial turn*) postao tema rasprava povjesničara, geografa, sociologa, teoretičara kulture i književnosti (Westphal 2009). Ta nova kritička orijentacija rezultat je nekoliko činilaca: najprije, krize država-nacija, ili jednonacionalnih država kakve su formirane u Evropi zaključno s 19. stoljećem, globalizacije i umnožavanja prostora, predmeta i praksi koji ljudima stoje na raspolaganju ili su im pak oduzeti. Goruće pitanje teritorijalnosti obilježilo je ratne godine na prostoru bivše Jugoslavije, neka su pitanja ostala otvorena i danas, dok se činilo da su u drugim evropskim zemljama opća pitanja granica zaključena koncem '80-ih godina. Od '90-ih godina 20. stoljeća granice se mijenjaju i, odnedavno, ne samo na prostoru Zapadnog Balkana. S gorkom činjenicom da granice nisu nestale suočavaju se migranti koji s istoka ili juga nastoje doći u zapadnoevropske zemlje. Također, od '90-ih godina 20. stoljeća rasprava o kulturi obogaćena je pojmom kulturnog i književnog polja (Bourdieu 1992; Burdije 2003), odnosno književno-historiografske strukture koja omogućuje razmatranje aktera u novonastalim ili prošlim uvjetima književne proizvodnje. Kategorija književnog polja kao ekonomsko-spacijalna kategorija omogućuje usporedbu njegovog funkcioniranja u različitim razdobljima. Za ideju Jadrana Nike Bartulovića relevantno je funkcioniranje književnog polja u vremenu 1914.–1941., polja koje je obuhvaćalo književnosti na tom prostoru na kojem su se također mijenjale granice, kada je literatura, uz kulturnu, imala i političku ulogu u izgradnji nadnacionalnog identiteta (Wachtel 1998). U vremenu između dva rata spacijalnost je zadobila novo značenje u granicama omeđene prostornosti u kojoj je centralno mjesto zauzimala prijestolnica s pripadajućom nacionalnom simbolikom, a Jadran i njegovi otočki prostori bili su nositelji specifičnog spacijalnog i imagološkog potencijala.¹⁶ Otočki prostor, izmješten i udaljen od kopna, predstavlja se tako kao i drugi prostor, i pejzažno,

16 Treba podsjetiti da je Split po svojoj važnosti tih godina bio drugi grad u zemlji, poslije Beograda.

klimatski, običajno, etnološki i antropološki. I ne samo to, bio je to i jezično izmješten prostor, lociran dalje od središta koje je pripadalo prijestolnici u toj mjeri da je Bartulović svoj roman *Na prelomu* morao popratiti Rječnikom nepoznatih riječi, imena i fraza (Bartulović 1929: Rječnik).¹⁷ Kako je došlo do toga da jednostavni puk usvoji strani (venetski, talijanski) idiom, objašnjava pripovjedač u slučaju Splićanina Tonislava Malvasije:

Još dok je bio dijete [...] naučio je da brblja italijanski, u najpokvarenijem venecijanskom dijalektu, i silno se ponosio time. Bila je to prva odlika kojom se za sva vremena odvojio od svih ostalih Malvasija, zagorskih prostaka, kojom se stopio sa gospodskim sojem. A italijanaška gospoda, koja su u svojoj politici računala baš na tu sujetu malih ljudi, razvila su baš između sitnih trgovčića i zanatlija najveću djelatnost, pa je njoj podlegao i Malvasija. Bilo je to utoliko čudnovatije što je kod čitavog malog puka u Dalmaciji, prema svemu što je dolazilo sa druge obale, a naročito prema mornarima, još od davnine postojalo takvo duboko nipodaštavanje, kao prema nečem što je slabašno i nejunačko, da i sam Malvasija nije mogao da se pomiri sa nazivom „Italijanaš“, već se radije nazivao „autonomašem“ [...] (Bartulović 1941: 36–37).

Ono što je Bartulović na civilizacijskom i političkom planu odbacivao, pokazalo se s druge strane kao dio njegove zavičajne baštine koja se jasno očitovala u potrebi da svom romanu priododa bogat niz nepoznatih riječi, imena i fraza na osam gusto ispisanih stranica. Većina su od njih talijanizmi u formi prilagođenih venetizama, koji su s vremenom izgovorom i grafijom slavenizirani, uz poneku staru riječ i frazem koje su sigurno donijeli moreplovci. Upoznati i prihvatiti Jadran značilo je i to, razumjeti i prihvatiti i njegovu „drugost“, posebnost i samosvojnost njegovog povijesnog i civilizacijskog razvoja.

17 Roman je tiskan ćirilicom, pa riječi u rječniku slijede azbučni niz, a talijanski, engleski, francuski i latinski izrazi štampani su latinicom.

Kasnija, nažalost preopsežna, nedovoljno redigirana i zbog nesigurnosti ratnog vremena svakako u grču ispisana proširena verzija romana *Na prelomu, Glas iz gorućeg grma* (Bartulović 2005), obiluje brojnim ispovjednim i, u stanovitom smislu, opravdavajućim autorovim iskazima. O toj su verziji sudovi suvremene kritike različiti. Igor Mandić smatra da je

[P]rikazujući političke prilike 20-ih i 30-ih godina prošlog stoljeća, na relaciji Stari Grad–Split–Zagreb–Prag–Rijeka–Beograd, Bartulović opisao sebe u glavnom liku, ali je u koloplet događanja uvukao stotinjak pravih / stvarnih osoba iz ondašnjega društvenoga i političko-kulturnoga svijeta, tako da ta „dokumentarnost“ upravo i baš danas snažno evokativno odjekuje. Dok je autobiografizam suvremene hrvatske proze prevladavajuće intimistički („sitno kaluđerski“), ili čak glupavo ezopovski („s ključem!“), Bartulović je nepoštedno svoje pismo temeljio na pravim činjenicama i u vezi sa značajnim osobama (Mandić 2003).

S druge strane, Miljenko Jergović ističe vrijednosti Bartulovićeve novelistike i čudi se koliko su sudbine likova u nesrazmjeru s onim što mu je poznato o autorovom životnom putu:

Za razliku od romana, teškog i kvrgavog, dramaturški neuravnoteženog, umnogome nedovršenog, koji je odavao pisca površnog i opterećenog modama epohe, Bartulovićeve su pripovijetke djelo iznimno kultiviranog, samosvjesnog i darovitog pripovjedača, kakvih ne samo da nije u nas bilo mnogo, nego ovom knjigom predgovarač „Ex ponta“ ravnopravno suobraća s narastajućim pripovjedačkim djelom Andrićevim. [...] Bartulović je sjajan tumač i znalac ljudskih karaktera, kroničar otočkog svijeta, njegovih naravi, velikih nevolja i sitnih sreća. Čitajući „Ljude na ostrvu“ čovjek često dolazi u priliku da se čudi tom neobičnom nesrazmjeru i nesporazumu ne samo između pisca i njegove biografije, nego i između životnih, socijalnih, emocionalnih razloga likova iz njegove književnosti i onoga što je u svome životu mislio, radio i osjećao sam Niko Bartulović. Nije neobično – štoviše, vrlo je to obično! – da likovi iz književne fikcije budu pametniji od svoga tvorca, te da lik pripo-

vjedača biva pametnijim od umjetnika koji ga je stvorio, ali čudom se, ipak, čini da se čovjekovi životni rezoni baš toliko razlikuju od rezona njegove mašte (Jergović 2019).

Jadran je za Bartulovića bio sastavni dio cjelokupne države, slavenski Jadran istočne obale, s koje on na onu zapadnu gleda isključivo s pozicija Jadranske straže. Slavenski Jadran povezan je s morskim prostranstvom Mediterana, pa je prema tom itinereru bilo ostvareno i sredozemno krstarenje zajedno s piscima jugoslavenskog PEN kluba.¹⁸ Premda je u godinama svog gorljivog angažmana za maritimno bratstvo odbacio promišljanje i objašnjavanje dubokog romanskog traga u istočnojadranskoj civilizaciji, Bartulovićeve lektire, bibliografija i podaci koje posjedujemo o njegovom univerzitetskom studiju u Pragu i Grazu svjedoče da je vrlo dobro poznao talijanski jezik, književnost i kulturu. O njegovom književnom ukusu svjedoči i izbor prevedenog romana, jedinstvene priče u cjelokupnoj talijanskoj književnosti, o fenomenu metempsihoze, Bontempellijevog *Sina dveju majki*.¹⁹

Bartulović je slavenski Jadran gorljivo i zaneseno branio, zagovarao i pronosio njegova obilježja i ljepote svojim suvremenicima i zemljacima, dok su istovremeno njegova književna djela donosila uznemirujuću, tragičnu i bolnu sliku života na obali. Njegovi ženski likovi koji su se pokušali emancipirati, dočekani su s prezirom, osudom, fizičkom prijetnjom i padom (Đovanina, Mare, Danica), a i muški su likovi otočana ostali zatočenici prošlosti i drevnih običaja, nesposobni da se uključe u preobrazbe što ih je od njih zahtijevalo moderno doba. Ne samo na otoku, i u gradovima, pa i u tamnici njegovi likovi ne znaju za progres i

18 Bartulović je objavio kratki putopis o putovanju s članovima PEN kluba po Dalmaciji i Mediteranu: *Beogradski književnici na Jadranu: utisci i uspomene s puta članova Beogradskog PEN kluba*. Beograd: Putnik 1930. Iste godine održao je predavanje *Jadran a Slovane* u Pragu, objavljeno kao poseban otisak u *Československo-Jugoslavenska revue*, I/(1930), 3, str. 1–7.

19 Roman je izašao u Italiji 1929. a Bartulovićev prijevod već iduće godine. Usp. prilog Sandre Milanko u ovom zborniku.

emancipaciju („Plava“, „Lisztova rapsodija“, „Tri divna druga“), a groteskne atmosfere vladaju u „Župnikovom smijehu“, „Martinu Lijunu i Bartiću Batu“ i *Mom prijatelju Tonislavu Malvasiji*.

Bartulović je pisao i djelovao unutar književnog polja kojem su bili svojstveni različiti ideološki, politički i kulturološki elementi u dramatičnim vremenima između 1914. i 1945. a njegovo mjesto, uloga i doprinos smiju i mogu danas, na vremenskoj distanci jednog ljudskog vijeka, biti kritički vrednovani. Njegov Jadran i, posebno, njegov otočki prostor nose specifičan spacijalni i imagološki potencijal. Analogno procesima u talijanskoj kulturi, u kojoj su Sicilijanci Verga i Pirandello i Sardinjanka Grazia Deledda ugradili „drugost“ ispričanu književnim sredstvima, i Bartulović je, kao *poeta minor*, svojom gotovo misionarskom spisateljskom vokacijom izgradio vlastiti prilog kulturi svoga vremena, koju baštinimo.

IZVORI

Bartulović, Niko. „Dva saputnika“. *Književni jug*, 2. 4. 1919: 174–178.

Bartulović, Niko. *Ivanjski krijesovi. Novele*. Zagreb: Tipografija, 1920.

Bartulović, Niko. *Bijedna Mara. Drama u 4 čina prema eposu Luke Botića*, Split: Jugoslavenska knjižara, 1922.

Bartulović, Niko. „Naše more“. *Jadranska straža*, 8. 8. 1930.

Bartulović, Niko. „Nekrolog Jurju Biankiniju“. *Jadranska straža*, 7. 5. 1928.

Бартуловић, Нико. *Људи на осирву*. Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 1931.

Бартуловић, Нико. *На њрелому*. Београд: Српска књижевна задруга, 1929.

Bartulović, Niko. *Jadranska antologija: knjiga prva: stihovi*. Split: Jadranska straža, 1935.

Бартуловић, Нико. *Пријовейке*. Београд: Српска књижевна задруга, 1938.

Бартуловић, Нико. *Мој њријателъ Тонислав Малвасија*. Београд: Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, 1940.

Bartulović, Niko. *Glas iz gorućeg grma*. Prvi dio. Zagreb: Srpsko kulturno društvo Prosvjeta, 2003.

LITERATURA

- Bourdieu, Pierre. *Les règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire*. Paris: Seuil, 1992.
- Бурдије, Пјер. *Правила уметности. Генеза и конструкција поља књижевности*. Прев. Владимир Капор et al. Нови Сад: Светови, 2003.
- Georgijević, Krešimir. *Antologija savremenih hrvatskih pripovjedača*. Beograd: Državna štamparija, 1940.
- Jergović, Miljenko. „Zavičajne hvarske priče prezrenog sina malene hrvatske književnosti“. 4. 7. 2022. <https://www.jutarnji.hr/naslovnica/pise-miljenko-jergovic-zavicajne-hvarske-price-prezrenog-sina-malene-hrvatske-knjizevnosti-9035780>
- Machiedo Mladinić, Norka. *Jadranska straža 1922.–1941*. Zagreb: Dom i svijet, 2005.
- Mandić, Igor. „Demokracija ili cinizam“. 4. 7. 2022. <https://arhiva.portalnovosti.com/2010/05/demokracija-ili-cinizam/>
- Maroević, Tonko. „Književnost otoka Hvara“. U: *Otok Hvar. Monografija*. Miro A. Mihovilović et al. Zagreb: Matica hrvatska, 1995, 406–418.
- Pavlović, Cvijeta. „Bijedna Mara – dramatizacija Nike Bartulovića“. *Dani hvarskog kazališta*, 29. 1. 2003, 231–241.
- Roić, Sanja. „Pripadnici splitskog kulturnog kruga kao prevoditelji i posrednici kulturnih transfera (1918.–1945.)“. U: *Split i Vladan Desnica 1918.–1945*. Drago Roksanđić, Ivana Cvijović Javorina. Zagreb: FF press, 2016, 157–170.
- Роић, Сања; Шеатовић, Светлана (ур.). *Јосип Сибе Миличић – време, простор, судбине*. Зборник радова. Београд: Институт за књижевност и уметност et al., 2018.
- Tešić, Gojko. *Zli volšebnici. Polemike i pamfleti u srpskoj književnosti 1917–1943*. Beograd – Novi Sad: Matica srpska – Slovo ljubve, 1983.
- Wachtel, Andrew Baruch. *Making a nation, breaking a nation: literature and cultural politics in Yugoslavia*. Stanford: Stanford University Press, 1998.
- Westphal, Bertrand. *Geocritica. Reale Finzione Spazio*. Roma: Armando, 2009.

Sanja Roić

THE IDEA OF THE ADRIATIC IN NIKO BARTULOVIĆ'S OEUVRE

Summary

Born in 1890 and raised in Old Town on Hvar island located in Middle Dalmatia, formed in Split, Prague, and Graz as well as in Austrian dungeons from 1914 to 1917, Niko Bartulović formed and conveyed his idea of the Adriatic already since the beginning of the 20s. He did so in his literary and editorial pieces of writing, criticism, and editorial policy, magazines, especially the one named *Jadranska straža* (*the Adriatic Guard*) and its publications, and also in his public appearances. Through the *Jadranska straža* (the Adriatic Guard) association which had its committees throughout Yugoslavia, he tirelessly spread the ideas of the eastern Adriatic coast beauty of the landscape, resources, and economic potentials. In his literary works the action most often takes place in a coastal or island environment. From the point of view of geocriticism, Niko Bartulović's literary oeuvre origin can also be determined as belonging to his homeland - Hvar island, and the Croatian and Serbian literary corpus. The inaccurate data on his last days existing in relevant examinations and publications for years, need - based on insights gained during the "Niko Bartulović: A Vortex of Ideas and Identity" gathering will be corrected.

Keywords: Niko Bartulović, Slavic Adriatic, Old Town on Hvar island, Split, *Jadranska straža* (the *Adriatic Guard*), cultural integration, literary field, geocriticism

Милан Б. ГРОМОВИЋ
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српску књижевност
milan.gromovic@ff.uns.ac.rs

https://doi.org/10.18485/ikum_nbartulovic.2023.ch8

МЕДИТЕРАНСКА НАДАХНУЋА НИКЕ БАРТУЛОВИЋА

Сажетак: У раду је осветљен однос књижевног дела Нике Бартуловића према Медитерану и медитеранском културном наслеђу кроз аутопоетичке и књижевнокритичке пасаже о мору као амбивалентном простору: *locus amoenus* и *locus adversus*. Истраживањем су обухваћене књиге *Море у нашој књижевности* (1927) и *Јагранска анџолоија* (1934), које репрезентују Бартуловићев доживљај разноликог богатства мора, приморја, свега континенталног у медитеранском и медитеранског у континенталном на југословенском културном тлу. Ставови Нике Бартуловића о насушној неопходности и неминовности живота уз море и „са њим“, које детектује и књижевноисторијски уобличава кроз примере из јужнословенских књижевности, сагледани су кроз компарацију са филозофском тезом Пола Валерија из огледа „Погледи на море“ (*Медитеранска надахнућа*) да море одликује двоидејност: бежање као слепи нагон за одлажењем и бег као човеково укотвљење у перманентној жељи за кретањем ка непрекидно свежим догађајима. У том смислу, Бартуловићеви искази о мору функционишу као самеравање, односно, синтетизација и систематизација властитог књижевног искуства са искуством историјског удеса народа и књижевности, које су изаткали пре и након стварања заједничке југословенске монархије. Оба плана, лични и колективни, указују на унутрашњу динамику мора

и Медитерана – на вечни повратак таласа или, у пренесеном кључу, на неугасло хтење човека да се динамиком покрета обезбеди елементарна саобразност егзистенције у турбулентним временима.

Кључне речи: Нико Бартуловић, Пол Валери, море, Медитеран, хетеротопија мора

Море – географија, геополитика

Географска припадност једне културе античкој „средњој земљи“ – Средоземљу или Медитерану (латински *medius* – средњи + *terra* – земља) својеврсни је залог њене укључености у колективну свест и цивилизацијску екумену Запада или, како тај део света дефинише Освалд Шпенглер – западну античку цивилизацију „на почетку [свог] краја“ (Шпенглер 2010: 23). Поред географског контекста, за овај вид културног и цивилизацијског заједништва важан је и дискурс историје, јер културе Медитерана деле заједничку прошлост, као и дурбин социологије, јер су народи, представници тих култура, одређени сличним начином живљења и сродним погледима на свет. У овом погледу важно је напоменути на који и какав тачно Медитеран се ово истраживање односи, тј. чиме су надахнута промишљања о мору Нике Бартуловића и Пола Валерија.

Наиме, под појмовима Медитеран и медитеранско не подразумевамо енциклопедијске одреднице по којима су у питању искључиво државе, народи и културе које су директно, својим меридијанима и паралелама, наслоњене на Средоземно море, већ се okreћемо схватањима да је реч о ширем и у извесној мери хетерогеном културном ареалу, какво проналазимо у *Геополитици Средоземља* Драгана Петровића:

Средоземље или Медитеран [заокружује] Средоземно море с околним простором Европе, Азије и Африке који је усмерен према његовим обалама, у којем се осећају трагови заједничке прошлости и који је обележен сличним начином живљења (Петровић 2012: 13).

У прилог овом мишљењу да непосредна географска блискост није пресудан фактор припадности Медитерану иде и теза Пера Јакобсена о знатно ширем и свеобухватнијем културно децентрализованом феномену, при чему је овај

[О]бимни људски и цивилизацијски конгломерат [...] богат великим бројем различитих цивилизација и култура, као што су египатска, јеврејска, феничанска, картагинска, грчка, римска, византијска, отоманска (Jakobsen 2013: 796).

На основу ових уводних параметара и назнака учавамо да је опредељење за море и Медитеран филозофска тежња за припадношћу не само шпенглеровској западној античкој цивилизацији, већ и знатно разгранатијој крошњи културе, уметности и књижевности.

Море – хетеротопија огледала

Три стожера медитеранских надахнућа есејистичких текстова Нике Бартуловића јесу: море, приморје и Јадран, где први интегрише остала два. Након есеја *Море у нашој књижевности* (1927),¹ који је, као књига, сам по себи на неки начин просторно интегришућ (штампан у Сплиту, Београду и Новом Саду, са печатом Црвеног крста Ваљево),² југословенска књижевност добија нацрте аутохтоне „књижевне географије“ која има задатак да југословенској краљевини удахне живот и аутентичну позицију у границама својеврсног имагинарног комонвелта европске културе. Бартуловићева одлука да укаже на круцијални значај мора за народе Краљевине Југославије и нашу књижевност

1 Есеј *Море у нашој књижевности*, према напомени аутора, публикован је најпре као чланак у *Српском књижевном гласнику* 1925. године, а затим као засебна књига мањег обима (брошура) 1927. године (Bartulović 1934: 37).

2 И друга књига Нике Бартуловића о којој говоримо у овом огледу – *Јадранска анџологија* просторно је интегришућа. Предговор за књигу написан је у јуну 1934. у Београду, а објављена је у Сплиту исте године.

проистиче из тежње за везама са европском цивилизацијом и путоказима ка њој, где новоформирана држава Јужних Словена у сваком погледу припада. Ауторово опредељење за говор о мору јесте тежња за осветљавањем медитеранских елемената културе на простору западног Балкана, који су веза са Римом и Византијом, са ренесансом и класичним вредностима Европе. Из устремљења да ствара и повезује, гради и оплемењује друштво за које целим својим бићем живи, рођен је Бартуловићев трагични историјски лик јер је у времену зла глас монархизма, иако југословенског и јужнословенског, морао да утихне:

То југословенство – које није било у исто време и левичарски обојено, већ напротив монархистичко и србофилско – водило је ову двојицу великих идеалиста [Бартуловића и Оскара Тартаљу] – и након остварења сна о заједничкој држави – до великих искушења и разочарања, те их, пошто су се тако трагично мимоишли са историјом и њеним победницима, довело до буцака сећања и оног народа у којем су се родили и оног другог чије су страдање и жртве видели као залог за бољу, заједничку будућност (Раичевић 2015: 154).

Бартуловић, осим у наслову *Јадранске антологије* (1934), и у предговору истог дела јасно разликује „домаће“ од „страних мора“, и скреће пажњу читаоцу о ком делу Медитерана културолошки и географски промишља:

Мада сам бирао дела која се односе на наше Јадранско море, унео сам у Антологију и такве ствари које се односе на море уопште, али не оне које су посвећене страним морима. Изузетак сам направио само за Јонско море, око Крфа и Вида (Bartulović 1934: 36).

Аутор то додатно објашњава: Јонско море предворје је Јадранског, а „Плава гробница“ незаобилазни део југословенског идентитета.

Море је кроз историју западне античке цивилизације перципирано као хетероген геополитички и културни простор који, зависно од контекста, конструише или деконструише човекову мисао о свету, и који као такав није довољно разумљив и приступачан: „За некадашњег човека она граница на хоризонту између мора и неба, заиста је била непојамно далека и несавладива“ (Živković 2016: 22). У симболичком смислу, море је обожавано као хармонија (*locus amoenus*) или је виђено као противуречно (*locus adversus*) и дисхармонично у односу на човека:

Море је симбол динамике живота. [...] У Библији је често симбол Божјег непријатељства. [...] Море је симбол стварања који себе сматра или је сматран створитељем (Gerbran, Ševalije 2009: 585–586).

Оваква разноликост и неуједначеност мора, која сеже од спокоја до страха, у извесном смислу јесте одговарајућа разноликости књижевности и културе југословенских народа о којима Нико Бартуловић пише. Паралела или бинарна опозиција књижевност–море у огледима *Море у нашој књижевности* и *Јагранска анџолоија* функционише као Фукоово „друго место“ културе, које има утопијски карактер.

Хетеротопија мора, у погледу хетеротопологије Мишела Фукоа, одговара местима у огледалу која су места без места, где се мери, како би Фуко рекао, „присуство нас тамо где нас нема“. Присуство у одсуству.³ У том смислу Бартуловић, помало утопијски, разоткрива присуство и одсуство мора у књижевности југословенских народа, са јасном

3 „Огледало је, на концу, исто тако утопија, будући да је место без места. [...] Али то је једнако тако хетеротопија, у мери у којој огледало заиста постоји, и у којој има, спрам места које заузима, неку врсту повратног дејства; кренувши ка њему ја откривам своје одсуство на месту на којем сам, зато што се видим тамо. Пошав од тог погледа који ми се у извесној мери враћа, из дубине тог виртуелног простора који је с ону страну стакла, ја се окрећем себи, изнова упућујући мој поглед ка себи самом, реконструишући се тамо где стварно јесам“ (Фуко 2005: 32).

интенцијом да се својеврсним књижевноисторијским огледањем у мору прикаже богатство и едукативно-идентитетски значај бројних књижевних дела која ће, као таква, реконструисати или конструисати културну свест о југословенском заједништву и колективитету. Аутор ће, у покушају да речима дефинише море и његов насушни значај, употребити управо метафору огледала – тј. удвојеног зрцала неба и мора.

Море за Нику Бартуловића јесте велико и несагледиво као небески свод у огледалу, али му је суматраистички блиско и, на само његовом делу својствен начин, сакрално и митско, о чему сведоче сликовите и лепе речи у обема књигама. У *Мору у нашој књижевности* забележено је:

Предлицем мора човјеку застаје дах, намеће му се шутња, осјећај једне елементарне, готово трансценденталне љепоте, и сјетна мисао бескраја и непознатог. С чиме да се упореди љепота, страхота и бескрај океана? Све је мање, неприподобиво мање и приступачније од њега. У једној индијској пјесми се вели да се море може упоредити једино са небом, а небо једино са морем. Недокучива висина и недокучива дубина; два упитника, два зрцала, два извора свих вјеровања, свих бајка, свих аждаја и свих божанстава (Bartulović 1927: 8).

У предговору *Јагранске анџолоије* срећемо увезивање мора са најстаријим архетипским и митским слојевима народне песме:

Има понегде у митолошким и претхисторијским остацима наше народне поезије спомињања на море, нарочито када се говори о далеким земљама [...] као и познато спомињање мора у песми „Смрт Краљевића Марка“, у којој пре смрти Марко баца с Урвине планине топуз у море (Bartulović 1934: 7).

Такав митски простор огледала који треба да пробуди културни препород призива Нико Бартуловић пребацујући га у поље, или метапоље књижевности.

У књигама *Море у нашој књижевности* и *Јадранска анџологија* море, а посредно и Јадран и Средоземље, јесу један аутопоетички, аутохтон и себи својствен „метапростор [књижевности]“ какав у делима српских писаца препознаје Светлана Шеатовић у књизи *У залеђу Средоземља* (Шеатовић 2019: 7).

У тренутку када је Нико Бартуловић загледан у море и Медитеран, исто то, на нешто друкчији начин, учиниће његов савременик, француски песник и есејиста – Пол Валери.

Валеријев поглед на море

Гете у свом *Учењу о бојама* говори о плавој боји неба и мора као хладној боји слободе, али и непрекидног измицања, недоследности и недокучивости:

Има нешто противусловно у погледу на ту боју – и подражај и мир. [...] Гледајући плаву површину чини нам се као да пред нама узмиче (Gete 1995: 12–13).

Пол Валери у есеју „Погледи на море“ најпре истиче бесконачно пространство мора и неба, а затим указује на исту амбиваленцију плаветнила:

Небо и море су два предмета неодвојива од широког погледа; најједноставнији, привидно најслободнији, најпроменљивији у потпуном пространству свог огромног јединства; и уза све то најсличнији једном другом, највидљивије одређени да досежу иста стања спокоја и немира, комешања и прозрачности (Валери 2010: 543).

Гетеов утицај на Валерија крајње је разнолик, али је за ову прилику важно навести један детаљ који увезује море, плаву боју, Гетеа и Валерија. У време немачке окупације Валери пише драму *Мој Фаусџ*, а по сведочењу његове ћерке, то је било могуће једино уз море: „Понекад, привикавајући се на то ново стање, пристајао је да изађе у шетњу по

стењу поред мора где ветар бичује или милује хриди“ (Ruar-Valeri 1971: 234). Агата Руар-Валери даље нам образлаже приврженост свог оца мору, али и његову запитаност над животом и светом након нацистичког зла, на коју као да је хтео да добије одговор управо са мора.

Поверење у море Пола Валерија може се ишчитавати и из његове есејистике и из поезије. Валери нам скреће пажњу да

[Н]е постоји ниједна неосетљива ствар која је тако обилно и природно била „персонификована“ као море. За њега кажу да је добро, зло, препредено, хировито, тужно, лудо, или бесно, или благо; приписују му се противречности, скокови, снови живог бића (Валери 2010: 543).

Француски песник у свом огледу море разуме као двојаку идеју.

Прва, „побећи; побећи да би се побегло“, идеја која израђа чудновато „покретање видика“, некакав виртуелан полет према пучини, нека врста страсти и слепог нагона за одлажењем. [...] Модерни песници, од Китса до Малармеа, од Бодлера до Рембоа, обилују нестрпљивим стиховима који гоне и колебају биће, исто као што свежи поветарац уза сву опрему подстиче бродове на квашење (Исто: 544).

По Валерију, друга идеја узрокује прву, и креира специфичну каузалну идејност мора:

„Једино желимо побећи од онога што се понавља.“ Бескрајно понављање, потпуно сирово и упорно понављање, једнолични удар и истоветно враћање гомиле таласа који без прекида одзвањају о ивице мора, надахњују уморну душу да предвиди њихов непобедиви ритам, бесмислени појам „вечнога повратка“ (Исто: 545).

Оба идејна концепта кореспондирају са стваралачким чином и креирањем предметног света уметничког дела: прва кроз одлажење покреће видике и надахнуће, друга кроз одгонетање вечитог понављања таласа тражи шифру ритма непобедивости и вечности.

Мотив мора и Медитерана значајан је и за поетику самог Пола Валерија. У поеми „Морско гробље“ објављеној 1920. године у *Новој француској ревији*, у преводу Коље Мићевића из 1983. године, мотив мирног мора које се понавља у свом спокојству из прве строфе у последњој, 24. строфи, прераста у екскламативни зов. Песнички субјекат „Морског гробља“ позива море у свет књиге, у којем ће бити покретач иманентне поетике: „Ваздух шири и склапа ми књигу, / вал се с хриди одбија у праху! / Полетите, листови прозирни! / Скрш'те, вали! Скршите кров мирни / бодрих вода где флоци кљуцаху“ (Valeri 1983: 83). Море које повезује Валерија и Бартуловића јесте море наде у пространству, али и немира због недостижности; море спокоја и море противуречности; *locus amoenus* и *locus adversus* које је, као такво, огледало или хетеротопија саморазумевања властите културе.

Као што Валери својом есејстиком и поезијом позива море да сломи једра или флуке, да књигу учини немирном и отвореном за свет, баш као што је море под небом, тако и Нико Бартуловић море види као одређење егзистенције човека и света. Онако као што је природа мора дволична и амбивалентна, тако је и Бартуловићев осећај егзистенције оличен у двојаким исходишту – у живот или у смрт:

На морским путовањима далеки су коначи, а у његовим очекивањима крије се често, умјесто загрљаја драгих руку, загрљај смрти (Bartulović 1927: 8).

У завршним напоменама предговора *Јагранској анџолоији* упознајемо Бартуловића као антологичара надахнутог Медитераном, откривамо аргументацију и критеријуме за одабир дела и састављање антологије, али и ставове о амбиваленцији мора:

[Н]астојао сам да Антологија прикаже море са свих страна: лепоту и страхоту мора, живот у њему и на њему; његову славу, садашњост и наде у будућност; људе око њега, небо и планине што га окружују, и уопште сав амбијенат мора и приморја (Bartulović 1934: 36).

Mare mediterraneum Нике Бартуловића

Зашто Бартуловић тражи море у књижевности пропитујући тематско-мотивски план, композицију дела и подтекст? У својим књигама *Море у нашој књижевности* и *Јадранска антологија* он повлачи паралеле и проналази асоцијације тако што свеукупни потенцијал мора узима као литерарни мотив који употребљава за дијахрону дискурзивну визуру књижевне историје.

Својим обимним огледом *Море у нашој књижевности*, који је најпре конципиран као чланак у *Српском књижевном гласнику*, а затим и као монографија у Наклади централне Јадранске страже у Сплиту, три године касније, Бартуловић даје књижевноисторијски преглед мотива мора у југословенској књижевности. Указујући на јасну дистинкцију на релацији море–континент или Медитеран–континент, приређивач *Јадранске антологије* фокус скреће како на директно присуство мора тако и на посредно, имаголошко указивање на њега.

Бартуловић ће у предговору Андрићевог *Ex Ponta „Разговори с душом“*, готово алегориски проговорити о појединцу изложеном мраку ропства, али и о светлости слободе коју гарантује колектив за који се та јединка жртвује:

И зато ова књига није само разговор с душом у часовима екстазе, разговор са љубави својом, у сретним часовима потпуне осаме, него и оно што долази после тога, разговор с љубави својом у заједничкој борби живота. Андрић је нашао душу

своју и запалио је као светло над мртвим радостима прошлог површног живљења. У њој је осетио праве апсолутне радости. Али онда је са светлом тим сишао у долине живота и најгрубље, најсуровије патње, да посрће и пада, да болује и страда, али да се увек опет дигне баш зато јер му је то неугасиво светло показивало пут (Бартуловић 1920: 6–7).

Бартуловићево увезивање са Медитераном и на овом месту посредна је комуникација са светом. Баш као што, према његовом суду, Андрић у аустроугарској тамници није био сам, већ је иза њега била идеја слободе, тако и Бартуловић осећа да је југословенска култура део целине европске и светске цивилизације. Медијатор у том културолошком процесу је – море.⁴

Један од одговора на питање зашто Бартуловић тражи море у књижевности јесте медитерански вртложни идентитет југословенске књижевности, који је одређен по тематском упливу мора у књижевна дела и по географском гравитирању Јадрану. Валеријевско врцаво и флукутирајуће надахнуће Медитераном Нико Бартуловић чита од првих српских народних песама које је забележио Петар Хекторовић до књижевних дела својих савременика: Иве Андрића, Милоша Црњанског, Сибе Миличића, Мирка Кородије, Гвида Тартаље и многих других словеначких, хрватских и српских писаца. Као први репрезентативни пример Бартуловић ће узети народну епску песму „Смрт Марка

4 Бартуловићев однос према Европи као цивилизацији афирмативне је природе, док је према савременој Европи одређен посве другачије, што се види из његове критике најмлађих прозаиста који су залуђени ултра Европом: „[...] најмлађа наша проза није дала готово ништа на том пољу, изгубивши се још више у фабрицирању Ултра-Европе и ограничивши хоризонт своје новеле и романа на пар великих градова и неколико кавана, гостиона, барова, бордела, шантана, циркуса, тамница и лудница у тим градовима. Па и рођени приморци прозаисте, осим ријетких изузетака, повађају се за струјом“ (Бартуловић 1927: 35). Интересантно је да је Нико Бартуловић већ у наредној реченици из овог прекор критичарског суда изузео Сибу Миличића и себе.

Краљевића“ у којој Марко свој топуз баца у море и изговара пророчке речи, а затим ће пажљивим одабиром усмених и ауторских књижевних дела искројити прегледан приказ мотива мора у југословенској књижевности дат као својеврсни лексикон писаца. У предговору *Јадранској анџолоџији* есеј *Море у нашој књижевности* биће допуњен и лексиконски организован. Имена писаца истакнута су великим словима, а сам оглед, ради прегледности и систематизације, подељен на поглавља обележена звездицама, с поднасловима: „Народна пјесма“, „Дубровачко-далматинска књижевност“, „Препород и романтика“, „Реализам“, „Модерна“, „Прелазна генерација писаца ка предратној литератури“, „Ратна и послератна књижевност“ и „Најновија лирска генерација“. Део *Јадранске анџолоџије* са лирском грађом сегментиран је двоструко: „Народна песма“ и „Уметна поезија“. Нико Бартуловић ишчитава море као интегративни и конструишући фактор југословенског идентитета, а географску блискост културе југословенских народа са Јадранским морем разуме као њено оплемењујуће медитеранско надахнуће.

На почетку есеја *Море у нашој књижевности* најпре се указује на специфичност геополитичке слике југословенске краљевине и на положај њених народа у односу на море до уједињења:

Политичком раздиобом, која је кроз вијекове држала, не само поједине дијелове нашег народа, него чак и поједине провинције, посве одијељене једну од друге, догодило се да море није у животу, ни духовном ни привредном свих наших крајева, играло једнаку улогу: шта више је за неке од тих земаља остало туђе, као да се оне налазе усред континента (Bartulović 1927: 3).

У закључку свог огледа Бартуловић исказује задовољство новим границама Краљевине Југославије:

Данас је нестало граница које су дијелиле наше крајеве у приморске и копнене, и читава наша земља данас је приморска земља. Економски и политички интерес за море порастао је у велико, а с њиме и стручна литература о мору. Имамо и пар часописа, посвећених готово искључиво питањима мора, па ми се чинило да неће бити без интереса ако се у једном приказу изнесе шта је све наша књижевност рекла о мору (Исто: 39).

У културноисторијском и друштвенополитичком смислу нарочито је важна тврдња „читава наша земља данас је приморска земља“, чиме се јасно наглашава и наговештава свеукупни (књижевни, новинарски, политички) програм Нике Бартуловића који каже да смо 1924. године сви заједно у Југославији, као јединствена културна целина, део Медитерана, и да је након политичког уједињења дошао ред на књижевност да гласа и обликује нов југословенски идентитет и, у односу на дотадашње прилике, посве друкчију културну политику. Уједињење народа међуратне Југославије око приморја и свега приморског почело је да се дешава већ у годинама које су уследиле, што аутор детектује десет година касније, у предговору *Јагранској анџолоији*.

За Бартуловића, море је мера или јединица мере југословенског уједињења:

Ако је, дакле, у последње време, а нарочито од уједињења на овамо, море постало готово у истој мери инспирација за песнике и за уметнике из Србије, Хрватске и Словеније као и за оне из Далмације и Истре, онда то значи да се идеолошки циљеви Јагранске страже претварају у стварност, да море постаје органска својина душе народне, као стваралачког колектива, те да се поморски менталитет народне целине формира све јаче до расног изражаја (Bartulović 1934: 5).

По моделу Валеријевог „вечног повратка“, Нико Бартуловић се непрестано враћа мору у свом стилски разноврсном и неуједначеном огледу *Море у нашој књижевности*,

који је истовремено књижевноисторијски, књижевнокритичарски, лексиконски, енциклопедијски итд. Бартуловић прихвата Вукову поделу народних песама на мушке и женске, али и оцењује њихов квалитет (Bartulović 1927: 7); критикује Гундулићеву *Дубравку* а хвали Ветрановића (Исто: 9); дефинише море као „понос и благостање свију“ (Исто: 13), али преоштро селекује имена, где нпр. Зрињски нема заступљен мотив мора, а Качић има итд. *Море у нашој књижевности* у извесној мери прераста, понављамо, у лексикон писаца, а стил пренаглашене дескриптивности и најосновније естетике књижевног дела повремено ће бити близак стилу писања лексиконских одредница.⁵

У том погледу аутор је фиксирао неколико опозиција које су одговарајуће другој Валеријевој идеји, о мору као кретању или човековом укотвљењу у перманентној жељи за кретањем ка непрекидно свежим догађајима. Новост, свежина, а на крају и квалитет књижевног дела је, према Бартуловићевом суду, видљив једино из перспективе трибинарна пара која одређују вредност дела. Најпре се указује на то да ли је море у делу заступљено или није, затим да ли морски пејзаж надмашује описе континенталног пејзажа, и на крају долази оштар суд да је дело, иако мање вредно, ипак похвално јер садржи море. Са друге стране, Бартуловић често закључује: иако књижевно дело плени квалитетом и креативношћу, илузорно је ако у њему нема нимало мора и приморја.

О Бартуловићу као књижевном критичару више сазнајемо из његовог чланка „Наша умјетничка критика“, где инсистира на ауторовом *ја*, како у погледу уметности, тако и на пољу критике:

5 Бартуловић у предговору *Јадранској антологији* образлаже свој приређивачки поступак и хронологију значајних имена писаца у контексту мотива мора у југословенској књижевности, при чему и сам увиђа да је његово писање блиско регистру имена: „Код састављања ове Антологије, био сам присиљен да се држим двају критерија: јадранског и естетског. [...] тако сам желио да она буде и регистар по могућности свих гласова с мора“ (Bartulović 1934: 35).

Умјетнички назор је назор животни. Стил и форма су зрцало добре, душе и чувства и према томе свака нова умјетност јест и мора бити одразом аукторова „ја“ – дакле и добре која је тај његов „ја“ створила“ (Bartulović 1911: 89).

У овом погледу видљива је велика разлика између Бартуловића критичара-приређивача, који је мање објективан а више тенденциозан, и Бартуловића „уметничког критичара“ који је лишен субјективности и непристрасно посматра књижевноуметничке и књижевнокритичке процесе.

Без обзира на својеврсни еклектички стил његове есејистике, који флукутира на таласима лексикона, енциклопедије и критике, Нико Бартуловић је перманентно концентрисан на споменуто „књижевну географију“ која има задатак да читаоца опомиње на јединство и истоветност литерарних образаца у Краљевини Југославији, без обзира на то да ли је у питању приморје, залеђе или дубљи континент:

Као што континентална народна пјесма реси куле и дворове са фантастичним љепотама, тако и приморска реси лађе. [...] Као што у другим крајевима дјевојка опрема драгоме коња, тако и у приморју опрема драгоме брод. [...] И у Вуковој збирци обећава то дјевојка морнару, у пјесми „Мрнар и дјевојка“ (из Боке), а у сплитској околици се пјева [о истој појави] (Bartulović 1927: 5–6).

„Рибање и рибарско приговарање“ Петра Хекторовића Бартуловић види као прву нашу „идилу мора“ (Исто: 9) која осветљава племенитост и лепоту риболова и живота уз море. У књизи *Море у нашој књижевности* запажање о Његошевом, пак, доживљају мора сведено је на један кратки пасаж који указује да је дух владиног дела у бити континенталан:

Његош у *Горском вијенцу* помиње море само када говори о Новоме и, мада са приличним заносом пјева „Љетње купање на Прчању“, види се да није био велики

пријатељ мора по пјесми „Три дана у Тријесту“, у којој пише како једва чека да стигне на сухо (Исто: 11).

У романтичарском спеву Луке Ботића Сплићанина, по којем ће Бартуловић написати драму *Биједна Мара: Према ејосу Луке Ботића*, запажени су и образложени дескриптивни пасажии о пејзажима и екстеријеру у Сплиту:

У IV пјевању *Биједне Маре*, у описивању сплитског пејзажа, има лијепих стихова о мору и његовим обалама (Исто: 12).

Иако разочаран прозним писцима, својим савременицима загледаним у привремене дражи „Ултра-Европе“, који у мору виде тек споредни декор књижевног дела, што одговара првом умном путу ка мору у Валеријевој есејистици – „слепи нагон за одлажењем“, Нико Бартуловић је нескривено одушевљен српским песницима који у мору виде, са једне стране, „Плаву гробницу“, али и *locus amoenus*, са друге:

Лирика је напротив остала вјерна мору. Шта више, море почиње полако да осваја и чисто континенталне писце, пјеснике из Србије. Балкански ратови, који су указали српским армијама пут на море, па велики свјетски рат, који је, преко страшне костурнице у дубинама крај Вида и другдје, довео напокон те исте армије у побједничком маршу на Адрију, дали су инспирацију многим србијанским пјесницима, учесницима тих епопеја, да опјевају море (Bartulović 1927: 35).

Прозаиста којег Нико Бартуловић сматра родоначелником мотива мора и приморја у модерној српској књижевности је Матавуљ:

Сем тога што је био један од најизразитијих представника реализма у Србији, Матавуљ је за своје време значио новост и као следбеник романских утицаја, те као

један од првих који су србијански свет упознали са истинским светом и животом у Далмацији и на приморју (*Knjiga o Matavulju*, 2009: 94).

Последњом тезом Бартуловић је изразио наду да ће његово дивљење обзорју мора и неба, њиховој подражавајућој ширини и резолуцији, живети кроз књижевност која на Јадрану тек треба да настане:

Наш Јадран тако је лијеп, тако занимљив, привлачив и богат, чак и за странце, који долазе да му се диве и да му пјевају, да ће тим више привући своје синове, и разоткрити им љепоте које само мати сину може да покаже, најскровитије и најмилије (Bartulović 1927: 40).

* * *

Нико Бартуловић, баш као у начелима књижевне и уметничке критике коју прокламује у чланку „Наша умјетничка критика“, своје књиге *Море у нашој књижевности* и *Јадранска анџолоџија* књижевноуметнички и књижевнокритички одређује као прегледни лексикон у којем је море као литерарни мотив спуштено кроз свеобухватни левак дедукције целокупне књижевности на простору Краљевине Југославије. Из Бартуловићевих ставова, насталих из огледања у мору, видљив је веома сложен четвороструки његов значај (али и шири, посредни значај Медитерана, Средоземља, Јадрана) за српску и југословенску књижевност: 1) море књижевно дело чини друштвено важним и препознатљивим; 2) море је темељ за стварање аутентичне „географије књижевности“ југословенских народа; 3) море је интегрални елемент јер обједињује континент и Медитеран; 4) море поунутрашњује културу и окреће ју аутохтоним и домаћим вредностима.

Осетивши дух свога времена Бартуловић се загледао у море као његов савременик Пол Валери, тражећи одговоре на бројне недаће епохе. Неговао је, по свему судећи несвесно и без намере да ради што и Валери, његово друго начело о мору као „перманентној жељи за кретањем ка непрекидно свежим догађајима“, и на том путу спустио азурно критичарско светло на бројне заборављене писце и њихова дела.

Архетипска слика мора и Медитерана има ширину и висину довољну за, из Бартуловићеве перспективе, исто толико велику идеју југословенства коју он, говорећи посредно о мору, заступа. Море јесте најмањи заједнички садржалац књижевности и културе „јадранске“ Краљевине Југославије, и погодно је као обједињујући мотив *Јадранске анџологије*. Море као такво, у перу орјунаша и југословенског националисте, постаје својеврсно везивно патриотско ткиво које је, највероватније по ауторовој намери, имало задатак да учврсти идентитет народа Југославије у једну и јединствену књижевност и културу.

Баш као што је Нико Бартуловић забележио у посвети драме *Биједна Мара: Према ејосу Луке Боџића*, и његова смрт биће жртва за слободу:

Сплиту – да прослави четрдесетгодишњицу свог препорода, у Слободи, за коју је пјесник *Биједне Маре* радио, живио и умро (Bartulović 1922: 3).

Уз малу измену, важно је напоменути да је Бартуловићево страдање идеал слободе свих југословенских народа обједињених морем. Мислећи о слободи једног града гледао је у слободу свих градова југословенске краљевине, а пишући о мору с једнаком је љубављу видео српску „Плаву гробницу“ и свој родни Хвар у Бановини Хрватској. Данас се са сигурношћу може рећи да је Нико Бартуловић за Краљевину Југославију „радио, живио и умро“.

ИЗВОРИ

- Bartulović, Niko. *Bijedna Mara. Prema eposu Luke Botića*. Split: Naklada jugoslavenske knjižare, 1922.
- Bartulović, Niko. *Jadranska antologija*. Split: Primorska biblioteka Jadranske straže, 1934.
- Bartulović, Niko. *More u našoj književnosti*. Split: Naklada centralne Jadranske straže, 1927.
- Bartulović, Niko. „Naša umjetnička kritika“. *Jug I*. 1, spljet–sjećanj (1911): 87–91.
- Бартуловић, Нико. „Разговори с душом“. *Ex Ponto*. Иво Андрић. Београд: Издање С. Б. Цвијановића, 1920, 5–16.

ЛИТЕРАТУРА

- Валери, Пол. *Медиџеранска надахнућа: Оілеги и ѿоілеги*. Изабрао и прев. Коља Мићевић. Београд: Службени гласник, 2010.
- Valeri, Pol. *Sabrane pesme*. Prir. i prev. Kolja Mićević. Beograd: Nolit, 1983.
- Gerbran, Alen; Ševalije, Žan. *Rečnik simbola*. Prev. Pavle Sekeruš, Kristina Koprivšek, Isidora Gordić. Novi Sad: Stylos art, 2009.
- Gete, J. W. *Učenje o bojama*. Prev. Darko Vlašić. Zagreb: Društvo za woldorfsku pedagogiju Hrvatske, 1995.
- Živković, Zoran D. *Mediterranski svet u srpskoj književnosti*. Doktorska disertacija. Beograd: Filološki fakultet, 2016.
- Жутић, Никола. *Игеолоііја и ѿолиііка Нике Баріуловића*. Београд: Српска радикална странка, 2010.
- Jakobsen, Per. „Mediteran gledan sa kopna i sa severa“. У: *ACQUA ALTA: Медиџерански ѿејзажи у модерној српској и иііалијанској књижевности*. Зборник радова. Ур. С. Шеатовић Димитријевић, М. Рита Лето, П. С. Лазаревић Ди Ћакомо. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2013.
- Knjiga o Matavulju: Sabrana dela Sime Matavulja*. Knj. 8. Beograd – Zagreb: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva – Srpsko kulturno društvo Prosvjeta, 2009.
- Петровић, Драган. *Геоіолиііка Срегоземља*. Београд: Институт за међународну политику и привреду, 2012.

- Раичевић, Горана. „У ћелији број 115 – Иво Андрић, Нико Бартуловић, Оскар Тартаља“. *Зборник за књижевност и језик*, 63, 1 (2015): 151–168.
- Ruar-Valeri, Agata. „Kako je nastajao *Moj Faust*“. *Savremenik*, XVII, 34, 10 (1971): 231–235.
- Fuko, Mišel. *1926–1984–2004 Hrestomatija*. Prev. Pavle Milenković i Dušan Marinković. Novi Sad: Vojvođanska sociološka asocijacija, 2005.
- Шеатовић, Светлана. *У залеђу Средоземља. Медишеран у модерној српској књижевности*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2019.
- Шпенглер, Освалд. *Пројаси зајага*. Прев. Владимир Вујић. Београд: Утопија, 2010.

Milan B. Gromović

NIKO BARTULOVIĆ'S MEDITERRANEAN INSPIRATIONS

Summary

The paper sheds light on the relationship between the Niko Bartulović's literary work and the Mediterranean and Mediterranean cultural heritage through autopoietic and literary critical passages on the sea as an ambivalent space: *locus amoenus* and *locus adversus*. The research includes the books named *More u našoj književnosti* (1927) (*The Sea in Our Literature* (1927)) and *Jadranska antologija* (1934) (*The Adriatic Anthology* (1934)), representing Bartulović's experience of various wealth of the sea, coast, all continental elements in Mediterranean and vice versa on the Yugoslav cultural soil. The Niko Bartulović's attitudes on the dire need and inevitability of life near the sea and "with it", detected and shaped through the examples from south Slavs' kinds of literature in a literary historical manner, are seen through the comparison with Paul Valéry's philosophical thesis from "Pogledi na more" ("The Views on the Sea") reflections from *Mediterranska nadahnuća* (*Mediterranean Inspirations*) that the sea is characterized by a duality: running as a blind instinct to go and escape as a man's anchoring in a permanent desire to move towards continuously fresh events. In this regard, Bartulović's testimonies function as a mixture, that is, synthesization and systematization of his own literary experience with the experience of the historical accident of the people and literature they exited before and after the creation of a joint Yugoslav monarchy. Both plans, personal and collective, indicate the internal dynamics of the sea and the Mediterranean – to the eternal return of waves, in the transferred meaning key, to ensure the use of the dynamics of the movement by a man with the unquenchable desire to provide the basic compliance of existence in turbulent times. Niko Bartulović's three Mediterranean inspirations essays pillars are the sea, coast, and the Adriatic, where the other two are integrated into the first one. After the essay named *More u našoj književnosti* (1927) (*The Sea in Our Literature* (1927)), Yugoslav literature receives the drafts of the indigenous "literary geography" that has the task of inhaling the life and authentic position

within the limits of the imaginary European culture commonwealth. Bartulović's decision to point out the crucial significance of the sea for the people of the Kingdom of SHS and our literature arises from aspirations for relationships with European civilization and markers pointing to it, where the newly formed state of southern Slavs belongs in every way. From Bartulović's attitudes, created in the sea, a very complex quadruple of its significance (but also the wide indirect significance of the Mediterranean, and the Adriatic) for Serbian and Yugoslav Literature is visible: 1) The sea makes literary work socially important and recognizable; 2) The sea is the foundation for creating an authentic "geography of literature" of the Yugoslav peoples; 3) The sea is an integrating element because it combines continent and Mediterranean; 4) The sea internalizes culture and turns it to the autochthonous and domestic values..

Having felt the spirit of his time, Bartulović, stared into the sea as his contemporary Paul Valéry did, seeking answers to numerous adversities of the epoche. He nurtured, apparently unconsciously and without any intention to do the same as Valéry, his second principle of the sea as a "permanent desire for movement towards continuously fresh events", and shed the azure critic light on the numerous forgotten writers and their works along the way. The archetypal image of the sea and the Mediterranean possesses a width and height sufficient for, from Bartulović's perspective, just as great idea of Yugoslavism, he, indirectly represents by speaking of the sea. The sea is the smallest common denominator of literature and culture of the "Adriatic" Kingdom of Yugoslavia and is suitable as the *Jadranska antologija (The Adriatic Anthology)* synthesizing motif. The sea as such, according to Bartulović's purpose as the author and the way he wrote about it, becomes a kind of connective patriotic connection, which is most likely to strengthen the identity of Yugoslavia people in one unique literature and culture.

Keywords: Niko Bartulović, the sea, Mediterranean, the heterotopia of the sea

Предраг ПЕТРОВИЋ
Филолошки факултет
Универзитет у Београду
pedja611@yahoo.com

https://doi.org/10.18485/ikum_nbartulovic.2023.ch9

НА ПРЕЛОМУ НИКЕ БАРТУЛОВИЋА КАО РОМАН ЈЕДНЕ ГЕНЕРАЦИЈЕ

Сажетак: Роман *На ѓрелому* (1929) тематизује судбину далматинске револуционарне омладине која је у годинама уочи и за време Великог рата била сведок и учесник урушавања деветнаестовековног друштва, његових постигнућа и вредности, и настанка новог доба. Бартуловићев роман реконструише атмосферу и дух једног бурног доба, целину живота једне генерације – од њихових погледа на живот и љубав, потом на политичка и друштвена питања која су се свом силином устремила на њих, до послератног разочарања и духовног клонућа. Ова књига данас нам се указују и као особени уметнички документ о томе како се на простору Далмације одвијала генеза југословенске идеје почетком двадесетог века. Колико је овај аутобиографски заснован роман био важан за Бартуловића, важан толико да би се могао назвати његовим животним делом, говори чињеница да се током Другог светског рата вратио овој књизи, прекомпоновао постојећа и дописао нова поглавља.

Кључне речи: роман, Велики рат, политика, југословенство, омладина, Далмација, приповедање, поетика

Међу многобројним романима насталим између два светска рата који су, што због вредносних а што због политичких разлога, остали на рубу књижевноисторијског интересовања, своје особито место има дело *На ѓрелому* Нике Бартуловића. Објављен

1929. године, у едицији Коло Српске књижевне задруге, са предговором Владимира Ћоровића, роман је добио награду Министарства просвете Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Реч је, дакле, о књизи која је била запажена али, треба то одмах приметити, више због свог идејног, прецизније идеолошког усмерења, а мање због књижевних вредности. Иако не сапада међу наше наше најбоље међуратне романе, Бартуловићево остварење данас свакако заслужује пажњу, и то најпре због наглашеног односа између политике, као облика колективне праксе, и књижевности, као утврђене праксе уметности писања (Рансијер 2008: 7). Тај однос се нипошто не своди на пуку тематизацију политике или, пак, промоцију одређених ставова, већ на могућности учествовања књижевности у обликовању колективних вредности, идеала и традиције. Књижевност, како истиче Рансијер, „утиче на израду хоризонта видљивости, на начине дешифровања тог хоризонта и дијагнозе о томе какво је место појединца и заједнице у њему и шта они могу да чине“ (Рансијер 2008: 31). У случају Бартуловићевог романа тај хоризонт тиче се идеје југословенства и улоге књижевности у њеном формирању, што је и једно од кључних питања целокупног опуса овог аутора.

Већ је Владимир Ћоровић истакао је да у главном јунаку романа *На њрелому* Иви Тадићу „није тешко препознати г. Нику Бартуловића“, односно да „карбонарство Иве Тадића – то је карбонарство г. Нике Бартуловића и његове генерације“ (Ћоровић 1929: III). Аутобиографска заснованост, односно тип аутофикционалног приповедања, био је карактеристичан за многе међуратне романе, од *Дневника о Чарнојевићу* Милоша Црњанског до *Дана шесћої* Растка Петровића. Стваралаштво већине књижевника тога доба обележено је искуством Великог рата – од саме тематизације рата до развијених визија историје, друштва и човека, које су у знаку антрополошког нихилизма али и, као контрапункт томе, утопизма и витализма. Милош Црњански је присилно мобилисан и као аустроугарски војник борио се на фронту у Галицији. Фигура разочараног ратника који

тражи изгубљени завичај, биће изразита у романима овог аутора. На Источном фронту нашао се и Мирослав Крлежа. Трагични ратни догађаји развејаће његова младалачка убеђења и одредити га да судбину јужнословенских народа сагледа у идеалима социјалистичке идеологије. Иво Андрић део рата провешће у тамници у Марибору. Зато не изненађује што су простор тамнице и мотив заточеништва изразито присутни у његовој прози, од приповедака о Томи Галусу до *Проклеће авлије*. Мариборску ћелију Андрић је делио са Ником Бартуловићем, који се ту нашао због својих просрпских и пројугословенских ставова. Бартуловићева ратна судбина, у сплету политичког ангажовања и тамничког искуства, битно ће обележити његов опус – од драме у стиху *Бијегна Мара* (1922), написане према истоименом епу Луке Ботића, који носи визију слободе и верског помирења, до романа *Мож ђријаџељ Тонислав Малвасија* (1940), тог „дневника аутора из доба политичког тамновања наших свесних омладинаца у време Србијина окршаја са Аустријом“ (Секулић 1940: 619–620).

У причи о учешћу генерације младих бунтовних људи рођених у Далмацији око 1890. године, у бурним политичким и историјским догађајима друге и треће деценије двадесетог века, могу се у роману *На ѓрелому* препознати тенденције не само међуратног него и раног модернизма, из времена пре Великог рата. То се очитује понајпре у препознатљивој, готово типској фигури младог и незадовољног интелектуалца који из града враћа у завичај, карактеристичној за романе *За крухом* (1904) Иве Ћипика и *Бесѓуће* (1913) Вељка Милићевића. Управо ова дела су и најближа Бартуловићевој књизи: приповедачким поступком, продором у интиму јунака или наглашеним хронотопом завичаја. Тип књижевног јунака формиран почетком века биће у романима након Великог рата суочен са епохалним историјским променама, које дају нови (бе)смисао његовом животу.

У првој целини романа, насловљеној „Повратак“, наглашена је таква позиција јунака који се након дванаест година враћа у родни град.

Укрцавајући се на лађу што је из Сплита пловила за Стари Град, Иво Тадић је и нехотице био узбуђен и готово са страхом помишљао хоће ли га ко препознати (Бартуловић 1929: 1).

То је у романима с почетка прошлог века, али и касније, рецимо у *Поврајку Филија Латиновића* Мирослава Крлеже, била врло атрактивна приповедачка ситуација, која отвара мноштво идентитетских питања, мотивационих токова и амбивалентних осећања. Контрастирају се описи суморног живота у Београду, где је Иво секретар у једном министарству, са успоменама на родни дом и детињство, буде се наде, радозналост и узбуђење због сусрета са старим пријатељима, претпоставке о томе шта се и колико променило у завичају, те, коначно, јавља се у јунаку слутња да је у простору у којем је поникао – сада, ипак, странац. Индикативно је да ће се Тадићев однос према завичају – од наде у обнову некадашње присности са родним тлом до спознаје да то, неминовно, није више онај свет, култура и људи који постоје у његовим успоменама – посебно манифестовати у осећањима и асоцијацијама које у Иви буди завичајни говор:

Надао се, чим угледа Сплит, да ће читаво дуго одсуствовање бити збрисано, а чим чује први звук домаћег говора, да ће му се сва прошлост указати, као тек јуче прекинута. Разговор се водио у оном истом прастаром наријечију, чији су гласови и у туђини мирисали Иву по црквеним пергаментима и рибарским уљаницама, али баш тај мирис као да се изгубио. Увукле се нове ријечи нови нагласци (Бартуловић 1929: 2).

Као и Гавре Ђаковић у *Бесџућу* или Филип Латиновић, јунак Крлежиног романа, и Иво Тадић осетиће се као неко ко је у далеком свету залутао, и треба да пронађе прави пут, да разреши идентитетску кризу, која ће се показати и као криза читаве генерације којој припада.

Сусрет са родним градом покренуће у јунаку старе немире и пробудити сећања на прошлост, тако да ће следећа целина романа, насловљена „Јутарње љубави“, бити ретроспекција минулих, младалачких времена и заноса. Додатни мотив за јунаков повратак у прошлост биће и ужасавајућа чињеница да је рат разорио његову породицу – отац и мајка су мртви, брат је погинуо у вртлогу рата, сестра се са мужем одселила у Америку. Да ли су те жртве имале смисла и колико их ново, послератно доба цени?

Више неголи иједан од значајнијих романа тога доба објављених у Београду током двадесетих година, *На прелому* је роман фокусиран на судбину генерације која је била сведок и учесник урушавања деветнаестовековног друштва, његових постигнућа и вредности, и настанка новог доба. Описујући ту генерацију југословенске омладине Милан Богдановић у приказу Бартуловићевевог романа истиче да је „вредност и лепота тог омладинског покрета у смелим и полетним идејама, у високом идеализму до самопрегоревања, у моћној вери у свој позив, у енергији, у вољи, у храбрости, у страдању“ (Богдановић 1930: 537). Преломни период у којем је та генерација учествовала и обликовала га, одвијао се од Анексионе кризе, балканских и потом Првог светског рата, до распада Аустроугарске и стварања Краљевине СХС. То су догађаји који у највећој мери формирају историјски и смисаони контекст Бартуловићевевог романа. У писму Владимиру Ћоровићу, Бартуловић то и каже: ово је „роман наше генерације, бар оне која је живела и радила у Далмацији, и уједно – преко једног типичног нашег градића – роман свих тих градова Приморја, проживљен у раздобљу отприлике између г. 1910. и 1925“ (Ћоровић 1929: III–IV). У том временском оквиру приповедача интересују првенствено реакције, расположења, колективне страсти и индивидуални пориви изазвани низом догађаја који су постепено водили до Сарајевског атентата. У хронолошком и градацијском низу расту тензије, одушевљење и забринутост, које

у Старом Граду на Хвару, али и широм Далмације, изазивају вести о атентату Богдана Жерајића на генерала Варешанина 1910. и Луке Јукића на бана Славка Цуваја, затим о борбама и успесима Србије у Првом и Другом балканском рату, те, коначно, вест о Сарајевском атентату јуна 1914, и објаве рата, која је потом уследила.

Више него историјски или политички, *На њрелому* је роман који жели да реконструише атмосферу и дух једног бурног доба, целину живота једне генерације, њихове погледе на живот, љубав, па, наравно, и на политичка и друштвена питања која су се свом силином устремила на њих. Такав наративни интерес повезује Бартуловићев роман са завршним поглављима Андрићеве *На Дрини ћурџије*, посвећеним вишеградским младићима, различите националности, идеолошких опредељења и социјалног статуса, који на мосту воде расправе о стању и будућности Европе, јужнословенских народа, и модусима њиховог уједињења. Међутим, док ови јунаци укрштају супротстављене интелектуалне ставове, прожете идејама из књига Јована Цвијића, Карла Кауцког или Августа Бебела, у чему се свакако огледа и полифонијска сложеност Андрићеве политичке имагинације, дотле протагонисти Бартуловићевог романа остају привржени романтичарским заносима борбе, слободе и уједињења, који ће се расплинути у друштвеној стварности поратног доба. „Није то била политика, већ романтизам“, прокоментарисаће младе карбонаре девојка Вера.

Уводна поглавља друге целине романа, „Јутарње љубави“, прате постепено формирање националне свести омладинаца у Далмацији, понајпре на Хвару, о (југо)-словенском идентитету и потреби за активним учешћем у ослобађању и уједињењу са Србијом као Пијемонтом, што врхуни у време балканских ратова. У буђењу те свести кључну улогу имала је романтичарска и народна поезија, коју младићи читају и казују на народним зборовима – „Смрт Смаил-аге Ченгића“ или „Смрт мајке Југовића“, као и песме које у том духу сами пишу, попут оне коју Звонко рецитује пред окупљеном масом.

Тај, до јуче „непоправљиви подругивач“, чувши за једну српску победу над Турцима у Првом балканском рату, изненада скочи на сто „као да је добио крила и гласом каквог никада нико није код њега чуо, стаде да кликће:

А ми овамо, са плавог Јадрана,
гдје голи крш цвате, умјесто ружа,
Славјанство хоћемо, све до Јапана
до пошљедне хриди код Палагружа!

Хоћемо слогу, снагу и понос,
ми дјеца сунца, мора и вјетра,
и чекамо вјерно – јер доћи мора!
нашега краља, нашега Петра!

(Бартуловић 1929: 67)

Тако се поезија у Бартуловићевом роману указује као важан чинилац формирања националне и политичке свести и акције, обликујући онај, како га Рансијер назива, „хоризонт видљивости“ у којем појединац и заједница налазе своје место. У исти мах, књижевна дела попут романа *На њрелому* данас нам се указују и као особени уметнички документи захваљујући којима можемо пратити како се одвијала генеза југословенске идеје, која се током деветнаестог и почетком двадесетог века профилисала кроз књижевно стваралаштво и културну активност.

И у време када је објављен, критика је овај роман препознала првенствено по тенденцији да „оживи у једној уметничкој истини све што су била таласања те генерације, њена вера и њена мистика, њена унутрашња ватра и њена фаталност“ (Богдановић 1930: 538). У „оживљавању“ такве уметничке истине о заносима једне генерације важно место

у роману имају не само идеали и надања тих младих људи него и њихова разочарања и губитак илузија у сусрету са историјском и друштвеном реалношћу. У том смислу занимљиво је поглавље у којем се описује кратки Тадићев боравак у Београду, на путу за Праг, уочи Великог рата.

Како се приближавао Београду, Ивом је овладало необично узбуђење. Био је то први пут што ће стати ногом на тле слободне отаџбине и видјети бијели град својих сања. За њих све био је Београд и Мека и Јерусалим! Замишљали су га као неки зелени врт у коме људи пјевају и веселе се слободни, а војска пролази окићена трофејима. Дјеца у школи уче само о Хрватској и Далмацији, о Босни и Словенији. Чим неко дође из тих крајева, сви га љубе у чело, воде га по врту да се нажива њихове слободе и на расстанку му кажу: Не бојте се, још само мало! (Бартуловић 1929: 115–116).

Овај Ивин занос брзо ће се распршити на изрованим и каљавим београдским улицама, пред чађавим кућерцима и у прљавим кафанама. Али и поред тога, он ће „побожно“ гледати кршне стражаре краљевске гарде и бити опчињен погледом са калемегданске тврђаве на равнице дуж Саве и Дунава.

Сам наслов последње целине „Поломљена копља“ (тако је и сам роман првобитно требало да се зове) упућује на стање духовног клонућа у годинама након рата. Ратна дешавања у роману нису непосредно представљена, фокус приповедања је на њиховим трауматичним последицама, што је карактеристично и за *Дневник о Чарнојевићу* или *Црвене мајле*. Владимир Ћоровић поменуће и Ремарков роман *На зајпагу нишџа ново*, у којем приповедач вели да „ова књига не треба да буде ни оптужба ни исповест. Она покушава да дâ обавештење о једној генерацији која је ратом сатрвена, иако је умакла његовим гранатама“, што је блиско и Бартуловићевој књизи (Ћоровић 1929: V).

Уместо негдашњег борбеног духа, Хваром и Далмацијом преовладала је туробна атмосфера у коју се, у првом тренутку, сасвим утапа и Иво Тадић. Он и у Београду води суморан чиновнички живот, „развијајући се по надлештвима, тражећи неки бољи залагај и неко сигурније мјесто, у тој хајци између толико супарника, жустријих и са бољим везама“ (Бартуловић 1929: 3). Предратна борба за праведнији и хуманији свет и за велику заједницу јужнословенских народа претворила се у бескрупулозну борбу за боље плаћену чиновничку позицију у надлештвима и министарствима нове државе. Сећајући се преминулог брата и оца, Иво се, након повратка на Хвар, исповеда својим пријатељима. Свако од њих носи ратно искуство – Иво је био у тамници и прогонству, неки су били насилно мобилисани у аустроугарску војску, док су други пребегли и придружили се српској војсци. Поредити себе са морнаром који након тешког бродолома наставља да плива морем, иако се његово срце више не весели таласима и сунцу као некада, Тадић вели:

Живот је за мене добијао смисао само по томе што сам вјеровао да изван свих тих грубости што је накотио рат постоји један свијет у који се треба вратити и који је јемство да се и остало може препородити. Да нисам тако мислио, морао бих да очајавам, а ја нисам никако рођен за то. И на дну рушевина ја бих нашао неку подртину вјере и вуцарао се даље... (Бартуловић 1929: 143).

Од тог тренутка почиње постепено буђење његовог активизма, у чему важну улогу има додир са виталистичком снагом мора и обилазак завичајних простора који су обележили његово одрастање, каква је црква у Старом Граду у којој се лепотом и мистиком издваја слика „Полагање у гроб“ Палме Млађег. У низу разговора које води са мештанима Иво спознаје њихово разочарање и незадовољство првенствено због тешке социјалне ситуације. У новој држави јесу стекли слободу, али остали су

сиромашни и присиљени да се исељавају, махом у Америку. „Кад имамо демократију и слободу, хоћемо да имамо и цивилизацију!“, казаће мештар Фране (Бартуловић 1929: 152). Осећајући се одговорним за такво стање Иво, у завршном делу романа, држи говор земљацима окупљеним збору, покушавајући да нађе неко зрно вере и наде због кога у поратним годинама вреди остати и живети на Хвару. Изведен у монотоном ритму и лишен реторичке страсти, његов говор више подсећа на дуги есеј него на обраћање пред скупом. Ипак, тај говор је свакако врхунац патриотског и хуманистичког ангажмана Бартуловићевог романа. Иво у безвољности, отуђености али ратним трагедијама које су сви искусили, види главне узроке послертне клонулости.

Ми сами смо данас изгубљени синови. Рат нас је разнио по свакојаким градовима и заблијестио нас је сјај туђине. Сад хоћемо ван одавде. Где било и како било, само ван! Причамо да је овдје најгоре и – стид ме казати – замрзили смо рођену груду. Тежак је замрзио земљу, а рибар мрежу. Док се прије пјевало, данас се проклиње. Па како да никне плод из те жучи? (Бартуловић 1929: 244).

Позив земљацима да се не исељавају него да остану на јадранској обали, да не потцењују лепоту и могућности родног тла те да радом превазиђу малодушност и безвољност, не наилази на општу подршку. Ипак, док одлази са острва, Тадићу се чини да је скинуо велики терет са душе и са својим земљацима поделио искрену жељу да се превлада послератна колективна летаргија и разочарање.

Колико је овај аутобиографски заснован роман био важан за Нику Бартуловића, важан толико да би се могао назвати његовим животним делом, говори чињеница да се током Другог светског рата овој књизи вратио. Прекомпоновао је постојећа и дописао нова поглавља, тако да су се између „Јутарњих заноса“ и „Поломљених копаља“ нашле две обимне целине – „Извиђања и чарке“ и „Башкарење на ловорикама“. Рукопис је нарастао

на неколико стотина страница, и под библијски интонираним насловом *Глас из Јорућеи* *ирма* биће објављен тек 2003. године, у издању Српског књижевног друштва Просвјета из Загреба. Као што је познато, Бартуловић је, након априлског слома 1941. и неуспешног покушаја да напусти земљу, рат провео у Сплиту, где ће га октобра 1944. ухапсити партизани. Стрељаће га, под неразјашњеним околностима, фебруара 1945. године, на путу од Обровца према Топуском. Тек почетком овог века, скоро шездесет година након ауторове смрти, овај се рукопис појавио пред читаоцима, при чему његов приређивач Чедомир Вишњић истиче да га је Бартуловић писао у ратном Сплиту „без библиотеке и друштва пријатеља из младости, [...] у сталном страху од хапшења“ (Вишњић 2003: 457).

Бартуловић је у новој верзији романа задржао постојећи сижејни оквир о јунаковом доласку и боравку у Старом Граду, али је унутар њега вишеструко проширио ретроспективне делове о деловању југословенски оријентисане омладине у Далмацији уочи Великог рата. Иако није дошло до значајније промене у карактеризацији главног јунака, он је сада политички самосвеснији и активнији у сусретима са бројним представницима политичког и књижевног живота, који су, углавном, аутентичне историјске личности попут Владимира Черине, Тина Ујевића, Гаврила Принципа, Јована Скерлића или Милана Ракића. Међутим, они су у роману сведени на заступнике одређених идејних и политичких ставова, остајући само „папирне“ конструкције чија се функција исцрпљује у томе да реконструишу једно време. У том смислу могло би се рећи да проширена верзија романа није добила на књижевном квалитету колико на документарној вредности. Роман је у још у већој мери постао аутобиографски заснована хроника једног узбурканог доба и генерације која је у том добу покушала да се снађе и да у њему активно учествује. Није тешко претпоставити да је Бартуловић у проширену верзију романа унео многе ставове, искуства и дилеме који су обележили како његов живот тако и ситуацију у југословенској држави у времену од објављивања

прве верзије, 1929. године, до почетка Другог светског рата. Та питања тичу се првенствено генезе српско-хрватских односа, као и позиције Хрватске у геополитичком троуглу између Беча, Будимпеште и Београда. Дакле, иако се временски оквир у којем се одиграва радња романа није променио, тај оквир је смисаоно и идејно проширен јер су у њега пројектована искуства кризе и распада Краљевине Југославије. Бартуловић је трагао за одговорима шта је одредило српско-хрватске политичке сукобе, и колико су они зачети још у време док заједничка држава није ни била формирана, дакле у доба постојања Аустроугарске.

Претежни део поглавља „Извиђања и чарке“ одвија се у редакцијама револуционарно оријентисаних омладинских часописа и на зборовима у Хрватској и Далмацији уочи Великог рата. Млади људи воде полемике у којима се „чинило да је сваки усклик бомба, а свака реченица шрапнел, какву су експлозију изазвале, сабиту динамитом и одобравањем“ (Бартуловић 2003: 185). Сукобљавају се припадници различитих политичких фракција – франковци, праваша, аутономаши, југословенски оријентисани. Тако на једном збору у Сплиту Иво Тадић слуша говор младића Грге о позицији Хрватске у двојној монархији:

Морамо се држати начела „Пушком на Беч!“, као што је говорио Анте Старчевић, не пушком на Београд као што говоре франковци, који су изневјерили и Старчевића и праваштво... Сваки онај Хрват који чека да му тлачитељ дарује слободу, или који се нада да ће му помоћи, нека смјеста положи главу на пањ и нека се помири са судбином јагњета. Али ми нећемо да чујемо за јагњад, већ за вукове! (Бартуловић 2003: 185).

Тадић је посебно заинтересован за питање српско-хрватских односа, који су оптерећени бројним несугласицама из прошлости. С једне стране, близак му је став Франа Супила да су сукоби међу балканским народима верски засновани, али му пажњу привлаче и Черинине социопсихолошке анализе које полазе од тога да је српство сачувало нешто

од изворног, сељачког витализма који нацију гура само у једном правцу – ка потпуном ослобођењу и независности, док је погоспођено хрваштво постало „ушкропљено“ и придворно, упорно налазећи компензацију за изгубљену слободу у различитим политичким нагодбама са Бечом или Пештом. Иво се онда пита да ли ће омладински покрет, окупљен око идеје југословенства, успети да превазиђе верски и политички јаз.

Јер нико не пориче да су Хрвати имали разлога да се љуте на Србе због тога што су подржавали Куена, једнако као што су Срби у Босни имали разлога да се љуте на Хрвате због тога што су подржавали Калаја. Међутим прошло је већ неколико деценија што млађи Хрвати иступају заједно са млађим Србима. И да ће то бити у стању да затрпа јаз? (Бартуловић 2003: 204).

У роману *Глас из јорућеј ірма* вишеструко је проширена епизода Тадићевог боравка у Београду. У српској престоници Иво упознаје младог Босанца Гавриловића (Гаврила Принципа), који је „набит као пушка и оштар као кресиво“, Јована Скерлића и Милана Ракића, посећује редакцију *Српској књижевној іласника*. Скерлић је представљен као либерални интелектуалац, присталица српско-хрватског јединства, које се може остварити једино јачањем демократије. Ипак, на Тадића јачи утисак оставља песник Ракић. Сећајући се стихова из песме „На Газиместану“ („Данас нама кажу, деци овог века...“), Иво преиспитује свој и песнички укус своје генерације:

Не треба ни говорити да је омладина, наравно, исто тако радо читала и Дучића и Шантића. Али савршеност Дучићевих сонета чинила се Тадићу премало народска, док је Шантићевом бојном покличу недостајала дубља мисаоност, Ракић напротив није ударао у добоше, нити је проналазио сложене облике. [...] И све о чему пјеваше непосредном, кртом и, могло би се рећи, прозном дикцијом која се задржаваше у памћењу као каденца дечије успаванке (Бартуловић 2003: 246).

Проширена верзија романа добила је још наглашеније одлике романескне хронике једног доба, синтезе политичких, књижевних и друштвених токова уочи Великог рата. Иако дело није превише добило на уметничком квалитету, та проширења свакако потврђују оцену Исидоре Секулић о Бартуловићевим особеним приповедачким квалитетима.

Искрен је на најсимпатичнији начин доброг човека; литерарни стил му се родио из живе речи којом се увек борио за правду, лепоту и хармонију; приповедач је постао из љубави, наивне и зналачке истовремено, за све што живи (Секулић 1940: 202).

Међутим, коју годину пре објављивања *Гласа из Јорућеј њрма* Нико Бартуловић је неочекивано оживео као књижевни јунак запаженог романа *Прошао живој* (1997) Јована Радуловића. У испреплетеним причама о страдању Срба далматинског приморја и загорја, у временском распону од Другог светског рата до средине деведесетих година прошлог века, као епизодни јунак појављује се и „национални бард, књижевник, управник сплитског казалишта“ (Радуловић 1997: 159). Бартуловић је представљен у предсмртним тренуцима, док га фебруара 1945, на ледини између Обровца и Топуског, спроводи партизанска тројка. Слутећи да је смрт близу, он се поверава свом сапутнику, такође ухапшеном, Нићифору Мочивуни, школском надзорнику.

Требао сам у Италију отићи, све је било спремно, сестра ме наговарала, али је не послуша... Био сам једно вријеме секретар масонске ложе у Сплиту... Можда се сад неко свети (Радуловић 1997: 160).

Улазећи у кратку расправу са једним од партизана о надлежностима „народног суда“ Бартуловић убрзо схвата да је моћ тог новог суда, иако правно сумњива, далеко већа од оних аустроугарских институција пред којима је некада био осуђиван.

Революција и њен суд... Спаса нема... Којег сам ђавола постао књижевником? Могао сам бити морнар; можда бих постао и капетан брода (Радуловић 1997: 162).

Док невешто копа гроб у који ће ускоро пасти под куршумом метака, Бартуловић проговара гласом песника:

Нићифоре, брате мој, суђено нам је да почивамо заједно, у незаном гробу, у шикари и драчи... Жалобним плачем, горски вјетрови пјеваће нам успаванку! (Радуловић 1997: 162).

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- Бартуловић 1929: Нико Бартуловић. *На ѓрелому*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Бартуловић 2003: Niko Bartulović. *Glas iz gorućeg grma*. Zagreb: Srpsko književno društvo Prosvjeta.
- Бартуловић 2021: Нико Бартуловић. *На ѓрелому*. Београд: Порталибрис.
- Богдановић 1930: Милан Богдановић. „Нико Бартуловић: *На ѓрелому*“. *Српски књижевни ѓласник*, књ. XXIX, бр. 7: 537–539.
- Вишњић 2003: Čedomir Višnjić. „Niko Bartulović, apostol jugoslavenstva“. Pogovor u: N. Bartulović, *Glas iz gorućeg grma*. Zagreb: Srpsko književno društvo Prosvjeta.
- Петровић 2021: Предраг Петровић. *Хоризонѓи модернисѓичкој романа*. Београд: Чигоја штампа.
- Радуловић 1997: Јован Радуловић. *Прошао живоѓи*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Рансијер 2008: Žak Ransijer. *Politika književnosti*. Prev. Marko Drča i dr. Novi Sad: Adresa.
- Секулић 1940: Исидора Секулић. „*Мој ѓријаѓељ Тонислав Малвасија Нике Бартуловића*“. *Српски књижевни ѓласник*, књ. LX, бр. 8: 619–624.
- Ћоровић 1929: Владимир Ћоровић. „Нико Бартуловић“. Предговор у: Нико Бартуловић, *На ѓрелому*. Београд: Српска књижевна задруга.

Predrag Petrović

NA PRELOMU BY NIKO BARTULOVIĆ AS A NOVEL OF A GENERATION

Summary

The novel *Na prelomu* (1929) describes the Dalmatian revolutionaries before, during and after the Great War. Young people were witnesses and participants in the collapse of nineteenth-century society, its achievements and values, and the emergence of a new age. Bartulović's novel reconstructs the atmosphere and spirit of a stormy era, the whole life of a generation: their views on life and love, political and social issues, up to post-war disappointment and spiritual decline. Today, this book is shown to us as an artistic document about how the genesis of the Yugoslav idea took place in Dalmatia at the beginning of the twentieth century.

Keywords: novel, Great War, politics, Yugoslavia, youth, Dalmatia, narration, poetics

«
Марко М. РАДУЛОВИЋ

https://doi.org/10.18485/ikum_nbartulovic.2023.ch10

Институт за књижевност и уметност, Београд

markorad984@gmail.com

ТАМНИЧКО ИСКУСТВО У БАРТУЛОВИЋЕВОЈ ПРОЗИ

Сажетак: Бартуловићев живот обележен је, између осталог, и тамничким искуством. О томе је писац оставио различита сведочанства у својим прозним делима. У раду ћемо пре свега испитати значај и природу мотива тамнице у Бартуловићевим приповеткама и роману *Мој ђријашељ Тонислав Малвасија*. Истражићемо карактеристичне приповедне поступке, атмосферу и слику света која се у вези са овим мотивом успоставља. Напокон, испитаћемо које све видове тамница задобија у Бартуловићевој прози, и на који начин одређује његове јунаке.

Кључне речи: тамница, симулакрум, промена, догађај, поглед на свет, истина

*Вечна су само тамница и вешала
њих ће ти радо нудићи и браћи.*

Милош Црњански, „Куга – Ники Бартуловићу“

На изванстан начин Бартуловићев живот уоквирен је тамничким искуством. Оно је обележило почетак његовог друштвеног и интелектуалног пута, када је као истакнути омладинац, убрзо након Сарајевског атентата, ухапшен, проевши потом неколико година у различитим аустроугарским затворима. Међутим, и сам крај живота овог (ангажованог) интелектуалца у знаку је тамнице. Наиме, Бартуловић је пред завршетак Другог светског рата ухапшен, и недуго затим погубљен без трага. Тако се тамница

јавља као нека врста егзистенцијалног оквира и симболичког одређења живљења и деловања овог (прећуткиваног) писца.

О свом првом тамничком искуству Нико Бартуловић оставио је (речите) трагове у дневницима, записима, предговорима, приповеткама и романима, док о другом немамо никакве податке.

Тамница између живота и литературе

Нема сумње да је боравак у различитим аустроугарским затворима током Првог светског рата за Бартуловића представљао једно од граничних искустава. О свом личном доживљају тих дана писац је оставио узгредна сведочанства у различитим предговорима, поговорима, као и у биографском слоју романа *Моја ђријаѿељ Тонислав Малвасија*. Бартуловић је такође водио тамничке забелешке, које су остале у рукопису и у поседу су његове породице. Увидом у њих добијамо потпунију слику не само конкретних појединости Бартуловићевог тамновања и утицаја које је искуство боравка у аустроугарским казаматима имало на његово формирање, већ и књига које је читао.

У раду ћемо слику тамнице настојати да сагледамо пре свега из Бартуловићевих објављених дела.

На основу доступних (не)фикционалних сведочанстава, види се да је боравак у затвору, посебно у првим данима рата, био пре свега тренутак најдубље егзистенцијалне неизвесности, односно брзог смењивања стања крајњег страха и *луге вере*:

Били су то дани тешке неизвесности, у којима није било лако снаћи се, или бар из далека наслутити шта може да нам донесе најближи тренутак. Док нам се по неку ноћ чинило да чујемо шкљоцање пушака пред вратима и да ће нас сваки тренутак извести некуд, да нас на било који начин прогута помрчина, тако да смо се већ

безброј пута праштали са животом, – понека, макар и измишљена вијест, о некој големој побједи савезника, или о томе да је српска војска већ код Ливна, да су у Дубровнику Французи или да се Руси приближују Пешти, улијевала нам је луду вјеру, да ћемо већ за неколико дана бити, не само слободни, него да ћемо у триумфу корачати сплитским и шибеничким улицама (Бартуловић 1940: 8).

Познато је да је Бартуловић боравио у различитим затворима, па су стога и његова искуства различита. Једном речју, нису ни све тамнице исте. Тако је сплитска дата као оличење крајње физичке беде, нељудских услова и, сходно томе, дубоког понижења:

Лош и сада ме хвата језа кад помислим на ћелију у којој сам самотовао, у сплитској тамници. Сем што је била мрачна и мемљива, осјећао се у сваком углу задах од пацова и стјеница, а зидови замазани неком неодређеном, вјероватно жућкастом бојом, испуњали су душу осјећајем бескрајне чамотиње. Кроз зарђале и прашином покривене решетке није се видило друго сем голог зида, једнаке жуте боје и без иједног отвора, тако да сам нарочито пред вече, када је глухоћу прекидало цинкање Ангелуса са оближњих цркава, имао заиста осјећај, да су ме жива стрпали у гроб (Бартуловић 1940: 11).

Међутим, Бартуловић је имао прилике да борави и у тамницама са знатно бољим условима, у којима се бар на тренутак осећао као да је на слободи:

У Шибенику су нас напротив смјестили у свијетлије и заједничке ћелије, па су нам допустили да се поразмјестимо како смо хтјели. На тај начин смо се Оскар, Чулић, Андрић, Јозо Шевгић и ја стрпали у исту ћелију и читаве прве ноћи нисмо ни ока склопили од пустог причања. А кад су нас ујутру извели на шетњу и, кад смо на дворишту пронашли нове другове, распричали смо се и размахали рукама у толикој мјери, да нам се – бар у том тренутку – чинило да се и не налазимо више у

тамници, па ни у толико мрској Аустрији, – већ негдје изван свих решетака и свих ограничења, – сред најнеобузданије слободе!... (Бартуловић 1940: 11, 12).

Колико год било тешко, заточеништво је за Бартуловића и другове представљало и извесну одељеност од ратног хаоса којим је свет био захваћен. На тај начин простор тамнице показивао се и као нека врста неочекиване заштите, односно, силом прилика наметнуте, поштеде великих ратних страдања која су се у том тренутку одигравала, о чему је Бартуловић речито сведочанство оставио у предговору књизи свог тамничког друга Иве Андрића – *Ex Pontu*:

После прве године тамновања, пуне немира и страха, ми смо остали, да се у друштву сапатника и у навици смирујемо, – поштеђени, осим тога свих призора зла и беде, што их је тек онда почео свесно да осећа свет (Бартуловић 1920 I: 5–6).

Бартуловић овакав доживљај поткрепљује и тврдњом да је Андрићу заправо било теже у интернацији него у затвору, истичући како је тада у ствари читава земља изван тамничких зидова била „утамничена“. Тако се, парадоксално, у тренутку Великог рата физичка тамница, у којој се обрео Бартуловић са својим друговима, јавила и као место необичне (духовне) слободе:

У истражном затвору били смо бар у друштву, а то значи, да смо ми *јегуни*, у целој овој зашућелој и утамниченој земљи били слободни да измеђ наша четири зида несметано, и без икаква страха тешимо једни друге и храбримо се надом. Било је то као што вели Бајрон у прологу свог „Шијонског узника“: „Ти вечна зубљо неспутане душе, Слободо, најлепше сјаш у тамници“ (Бартуловић 1920 I: 6).

Бартуловић своју тврдњу заострава ставом да је њему и његовим друговима било лакше чак и касније, када су почели да их затварају у самице, него Андрићу у Босни 1915. године.

У извесној мери заштићени од ратних догађаја, без могућности да сазнају шта се заиста дешава на фронту, Бартуловићу и његовим друговима отварао се непрегледни простор сопствене унутрашњости. Тако је искуство тамновања представљало битну етапу у Бартуловићевом духовном, карактерном и егзистенцијалном формирању. Другим речима, иако промене које је доживео током заточеништва можда нису биле толико видљиве споља, оне су биле стварне и значајне јер су се одиграле у његовој унутрашњости. На почетку предговора *Ex Pontu* Бартуловић наводи одломак из сопственог затвореничког дневника:

Вечерас док сам по сенама на мојим зидовима гонетао, како негде за брезовом шумицом залази моје старо сунце, почео сам наједном да *разговарам са својом гушом*. По први пут у животу, посве насамо, – очи у очи... (Бартуловић 1920 I: 5).

За ангажованог омладинца чији је живот акција и борба, другим речима – усмерен на то да мења друштвено и политичко устројство, тамница се показује као место које га приморава да се суочи са самим собом, и посматра промене које се одигравају у њему самом. То гледање „очи у очи“ са сопственом природом за Бартуловића се, слично као и за Андрића, одвијало кроз испитивање свог карактера, али и усвајање и обликовање темељних животних ставова. Наиме, оба писца управо су у тамници, упркос тешким околностима којима су били изложени, развили јак противимпулс очајању, које је претило да их обузме. Такво нагонско одбијање песимизма рођено управо из непосредног сусрета са најтежим искушењима одређеног историјског тренутка, постало је важан део њиховог карактера.

У предговору *Ex Pontu* Бартуловић се поистовећује са Андрићевим епифанијским доживљајем током боравка у тамници. Он наводи Андрићев запис:

„Спутан и немоћан, у тој влажној јазбини, у положају који ме понизује до скота, ја по први пут појмих у мислима и обухватих осјећајем смисао људског живота и борбе“ (Бартуловић 1920 I: 11).

Бартуловић одмах затим додаје:

Тај исти осећај обузео је и мене кад су ме притисла понижења казнионе, и он је најбоље јемство проти песимизму. Јер, ко у положају скота има толико снаге, да нити за час не осети да је скот, већ напротив обухвата и поима оно што је највише, тај неће никад клонути до пропасти (Бартуловић 1920 I: 11).

Чини се да је управо тамничко искуство, са пресудним интимним спознајама до којих је довело, један од главних разлога због кога ни Бартуловић ни Андрић нису, након Првог светског рата, постали део тзв. *изјубљене генерације*, нити су усвојили песимизам епохе, којим се одликовала литература тога доба.

Предговор *Ex Pontu*, као и други записи, говоре да је тамница за Бартуловића била несумњиво значајна као биографска чињеница. Међутим, она ипак није постала један од носећих мотива његовог стваралаштва, односно није прерасла у пресудну поетичку чињеницу која би га одређивала као писца. Другим речима, тамница није представљала „’матичну ћелију’ Бартуловићевог емотивног и мисаоног микрокосмоса“, какав је, по Горани Раичевић, био случај са Андрићем.¹

Отуда, за разлику од Андрића, Бартуловић нема репрезентативну књигу која описује његов тамнички доживљај. То не значи да тамница није присутна као (стајаћи) мотив Бартуловићеве прозе. Осим приповедака „Издајство Илије Берића“, „Двије молитве“,

¹ Горана Раичевић је, следећи Петра Џаџића који је *Проклећу авлију* назвао „’матичном ћелијом’ целокупног Андрићевог књижевног света“, „Андрићево тамничко искуство“ одредила „’матичном ћелијом’ његовог емотивног и мисаоног микрокосмоса“ (Раичевић 2015: 153).

„Последња жеља“, „Страх од чуда“, и већи део романа *Мој ђријаџељ Тонислав Малва-сија* тематизује тамничко искуство и затворенички живот. Међутим, ни у приповеткама ни у роману искуство тамновања није подигнуто до симболички универзалног мотива нити поетички пресудног значења и значаја.

У поменути делима тамнички доживљаји и догађаји приказани су из различитих перспектива, праћени разноликим емоционалним стањима и разнородном атмосфером, крећући се од лирско-трагичног (у приповеткама) до анегдотско-биографског фона (у роману). Упркос овој разноликости чини се да у већини дела увођење мотива тамнице на формалном плану карактерише пре свега приповедање у првом лицу, како је то истакла Весна Тријић:

Посреди [су – прим. М. Р.] класичне наративне ситуације у првом лицу, у којима је приповедач истовремено и протагониста радње. Тежиште интересовања, притом, није на самом догађају, већ на начину на који је тај догађај деловао на јунака-наратора, одражавајући се у његовој свести. Није без значаја ни то што је у све три споменуте приповетке тематизовано искуство робијашког живота (Тријић 2021: 61).

Тако се чини да је, како то Тријић уочава, за Бартуловићево евоцирање тамничког искуства у прозним делима битна лична перспектива, али и усмереност на промене које се не дешавају споља, већ у самим јунацима.

Да бисмо испитали природу мотива тамнице и одредили њен значај за Бартуловићеву прозу, потребно је да проучимо разнолике видове у којима се она у његовим делима јавља.

Симулакрум тамнице

Тамница се показује пре свега као место на коме су затвореници препуштени суровости стражара. Та суровост није у потпуности садржана у непосредној физичкој грубо-

сти,² већ прераста у дијаболички грађен симулакрум у коме се затвореници хотимично обмањују, и тако психолошки муче, што стражарима служи као забава. Бартуловић је сведочанства о томе оставио у свом роману *Мој ђријаџељ Тонислав Малвасија*, али и на другим местима, на пример у предговору књиге Оскара Тартаље *Велеиздајник*. Говорећи о непоколебљивој вери коју су утамничени омладинци носили у себи, најчешће упркос свакој логици и објективним (ратним) околностима, Бартуловић истиче колико су вести које су допирале из света изван тамнице намерно биле искривљене од стражара, не би ли им и тако сломили дух:

Али све што смо дознавали ми, било је тако на кубус погоршано од швапских стражара, да се чинило удешено баш да нас утуче! (Бартуловић 1928: 6).

Међутим, (психичка) тортура чувара не зауставља се само на ширењу лажних вести и изазивању дефетизма. Она се у својој суровости поиграва са најтемељнијим егзистенцијалним доживљајима затвореника, попут наде, смрти и хуманости. Тако чувари исказују и своју садистичку страну: она се више не задовољава само влашћу над телима затвореника, него претендује и на њихове душе, да парафразирамо Фукоа.

Овакве догађаје Бартуловић је обрадио у приповеткама „Посљедња жеља“ (Бартуловић 1920 II) и „Двије молитве“ (Бартуловић СД I).

У „Посљедњој жељи“ тамница се јавља као место за које се везују неке од најтемељнијих успомена које су постале неизбрисиви део јунакове свести. Отуда је то простор тешких искустава, необичних сусрета, „тајних патњи и робијашких умирања“. Бартуло-

2 У Бартуловићевој прози заправо и нема много описа физичког мучења затвореника од стране стражара. У роману *Мој ђријаџељ Тонислав Малвасија* затвореници чију крике Вере Видовић, коју стражари туку, али се сама сцена мучења не види и заправо служи да илуструје херојски потез којим Тони Малвасија прискаче у помоћ несрећној девојци.

вићев приповедач сећа се необичног затвореника који се једног јутра изненада појавио на шетњи. Одвојен од свих и загладан у себе, он се све време боравка у затвору држао изван групе. Остали затвореници убрзо су сазнали да је новопридошли друг осуђен на смрт, о чему међутим није био обавештен. Наиме, стражари су се плашили да би га, услед слабости, сазнање о казни убило пре њенога извршења. На овај начин они исказују своју мржњу према затворенику: у њему виде непријатеља за кога желе да се постарају да не измакне закону. Међутим, њихова мржња прераста у садизам оног тренутка када стражари свесно граде симулакрум којим ће се додатно наругати осуђеном затворенику, али и довести у искушење његове тамничке другове. Наиме, дан пре извршења казне стражари су осуђеника слагали да га сутра очекује кромпир, што је у тамничким околностима било нешто што се ретко дешава. Дакле, мржња стражара не зауставља се само на претераној бирократској ревности да сваког непријатеља приведу закону, већ се развија до демонске спремности да га лише темељних људских карактеристика и поиграју се најдубљим човечанским осећањима. То ругање истовремено указује на травестију зла, али и на чињеницу да оно не проистиче искључиво из спољашњих околности, из оданости закону или држави, већ и из самог човека. Због овог лажног обећања несрећни робијаш је живнуо, и по први пут се обратио некоме од својих другова, управо Бартуловићевом приповедачу, тражећи очајнички мало соли како би зачинио кромпир. Тако се приповедач нашао у тешкој ситуацији и дилеми: да ли да каже истину и прекине сурову игру стражара, или да и сам узме учешћа у њој, испунивши осуђенику (последњу) жељу, и тиме га заштити од страшног сазнања. Без своје жеље, и са јаком грижом савести, он постаје део игре коју су стражари смислили:

Осећао сам, да ће ме прогањати заувјек тај поглед, не услишим ли га. И у задњи час, пограбих с ладице со, и утиснух му је у руку... Оно чега сам се бојао, догоди

се: Стражари се доиста исцерили. Присилили ме, ето, да се и ја ругам, посљедњим саучешћем и посљедњом љубави, да се ругам (Бартуловић 1920 II: 200–201).

Међутим, немирну савест јунака умирује поглед захвалног друга након што је добио со:

У тај ме посљедњи час његов поглед тако подрага по лицу, као што може да подрага само поглед умирућег брата, коме си испунио посљедњу жељу (Бартуловић 1920 II: 201).

Тако је дијаболична смицалица коју су стражари смислили побеђена изнутра, управо од оних који су свесно или несвесно били приморани да у њој учествују. Реалност коју креирају стражари тиме губи своју власт над затвореницима, а као једина истина остаје чињеница *испунјења посљедње жеље умирућем брату*. Темељне животне вредности, попут захвалности и солидарности, потврђују своју аутентичност и снагу чак и када се испољавају унутар артифицијелности наметнуте игре, чиме се показује да тамница ипак нема власт над душама затвореника.

У приповеци „Двије молитве“ наратор, који је такође и јунак, не може да опрости себи што, услед страшне зиме, потајно жели смрт сушичавог друга из самице која једина има грејање. Мучен зимом и хладноћом, као и надчуваром који њему, и осталим затвореницима, подгрева наде говорећи да је сушичави затвореник скоро готов, јунак покушава да изађе на крај са својим злим помислима. Отуда је прва од две његове молитве усмерена на молбу за опрост грешних жеља и за здравље сушичавог друга:

Да бар некако оперем гријех, молио сам се Богу за здравље болеснога, и низао тако оченаш за оченашем, готово без свијести, све већом брзином, као да се бојим да ме што не претекне (Бартуловић СД I: 106).

Када сазна да се сушичави затвореник обесио, и добије његову поруку у којој му он намењује своју топлу ћелију, приповедач због гриже савести одбија да се пресели у њу. Међутим, демонски обрт лежи у чињеници да му та тамница никада заиста није ни била намењена. Наиме, надчувар открива читаву игру: објашњава да је топла ћелија свакако резервисана за следећег сушичавог затвореника, који ће у њој издржати бар три године, и исто толико мучити остале затворенике – потхрањујући им лажну наду и изазивајући грижу савести – а притом неће прекинути игру као његов претходник:

– Оставите ме ту, молим вас...

Он се насмија.

– Па то се разумије, рече. Ви ћете завршити своје и у студени. А тамо је већ други сушичави. Осуђен је на пет година, и у топломе ће бар три да издржи. Неће нам умаћи као овај... (Бартуловић СД I: 107).

Сушичави затвореник који се убио показао се као херој који се жртвовао за своје другове, и тако барем на тренутак прекинуо њихово мучење, али и разоткрио страшну подвалу стражара: „Колико ли жуте лукавштине има у занату и у одредбама тих људи...“ (Бартуловић СД I: 107)! Отуда се у свести јунака/приповедача његово лице јавља „као лице Господње, проткано благим сјајем праштања“. Другим речима, савест је умирена, молба је услышена, а приповедач наставља другу молитву, не више за опрост од злих мисли, већ управо за смрт другог човека, надчувара. Овога пута без икакве гриже савести: „Те ноћи се без икакве грижње савјести мољах за смрт човјека искрњега... (Бартуловић СД I: 107).

Догађаји који се у приповеци јављају изложени су већим делом кроз призму свести наратора/јунака. Борба савести, драматична искушења, и промене које она доживљава, у њеном су средишту. Иако су догађаји који ту савест покрећу намерно удешени (од

стране надчувара), дакле инсценирани а не објективни, њена патња је стварна. Другим речима, без обзира што без своје воље учествује у симулакруму, јунакова грижа савести главна је чињеница приповетке. Међутим, та грижа савести налази разрешење чак и у таквим условима. Тако се још једном показује да се и у артифицијелним околности-ма јављају аутентични унутрашњи доживљаји који успевају да искораче из затвореног, непријатељског и дијаболичног света тамнице.

Недостатак истинских, објективних и проверљивих догађаја у самоћи тамнице про-излази из чињенице да су они пре свега хотимично искривљени од стране тамничара, а потом, опет, на свој начин одјекују у свести јунака. Ова транспозиција са непоузданости спољашњег догађаја на поузданост јунакове унутрашњости, један је од разлога што фокус у овим приповеткама није на питањима *шћиа се заисћиа десило*, односно *шћиа је исћиина*, већ на одговору на питања *ко сам ја* и *ко је мој груї*. Другим речима, у симула-круму тамнице и услед препуштености унутрашњим сензацијама, Бартуловићеви јуна-ци могу да открију једино себе саме, односно најдубље слојеве сопствене личности, али и личности свога ближњег. Све што је њима остало на располагању, пред изазо-вима паралелне стварности тамнице, јесте сведочење сопствене човечности, односно потврђивање везаности за ближњег који такође страда. Отуда њихов одговор на сва искушења као да је садржан у оном левинасовском узвику упућеном Другом: „ево ме, ту сам“, чиме се они истовремено показују као људи који су одговорни за своје ближње.

Разлози што у приповеткама које тематизују тамничко искуство „тежиште интересо-вања није на самом догађају, већ на начину на који је тај догађај деловао на јунака/нара-тора, одражавајући се у његовој свести“ (Тријић) леже у чињеници да у тамници заправо и нема *реалних* догађаја. Реч је о посебно креираној сценографији, измишљеним заплета-тима и искривљеним догађајима из света, како би се затвореници, осим телесно, кажња-вали и духовно – другим речима, како би се читаво њихово биће понизило и сломило.

Метаморфозе тамнице

Тамница је такође и место преображаја јунака, односно доживљавања значајних унутрашњих промена кроз процес себе-откривања.

У омеђеном простору ћелије јунацима се изненада указује неиспитана дубина сопственог бића. Отуда бескомпромисни активисти, неосетљиви на догађаје, сензације и емоције, који се не уклапају у њихове идеалистичке циљеве, изненада и против своје воље откривају другу страну сопствене природе, отварајући се за сасвим другачије доживљаје.

Тамница је тако место у коме се идеолошко биће неочекивано преображава у емоционално, као у случају Илије Берића из приповетке „Издајство Илије Берића“ (Бартуловић СД I), односно где се показује да снажан антиклерикални и рационалистички став није брана аутентичним религиозним доживљајима и сложенијим емоцијама, као код Пеке из приповетке „Страх од чуда“ (Бартуловић СД I).

Илија Берић је толико предан борби и одан жељи за уједињењем да себе назива „Србијанцем“ иако сви знају да је рођен у далматинској Буковици. У тамници, током рата, његово непријатељство према *Швабама* прераста у отворену мржњу, и свесно одбијање да у непријатељу види било какав траг људскости. Због овакве дехуманизоване тачке гледишта он није у стању да саосећа са људским удесом ниједног човека који је на страни Аустроугарске:

Чувару, који нам не бијаше зао, погинуо је син на фронту; и док смо ми бар на час пожалили утученог оца, Илија се навлаш смијао и отворено признао да ужива (Бартуловић СД I: 92).

Када се у кући преко пута затвора појави немачка слушкиња Анчи, чија соба гледа на прозоре ћелије у којој су заточени Илија Берић и његови другови, затвореници са њом

одмах успостављају необичан однос. Он започиње грдњама којима се Анчи обраћа затвореницима. Наиме, како је њен вереник такође на фронту, на страни Аустроугарске, она за то криви управо политичке затворенике. Међутим, убрзо тај однос прераста у међусобне симпатије, разумевање и саосећање. За затворенике Анчи представља једини додир са животом изван тамничких зидова, али и сећање на сестру, заручницу, мајку, односно све драге женске особе од којих су одвојени. Једини који одбија да успостави било какав однос са девојком из куће преко пута управо је Илија Берић, који због новонастале ситуације другаре назива издајницима. Било какво хуманизовање непријатеља, препознавање заједничког људског удеса који повезује супротстављене стране за Берића значи слабост и изневеравање сопствених идеала.

Међутим, појава девојке, необична веза која се родила између ње и затвореника, доводи постепено и до промена у самом Илији, које се он труди да сакрије и од себе и од другова. Једини који те промене наслућује јесте наратор/јунак.

Веза између затвореника и девојке прекида се онога дана када Анчи добије вести да јој је вереник погинуо. Несрећна девојка се тада поново са грдњом и клетвом обрушава на затворенике.

На приповедачево изненађење, онај који највише жали Анчи управо је Илија Берић. Напор да заборави да је непријатељ такође и човек попустио је пред новоуспостављеном везом између затвореника, несрећне судбине немачке девојке и њеног вереника. Ово (нежељено) буђење сажалења и емоција бескомпромисни „Србијанац“ доживљава као издају самог себе:

- Чујеш, прошапта неко тик до мене, ти такођер мислиш на њу?...
- Био је Илија. Довукао се нечујно и држао ме за руку.
- Мислим, одговорих радознао.

– И ја, уздахне он мукло.

Наслонио се на прозор, чело заринуо у решетке и наставио као да се исповиједа:

– Знам да ћеш ми се ругати, – али ипак: зашто су баш њега морали да убију?... Зашто? Као да се сам ђаво увукао у ме, цио дан понављам у души: „Не, брате Србијанче, никако ниси требао њега.“ И напаст не стаје код тога. Као да ми говориш ти, пита ме: „А зар је он сам заручник?... Зар и чуваров син није имао такођер заручницу, – и оца, – а колико још других синова има!...“

– А ти?

Илија је час шутио, а онда ме погледа тужно као да моли за опроштење.

– А ја?... Издао и ја, брате, па ето... Гадно издао (Бартуловић СД I: 102).

Берићева „издаја“ представља заправо тријумф живота и хуманизма над историјским усудом који (привремено) раздваја људе. Као што у симулакруму тамнице још увек могу да се јаве и реализују аутентичне људске емоције, тако и оданост борби и активизму не може да избрише сложеност живота и осећања.

„Страх од чуда“ говори о Пеки, бескомпромисном јунаку који верује пре свега у моћ личне воље. Оптимистични активизам и посвећеност циљевима своје борбе разлог су због којих овај јунак не примећује тзв. fine нијансе живљења, односно због кога у њему нема места за другачије животне сензације. Мучен глађу и хладноћом у тамници, Пека изненада бива искушан привиђењима, која он прима као могућност чуда и спа-сења.

Због чега он могућност *чуда* доживљава као искушење коме се супротставља целим својим бићем?

Пре свега, било каква „помоћ одозго“ за Пеку представља негирање његових најдубљих уверења у моћ личне воље и незамењивост непоколебљиве борбе:

Не, све то није истина! Све је то само прљаво искушење и подлост. Истина сам само ја. Истина је та биједа око мене, та студен и та глад (Бартуловић СД I: 112).

Чудо би, тако, у његов монолитни систем веровања унело неку врсту сложености и неизвесности због којих би био принуђен да преиспита сопствени поглед на свет. Осим тога, чудо које се Пеки у тамници нуди као искушење или спасење спада у домен религиозног искуства, што је додатни разлог да га овај убеђени антиклерикалац одбија. Наиме, религиозност се у овој приповеци јавља у двоструком виду. Она, с једне стране, произлази из дубине човековог бића и представља аутентично искуство сусрета са светом; међутим, истовремено, у својој официјелној форми она је отуђена од човека као симбол (политичке) моћи, којим Пекини идеолошки противници желе да му наметну своју вољу. Такав вид религиозности представљен је у Пекином односу према рођеном брату, који је фратар.

Тамница се и у овој приповеци још једном показује као место сусрета са самим собом, али и као простор фантазмагоричних догађаја. Наиме, услед велике зиме и глади Пекино здравље, а са њим и његова непоколебљива воља, бивају нарушени. Због тога се јунак ноћу бори са привиђењима религиозне природе. Ове визије покреће звонце ангелуса које је Пека изненада приметио, и које у њему откључава потискивану страну личности, вероватно везану за најраније доживљаје из детињства, а кулминирају у виду Јаковљевих степеница којима се, поред анђела, пењу и спуштају и чланови његове породице.

Пека се против таквог чуда одлучно бори. Његова уверења блиска су онима која су баштинили млади социјалистички револуционари. У складу с њима, све што је изван Пекине индивидуалности и непоколебљиве воље, с једне стране, и реалних тешких услова живота које треба савладати, с друге – за њега је опсена. Пека одбија чудо иако би

га оно спасло, јер осећа да после њега неће бити исти човек, односно бескомпромисни активиста. Са чудом би се у њега увукла зебња и неизвесност посебне врсте, због којих би му живот постао много сложенији.

Међутим, колико год његова решеност била јака, *мојућносѝ чуда*, односно привиђења, све више га обузима, и његова свест губи монолитност, а воља снагу. Непрекидно мучен привиђењима, он постаје готово спреман да се спасе помоћу (религиозног) чуда:

Силно се радовао што ће живјети и веселио се начичканим љествицама, мајчином осмјеху и руменилу драге. И чуду се радовао, и није ни помишљао у тај час на самосвјест човекове воље и на сласт личне побједе... (Бартуловић СД I: 114).

Међутим, иако је након свега показао спремност да прихвати религиозну страну свога бића, Пека чудо ипак одбија, и то онда када се у привиђењима јави и лице његовог брата фратра, који својим гласом заглушује анђеоску визију лествица. Тада се Пека затекне у комичној ситуацији: покушава да врата ћелије затвори изнутра, иако нико не покушава да их отвори, како би се одбранио од изласка:

Пека је очајнички крикнуо и у грчевитој јези одгурнуо братовљеву руку. Устао је са кревета и потрчао к вратима. Као да се натезе са војском ђавола, што с друге стране хоће да отворе врата, он је чврсто притискивао браву и дебеле крачуне, упро се читавим тијелом у њих и грцајући викао: „Нећу да изиђем. Хоћу да умрем као побједник, ја, а не црне аветиње. Нећу да изиђем! Нећу!“ – *И јошово је хѝио да зазове Боја у јомоћ, да му да снаје да јридржи враѝа* (Бартуловић СД I: 115).

Управо у лику фратра, који својим гласом и појавом заглушује ону страну (религиозне) визије коју је Пека спреман да прихвати, огледа се амбивалентност у доживљају

религије главног јунака: наине, он је након свега спреман да религију прихвати као интегрални и интимни део сопственог бића, без обзира на промене у погледу на свет које то прихватање носи, али се одлучно супротставља религиозности као средству политичке моћи. Из тога разлога Пека у својој ноћној визији прихвата једно чудо, док се одлучно бори против другог. Наине, с једне стране је чудо у коме се јављају анђели, његова мајка и драга, док је, с друге, чудо као *црна авеџ*, у лику његовог брата фратра, чије спасавање Пека доживљава и као покораванье сопствене (политичке) личности. Отуда парадоксална спремност да се затражи Божја помоћ у борби против таквог чуда показује да Пекино биће јесте отворено за религиозне доживљаје, али се одлучно противи њиховој инструментализацији. Другим речима, јунак приповетке је, као и Бартуловић, антиклерикалац, међутим тај став се не показује као непремостива брана аутентичном религиозном искуству и доживљају. У Пекином сновидовном одбијању да га брат фратар избави, а на тај начин и насилно посвоји религиозни доживљај, сугерише се да јунак остаје антиклерикалац, али да га је боравак у тамници ипак изнутра отворио за сложено искуство религиозности.

Иронија је хтела да сутрадан након највећег искушења Пека заиста и буде ослобођен. Боравак у тамници и ноћне визије промениле су некадашњег бодрога активисту. У њега се сада увукла неизвесност, а пут бескомпромисности личне воље започиње своју трансформацију у кривудава стазу *јуну њосрџања и надања*. Тиме се непоколебљива усмереност ка циљу, која је карактерисала Пекина омладинска уверења, раствара изнутра, и отвара доживљају света у знаку крста:

Осјећао је јасно, да му се у душу увукла неизвесност за читав живот, језовита и уједно топла неизвесност, као прва постаја крижног пута, пуног посртања и надања (Бартуловић СД I: 116).

Реч је о сложенијим осећањима него што је то оптимистични, али и наивни активизам. Од друштвено ангажованог човека без сумње, јунак приповетке постаје парадоксално биће које у себи носи „језовиту и уједно топлу неизвјесност“, и погиње се под „свијетлим бременом“, свестан да у човековом животу постоје ствари које су изван његове воље и разумевања. Овим парадоксалним појмовима, блиским означавању религиозног доживљаја света, приповедач сугерише да је промена која се у Пеки одиграла управо из домена тога искуства.

Као један од доминантних мотива Бартуловићевих приповедака, Весна Тријић истиче *преумљење јунака*:

Исто занимање непосредно је условило наративни поступак у већини Бартуловићевих приповедака: иако у њима, с обзиром да се граде „монтирањем“ релативно самосталних сегмената, има доста пресека и обрта, оно што аутора занима и чему сваки од тих сегмената тежи јесте догађај унутрашњег преокрета, *преумљења јунака*. Стога је Бартуловићево приповедање телеолошко – све епизоде, ма колико разгранате и упечатљиве биле, само су припрема за тај, завршни преокрет, у којем радња кулминира и пуца истовремено, као да је читав живот јунака водио само до њега; строго узев, те приповетке и нису историје живота протагониста, већ њихових душа (Тријић 2021: 72).

Управо се у „Страху од чуда“ најупечатљивије потврђује да у тамници нема спољашњих догађаја – они су, наиме, плод Пекине начете уобразиље – и да се сва радња одиграва у *унутрашњости* главног јунака, односно у простору његове душе, која се кроз тамничко искуство неповратно изменила. Реч је о „преумљењу“ које није видљиво споља, оно се одиграло у самоћи затворске ћелије и у дубини главног јунака, али се истовремено показује стварним и пресудним за његов даљи живот.

Тамница као истина и простор (политичког) преумљења

Тамница се дакле показује и као простор аутентичних увида и истина иначе тешко доступних у спољном свету. Они не морају бити везани само за јунакову унутрашњост, већ и за његову перцепцију других људи, какав је сасвим необичан човек Тони Малвасија. Управо се у особеном другарству са ликом какав је Малвасија тамница јавља и као место откривања истине која је у спољном свету (била) искривљена.

Огољеност, брисање свих (друштвених) разлика и насушна упућеност на друг(ог)а како би се у тамници опстало, омогућавају увиде који у спољном свету не би били доступни услед сложеног устројства социјалног живота. Затвор је, наиме, простор у коме друштвене конвенције и условности показује сопствену артифицијелност и релативност, уступајући место темељнијим односима:

Тамница је, међутим, кућа чудновата, толико чудновата да само један закон важи у њој, а то је узајамна потпора и солидарност, узајамна искреност и потпуна отвореност свих према свакоме... Јер иза та четири зида цио свијет се дијели на двије половине: на утамничене и на оне који их ту држе (Бартуловић 1940: 69).

Закон солидарности тако зближава дојучерашње непријатеље и превазилази сталешке, образовне и друге границе. Стога је једино у тамници могуће искрено пријатељство између Тонија Малвасије и Бартуловићевог приповедача и његових другова. Они не само што долазе из другачијих светова, и утамничени су из сасвим различитих разлога: приповедач и његови другови као политички затвореници, Малвасија као убица жене коју је волео – већ њих дели нешто још важније.

Наиме, Бартуловићев приповедач и Јерко Чулић, када су били новинари, извештавали су у свом листу о Малвасијином случају на сензационалистички начин, карактери-

шући га као патолошки случај и егземплар. Отуда, испрва, смештање у затвор са Малвасијом у њима изазива страх јер Тони сада има прилику да се освети. Међутим, убрзо се испоставља да Малвасија није баш онакав каквим су га они као новинари замишљали. Различити тамнички догађаји и Малвасијино заштитничко држање према политичким затвореницима открили су његову другу страну, због чега је између њих успостављено (нераскидиво) пријатељство. Оно је представљало велику вредност за *фркљевачке музикаше*, како Малвасија назива приповедача и његове пријатеље, јер им је знатно олакшало боравак у затвору.

Оваква веза, односно солидарност и пријатељство који се међу робијашима успостављају, споља могу изгледати неразумљиво, па чак и као знак особеног тешког положаја. Тако посматрачи у Сплиту, када виде приповедача како хода са Малвасијом, у томе виде његово понижење и знак страшне судбине; за приповедача, међутим, то пријатељство је нешто драгоцено и аутентично, што ће се наставити и након затвора:

Ја, међутим, нисам могао никако да подијелим тај осјећај. Догодило се, шта више, да ми је у том големом и једнодушном саучешћу познатих и непознатих, одједанпут прелетела главом мисао: Да ли је тај човјек који се са толико поуздања ослања о мој лакат и који би (то сам му читао из очију!), као и сви они тамо, у оној спутаној маси, ставио у том тренутку и живот на коцку, када би знао да може да ми помогне, – да ли је он заиста такав страшни и непоправљиви зликовац и убица, да поштен човјек треба заувјек да га презре и да га одбаци?... И ма колико да би ми се, пред самих неколико дана, та мисао и самом чинила апсурдном, ја у том тренутку нисам осјећао ни мрве нелагодности што ме цио тај свијет гледа тијесно приљубљеног и другарски наслоњеног на онога, кога је сам мој лист називао „убицом“ и „дегенериком“, већ сам га са највећом пажњом обујмио око паса и био срећан што сам могао да му помогнем да сиђе низ степенице, на излазу из перона (Бартуловић 1940: 25).

Тако се тамница показује као простор у коме је могуће пронаћи (аутентичног) човека. Од новинске вести и егземплара какав је за приповедача и другове био Малвасија док су живели на слободи, он у тамници постаје прави човек, необичан и понекад веома груб, али изнад свега правдољубив и одан, спреман на жртву како би заштитио слабијег од себе.

Отуда, као што се у неким приповеткама показује као симулакрум, тамница се у овом роману открива и као место аутентичне истине у односу на коју је простор симулакрума заправо спољни свет. Таблоидно извештавање о случају Тонија Малвасије, чији су актери били приповедач и његови другови, показало се далеким од истине – при сусрету и искуству са правим Малвасијом у затвору. Механизми који диктирају обликовање истине у спољном свету усмерени су често ка сензационализму, а не откривању сложених нијанси живљења. Отуда ни сами творци тих вести не помишљају да истина може бити нешто друго, док их случај не натера да се сусретну са, у овом случају, Тонијем. Правила и очекивања спољног света раније им нису дозвољава да се за ту истину заинтересују. Те су конвенције нестале у тамници, па су се *фркљевачки музикаши* и Тони нашли огољени једни наспрам других, и једни са другима, слободни од диктата спољног света и отворени за аутентични сусрет. Тако се у тамници истина до које се долази показује као истина о другом. Пронашавши у Малвасији друга, јунаци долазе и до сложене истине о његовом бићу, због чега приповедач и пише роман о овом необичном лику.

Осим личног неспоразума који су имали са Малвасијом, још једна ствар делила је овог ципелара од *фркљевачких музикаша*. Наиме, Тони је пре рата био наклоњен Италијанима, поставши *бершаљер*, због чега је у спољном свету био политички противник Бартуловићевог приповедача. Малвасија се, међутим, показује, изнад свега, као аутентична природа која реагује на неправду, па се тако, инстинктивно, у там-

ници сврстава на страну угрожених и слабијих, чак и ако су му они пре рата на неки начин били криви због извештавања о његовом случају. Тај порив за аутентичношћу, али и урођени пркос, мењају и самог Малвасију – он постаје симпатизер омладинаца и њихове идеологије:

Коначно је дошло и до тога!... Након толиких злослутних вијести, истинитих и измишљених, допро је напошљетку и до нас глас да је Потпорец потучен и да су Аустријанци бачени натраг преко Саве и Дунава. Нико од нас није умио, да сакрије радост, али Малвасија је у толикој мјери изгубио обзир, да се читавог божјег дана из његове ћелије чуло неартикуловано пјевање. А кад су нас, поред његовог прозора, водили у шетњу и кад је спазио наша раздрагана и узбуђена лица, онда је, као да се не налази више иза решетака, стао да нам довикује: „Живили наши!“ и наједанпут се раздро:

– Штета што немам и ја клавир као Видовићка, па да им, као Марко Краљевић, забугарим: Хеј Славени!...

Пар дана иза тога, донио је за вријеме шетње да ми покаже слику што ју је сам нацртао. Биле су то три примитивно израђене фигуре, у укоченом ставу, свака са пушком у руци.

– То смо нас три, – Тресић и Смодлака са стране, а ја у средини. Идемо у рат против Аустрије (Бартуловић 1940: 76).

Тако је у роману *Мој пријатељ Тонислав Малвасија* тамница и место политичког преумљења.

Боравак у тамници омогућио је да се у бићу какав је Тони, које се у спољном свету доживљавало као девијантно и политички опортуно, открију дубљи човечнији слојеви, и тако спозна сложеност истине. Тиме тамничко искуство јунаке доводи до кључних спознаја о себи, другоме, и свету уопште.

Тамница као слобода од идеологије

Тамничко искуство, упркос уметничкој успелости, не представља носећи мотив Бартуловићеве прозе; њега треба тражити пре свега у причама које тематизују живот на Јадрану.

Приповетке са темом заточеништва Бартуловић је писао у годинама након Првог светског рата, да би се мотиву тамновања вратио, на другачији начин, пред почетак Другог светског рата, у роману *Мој ђријаџељ Тонислав Малвасија*.

И у већини приповедака из поратних година, осим у „Страху од чуда“, и у роману који спада у позно Бартуловићево стваралаштво, јавља се приповедање у првом лицу. У малобројним приповеткама са овим темама и мотивима представљене су одређене епизоде из робијашког живота, углавном везане за унутрашња стања јунака и промене које различити (стварни или намештени) догађаји изазивају у њиховом бићу, док у роману тамница представља позадину на којој се развија један важан део приче о необичном ципелару Тонију Малвасији.

Отуда се искуство тамновања у Бартуловићевом прозном делу може реконструисати на основу, условно речено, фрагментарних елемената које чине приповетке и роман. Другим речима, тамница је један од *сџајаћих моџива* Бартуловићеве прозе, довољно присутан да бисмо пажљивије испитали њену природу и значај. Истовремено, тај мотив није у толикој мери чест да бисмо имали разлога да га сматрамо карактеристичним за Бартуловића приповедача. Наиме, анализе које смо понудили показале су да Бартуловић није развијао мотив тамнице до степена у коме би се он могао сматрати једним од препознатљивих елемената његовог приповедања, нити симбол одређеног погледа на свет.

Због чега је тамничко искуство остало на нивоу једног од мотива, и није прерасло у универзални доживљај света? Одговор лежи можда управо у Бартуловићевом друштве-

ном и интелектуалном ангажману. У том смислу, тамница је била једна од станица на путу коме је себе посветио. Уз то, изгледа да она није оставила превише (видљивог) трага на Бартуловићу уметнику и интелектуалцу. Тамничко искуство је у Бартуловићевом животу било велика проба и тест карактера, па чак и тренутак откривања неких дубљих истина о себи, али није никада прерасло у метафизички осећај и доживљај света, као код Андрића.

Упркос томе, писац је успео да искуству боравка у тамници пружи књижевни израз јер је оно, иако производ политичких околности, истовремено било изоловано од великих светских догађаја и јунацима откривало личне и интимне стране њиховог бића, односно било извор анегдотских догађаја. Можда је управо због тога у вези са овим мотивом готово увек присутно приповедање из првог лица. Бартуловић није био поетички заинтересован да заузме естетску дистанцу која би му омогућила да се одмакне од анегдотског и фрагментарног излагања индивидуалних доживљаја и необичних судбина, и тиме универсализује (своје) тамничко искуство.

Ипак, у приповеткама и роману са овом тематиком Бартуловић је оцртао неке важне елементе. Он је указао на сложену природу тамничког простора, на (не)стварност догађаја који се одигравају у њима, и на истинитост најдубљих људских осећања која настају у таквим околностима. Иако је био познат као друштвено ангажован интелектуалац, иако је у роману *На њрелому* покушао да поетички сведе рачун са политичким ангажманом своје генерације, напokon иако се у тамници нашао због идеолошких прогона, главна тема Бартуловићевих приповедака са тамничким искуством није идеолошки набој који је владао између ухапшеника и стражара. Наиме, као што је тамница била на изванредан начин заштићена од ратних страдања, тако је у његовој прози она представљала простор у коме су јунаци, најчешће у самоћи, откривали дубоке и темељне истине о себи, заштићени од идеолошких убеђења и конкретних (политичких) разлога због којих су се у тамници нашли.

Весна Тријић је већ истакла да није случајно у Бартуловићевим приповеткама које тематизују искуство тамнице фокус на томе како се догађај рефлектује у свести јунака, а не на самом догађају. Разговор са сопственом душом, о коме је Бартуловић говорио у предговору *Ex Ponta*, везано за сопствено тамничко искуство, показује се пресудним за приповетке које тематизују затворенички живот. У њима нема много сведочанстава о условима који су владали у затвору, осим уобичајених представа о хладноћи и глади, нити пасажа из којих би се видео политички однос утамничених другова и стражара. Те приповетке баве се пре свега унутрашњим доживљајима, духовним и душевним искушењима и трансформацијама, другим речима – суочавањем јунака са самим собом. Отуда оне говоре о формативним моментима јер тематизују доживљаје који су неповратно изменили и обликовали њихове јунаке. Заштићеност од идеологије, коју је тамничко искуство омогућавало, разлог је што у овим приповеткама нема развијених епизода које актуелизују сложене друштвене околности и омладинско ангажовање тога времена, као на пример у роману *На њрелому*. Једноставно, искуство заточеништва било је изнад свега индивидуално, и као такво није тражило никакву врсту оправдања и свођења рачуна.

У роману *Мој њријатиљ Тонислав Малвасија* присутније су епизоде из којих се могу наслутити друштвене околности пре и током рата, а долази и до идеолошког премљења самог Малвасије. Међутим, све су то само узгредне епизоде у функцији оцртавања необичног карактера ципелара Тонија Малвасије. Стога ни ту тамничко искуство нема другу улогу него да портретише главног јунака, слично као и у приповеткама.

Иако је пре свега значајан приповедач јадранских тема и мотива, и осим што је и друштвено освешћен писац, Бартуловић је и писац тамнице, односно неких важних увида о природи и сложености тамничког искуства и човекове унутрашњости.

ИЗВОРИ

Бартуловић 1920 I: Нико Бартуловић. „Разговори с душом“. У: Иво Андрић. *Ex Ponto*. Београд: Издање С. Б. Цвијановића.

Бартуловић 1920 II: Нико Бартуловић. *Ивањски кријесови*. Загреб: Типографија.

Бартуловић 1928: Нико Бартуловић. „Умјесто предговора“. У: Оскар Тартаља. *Велеиздајник*. Загреб – Сплит.

Бартуловић СД I: Нико Бартуловић. *Сабрана дела*. Књига прва. Београд: Народна просвета.

Бартуловић 1940: Нико Бартуловић. *Мој њријашељ Тонислав Малвасија*. Београд: Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон.

ЛИТЕРАТУРА

Раичевић 2015: Горана Раичевић. „У ћелији 115: Иво Андрић, Нико Бартуловић, Оскар Тартаља...“. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. LXIII, 2015/1. Нови Сад: Матица српска.

Тријић 2021: Весна Тријић. „Елементи поетике експресионизма у приповеткама Ника Бартуловића“. *Прича*, година XV, број 52. Београд.

Marko M. Radulović

THE DUNGEON EXPERIENCE IN BARTULOVIĆ'S PROSE

Summary

Based on the analysis of Bartulović's short stories and the *My friend Tonislav Malvasia* novel, we have concluded the dungeon in his writing represents the place where prisoners face themselves. The dungeon is, on the one hand, a simulacrum in which guards create a distorted reality aiming to humiliate and break the prisoners. However, Bartulović's heroes precisely in that false reality show authentic human feelings, thus showing their interior is free and out of dungeons and her guards' reach. On the other hand, the dungeon is a space of change. Due to the solitude and lack of (objective) events, the heroes turn to themselves and re-examine their basic ideological and life beliefs, experiencing fundamental changes. Finally, the dungeon is a moment of discovering a truth that was not available in the outside world, i.e. a place where in a man like Tony Malvasia, a killer and political opponent, a faithful and rightful friend is suddenly revealed. We have concluded the dungeon is one of the permanent motives of Bartulović's prose, but according to its frequency in Bartulović's writing and the degree of development, it does not fall into a characteristic motif nor it has developed to a specific view of the world, like in the case of Ivo Andrić. However, in addition to being the writer of Adriatic topics and motives, the generational writer of the youth movement in the novel *Na Prelomu (At the Turning Point)*, Bartulović is also a writer of the dungeon experience.

Keywords: the dungeon, simulacrum, change, event, view of the world, truth

ТРЕЋИ ДЕО

НИКО БАРТУЛОВИЋ И МИЛОШ ЦРЊАНСКИ: ЈУГОСЛОВЕНСТВО ИЗМЕЂУ ЛЕВИЦЕ И ДЕСНИЦЕ

Сажетак: У раду у којем се прате животне путање Нике Бартуловића и Милоша Црњанског указује се на чињеницу да је управо југословенство са антикомунистичким предзнаком одредило судбине два писца, тако што је Бартуловића одвело у смрт, а Црњанског у четвртвековни егзил. Сенка историјских фалсификата и неистина које се везују за наводну наклоност двојице књижевника према реакционарним, десничарским идеологијама, наткриљује виђења њихових личности, али и дела, и после распада социјалистичке Југославије.

Кључне речи: Нико Бартуловић (1890–1945), Милош Црњански (1893–1977), југословенство, левица, десница

У раду у којем сам доказивала да је теза о предратном ангажману Иве Андрића у круговима Младе Босне претерана, те да је суштински преображај из естетског у политичко биће писац доживео у ћелији број 115 мариборског затвора, где се нашао са југословенски опредељеним Далматинцима, осветлила сам укратко и атмосферу у којој су, у првим деценијама 20. столећа, у Сплиту, политички стасавали и деловали и Тин Ујевић, Владимир Черина, Оскар Тартаља, Нико Бартуловић... (Раичевић 2015). Иако се на први поглед чини да се, због пријатељства које их је од дана проведених

у мариборској тамници везивало, истраживачу као примарна намеће прича о Бартуловићу и Андрићу, овом приликом одлучила сам се за једно другачије поређење. Мада веза између Хваранина Нике Бартуловића и Банаћанина Милоша Црњанског није толико очигледна, будући да се тешко може правдати блиским пријатељством или поетичким сродностима, извесна саобразност судбина и идеја двојице југословенски оријентисаних писаца затомљених у клупко неистина и идеолошких жигосања, изгледа ми много важнија. У подтексту овог рада налази се питање: Да ли је заиста постојало „десничарско“ југословенство и да ли Хрвата Нику Бартуловића (1890–1945) и српског писца Милоша Црњанског (1893–1977) можемо сматрати заступницима ове идеологије?

Рођени у Аустроугарској у последњој деценији деветнаестог столећа, Бартуловић у Старом Граду на отоку Хвару, Црњански у Црном Граду (Чонграду) у Јужној Угарској, били су сународници, поданици исте државе, црно-жуте средњоевропске монархије, коју су сматрали туђом и чији ће распад у Великом рату са одушевљењем поздравити. Потекли из сиромашних породица, обојица су рођењем добили ону загонетну искру духовног аристократизма: таленат и честитост, те страст да изгарају у борби за правду и слободу.

Иако је у Темишвару школу похађао на мађарском језику, своје националности Црњански је постао свестан захваљујући окупљањима припадника мале српске енклаве о црквеним свечаностима, што су му, по свом ритуалном карактеру и окамењеним обредима, личиле на позориште. Родољубље у младом банатском Србину будиле су народне песме „у којима се много клало и убијало“, али и прашне и празне православне цркве у Јужној Угарској. Страх од тога да ће његовог тужног народа нестати, да ће се однародити и изумрети, али и жеља да га као писац усређи, постаће кључне, мада на први поглед невидљиве тачке животног и књижевног програма Милоша Црњанског.

Нико Бартуловић, дете рано испољене интелигенције и талента, што су му обећавали судбину неомеђену сиромаштвом и морем, послат је у Сплит у католичко семениште, које ће после две године напустити, вероватно више осећајем него умом уверен да то није његов пут. У свом аутобиографском роману Бартуловић ће, свдећи животне рачуне, написати како је рођен са словенством у души, што ће га природно одредити за борбу за ослобођење братских словенских народа од аустроугарске власти, за уједињење у државу која ће бити бедем одбране од свих освајача који су Балкан видели као свој плен. Гимназијско школовање у Сплиту, у којем је стасавала револуционарна, национално освешћена омладина, и студије у Прагу, седишту пансловенског покрета, учврстиће Бартуловићева уверења у то да је исход борбе надхват руке и да се треба везати за слободну Србију, као што се Италија у 19. столећу окупила око Пијемонта. Као што је млади Банаћанин, са својим сународницима, пречанским Србима, у обрисима Авале видео окриље, оно што је за њих била „грозница и болна халуцинација“, тако су и далматински Хрвати, Сплићани, у првим деценијама 20. века узор и подстрек видели у слободарском братском народу.

Супротстављајући се клерикалним и франковачким круговима, оној политичкој струји која је у Србима видели непријатеља, Нико Бартуловић и његов сплитски круг преузели су на себе мисију приближавања два народа, засновану на идеји о заједничкој будућности. Два догађаја указивала су на то да се опште расположење Хрвата у Далмацији мења: први је пролазак лађе на којој се налазио српски престолонаследник Александар Карађорђевић, када су му, упркос забрани, Сплићани приредили бакљаду добродошлице праћену овацијама. (Када је у посету граду под Марјаном долазио надвојвода Фридрих, народ је, упркос наредби котарског равнатеља Силваса, остао у својим кућама, иза затворених жалузина, док је рива била потпуно празна.) У пролеће 1912. године сто шездесет студената Загребачког свеучилишта стигло је, возом, у

посету Београду, где су још на станици дочекани овацијама и цвећем, уз мелодију „Лијепе наше“. И најзадртији праваш и старчевићевац, тврдио је Оскар Тартаља у својим успоменама, у Крагујевцу и Смедереву, где су се и млади Хрвати ухватили у братско коло, претворио се тада у Југословена (Tartalja 1925: 21–22). Сам Тартаља, у мистичном обреду, постао је члан Аписове Црне руке, организације са девизом двоструког смисла: „Уједињење или смрт!“ Да ли је истина да је управо тада пуковник Димитријевић Луки Јукићу поверио задатак да изврши атентат на комесара Цуваја, не знамо, али извесно је да су и чин Богдана Жерајића, који је страдао пошто је пуцао на генерала Варешанина у Сарајеву 1910. године, као и Јукићев неуспео покушај из јуна 1912, уздигли атентаторе у очима српске и хрватске напредне омладине због њихове спремности на чин саможртвовања, што је, чини се, више него било каква политичка пропаганда деловало на ширење идеја о братском заједништву и уједињењу Јужних Словена.¹

И док је Бартуловић, по повратку из Прага, као уредник листа *Слобода* ширио у Сплиту напредне, субверзивне идеје, Милош Црњански је, положивши 1912. године матуру у пијаристичком лицеју у Темишвару, школовање наставио на Ријечи, ондашњој Фијуми, где дане проводи мислећи више на љубав него на политику. И он ће се, као и Андрић, тек у Првом светском рату заразити југословенством, да би у свом првом роману о предратном себи писао као о Казанови који је, као „типичан сметењак свог столећа“, живео весело, као на венецијанском карневалу. Путујући те године по приморју, и „рибајући по месецу“, упознавши тежак живот рибара и њихових породица,

1 Да свесна жртва делује у економији колектива као кохезивни фактор писала сам на другим местима. Не чуди отуда што је и Орјуна (Организација југословенских националиста), основана почетком треће деценије 20. столећа, коју је подржавао и Бартуловић и којој је посветио књигу, дефинисала као своју свечаност Празник жртве.

заљубио се Милош Црњански у море, у лепо Јадран, коме ће се, на различите начине, враћати читавог живота. Не чуди нимало што је у аутобиографском роману *Дневник о Чарнојевићу*, наратор Рајић / Чарнојевић за свога двојника изабрао необичан лик Далматинца-суматраисте, проповедника нове вере у невидљиву повезаност света, чији је отац био „писар на Фару“ и чија је мајка-мученица, као и Црњанскова мати Марина, на коленима рибала под. Пре него што ће отпутовати на студије у Беч, крајем августа 1913. боравиће Црњански у Београду, који је волео као своју „фикс идеју“. У *Ишаци и коменџарима* много година касније написаће:

Приликом тог мог излета у Србију, док сам по Београду шетао, није ми ни на ум падало да идем и посетим редакцију „Књижевног гласника“, и да му се поклоним смерно. [...] Можда је тада и сиромаш Гаврило Принцип крај мене пролазио, али ја то нисам знао (Црњански 1993: 140).

За разлику од Црњанског, прашки студент Бартуловић не само што ће годину дана касније посетити редакцију *Књижевног гласника* и разговарати са Јованом Скерлићем три недеље пред критичареву прерану смрт, већ ће се, судећи по оном што је написао у постхумно објављеном роману *Глас из јорућејџа*, у Београду срести и са Гаврилом Принципом, Миланом Цигановићем и Драгутином Димитријевићем Аписом. Не знамо да ли су ова сећања истинита или су ствар фикције, мада нас аутентичан опис београдске средине, кафана, и интелектуалне бојемике наводи на помисао да је ипак реч о проживљеном искуству.² Београд је Бартуловића у исто време и одушевио и разочарао: онолико колико му је Загреб изгледао апотекарски и стерилно чист, запуштеност српске престонице, неугледне, сиромашне кафане,

2 Реч је о проширеном опису боравка у Београду, који је много сведеније описан у првој верзији романа под насловом *На њрелому* (Београд: СКЗ 1929).

уцерице које је видео не тако далеко од центра вароши, одударале су од представе о будућој јужнословенској престоници. Ипак, оно што га је придобило у Београду, којем ће се, као и Црњански мору, увек враћати, и у којем ће провести пола живота, била су отворена врата како институција тако и приватних грађанских кућа, у које је приман са добродошлицом. Притом, и Апис и Скерлић освојили су га стрпљењем да саслушају саговорника, указавши поштовање младићу који им је говорио о политичкој ситуацији у Далмацији. У кућу газда Арсе на Дорћолу примљен је млади Хваранин као најближа својта, зачуђен пред дефилеом толиког броја посетилаца пред које се увек износе мезе и слатко. За разлику од Далмације, где „i rođeni brat jedva da ti poviri u kuću“ (Bartulović 2003: 242), порив за дружењем, отвореност београдског грађанства које по читав дан седи, дискутује о политици, и „прекраја Европу“, морала је освојити наочитог Далматинца (који је посебно привлачио пажњу девојака). Ако су аутентични, описи личности писаца и песника које је Бартуловић оставио, и које је, како је тврдио, срео у скадарлијским кафанама, ретки су и драгоцени. Посебно су занимљиви описи песника, заступника или проповедника песимизма или „црноглеђа“, против којег се бунио и борио Скерлић. Као да је у контрасту између физичког изгледа Симе Пандуровића и његових песимистичких стихова и Бартуловић видео ону „накалемљеност“, помодност песимизма у српској поезији с почетка 20. stoleћа:

„Lovina“, dakle, ne bijaše na odmet. Tadić ne mogaše u prvi mah ni sam da vjeruje da se u grivastom brkajliji, koji ga je već pri dolasku pozdravio kao zemljaka Tina Ujevića i Siba Miličića, krio niko manji negoli autor zbirke „Mi čekamo cara!“, Vladislav Petković-Dis. Po čitave noći je znao Čerina da im priča o Disu, kao o „najbizarnijoj pjesničkoj atrakciji Beograda“, jednako kao i o drugom šefu pesimističke škole, liričaru Simi Panduroviću, koji

je sjedio za suprotnim stolom. Međutim, i pored sve bolećivosti što ju je naslijedio od Čerine prema Pandurovićevim stihovima, jedri Bodul nije nikako mogao da se pomiri sa protivriječjem što je vladalo između čvrstih vilica i herkulskih ramena pjesnikovih i nirvane o kojoj je pjevao... Da nije to također jedan od dokaza da crnogleđe, u takvom još neistrošenom narodu, ne može da bude nego nakalemljena biljka, te da vedra zraka mora da probije, ranije ili docnije, kao što je zaista stala da se probija i u najnovijim stihovima Pandurovića i Disa?!...

Ni autor „Nečiste krvi“, Bora Stanković, nije se prikazao Tadiću takvim kakvog ga je zamišljao. Umjesto da mu senzualne usne podrhtavaju, zajedno sa vlažnim i svjetlučavim očima, i sa sladostrasnim, pomalo aristokratskim rukama, kao što bi se dalo zaključiti po bolećivom i nabujalom sevdahu u njegovim djelima, – Stanković mu je ličio na sasvim beznačajnog palanačkog učitelja, sa aljkavim redingotom i sa opuštenim brcima (Bartulović 2003: 240).

Када се на Видовдан 1914. године у Сарајеву проломио пуцањ чија ће јека заглушити читаве народе и континенте, и Милош Црњански и Нико Бартуловић налазили су се у Бечу. О том моменту Црњански ће писати у *Ишаци и коменџарима*:

Политичком акцијом наших студената у Бечу, тада, управљало је студентско удружење *Зора*. Према упутствима, не из Београда, ни Загреба, него из Прага.

Углавном, према идејама Масарика.

Од нас се тражило само толико: да учествујемо у демонстрацијама, и тражимо отварање једног универзитета за Словенце, у Трсту. При тим демонстрацијама долазило је и до туча. Дугачки Биримац и ја излазили смо каткад, због тога, са штапом испод капута, а отмена Frau von Thiess ми је зашивала јастуче испод шешира, из лако схватљивих разлога.

Да неко спрема атентат у Сарајеву, о том нисмо имали појма.

За Видовдан, удружење је било спремило велики, патриотски збор Срба, Хрвата и Словенаца, у просторијама Штатпарка. Увече је требало да буде бал, на који су били позвали и србијанског посланика. Збор је одржан пре подне, али тај бал се неће моћи одржати никада.

Мени су били доделили патриотску, и тешку, дужност да на прве звуке умилног бечког валса, почнем да окрећем око себе жену србијанског посланика и ја сам се зато, док је у Сарајеву сиромаш Принцип испружио своју руку, која није загрхњала, бавио пеглањем свог фрака.

У великим, историјским, тренуцима, судбина додели сваком улогу, и не пита.

Вест да је у Сарајеву убијен аустријски престолонаследник, стигла је до нас, тог сунчаног дана у Бечу – који је освануо без и једног облачка – после ручка. Стигла је у нашу кафану (Caffé „Mein!“), у близини торња Св. Стефана, за време партије билијара (Црњански 1993: 143).

У роману *Глас из Јорућеј Јрма*, кобни Видовдан у Бечу Бартуловић је описао очима свог двојника Иве Тадића:

Pošto je kongres bio sazvan u vidu pedesetogodišnjice od osnivanja „Zore“, odlučeno je da se jutro posveti zvaničnoj manifestaciji, pa da se tek iza podneva održe suštinski razgovori. Međutim je i sama ta priјepodneva sjednica, koja se održala u kursalonu bečkog Volksgartena, protekla u neočekivanoј nervози. Dio omladinaca iz Srbije i Bosne se bunio što se među govornicima nalazi i stari Obrenovićevac i poznati austrofil, dr. Vladan Đorđević, pa su priјetili da mu neće dati da govori. Međutim se govor promućurnog државника iščahurio u takav napadaj na Austriју, da je Đuro Ostojić prišapnuo Tadiću:

– Kad već i Vladan prelama štap nad njome, znači da je staroj svodilji zaista odzvonilo...

Ne treba naravno ni spominјati da do radnog sastanka, koji je trebao da se održi iza podneva, nije nikada ni došlo. Carskom varоши je već prohujala vijest o tragediji u Sara-

jevu, pa su se omladinci rastrčali da je dojavе jedni другима. Pa ipak, i pored svih oblačina koje su već mirisale na oluju, ne bijaše ni једног, чије узбуђење не имадаше у себи нечега бодрог.

– Ne bih mogao kazati da me veseli ma čija smrt, pogotovo kad je u stvar umiješano i žensko čeljade, – priznaо је Matulina Tadiću. – Ali ne mogu nikako da se osjećam zabrinut. Naprotiv! Čini mi se da bih mogao da pjevam...

Šta da se počne, pitahu se međutim uzmuвани omladinci. Srpsko poslanstvo nalazilo se pod stražom, a „okuraženi“ Vladan izgubio se kao da га је progutala zemlja. Једини старији ауторитет, u koga је omladina imala povjerenja, bijaše Vasa Stajić. I zato је Tadić одлучио да га потражи (Bartulović 2003: 257).

О томе да је, хитајући да се састане са Васом Стајићем, човеком који ће помоћи Црњанском да пронађе тему за чувене *Сеобе*, Бартуловић у Бечу могао да налети на младића у „жакету боје благо зелених маслина, у ципелама белим, од коже јелена, са шеширом црним играча тангоа“ (Црњански 1993: 146), можемо само претпостављати. Оно што са сигурношћу знамо јесте да ће се њих двојица сусрести у Загребу крајем 1918. године, у уредништву *Књижевној јуџа*.

О судбини двојице Далматинаца Нике Бартуловића и Оскара Тартаље, који су као политички затвореници помиловани и пуштени из затвора Карлау, писао је загребачки *Србобран* 7. септембра 1917. године.³ Опоравивши се колико-толико у Болници милосрдних сестара, где ће се поново срести са другом из мариборског затвора,

3 У рубрици „Из српства и југословенства“, под насловом „Јадно им помиловање“, објављена је краћа вест: „Како јавља прашки лист ‘Народна Политика’, помиловани Југословени: Нико Бартуловић, уредник ‘Слободе’, Оскар Тартаља, уредник ‘Заставе’; Анте Фарчић, учитељ и Срзентић, посланик, изишли су из своје тамнице у врло бедном стању; због недовољне хране они су толико ослабили да нису могли ићи. У тамници није било хране, а међу тим им није било допуштено да примају храну са стране. И тако су сви из тамнице право у болницу.“ О боравку у злогласној тамници Карлау код Граца, о томе како је глад заваравало жваћући папирне кесе, писао је Оскар Тартаља у свом *Велеизјајнику*.

као и са дубровачким песником контеом Ивом Војновићем, понесен борбеним идеализмом и вером у просвећивање ширих слојева, покренуће Бартуловић (са Ивом Андрићем, Бранком Машићем и Владимиром Ћоровићем) часопис југословенске оријентације који ће назвати *Књижевни јуџ*, чији ће се први број појавити 1. јануара 1918. године. Преживевши галицијски фронт, аустријски каплар Милош Црњански прве своје побуњеничке стихове послао је, у јесен 1917, у загребачки *Савременик*, гласило Друштва хрватских књижевника, који су захваљујући уреднику Јулију Бенешићу и објављени. Иако је наставио да објављује у *Савременику* и током 1918. године, из сачуване преписке сазнајемо да је управо пристајање уз југословенство Црњанског навело да сарадњу понуди *Књижевном јуџу*. Када се крајем 1918. године, враћајући се из Беча, нашао у Загребу,⁴ срео се први пут песник Банаћанин са Ивом Андрићем у Болници милосрдних сестара. Од тада почиње њихово пријатељство, осведочено пре свега у писмима које је Андрић сачувао. Дописивање двојице највећих српских писаца двадесетог столећа почело је одмах по упознавању, па у писму из Иланце, које шаље Андрићу у Загреб почетком фебруара 1919. године, Црњански пише: „Upozorite g. Bartulovića i Demetrovića na svinjarije novosadskog Jaše Tomića u 'Zastavi' protiv Jugoslavije...” (Crnjanski 1986: 74), а уреднику *Савременика* Бенешићу 9. маја исте године: „Ja sam za jedinstvo do poslednjeg daha. Obећао sam pomagati Konjovića sa kojim smo Vas opet 'ola-

4 Атмосферу у Загребу пред уједињење описао је Бартуловић у тексту „Сећања на 29. октобар 1918. године у Загребу“, објављеном у часопису *Vugци* (бр. 10) 25. 10. 1938. године. Бартуловић-југословен описивао је у ствари свој доживљај краја рата, када је редакција *Јуџа*, окупљена око Ива Војновића, сузама радосницама пропратила говор председника Хрватског сабора Медаковића на Марковом тргу, када је положена заклетва Народном вијећу Словенаца, Хрвата и Срба, носиоцу власти до Уједињења. Док је, са једне стране, Бартуловић тврдио како су Хрвати признавали „големе заслуге српске војске и Србије“, о оном другом Загребу који се од самог почетка противио уједињењу са Србијом писали су и Ћоровићева супруга Јелена Скерлић, Станислав Краков, и сам Милош Црњански у својим сећањима.

javali' – i koji se bori u Novome Sadu sa Vojvodinom koja je separatist, kao i Zagreb..."⁵ Из писма које ће упутити Андрићу 20. маја сазнајемо да је Црњански боравио у Загребу само неколико дана, као и да је сусрет са Бартуловићем био кратак.⁶ О томе сведочи и једино сачувано писмо Милоша Црњанског послато Ники Бартуловићу из Београда (Скендербегова 19) 17. маја 1919. године:

Dragi G. Bartuloviću

Posetio sam Vas i nisam Vas našao kod kuće a morao sam to veče putovati jer sam bio ostao bez sobe.

G. Mašić Vam je sigurno već pričao naš dogovor. Teo sam samo da se porazgovorim sa Vami malo, moraćemo ovako po listovima.

O Jugu čini mi se da znam i sam šta treba. Ja ću Vam slati beleške i prikazivati sve što ovde u Beogradu novo izađe a u slučaju da zatrebate što naročito javite ja ću se osvrnuti. Trudiću se da u tom sitnom poslu dajem ipak što vredno.

Uskoro ću Vam poslati još jednu prozu – dve pesme imate od mene, a biće skoro i nešto ogleda.

Prijateljstvo za Andrića navodi me da u Konjovićevom demokratskom glasilu „Jedinstvo“ (N. Sad) prikazem Andrića pošto je Anica Savić prikazala Dučića – oboje ih Vojvodina nepoznaје.

[...]

5 „15/VIII 919 [Иланџа] Iako nisam u uredništvu 'Dana' (ja sam i dušom i telom sa Andrićem kod Juga) ja Vas molim pošaljite mi koju Vašu tužnu pesmu“ (Crnjanski 1996).

6 „20/V. 919 [Београд] U Zagrebu sam bio kratko. Prvo jer sam potrošio na to više stotina a prilike za putovanje znate, u hotellu mi otkazaše stan, a proslava Zrinjskofrankopana beše mi bljutava. Sa Bartulovićem jedva da sam govorio koju reč, sa Mašićem sam ugovorio da budem spoljni član redakcije fix Kr 300 itd. [...] Zovete me u Split. Boli me to jer ga se sećam kad sam ga posetio u jednoj barci u doba kad sam bio zdrav i mlad, u doba kad sam bio od najboljih igrača footballa i radostan jer mi je Kočić štampao pesme“ (Crnjanski 1986: 78–79).

Jeste li za vidovdanski broj? Istina bilo bi podražavanje Savremeniku, ali trebalo bi. Ako moju pesmu Principovom Spomeniku niste doneli još – donesite je u vidovdanski broj – mi bi mogli načiniti broj u slavu Vidovdana 914, a ne onog stidnog feudalnog. Ipak, kako hoćete... (Crnjanski 1986: 42–43).

О томе да је Милош Црњански помно пратио све оно што се догађало у Загребу, сведочи и песма „Куга“ (*Дан*, 1919/1920 I, 2, 24), коју је посветио Бартуловићу, и која насловом упућује на истоимену Бартуловићеву драму. Иако је Драгутин Прохаска другачије разумео Бартуловићев драмски првенац, и Бартуловић и Црњански у ствари говоре о „куги большевизма“, о зарази, моди која промовише терор, рушење, уништавање, као да Велики рат није донео довољно насиља и разарања. Мада се чини да песма коју наводим у целости противречи „левичарским“ стиховима „Видовданских песама“ – који, уместо средњовековне Душанове империје, славе малог човека, оног убицу коме треба подићи Видовдански храм – „большевизам“ је, како тада тако и касније, за Црњанског симбол постреволуционарног терора који, ни крајем 18. столећа у Француској ни 1917. у Русији, није донео ничег доброг:⁷

7 Три дана пре него што се ова песма појавила у часопису *Дан*, 12. јула 1919, Црњански је у новосадском листу *Јединство* (органу Демократске странке) објавио и чланак „Васпитање и револуције“: „Узалудне су револуције које мењају материјални поредак света, јер немају снаге да преобразе човека... Крв и лешине су узалудне, револуције се сврше, а постигну увек само оно што би се могло и без насиља постићи... // Данашње револуције имају друге узроке, не оне које револуционарци тако гласно спомињу. Ако је ко гладан, па у глади својој хоће да отима, то још не значи да је он комуниста, и да зна шта је то, а најмање да би он да има сам да једе, уделио гладном половину. // Напротив, масе су више него подле, немилосрдно бруталне, себичне, и што је горе – превртљиве. Данашње револуције су комедије... // А ово што се данас зове револуција, то је трагикомедија и себична маскарада... Револуције су бедне маскараде у радионици човечанства, за њима остаје само више посла, а воле их само они који не воле рад“ (Црњански 2017: 7–10). О томе да је Црњански учврстио свој антиреволуционарни став захваљујући књизи Максима Горког *Једна година револуције*, коју је донео Андрићу, и коју је Андрић приказао у *Јују*, писао је М. Ненин (Ненин 2018).

КУГА

Ники Барџуловићу

Свеједно родиш ли сина или кћер
у славу покољења.
Укус се мења, укус се мења:
не мења се човек и кер.

И нама је досадно, зар не,
и Косово, и јаук, итд., све?
Та то је била само шала.
Треба већ нешто ново,
ко би још спомињао ово,
крв и срам и рат.
Вечна су само тамница и вешала,
њих ће ти радо нудити и брат.

Што ти је жао нашег покољења?
Зар то није весела маскарада:
данас је укус цар, а сутра барикада,
Христос, па Нерон, па Лењин.
Укус се мења, укус се мења:
само су хуље све исти.
Хиљаде година вуку нас за нос,
песници, месије, цареви и комунисти.

Шта ти је жао нашег покољења,
укус се мења, укус се мења.
Свеједно родиш ли сина или кћер:
вечно су исти човек и кер.

Иако су, испрва, и Далматинац и Банаћанин видно разочарани начином на који је организована сањана и жељена држава (Бартуловић говори о незадовољству што нема југословенске одреднице у њеном називу, а обојица сведоче о одсуству лустрације, о чињеници да су на челна места у државној управи и војсци постављени њени највећи непријатељи из бивше Аустроугарске), и један и други ставиће се у службу јужнословенске монархије, желећи да се она сачува.

Лојалност новој држави, осим у приватној преписци, Црњански јавно исказује као новинар београдске *Полиџике*. Прешавши из панчевачке у београдску Четврту мушку гимназију, писац скромна професорска примања допуњује као извештач из жаришних тачака у суседним државама, непријатељски настројеним према новој балканској, словенској краљевини. Тако већ почетком 1923. године у *Полиџици* излази његова репортажа из Хортијеве Мађарске, док ће у јулу у истим новинама Црњански писати о „Убиству Ријеке“, коју су после Д’Анунцијеве самопроглашене државе окупирали фашисти, и која ће Римским споразумом 1924. године и званично припасти Италији. Суседни Сушак, одсечен границом од Ријеке, некадашње Фијуме, у којој је писац пре рата проводио веселу младост, мртав је град.⁸ Црњански пише критички о ћутању власти због одсуства свести да је освајање мора, изградњом бродова и лука, најпречи задатак сваке оне државе која жели економски напредак и која, излазећи на море, мора претендовати на то да постане поморска сила. Пре одласка на Сушак, у мају 1923. године,

8 „Живео сам у Сушаку пре десет година. Тада је он слао масе раденика на Ријеку, трговао тамо куповао тамо и продавао тамо. Сви његови путеви сливају се на мост, који га везује са Ријеком и који није шири од три метра. У то доба Сушак, као и цело Приморје, значио је песму, политику и туче са Талијанима. Да се прође у соколској одори Ријеком сматрало се тада, у мом друштву, великим националним делом. Аустријски морнари, по малим крчмама, лупали су огромним шакама по столовима и певали су наше песме, после фудбалских утакмица, које су их научиле после толико година на побуну и заузимање флоте...” (Црњански 1995: 47–48).

писац ће се огласити серијом написа „Кроз Далмацију, њене обале и њена острва где се свет купа и сунча и где тражи здравља“ – неком врстом пропагандног бедекера. Сам увод у ове текстове, међутим, врло је личан, поетски текст, где се тренутак у којем је у историји цивилизације горштак сишао на море сматра одсудним кораком напред:

Моје путовање, овог пролећа, требало је да буде брзо обилажење места, ради извештаја *Полиџици*, али плаветнило неба, море и светковине учинише га ведрим и радосним јурењем по мору, као да сам пловио на некој старој, победоносној галији.

Не мислим понављати оне одушевљене описе, које о нашем приморју можете читати, код најбољих археолога и туриста света; моје белешке су написане нарочито онима, који не знају наше јадранске обале, путницима, великој маси, која би требала, из наших крајева, да сиђе на Јадран овог лета. Ипак ћу писати и за оне, који су жељни место практичних обавештења, описа, у којима се виде румене стене у мору, бескрајни видици, скривени манастири, слапови река и плава острва зарасла маслином.

А главна намера свих тих описа биће показати срећу оних земаља, које су, као богате одеће средњег века чипком, порубљене белим морским пенама. Сетити мора из којег се рађа раскош и богатство, господство и охола снага, мора, које избацује на обалу весеље, знање, лепоту, као што је некад избацило слободу, мудрост и уметност на обале талијанске, холандске и британске. И наше земље, тужна и горка лица, наборана од робовања, окупаће се на далматинским обалама у светлости и раскоши. Краљица са чедом под срцем својим, чија је лађа пролазила сад крај тих обала, кроз поздравни усклик гомила, грмљавину топова, лепршање тробојки и белих једрилица, постала је символ једне нове и младе земље, која се спушта на море (Црњански 1995: 43).⁹

9 Силазак монтањара са планине и излазак на морску обалу сматрали су цивилизацијским скоком и Фернан Бродел (*Медиџеран*) и наш Иво Андрић у есејима „Сан о Граду“ и „Летећи над морем“.

Није никакво чудо што се писац који је према мору гајио дубоке личне симпатије, али који је такође имао свест о важности морске обале за добробит и благостање државе којој је потребно време да би се конституисала и упловила у колико-толико мирне воде, укључио у рад организације Јадранска стража од самог њеног оснивања. Удружење што је имало за циљ промовисање Јадрана у политичком, економском, културном и политичком смислу, замишљено као врста културног геста супротстављања италијанским претензијама, основано је у Сплиту 1922. године, али је имало бројне одборе и чланство широм континента. Забележено је да је поводом оснивања Београдског одбора Јадранске страже 18. јануара 1923. године одржан бал на којем је Црњански био један од присутних гостију (Mileković 2017). За едицију „Алманах Јадранске страже“ писац ће сачинити две монографије, односно два бедекера: први под насловом *Naše plaže na Jadranu* 1927. године и други *Бока Коџорска* 1928, који је преведен на немачки и енглески језик.¹⁰ Иако, према тврдњи Николе Жутића, Бартуловић није био присутан у врху Јадранске страже све до 1928. године,¹¹ врло је вероватно да је сусрета између два писца било и раније.¹²

Док се Црњански за чврсту позицију југословенске краљевине бори као новинар, Бартуловић то чини као један од оснивача Југословенске напредне националне омладине (1921), касније преименоване у Организацију југословенских националиста (Орјуна), установљене са циљем да поврати углед и прида већи значај оним занема-

10 У раду о Београдском одбору Јадранске страже Иван Милековић тврди да је Црњански коаутор још два издања: *Правила њомлајџка Јадранске сџраже* (Београд 1933) и *Domovi Jadranske straže na Jadranu* (Split 1939) – Mileković 2017: 654.

11 Бартуловић је био коуредник часописа *Јадранска сџража* од 1928. до 1931. године (Lovrić 2009: 358).

12 У писму Иви Андрићу 18. новембра 1927, Црњански позива пријатеља да пише Бартуловићу „јер је горак“ (Црњански 2000: 70).

реним и после рата у крај гурнутим аутентичним борцима за југословенство. У књизи *Од револуционарне омладине до Орјуне* (Сплит 1925), у којој је Бартуловић представио „историјат југословенског омладинског покрета“, скреће се пажња на оне вредности које је заступала предратна национална омладина што је, захваљујући погрешним потезима државе, потпуно скрајнута, и нема снагу да се својим идеалима супротстави сепаратистичким тенденцијама хрватских националиста и тада већ забрањене Комунистичке партије. У *Побегу*, званичном органу Орјуне, у којој је објављен и програм југословенске напредно-националне омладине, штампана је и песма Алексе Шантића, која ће постати химна удружења и чији је текст непознат. Мирко Королија, каснији председник и идеолог Орјуне, написао је драмолет *Јујана, вила најмлађа*, којим је, 15. октобра 1921, у Сплиту отворено Народно казалиште, чији је први управник био управо Нико Бартуловић. Иако је Бартуловић у поменутој књизи говорио о бројном чланству ове организације, о обласним одборима у Сарајеву, Љубљани, Новом Саду и Скопљу, историчари који су о Орјуни писали као о „терористичкој организацији“ истицали су како „идеја југословенства никада није захватила шире слојеве“.¹³ Мада се и сам Бартуловић у свом постхумно објављеном роману од Орјуне на неки начин дистанцирао, управо због тога што су њени чланови у сукобима с комунистима прибегавали насиљу,¹⁴ тезу

13 „No, usprkos silnom zalaganju jugoslavenski nastrojenih intelektualaca u Dalmaciji da nametnu ideju 'neraskidivog jedinstva troimenog jugoslavenskog naroda', pa i usprkos agitaciji Jugoslavenske napredne nacionalističke omladine, koja se 1921. godine preimenovala u Organizaciju jugoslovenskih nacionalista (Orjuna), a koja se terorističkim sredstvima borila za 'otadžbinu Jugoslaviju', ideja jugoslovenstva nikad nije zahvatila šire društvene slojeve“ (Jakir 2019).

14 „Na taj način je likvidirao i pokušaj ponovnog vraćanja u javni život, tim što bijaše pristao uz Orjunu, vjerujući da bi se nametanjem jedinstva odozgo, država mogla zaista osposobiti za rješavanje savremenijih, kulturnih i socijalnih problema. Ali ne trebaše mu dugo da se uvjeri da baš jedinstvo spada u takve ideje koje se najteže dadu nametati silom, te da se čovjek ne može odreći slobodoumlja na jednom području, a da u isti mah ne podlegne reakciji i na drugim područjima. I zato se nije ni najmanje iznenadio da se velika većina na-

о тероризму и фашистичким методама Орјуне требало би преиспитати зато што код историчара који су о томе писали откривамо снажну пристрасност, али и зато што су симпатије према овој организацији гајили људи којима је свако насиље било страни.¹⁵

oko borbene organizacije sasvim priklonila režimu, te da je svojim ispadima izazvala pojavu Hanao (Hrvatske nacionalne omladine), a pojava Hanao pojavu Srnao (Srpske nacionalne omladine), tako da su ubrzo stvoreni preduslovi za neke vrsti građanski rat u zemlji“ (Bartulović 2003: 315). [...] „Izmijenio se nije ni docnije, kada je iz Splita pokrenuto Orjuna, pa kad se sav posvetio propagandi, vjerujući da to ne znači drugo nego uskrснуће predratnog pokreta. Ništa se brački zanesenjak nije pitao, ni da li je program pokreta demokratski, ni da li ima sličnosti sa susjednim fašizmom, ni da li pristaje više uz Pribičevića ili uz Davidovića, ni da li su metode pokreta batinaške, – glavno mu bijaše da se u programu nalazi ‘nedjeljiva Jugoslavija’ i da pokret pobija sve one koji idu u raskorak“ (Bartulović 2003: 319). Описујући стварно стање ствари међу омладином у Далмацији, и сукобе између припадника Орјуне и Ханао, у проширеном издању романа *На ѓрелому*, Бартуловић закључује да највећи део омладине не мари ни за једне ни за друге већ да мисли само на забаву и на спорт (Bartulović 2003: 336).

15 Када у тексту „Unitarističko jugoslovenstvo kao nacionalna ideologija u redovima ‘jugoslavenske omladine’ u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca“ пише: „Opravdano se u enciklopedijskim natuknicama i literaturi naglašava da se *de facto* radilo o ‘terorističkoj organizaciji’, koja je pod krinkom jugoslovenstva i tobožnjeg spašavanja zemlje od antidržavnih elemenata provodila drastična nasilja, prije svega protiv onih koje se smatralo komunistima i separatistima“, Александар Јакир надовезује се на опширну студију српског историчара Бранислава Глигоријевића из 1963. године, која је, уз текст о Срнао (Српска национална омладина) била његов „прилог проучавању националистичких и терористичких организација у старој Југославији“. Извесно је да је свака тврдња аутора у овом тексту документована написима из социјалистичке штампе и литературе (*Радничке новине* и сл.), у којима се за сукобе криви само једна страна, као што је извесно и то да је његово полазиште тада било изразито идеолошки обојено: „U krugovima Orjune akcionim četama pridavao se veliki značaj i uloga i nije se krilo da one ‘sačinjavaju bitni deo našeg nacionalnog programa’. Njihova prava uloga ogleda se u njihovoj spremnosti da, kao garda režima i buržoazije, oružanim provokacijama spreče revolucionarni pokret masa“ (Gligorijević 1963: 340). Очигледно је да је за овог аутора идеја југослоvenства заблуда („Orjuna je nosilac tzv. jugoslovenskog nacionalizma, koji počiva na zabludi o postojanju jedne jugoslovenske nacije“, 342), као и то да му највише смета то што се њени чланови боре против бољшевизма и комунизма (343). О томе да треба бити опрезан кад је реч о историчарима и историографији из овог периода сведочи и пример самог Глигоријевића, чије се становиште касније очигледно променило. Истражујући деловање Коминтерне, по чијим је налозима деловала Комунистичка партија у међуратном периоду, залажући се за разбијање југослоvenске монархије, избацивши и флоскулу о „великосрпском хегемонизму“ (*Kominterni i jugoslovensko i srpsko pitanje*, 1992). Глигоријевић је променио идеолошку

О идеолошкој подлози оваквих судова према интегралном југословенству говори нам и случај Милоша Црњанског који је због свог антикомунизма и пропагирања југословенства у часопису *Идеје* (1934–1935), чији је уредник био, у круговима комунистичке интелигенције проглашен националистом и фашистом, због чега ће у невољном изгнанству провести трећину свог животног века. Напади на Црњанског почели су још 1932. године, када су се његови бивши пријатељи Милан Богдановић и Марко Ристић отворено ставили на страну комунистичке идеологије и социјалне литературе, да би, заузевши високе позиције у институцијама послератне социјалистичке државе, наставили да нападају Црњанског.¹⁶ Да се по ослобођењу нашао у земљи,

позицију. У тротомној монографији о краљу Александру из 2010. године Орјуна се не спомиње али су зато сада, осим предратне националне омладине (југословенски настројене), као терористи обележени комунисти: „За своју терористичку активност комунисти су могли да нађу идеолошко покриће и у радовима самог Лењина, у којима је писало да комунисти нису, у принципу, против политичких убистава и терора, који могу бити сасвим погодни, чак и неопходни у извесним моментима. У Москви се, уосталом, на то гледало са аспекта могућности дезорганизације Југославије, а без обзира на средства која ће бити употребљена“ (Глигоријевић 2010 II: 89).

Чланство Орјуне било је разнолико и путеви неких од њених чланова касније су се радикално разишли. Едо Булат постао је министар у влади НДХ, Љубо Леонтић био је функционер у комунистичкој Југославији, и њен амбасадор у Лондону, док је Доброслав Јевђевић завршио у четничкој емиграцији (нападао Црњанског). Ипак, имена Алексе Шантића, Иве Андрића, који је у *Српском књижевном гласнику* написао приказ Бартуловићеве књиге о Орјуни, па и самог Бартуловића, кога су код бољшевика одбијали управо терор, деструкција – наводе нас да покушамо да разумемо људе који су желели да очувају своју словенску државу у времену у којем су десни тоталитаризми саму институцију државе стављали у центар својих програма. Заборављање историјског контекста, као и идеолошка пристрасност, највеће су мане историографског дискурса.

16 О томе колико је и сам Нико Бартуловић био мало свестан опасности од комунистичке идеологије и њених заступника, који су на крају дали себи за право да му пресуде без суда, говори један његов гест којим се супротставио Милошу Црњанском, аутору текста „Ми постајемо колонија стране књиге“, објављеном у два наставка у *Времену* у марту 1931. године. Циљајући у ствари на то да држава жмури пред чињеницом да је тржиште књига преплављено преводном литературом, и то оном специфичне идеолошке оријентације, док домаћа књижевност нема никакву заштиту због непостојећег културног програма, Црњански је изазвао реакцију Милана Богдановића, пријатеља који се све више приближава

због „фашистичких“ *Igeja* писац би био затворен, или би поделио Бартуловићеву судбину. Тезу о томе да је Црњански био десничар и фашиста преузели су и неки публицисти и историчари млађе генерације,¹⁷ а да је реч о незнању или злонамерном етикетирању великог српског писца показали су књижевни историчари али и фототипско издање *Igeja* (2016), чије је главно идеолошко полазиште било антикомунистичко југословенство. Примери намерног погрешног читања идеолошког опредељења српског и хрватског писца југословенске оријентације указују на то да се радило о једној од најпроказанијих идеја на овим просторима, у борби против које су сва средства дозвољена.

Ако годину 1930. можемо сматрати последњом годином релативног идеолошког примирја, јер још увек не долази до раскида пријатељстава између писаца различитих идеолошких оријентација, можда и због тога што је на снази Диктатура, онда је турнеја ПЕН-а у мају те године последњи културни догађај који је по својој југословенској оријентацији наткрилио све друге поделе. Путовање београдских књижевника чланова ПЕН клуба (16. до 31. маја), које је почело на Сушаку, наставило се у Трогиру, Сплиту, Дубровику и Котору, а окончало на Цетињу, у Сарајеву и Ужицу, описано је у *Српском књижевном гласнику* у

левичарској идеологији и концепту социјалне литературе, и који са писцем *Сеоба* започиње полемику. Интелектуална јавност стала је на страну Богдановића судећи по Апелу против Милоша Црњанског објављеном у *Полицици*, који су, осим Велибора Глигорића, Ђорђа Јовановића и Марка Ристића, потписали и Нико Бартуловић, Григорије Божовић, Владимир Вујић, Милан Кашанин, Брана Миљковић, Вељко Петровић, Светислав Петровић, Светислав Стефановић и Бранимир Ћосић.

17 У фељтону под насловом „Књижевна десница“, објављиваном у *Полицици* од 10. јуна до 23. јула 1983. године, Цветићанин и Даутовић анализирају уредничку политику *Igeja* тврдећи да у овом листу Црњански „опонаша онај модел који је на европској сцени већ био изум и пракса националсоцијализма“. Пошто су из неких текстова извукли цитате који наводно доказују тезу о „фашистичкој платформи *Igeja*“, аутори фељтона закључују да се у овом листу понављају „магистралне преокупације националсоцијализма: антикомунизам, величање нације, расно питање и ‘повратак сељаштву’“ (*Полицика*, бр. 1513, јун 1983). Аутори ниједном не помињу да је реч о југословенском национализму као гаранту очувања државе југословенских народа, чији се концепт заснован на идеји братства и јединства, барем на папиру, подржавао и у комунистичкој послератној федерацији (видети опширније Раичевић 2021).

два наставка, од којих је настала и посебна брошура у издању Туристичке агенције Путник. Такође, са овог путовања сачуване су и фотографије насмејаних, расположених учесника: Милоша Црњанског, Милана Грола, Десанке Максимовић, Густава Крклеца, Нике Бартуловића, Милана Кашанина, Ранка Младеновића, Тодора Манојловића, Милана Богдановића и Јосипа Кулунџића. Писац Виктор Цар Емин дочекао их је на Сушаку, у Цриквеници Владимир Назор, у Сплиту Анте Тресић Павичић и Милица Костић Селем, а међу сплитском публиком откриле су београдске колеге „испоснички, иронички смешак Тина Ујевића“. Судећи по тренуцима овековеченим фото-апаратом, друштво је било посебно весело на броду „Карађорђе“ којим су београдски писци обилазили и нека од далматинских острва. Публика у Истри, Далмацији и Боки, али и на континенту, госте је дочекала срдечно, испраћајући њихове наступе громогласним аплаузом. Црњански је говорио стихове „Стражилова“: „Кад све ово свене, тишина ће стићи и мене, и мене...“

О сусретима Црњанског и Бартуловића у тој последњој деценији пред рат нема за сада података. О томе како је Црњански, залажући се за „српско становиште“, завршио са издавањем *Igeja* 1935. године, када, по налогу новог премијера Милана Стојадиновића, одлази на место аташеа за штампу, прво у Берлин па у Рим, писала сам детаљно другом приликом. Из онога што је о Стојадиновићу писао у својим *Ембахадама* види се да је писац политичара поштовао управо верујући да ће његов тврд став према захтевима Хрвата, и одржавање добрих односа са Хитлером и Мусолинијем, очувати Југославију. То што је добио етикету Стојадиновићевог човека било је у Енглеској, где је отпутовао 1941. године, за Црњанског погубно, јер је, као наводни симпатизер нациста, Стојадиновић осам година држан под надзором Британаца на Маурицијусу. На тврдње неких историчара који су истицали наводне симпатије Црњанског за Хитлера и Мусолинија, и тобожње блиске односе писца са грофом Ђаном, одговарамо питањима: како то да му нико од ових „пријатеља“ после 6. априла 1941. није пружио

уточиште и заштиту, и како то да је Црњански одабрао да из Рима отпутује у Лондон, када је енглеска престоница била засута Хитлеровим бомбама? Одговори на ова питања захтевају много више простора, као и прича о Бартуловићу, који је, као оснивач Југословенског културног клуба (1938) и редовни сарадник његовог званичног органа, часописа *Видици*, као противник Стојадиновића, био задовољан његовим падом, те споразумом Цветковић–Мачек, када је коначно решено хрватско питање (Божић 2010).

Наводно десничарство ових писаца тешко је доказиво: као противаргументи могу се, између осталог, поменути и ангажман новинара Црњанског који протестује због слабо плаћених радника на бродовима Југословенског Лојда (Раичевић 2021), као и Бартуловићево масонство и антиклерикализам. Хрватски историчари данас, после распада комунистичке Југославије, о југословенству пишу као о назадној идеји, понављајући до изнемоглости комунистичку пропагандну флоскулу о српској хегемонији, у светлу које посматрају (правдајући је?) и Бартуловићеву „*sudbinu – izraslu na protuhrvatskoj ideologiji hegemonističkog velikosrpstva*“ (Воšković 2006: 118). О југословенству као о српској коби, о погрешном историјском избору, пишу српски историчари, а Бартуловић је симпатичан само као „четник“. То што су и Бартуловић и Црњански били антикомунисти и југословени не значи, међутим, да су њихово деловање и назови били реакционарни. Напротив, према ономе што је у роману *Глас из јорућејџирма* рекао један југословен-идеалиста, ширећи идеје заједништва у Македонији и на Косову, опредељење за наднационално јединство потискивањем националне себичности због општих, заједничких интереса, ради одбране од туђина, представљало је за заговорнике југословенства корак напред из варварства у културу.

Ако покушамо да заборавимо оно што је и за Црњанског и за Бартуловића била непозната будућност, свакако ћемо бити спремнији да о међуратном југословенству судимо објективније, као и да исправимо неправду која им је обојици учињена.

ЛИТЕРАТУРА

- Бартуловић 2010: Бартуловић, Нико. „Сећања на 29 октобар 1918 у Загребу“. У: Никола Жутић. *Идеологија и полиџика Нике Барџуловића*, књига II/2. Београд: Српска радикална странка, 405–410.
- Божич 2010: Божич, Софија. „Хрватско питање и југословенство на страницама часописа *Видици* (1938–1940)“. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 76: 17–29.
- Глигоријевић 2010 II: Глигоријевић, Бранислав. *Краљ Александар Карађорђевић: српско-хрватски спор*. II. Београд: Завод за уџбенике.
- Ненин 2018: Ненин, Миливој. „О доследности или још понечем: цртица“. У: *Дело Милоша Црњанског*. Ур. Миро Вуксановић. Нови Сад: САНУ, огранак у Н. Саду, 95–106.
- Раичевић 2015: Раичевић, Горана. „У ћелији 115: Иво Андрић, Нико Бартуловић, Оскар Тартаља...“. *Зборник Маџице српске за књижевност и језик*, 63.1: 151–169.
- Раичевић 2021: Раичевић, Горана. *Ајон и меланхолија: животи и дело Милоша Црњанског*. Нови Сад: Академска књига.
- Црњански 1993: Црњански, Милош. *Лирика*. Прир. Живорад Стојковић. Београд: Задужбина Милоша Црњанског – БИГЗ – Српска књижевна задруга – Editions L'Age d'Homme, Lausanne.
- Црњански 1995: Црњански, Милош. *Пуџојиси II*. Прир. Никола Бертолино. Београд: Задужбина Милоша Црњанског – БИГЗ – Српска књижевна задруга – Editions L'Age d'Homme, Lausanne.
- Црњански 1996: Црњански, Милош. „Писма Јулију Бенешифу 1917–1939“. Прир. Радован Поповић. *Књижевност*, 9–10: 1142–1164.
- Црњански 2000: „Писма Милоша Црњанског Иви Андрићу“. Прир. Бојан Ђорђевић. *Свеске Задужбине Иве Андрића*, 16: 39–96.
- Црњански 2017: Црњански, Милош. *Полиџички чланци: 1919–1939*. Прир. Часлав Николић. Београд: Задужбина Милоша Црњанског – Catena mundi 2017.
- Идеје* (фототипско издање). Прир. Миливој Ненин и Горана Раичевић, Београд – Андрићград: Задужбина Милоша Црњанског – Андрићев институт, 2016.

- Bartulović 2003: Bartulović, Niko. *Glas iz gorućeg grma*. Zagreb: Srpsko kulturno društvo Prosvjeta.
- Bošković 2006: Bošković, Ivan. „Ideologija i autobiografija u romanima Nike Bartulovića“. *Fluminensia*, 18. 2: 117–132.
- Gligorijević 1963: Gligorijević, Branislav. „Organizacija jugoslovenskih nacionalista ORJUNA“. *Istorija 20. veka*, 5: 315–396.
- Jakir 2019: Jakir, Aleksandar. „Unitarističko jugoslovenstvo kao nacionalna ideologija u redovima ‘jugoslovenske omladine’ za vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca“. U: *Roksandićev zbornik*. Ur. Damir Agičić, Hrvoje Petrić, Filip Šimetin Šegvić. Zagreb: FF Press, 755–770. Online pristup: https://www.academia.edu/38511989/UNITARISTI%C4%8CKO_JUGOSLAVENSTVO_KAO_NACIONALNA_IDEOLOGIJA_U_REDOVIMA_JUGOSLAVENSKE_OMLADINE_U_KRALJEVINI_SRBA_HRVATA_I_SLOVENACA
- Lovrić 2009: Lovrić, Mirja. „Prilog poznavanju izdavačke djelatnosti Jadranske straže iz fonda knjižnice Hrvatskoga pomorskog muzeja u Splitu“. *Baština*, 35: 355–380.
- Mileković 2017: Mileković, Ivan. „Beogradski odbor Jadranske straže 1922–1941: između elitizma i nacionalizma“. *Petničke sveske*, 76: 652–662. Online pristup: <https://esveske.github.io/pdf/2017/IST1704.pdf>
- Tartalja 1928: Tartalja, Oskar. *Veleizdajnik*. Zagreb – Split, 1928.
- Crnjanski 1986: „Pisma Miloša Crnjanskog Ivi Andriću“. Prir. Miroslav Karaulac. *Свеске Загужбине Иве Андрића*, 4: 70–80.
- Crnjanski 1986: „Pismo Miloša Crnjanskog Niki Bartuloviću“. Prir. Miroslav Karaulac. *Свеске Загужбине Иве Андрића*, 4: 42–43.

Gorana Raičević

NIKO BARTULOVIĆ AND MILOŠ CRNJANSKI: YUGOSLAVISM BETWEEN LEFTISM AND RIGHTISM

Summary

Starting from the fact that anti-communist biased Yugoslavism defined the fate of Niko Bartulović and Miloš Crnjanski, the paper follows the life paths of the two authors. The shadow of historiography forgeries and falsehoods concerning alleged sympathy Bartulović and Crnjanski cherished for conservative, rightist ideologies, overcastted the perception of their characters and works before and after the break up of socialist Yugoslavia.

Keywords: Niko Bartulović (1890–1945), Miloš Crnjanski (1893–1977), Yugoslavism, rightism, leftism

ИВО АНДРИЋ И НИКО БАРТУЛОВИЋ У КЊИЖЕВНОМ ДИЈАЛОГУ

Сажетак: Књижевни дијалог Иве Андрића и Нике Бартуловића по свом књижев-ноисторијском, поетичком и културолошком значају, па и новом светлу које може бацити на опус двојице аутора, заслужује посебну пажњу тумача. Андрић и Бартуловић заједно су тамновали у Сплиту, Шибенику и Марибору током 1914. и 1915. године, били су међу оснивачима часописа *Књижевни јуџ* крајем 1917. године, где су недуго потом објављивали сродне песме у прози. Бартуловић је 1918. године написао предговор за Андрићеву књигу *Ex Ponto*, а 1925. године Андрић је приказао Бартуловићеву књигу *Од револуционарне омладине до Орјуне*. Књижевна размена између Андрића и Бартуловића наставила се и у наредним деценијама. Бартуловић је 1934. године укључио Андрићеве стихове у *Јагранску анџолоију*, а 1940. године осврнуо се на тамничке дане проведене са Андрићем у прози *Мој љријашељ Тонислав Малвасија*, која је могла имати извесног утицаја и на генезу *Проклеџе авлије*.
Кључне речи: Иво Андрић (1892–1975), Нико Бартуловић (1890–1945), Серен Киркегор (1813–1855), *Ex Ponto* (1918), *Мој љријашељ Тонислав Малвасија* (1940), *Проклеџа авлија* (1954)

Истраживања књижевних веза између канонских и неканонских писаца, нарочито ако оне до тада нису биле предмет засебног проучавања, углавном почињу од биографских и библиографских чињеница. Разлог за то једноставан је – компаративна

тумачења која се боре за сопствени легитимитет потребно је саградити на чврстим темељима, а са нешто среће она због тога неће изгубити свој субверзивни карактер. У случају поређења Иве Андрића и Нике Бартуловића оба предуслова – филолошка егзактност и књижевноисторијска интригантност – у основи јесу испуњена. Андрић и Бартуловић упознали су се у сплитском затвору крајем јула или почетком августа 1914. године (Ђukić Perišić 2012: 169; Раичевић 2015: 155). Заједно су тамновали у Сплиту, Шибенику и Марибору, све до Андрићеве интернације у Овчарево средином марта 1915. године. Крајем 1917. године Иво Андрић, Нико Бартуловић, Владимир Ћоровић и Бранко Машић основали су пројугословенски часопис, тачније полумесечну ревију за књижевност *Књижевни јуї*, која је излазила од 1. јануара 1918. до 1. децембра 1919. године (Караулац 1986: 39, 42). Бартуловић је јула 1918. године написао надахнут предговор под насловом „Разговори с душом“ за Андрићеву књигу *Ex Ponto* у загребачком издању *Књижевної јуїа* (Bartulović, „Razgovori s dušom“, 1918). Андрићево писмо Светиславу Цвијановићу од 1. септембра 1921. године показује колико су у годинама након Првог светског рата Андрић и Бартуловић били блиски (Жутић 2011: 5). Бартуловић је, како из писма сазнајемо, од Цвијановића примао хонораре у Андрићево име, које је потом прослеђивао добром, али по питању новца пословично обазривом пријатељу (Андрић, *Писма*, 2011: 382).

У *Српском књижевном гласнику* од 16. јуна 1925. године Андрић је под латиничним псеудонимом „Р“ написао кратак приказ Бартуловићеве књиге *Од револуционарне омладине до Орјуне* (Ђukić Perišić 2012: 285). Приказ ћемо навести у целости зато што на суптилан начин открива Андрићеву уздржаност према Организацији југословенских националиста, али и због тога што није накнадно прештампаван, нити доступан у електронском формату:

Има у нашој недавној прошлости један покрет који је премало запажен и недо-вољно оцењен, и ако је и дао своје жртве и донео своје плодове. То је покрет ју-гословенске националистичке омладине у нашим крајевима под Аустро-Угарском, покрет који је отпочео одмах некако после анексије Босне и Херцеговине, а кулми-нирао у видовданском атентату 1914[.] г. То је тај нараштај који је, у годинама кад се улази у живот, ушао у велики рат, из кога је изашао више него десеткован, начетих живаца и потресена духа.

Историја те југословенске националистичке омладине налази се закопана у про-цесима и осудама аустро-угарских судова, у архивама добровољачких дивизија из Добруце и Солуна, у записницима разних одбора у емиграцији, итд. Та историја теш-ко да ће икад бити потпуно приказана и оцењена, јер ће једно поколење које није стигло да изведе другог дела до да жртвује сама себе, тешко наћи свог историчара.

Г. Нико Бартуловић, и сам један од активних учесника у раду предратне омлади-не, и један од оних који су свој занос плаћали годинама тешке робије, покушао је да кратко прикаже, у књижици под горњим насловом, постанак и развој тога омла-динског покрета, као и постанак и циљеве данашње Организације Југословенских Националиста (Орјуне), која, по мишљењу Г. Бартуловића, представља логичан на-ставак предратног и ратног омладинског дела. *И ако се у овом последњем не морамо сви сложити с Г. Бартуловићем*, ипак овај његов рад заслужује да буде забележен и читан, јер баца мало светлости на историју прегаженог нараштаја. А податци [sic!] у овој књизи, и ако непотпуни и схематични, моћи ће да послуже будућим историчари-ма нашег ослобођења и уједињења (Р. 1925: 317 – курзив је наш).

Бартуловић је, са друге стране, у *Јагранску анџологију* из 1934. године укључио „не-колико импресивних стихова о мору“ (Bartulović 1934: 28) из пера Иве Андрића, а 1940. године претворио је свог садруга у епизодног књижевног јунака прозе *Мој ђријашељ Тонислав Малвасија* (Бартуловић 1940).

Свака од поменутих тачака додира између двају писаца могла би се наћи у нашем фокусу, а са њима и потенцијалне поетичке сличности, па и питање међуповезаности генезе Андрићевог и Бартуловићевог дела. Током научног скупа *Нико Барџуловић: врџлої идеја и иденџиџеџа* више излагача повукло је паралеле између Андрићевих и Бартуловићевих књижевних остварења. Душан Иванић скренуо је пажњу на сродност Андрићевих и Бартуловићевих погледа на дело Симе Матавуља (Андрић, *Умеџник и њеїово дело*, 1977: 145–156; Бартуловић 2009), те на сличности између Бартуловићеве приповетке „Жупников смијех“, с почетка тридесетих година, и Андрићеве приповетке „Проба“ из педесетих година (Бартуловић б. г.: 47–58; Андрић 2018: 61–89). Александра Пауновић приказала је однос између Андрићеве и Бартуловићеве ране поетике фрагмента на примеру Бартуловићеве песме у прози „Марибор 1914.“, која је објављена у часопису *Књижевни јуї* средином јула 1918. године (Bartulović, „Maribor 1914.“, 1918). Јурица Шкудар предочио је више занимљивих извора који су се из биографског угла дотакли Андрићевог и Бартуловићевог односа. Јозеф Корбел (Josef Korbel) је са својом ћерком – будућом америчком државном секретарком Мадлен Олбрајт (Madeleine Albright) – посећивао Нику Бартуловића у Београду. Корбел у књизи *Тиџов комунизам (Tito's Communism)* из 1951. године на ироничан начин пореди Бартуловићеву трагичну смрт с Андрићевом позицијом у југословенском друштву након Другог светског рата (Korbel 1951: 21). Шкудар је пренео и речи Ане Бартуловић, која је посведочила да Андрић тридесетих година није залазио код Нике Бартуловића. Читалац ће више информација на ове теме свакако сазнати из студија поменутих аутора. Ми ћемо, са своје стране, подробније размотрити Бартуловићев предговор за књигу *Ex Ponto* из 1918. године и Бартуловићеву прозу *Мој џријаџељ Тонислав Малвасија* из 1940. године.¹

1 Верзија Бартуловићевог предговора из марта 1920. године незнатно се разликује од верзије из 1918. године. Поједине реченице су изостављене а поједине преформулисане (Бартуловић 1920).

Бартуловићев предговор за књигу *Ex Ponto* из 1918. године у многоме је предодредио рецепцију Андрићевих песама у прози, па и читавог Андрићевог опуса. Бартуловић је вероватно први истакао значај искуства тамнице у Андрићевом књижевном развоју, који је потом постао кључни елемент готово свих тумачења „аутентичног“ Андрићевог лика. Према мишљењу Горане Раичевић, „Иво Андрић изашао је из мариборског затвора као преображени човек, али и као преображени писац“, а то значи да је „[м]есто себи окренутог естетског човека, полако [...] почео да заузима један други, авангардни, ангажовани уметник“ (Раичевић 2015: 166). Андрић је, Бартуловићевим речима, „на почетку рата доспео [...] у тамницу и патња је поспешила његов развој“ (Bartulović, „Razgovori s dušom“, 1918: 13). Нимало случајно, Бартуловићеви и Андрићеви „разговори с душом“ воде се по први пут у затвору, када се човек сусреће са својим истинским Ја на посебно драматичан и непосредан начин. Снага овог сазнања оставила је дубоког трага на пишчевој еволуцији од „прилично настране и нејасне“ (Bartulović, „Razgovori s dušom“, 1918: 13) поезије из ране младости до тренутка када Андрић претапа „све своје у опћенито“ (Bartulović, „Razgovori s dušom“, 1918: 12). Из Бартуловићеве визуре, Андрићева „[ч]ежња за лишењем свега свога узвишена је као и у кнеза Мишкина“ (Bartulović, „Razgovori s dušom“, 1918: 13). Песнички субјект књиге *Ex Ponto* из света индивидуалне патње закорачује у свет религиозног доживљаја целине човековог постојања, премда Бартуловић наглашава да је „та религиозност [sic!] само лична ствар песникове душе, и нема никакве везе са било којом официјелном религијом“ (Bartulović, „Razgovori s dušom“, 1918: 13). Нарочито је у том контексту интересантан опис Андрићевог месијанског положаја у књижевној генерацији између два светска рата. Писац *Ex Ponto* „болује за цео свет; над своје се је сумње издигао, али сумња сумње свих нас и болује боли најситнијег црва“ (Bartulović, „Razgovori s dušom“, 1918: 11), те му је у задатак дано да „поведе душе жедних тихе и сталне вере за собом на путеве нових страдања“ (Bartulović, „Razgovori s dušom“, 1918: 15).

Полемички одговор Антуна Бранка Шимића на Бартуловићеве критичке ставове и Андрићеве песничке рефлексије из 1918. године, истини за вољу, показује да нису све душе биле једнако жедне њихове „тихе и сталне вере“, а ни једнако вољне да се на „путеве нових страдања“ отисну. У чланку под насловом „Лирски фељтонизам“, који је објављен у листу *Вијавица* 1919. године, Антун Бранко Шимић вајка се због тога што у југословенској критици о Андрићевој књизи песама није прочитао „ниједну неповољну, то јест тачну реч“ (Шимић 2011: 37). Андрић, према Шимићевом мишљењу, „пише управо као жене које пишу лоше, као госпојица Мица Јанковићева на пример“ (Шимић 2011: 39), *Ex Ponto* је „[к]њига дилетантска коју је немогуће доживети“ (Шимић 2011: 40), па стога „немоћ ове литературе и немоћ њене критике“ аутор сахрањује „заједно у гроб заборава“ (Шимић 2011: 40). У позадини Шимићеве полемике препознаје се више него очигледан отпор према идеологији и уредништву *Књижевној јуџа*, које се оптужује за опортунизам и сукоб интереса. Убеђен у „трагичну истину да немају вредности ти сви писци ‘Књижевног Југа’, то јест готово сви југославенски писци“, Шимић малициозно, иако духовито, поентира:

Ја сам послушао савет Бартуловићев и пошао за Ивом Андрићем да он „позванији него ико“ поведе моју душу на путеве нових страдања. Али сам се показао недостојним тога Бартуловића кнеза Мишкина и Прохаскина светог Аугустина. Уверио сам се да сам ђавао преобучен у ово јефтино одело који се ушуљао у редове југославенских књижевника да их својим смејом љути и тако на греје заводи. Ако не ђавао, онда његов син, или човек којем је извор Празло, не Прадобро као Иви Андрићу и Ники Бартуловићу. Јер што би друго могао да будем, кад мени све исповести у тој књизи *Ex ponto* нису ни израз какве мистике дубоке и тамне ни свега онога које реда Бартуловић и зове апстрактним именима. Него посве нешта друго (Шимић 2011: 38).

Друго важно место унутар Бартуловићевог предговора тиче се пищевих узора, поглавито Серена Киркегора, који се отада налази у подтексту готово сваке расправе о преображају искуства „естетског човека“ (Раичевић 2015: 166) из Андрићевих стихова у „трагични теизам“ песама у прози и раних приповедака (Јерemiћ 1962: 11), па и све бројнијих анализа које указују на мање или више скривену лирску жицу у целини Андрићевог опуса (Milošević 1976: 202; Palavestra 1981; Јерков 1988; Делић 2011: 240–264; Пантић 2018: 70, 79). Познато Бартуловићево запажање на ову тему вреди навести у целости:

Њејова [Андрићева] меланколија није дакле нишомшћо несимизам. Он воли велике меланколике ствараоце, воли Slowackog, Beethowena и Kierkegarda (Kierkegaard је био једина књига коју му је успело провући у тамницу, и читава прва два месеца, то је била једина наша душевна храна), али не воли уседелачке меланколике који плачу за месечином и загрљајима (Bartulović, „Razgovori s dušom“, 1918: 10).²

Андрић се у разговорима са Драгославом Адамовићем (Adamović 1976: 15), Драшком Ређепом (Ređer 1976: 129), Душаном Матићем (Matić 1976: 86), Милошем Бандићем (Бандић 1996: 215) и Љубом Јандрићем (Jandrić 1982: 412, 439) из седамдесетих година прошлог века, на различите и неретко противречне начине изјашњавао по питању своје тамничке лектире, премда су критичари најчешће фаворизовали оне Андрићеве изјаве које су погодовале њиховим тумачењима (Вранеш 2022: 133–140). Не можемо на овом месту улазити у све појединости неспоразума између писца и критичара, који се одликовао недовољном отвореношћу обеју страна, али би ипак требало истаћи улогу коју је Бартуловић у њему одиграо. У разговору са Милошем

2 Спационирани слог из оригиналног текста замењен је курзивом.

Бандићем од 18. августа 1973. године Андрић подвлачи пресудан значај Бартуловићевог предговора за будућа тумачења и за будуће мистификације утицаја Серена Киркегора на његово стваралаштво:

Тако је случај хтео да један део свог тамновања проведем са Кјеркегоровим делом. Али из тога не би требало извлачити далекосежне закључке. Јер шта би уопште било да се тај податак није најпре појавио у Бартуловићевом предговору за *Ex Ponto*? Најзад, уместо Кјеркегоровог дела могло је, исто тако случајно, да буде и неко Волтерово дело. Ја сам међу књигама имао тада и збирку француских љубавних прича. И касније би се то вероватно тумачило: „Ово само потврђује да је присуство еротике у Андрићевој поезији и прози веома...“, итд., итд. (Бандић 1996: 215).

Поједина места из Бартуловићевог предговора, попут затвореникове слутње „да из те глади и те самоће једини пут води у лудницу“ (Bartulović, „Razgovori s dušom“, 1918: 5), на послетку, необично подсећају на атмосферу Андрићевог романа *Проклеџа авлија*, али је у ту сврху боље окренути се прози *Мој ђријаџељ Тонислав Малвасија*. Бартуловићева књига називана је кратким (Раичевић 2015: 155) или омањим (Секулић 1940: 619), аутобиографским (Иванић 2010: 619) или мемоарским романом (Жутић 2011: 22), „хроник[ом] која на роман личи“ (Тартаља 1991: 132), аутобиографском прозом (Иванић 2010: 619), новелом (Секулић 1940: 620) и приповетком (Секулић 1940: 619). Жанровски хибридан текст на граници романа и приповетке о судбини дијаболичког злочинца Тонислава Малвасије, који „у тамничкој авлији“ (Бартуловић 1940: 119) окупљеним „политичким“ (Бартуловић 1940: 18, 73) затвореницима приповеда о свом животу, у најосновнијим цртама се подудару са Андрићевим кратким романом из 1954. године. Чак и сам завршетак Бартуловићеве прозе донекле подсећа на сцену с краја *Проклеџе*

авлије, када се Ћамил са новооткривеном присношћу привиђа и обраћа фра Петру.³ Приповедач *Мој њријашеља Тонислава Малвасије* на концу осећа кривицу управо зато што главног јунака за живота никада није назвао пријатељем (Бартуловић 1940: 118). Синтагма из наслова Бартуловићеве прозе очигледно указује на етички и аутопоетички прелом у односу приповедача према главном јунаку, који надомак ове унутрашње промене „надгласавши потпуно мог [приповедачевог] саговорника, упаде као да је жив, у наш разговор“ (Бартуловић 1940: 119).

Сличности Бартуловићеве прозе из 1940. године с Андрићевим приповестима о Томи Галусу, а нарочито са рукописима о девијантном злочинцу и затворенику Постружнику из 1933. и 1934. године, још су очигледније (Андрић, *На сунчаној сџрани*, 2011). Постиђени неприличним разговором Тонислава Малвасије са проституткама на путу за Грац, Бартуловићеви млади и нежни осуђеници су „због оно неколико дама, што су биле затворене са нама (макар да су се налазиле у трећем вагону), осјетили потребу да се изгуб[е] са прозора“ (Бартуловић 1940: 83). Млади заточеници у Андрићевој приповеци „На сунчаној страни“ из 1952. године реагују на сличан начин, бранећи жену са крлетком од старог и настраног робијаша: „Он је низао ружне речи, које су за њега очигледно биле потреба, а ми смо бранили непознату жену и чистоту својих поступака и намера према њој“ (Андрић, *На сунчаној сџрани*, 2011: 20). За разлику од Бартуловићевих и Андрићевих племенитих младића, Малвасија је био „ломбрововск[и] ти[п]“, „објек[т] за криминални музеј“ (Бартуловић 1940: 12) и „деликвен[т] од рођења“ (Бартуловић 1940: 16), а Постружник „криминалан тип и пропалица од ране младости“ (Андрић, *На сунчаној сџрани*, 2011: 32). Обојицу је карактерисала морална изопаченост и сексуална на-

3 Упоредити: „И ја разговарам с њим срдачно и просто, како никад нисам могао ни умии док је био ту и док смо се виђали, онако како бих разговарао са неким млађим од фратора из мог манастира, кад га нападне *taedium vitae*“ (Андрић, *Проклеџа авлија*, 1977: 113).

страност – из перспективе ондашњег или садашњег времена – толико велика да Галус у више наврата Постружника назива Сотоном (Андрић, *На сунчаној сџрани*, 2011: 40, и даље). Уколико хронотоп тамнице у Бартуловићевој прози из 1940. године може да се доведе у везу са рукописом „Постружничково царство“, дигресије о прошлости Тонислава Малвасије могле би се упоредити са наративним поступком у Андрићевом рукопису „Проклета историја“ (Андрић, *На сунчаној сџрани*, 2011: 106–155).

Оба рукописа изразито су значајна за генезу *Проклеће авлије* (Вранеш 2022: 119–121), што приметно отежава утврђивање потенцијалног утицаја Бартуловићеве прозе из 1940. године на Андрићев кратки роман из 1954. године. Проучаваоци генезе *Проклеће авлије* морали би, у сваком случају, између Постружника и Карађоза пронаћи места за лик Тонислава Малвасије,⁴ баш као што би између Андрићевих „кавалера“ попут Томе Галуса и Ђамила морали оставити простора за „политичке“ затворенике из Бартуловићеве прозе.⁵ Хронотоп тамнице и амбијент усменог приповедања из Андрићеве прозне целине о Томи Галусу и *Проклеће авлије* могу се препознати и у Бартуловићевој прози из 1940. године. Остаје само питање да ли се и у којој мери поменуте сличности могу извести из Андрићевог и Бартуловићевог заједничког тамничког искуства или је посредни заиста био књижевни дијалог двојице аутора. Дилеме ове врсте јављале су се у српској књижевној критици, премда никада нису постале предмет систематског истраживања због књижевноисторијске скрајнутости дела Нике Бартуловића. Иво Тартаља је у тексту „Силуета затвореника из 1914. године“ сугерисао да се у слици тамнич-

4 Постружник јесте нека врста Карађозовог прототипа по свом односу према политичким затвореницима, дијаболским одликама, персонификовању дехуманизованог државног уређења и маскирању сопственог идентитета (Вранеш 2022: 120).

5 Сличности између Томе Галуса и Ђамила су видне, од заједничког заточења услед „глупог неспоразума“ (Андрић, *На сунчаној сџрани*, 2011: 34; Андрић, *Проклеће авлија*, 1977: 99) до њиховог аристократског карактера (Вранеш 2022: 120–121, 124).

ког живота из Бартуловићеве прозе крије „извесна подлога његове [Андрићеве] будуће визије старог затвора у Стамбола“ (Тартаља 1992: 6). Тартаља, штавише, претпоставља да је Андрић одустао од објављивања рукописа о Томи Галусу јер је од стране Бартуловића био „предухитрен у литерарној обради исте средине и истих доживљаја из Првог светског рата“ (Тартаља 1992: 6). Тартаљину хипотезу Жанета Ђукић Перишић није одбацила (Ђукић Перишић 2011: 167), а Горана Раичевић није прихватила (Раичевић 2015: 164).

Књигу *Мој њријашељ Тонислав Малвасија* могли бисмо читати у кључу аутофикције. Нарочито је у том погледу занимљива појава Иве Андрића у Бартуловићевој прози, мада будући нобеловац у њој ипак игра споредну улогу (Бартуловић 1940: 10, 11, 23, 24, 89). Аутофиктивни приповедач сажето описује своје познанство са Андрићем из првих дана тамновања у Сплиту:

Затим су пуних пет дана куљали ходници од нових гостију, а кад се већ чинило да је мјера препуна, спазих једног јутра, како у ћелију до моје, уведе страног и помало збуњеног младића, који ме је врло подозриво погледао кад су га провели поред мог прозора, увјерен да, онако необријан и иза онаквих решетака, не може да се налази други, него врло опасан разбојник. Тај нови био је Иво Андрић (Бартуловић 1940: 10–11).

Бартуловићев опис „страног и помало збуњеног младића“, који се једнога јутра обрео у суседној ћелији узавреле сплитске тамнице, подсећа на фра Петров први сусрет са Ђамилом из Андрићеве *Проклеџа авлије*. Премда је била „увек пуна“ (Андрић, *Проклеџа авлија*, 1977: 15) и водила „бучан и шаролик живот“ (Андрић, *Проклеџа авлија*, 1977: 17), цариградска авлија имала је у себи „уредних, мирних и повучених људи“ (Андрић, *Проклеџа авлија*, 1977: 44). То су углавном били политички затвореници попут

фра Петра, којима се једне вечери придружио младић из Смирне.⁶ У првом Андрићевом опису младог странца подвукли бисмо карактеристичну употребу атрибута „нови“, који је посебно истакнут у Бартуловићевој прози из 1940. године:

Стреловит али недвосмислен израз негодовања, опреза и одбојне солидарности: Турчин! Придошлица се сместио без намештања, готово без покрета; дах му се није чуо. А кад год би се те ноћи пробудио (нема тога ко се овде много и често не буди), фра Петар би по нечем осетио да и „нови“ поред њега не спава (Андрић, *Проклеџа авлија*, 1977: 45).

Приказ ефенди-Ћамила са почетка *Проклеџе авлије* истовремено можемо довести у везу са Бартуловићевим описом младог Иве Андрића и Андрићевим описом младих затвореника из прозне целине о Томи Галусу. Прва претпоставка не искључује другу, чак би се могло тврдити да су нераздвојне. Бартуловићева проза из 1940. године великог писца ипак приказује у окружењу другачијем од оног на које смо навикли. Тонислав Малвасија негодује зато што се гомила демонстраната баца камењем на српске затворенике „као да има посла са козама“ (Бартуловић 1940: 21), њишући се при томе „на дрвеној нози“ (Бартуловић 1940: 24). Окорели злочинац се пред Ником Бартуловићем, Ивом Андрићем, Јерком Чулићем и Оскаром Тартаљом „подавао [...] језивој искрености“, која је подразумевала низ „посве настраних психолошких рефлексција“ (Бартуловић 1940: 31). Можемо се с правом запитати колико су овакве приповести утицале на генезу *Проклеџе авлије*.⁷

6 Ћамил се касније у роману приказује „са неким танким и лепршавим осмехом који као да га обасјава однекуд споља и даје му израз *лаке збуњености*“ (Андрић, *Проклеџа авлија*, 1977: 74 – курзив је наш).

7 Упоредити познато Андрићево сведочење из разговора са Јандрићем: „Доживљаје из мариборске казнионице, у којој су неки затвореници знали да причају до зоре – највише, зна се, о

Бартуловићева повест о човеку који је зашиљеном дршком од кашике своју љубавницу убо у срце нема метафизичку дубину и метапоетичку сложеност Андрићевог кратког романа, па ни Андрићеве прозе у целини.⁸ У књизи *Мој ђријаџељ Тонислав Малвасија*, према суду Исидоре Секулић, Бартуловић „није имао стрпљење писца“ (Секулић 1940: 621). Иако „[т]а околност умањује чисто артистички квалитет Бартуловићеве прозе“ (Секулић 1940: 621), ова проза ипак проговара на врло провокативне теме са лакоћом и отвореношћу које нису занемарљиве. Бартуловићева књига отвара се за читање из угла експерименталних теорија, које се у последње време баве приказом садомазохистичких сексуалних пракси у књижевности:

Упао је као вихор у њену собу и без обзира на опасност да за то дозна газдарица, стао садистички да је испитује, да јој пребацује све могуће љубавнике, вјероватне и невјероватне, да је назива најгорим именима и да је, све јачим садизмом, убада ножем. А кад се једног дана десило да није имао при руци ножа, спазио је на столу стругаљку за сир, па је том стругаљком стао да јој гребе леђа, све док је није сву окрвавио. И на пошљетку јој је везао руке за кревет, па је стискао за гушу, као да хоће да је удави (Бартуловић 1940: 60).

женама – искористио сам приликом писања поглавља *Проклеће авлије*“ (Jandrić 1982: 144). Тартаља експлицитно поставља питање „[н]ије ли главом Малвасија служио као прототип онаких причалица у *Проклећој авлији* какав је онај крупни човек што често говори и препире се у промуклом басу“ (Тартаља 1992: 6).

8 Бартуловићева књига није лишена аутопоетичких рефлексија, али су оне свакако у сенци „искрене“ приповести о Малвасијином животу. Упоредити: „И зато ми се, још много дана након тога, стално врзао у мислима сироти Тонислав, док нисам једнога дана осјетио потребу да нешто напишем о њему, – да му то буде као кита над гробом, – кита која додуше, неће бити састављена само од њежног и миришљивог цвијећа, већ ће се у њој наћи и врло опорог трња и свакојаког, дивљег, опојног, загушљивог, па и отровног корова, али ће зато бити сплетена из пуна срца, врло искрено, истинито и топло“ (Бартуловић 1940: 116–117).

Малвасијин однос са Марјетом, премда на први поглед не делује тако, подразумева обострано уживање:

А и она сама, ма колико да је то било још једино, што ју је код њега привлачило, била је, као и сви сладострасници, осјетљива на најситније нијансе, па ако је убод ножем био ма и за трун јачи, или би јој стругаљка за сир повриједила неки младеж – зарила би му истога часа нокте у лице, па би се растављали тек онда, када би и једно и друго, подерани и искрвављени, једва још соптили од мржње (Бартуловић 1940: 61).

Бартуловићева проза из 1940. године обилује примерима ове врсте, који на исувише пластичан начин показују изазовност и опасност поређења аутора са ове и са оне стране књижевног канона. Таква поређења усмеравају тумача да ремек-дела попут Андрићеве *Проклеће авлије* сагледа у стварном књижевноисторијском контексту и да процени допринос неканонских текстова уобличавању канонског текста. Таква поређења истовремено могу оживети занимање за маргинализована књижевна остварења, па и за њихов положај у савременом добу. Било би интересантно размишљати о поетици *Мој ђријаишеља Тонислава Малвасије* у контексту савремених српских прозних творевина које Андрића претварају у књижевног јунака или саговорника (Марче-тић 2012; Кесмановић, Стојилковић 2014; Пишало 2018; Basara 2020). Могућности за тумачење Андрићевог и Бартуловићевог књижевног дијалога су различите и никако се не исцрпљују у класичним компаративним читањима. Оне се тичу ране и савремене ре-цепције, генезе и поетике Андрићевих и Бартуловићевих дела, једне књижевне раз-мене која је без сумње постојала и наставиће да постоји у нашим интерпретацијама.

ИЗВОРИ

- Андрић, Иво. *Проклет̄а авлија*. Сабрана дела Иве Андрића. Књига четврта. Београд – Загреб – Сарајево – Љубљана – Скопље: Просвета – Младост – Свјетлост – Државна zaloжба Словеније – Мисла, 1977.
- Андрић, Иво. *Уме̄тник и ње̄ово дело: есеји II*. Сабрана дела Иве Андрића. Књига тринаеста. Београд – Загреб – Сарајево – Љубљана – Скопље: Просвета – Младост – Свјетлост – Државна zaloжба Словеније – Мисла, 1977.
- Андрић, Иво. *На сунчаној с̄ирани: реконс̄трукција романа*. Прир. Жанета Ђукић Перишић. Сабрана дела у 20 књига. Књига 8. Београд – Подгорица: Штампар Макарије – Нова књига, 2011.
- Андрић, Иво. *Писма: 1911–1973*. Иво Андрић: Сабрана дела у 20 књига. Књига 19. Београд – Подгорица: Штампар Макарије – Нова књига, 2011.
- Андрић, Иво. *Прӣовеш̄ке: 1949–1960: II*. Прир. Ливија Екмечић, Марија Благојевић, Зорица Несторовић. Критичко издање дела Иве Андрића. Књига 9. Београд: Задужбина Иве Андрића, 2018.
- Bartulović, Niko. „Razgovori s dušom“. U: Ivo Andrić. *Ex Ponto*. Zagreb: Književni jug, 1918. 5–15. Digitalna Narodna biblioteka Srbije. Veb. 5. 6. 2017.
- Bartulović, Niko. „Maribor 1914“. *Književni jug*, II. 1–2 (16. jul 1918): 44–49. Digitalna Narodna biblioteka Srbije. Veb. 9. 6. 2022.
- Бартуловић, Н. „Разговори с душом“. У: Иво Андрић. *Ex Ponto*. Београд: Издање С. Б. Цвијановића, 1920. 5–16.
- Бартуловић, Нико. *Сабрана гела: књӣа грӯа*. Београд: Народна просвета, б. г.
- Bartulović, Niko. *Jadranska antologija: knjiga prva: stihovi*. Split: Jadranska straža, 1934.
- Бартуловић, Нико. *Мој ѓрӣа̄иел̄ Тонислав Малвасија*. Београд: Геца Кон, 1940.
- Бартуловић, Нико. „О 25-годишњици Матавуљеве смрти“. У: *Књӣа о Ма̄авуљу*. Прир. Душан Иванић. Београд – Загреб: Завод за уџбенике – Српско културно друштво Просвјета, 2009. 92–96.
- Basara, Svetislav. *Kontraendorfin*: [disertacija]. Београд: Laguna, 2020.
- Марчетић, Милован (прир.). *Земаљски гӯови: Иво Андрић у ѓричи*. Београд: Лагуна, 2012.
- Кесмановић, Vladimir; Стојиљковић, Dejan. *Kainov ožiljak: roman o misiji Ive Andrića u nacističkoj Nemačkoj*. Београд: Laguna, 2014.

Pištaló, Vladimir. *Sunce ovog dana: pismo Andriću*. Zrenjanin – Novi Sad: Agora, 2018.

P. „Od Revolucionarne Omladine do Orjune“. *Српски књижевни гласник: нова серија*, XV. 4 (16. јун 1925): 317.

ЛИТЕРАТУРА

Adamović, Dragoslav. „Govorio je: 'Kad umrem, eto nekrologa...'“. U: Radovan Popović. *Kazivanja o Andriću: uspomene savremenika*. Beograd: Sloboda, 1976. 9–16.

Бандић, Милош И. „Како приступити писцу и његовом делу: интервју са Милошем И. Бандићем“. У: Драгољуб Влатковић. *Нобеловац у новинама: сусрећи и разговори новинара са Ивом Андрићем*. Ниш: Просвета, 1996. 211–217.

Вранеш, Бранко. *Виџезови модернизма: виџешки идеал у српском и свејском роману XX века*. Нови Сад: Академска књига, 2022.

Делић, Јован. *Иво Андрић: моси и жрива*. Нови Сад – Београд: Православна реч – Музеј града Београда, 2011.

Ђукић Перишић, Жанета. „Напомена уз ово издање“. У: Иво Андрић. *На сунчаној сирани: реконструкција романа*. Прир. Ж. Ђукић Перишић. Сабрана дела у 20 књига. Књига 8. Београд – Подгорица: Штампар Макарије – Нова књига, 2011. 157–168.

Ђукић Перишић, Жанета. *Pisac i priča: stvaralačka biografija Ive Andrića*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2012.

Жутић, Никола. *Историјско у књижевности Нике Барџуловића: ауџиобиографско идеолошко-џолиџичко у романима, грамама и џриџовјеџкама 1918–1941*. Београд: Српска радикална странка, 2011.

Иванић, Душан. „Бартуловић, Нико“. *Српска енциклопедија*. Том I: књига 1. Нови Сад – Београд: Матица српска – САНУ – Завод за уџбенике, 2010. 619.

Јеремић, Драган М. „Филозофија Ива Андрића“. *Иво Андрић*. Главни и одговорни уредник др Војислав Ђурић. Редактор Никша Стипчевић. Београд: Институт за теорију књижевности и уметности, 1962. 9–22.

Јерков, Александар. „Поезија Иве Андрића“. У: Иво Андрић. *Поезија*. Прир. А. Јерков. Сремски Карловци: Каирос, 1998. 201–222.

- Караулац, Мирослав. „Андрићеви давни пријатељи“. *Свеске Загужбине Иве Андрића*, V. 4 (1986): 9–86.
- Korbel, Josef. *Tito's Communism*. [Denver]: The University of Denver Press, 1951. Archive.org. Web. 9. 6. 2022.
- Matić, Dušan. „Takav je Andrić...“. U: Radovan Popović. *Kazivanja o Andriću: uspomene savremenika*. Beograd: Sloboda, 1976. 82–88.
- Milošević, Nikola. „Ivo Andrić i njegova 'bodlja u srcu'“. U: Radovan Popović. *Kazivanja o Andriću: uspomene savremenika*. Beograd: Sloboda, 1976. 193–206.
- Palavestra, Predrag. *Skriveni pesnik: prilog kritičkoj biografiji Ive Andrića*. Beograd: Slovo ljubve, 1981.
- Пантић, Михајло. „Поезија Иве Андрића“. У: *Дело Иве Андрића*. Ур. Миро Вуксановић. Београд: САНУ, 2018. 67–80.
- Раичевић, Горана С. „У ћелији бр. 115: Иво Андрић, Нико Бартуловић, Оскар Тартаља...“. *Зборник Мајице српске за књижевност и језик*, 63. 1 (2015): 151–168.
- Ређер, Драшко. „Andrić i Novi Sad“. U: Radovan Popović. *Kazivanja o Andriću: uspomene savremenika*. Beograd: Sloboda, 1976. 127–130.
- Секулић, Исидора. „Мој пријатељ Тонислав Малвасија: приповетка Ника Бартуловића“. *Српски књижевни гласник: нова серија*, LX. 8 (16. август 1940): 619–624. Дигитална Народна библиотека Србије. Веб. 9. 6. 2022.
- Тартаља, Иво. „Силуета затвореника из 1914“. *Књижевне новине*, 850–851 (15. октобар – 1. новембар 1992): 6.
- Шимић, А. Б. „Лирски фељтонизам“. У: Никола Жутић. *Историјско у књижевности Нике Бартуловића: аутобиографско идеолошко-политичко у романима, драмама и приповекама 1918–1941*. Београд: Српска радикална странка, 2011. 37–40.

Branko M. Vraneš

IVO ANDRIĆ AND NIKO BARTULOVIĆ IN LITERARY DIALOGUE

Summary

On account of its literary-historical, poetic and cultural significance, as well as new light that it can shed on the opus of two authors, the literary dialogue between Ivo Andrić and Niko Bartulović deserves special attention of literary commentators. Andrić and Bartulović were imprisoned together in Split, Šibenik and Maribor during 1914 and 1915, they were among the founders of the magazine *Književni jug* at the end of 1917, in which soon afterwards both of them published similar poems in prose. In 1918, Bartulović wrote a preface to Andrić's book *Ex Ponto*, and in 1925 Andrić wrote a short review of Bartulović's book *Od revolucionarne omladine do Orjune*. Bartulović's preface from 1918 raised several questions of great relevance for the reception of Andrić's work, regarding Andrić's attitude towards the experience of incarceration and his stance towards the writings of the Danish philosopher Søren Kierkegaard. In his review of Bartulović's book *Od revolucionarne omladine do Orjune*, Andrić subtly revealed his reserved attitude towards the Organization of Yugoslav Nationalists.

In the following decades, the literary exchange between Andrić and Bartulović continued. In 1934, Bartulović included Andrić's verses in his *Jadranska antologija*, and referred to the days he spent with Andrić in prison in his prose *Moj prijatelj Tonislav Malvasija*. Bartulović's book from 1940 could have had some influence on the genesis of *Prokleta avlija*. Bartulović's hybrid literary text, on the border of the novel and the story genre, dedicated to the fate of the diabolical criminal Tonislav Malvasia, who tells "political" („političkim") prisoners stories about his life in the "prison courtyard" („u tamničkoj avliji"), coincides in many ways with Andrić's short novel from 1954. The similarities between Bartulović's prose and Andrić's manuscript „Postružnikovo carstvo" from 1933, or the cycle of Andrić's short stories about Toma Galus, are even more obvious. As are the differences between Andrić's and Bartulović's commitment

to the issues of literary form and the metaphysical dimension of narration. Bartulović's book from 1940 does, however, speak on very provocative topics with ease and openness that are not negligible.

The comparison between Andrić and Bartulović compels the commentator to observe a canonical text in the real literary-historical context of non-canonical works and to assess the contribution of non-canonical works to the shaping of canonical texts. At the same time, this comparison can revive interest in Bartulović's marginalized literary achievements, and their relevance today. If we look at Bartulović's prose from the perspective of autofiction, perhaps we could recognize a continuity between *Moj prijatelj Tonislav Malvasija* and contemporary Serbian novels, which turn Andrić into a literary character. The possibilities for interpreting Andrić's and Bartulović's literary dialogue are numerous and are by no means exhausted in classic comparative readings. They concern the early and contemporary reception, the genesis and the poetics of Andrić's and Bartulović's works, a literary exchange that undoubtedly existed and will continue to exist in our interpretations.

Keywords: Ivo Andrić (1892–1975), Niko Bartulović (1890–1945), Søren Kierkegaard (1813–1855), *Ex Ponto* (1918), *Moj prijatelj Tonislav Malvasija* (1940), *Prokleta avlija* (1954)

ФРАГМЕНТАРНИ ДИСКУРС ИВЕ АНДРИЋА И НИКЕ БАРТУЛОВИЋА. РАЗГОВОРИ С ДУШОМ: ПОВОДОМ И ОКО *EX PONTA*

Сажетак: Ишчитавајући предговор Нике Бартуловића „Разговори с душом“ (1918, 1920), у обе његове варијанте – уз загребачко и београдско издање прве Андрићеве књиге, у раду је истраживачко тежиште постављено на поетичку и естетичку концептуалност појма душе, с једне стране, и методолошку, књижевнонаучну, рецепцијску апаратуру у дефинисању жанровске природе *Ex Ponta*, с друге. Пропитујући рецепцијски, књижевноисторијски, књижевнокритички, па и херменеутички опсег импликација Бартуловићевих поставки о *јасном пројоварању душе* из Андрићевих *записака*, анализирана је парадигматска окосница блискости лирског и душиног простора са становишта модернистичког пројекта Новог, те феномена фрагментарности. Уз издвајање рецентних књижевно-теоријских образложења у погледу експонтовске форме (Милош Црњански, Душан Маринковић, Предраг Палавестра, Бојана Стојановић Пантовић, Крешимир Немец, Александар Јерков), истраживање пропитује топику фрагментарног исказа и могућности успостављања поетичког и теоријског мишљења фрагментарног као наддискурзивне активности, текстуалне суперпозиције између прозе и поезије.

Кључне речи: фрагмент, фрагментарно писмо/писање, записци, лирско, Бартуловић, Андрић

Човек је скуи чежњи ка разним целинама.

Станислав Винавер

У једној краткој белешци с краја прве деценије 20. века руски сликар и теоретичар уметности Казимир Маљевић образложио је како разумева људску душу:

Загробни живот уопште не постоји, нема ни говора о томе и мисао о њему рађа се у мени; смрт прекида живот као што мач одваја труп од главе. Ово говорим у смислу да живим ја као такав и стварам у оном организму света у коме живим. Моја душа, пак, због омотача смрти *осијаје сила*.

Постоји сила чији се живот састоји у неуморном стварању облика. Та сила, стварајући форму, оживљава од ње и изражава своје мене све док се омотач не истроши. Та сила остаје. Због тога мислим да смрти нема. Зато што омотач (као средство изражавања форме), који је постао неупотребљив не сматрам смрћу (Маљевић 2010: 832; ауторско истицање).

Неуморно стварање облика природено је души као сили, изражавају форме. Одатле, потрага за новим естетичким изразима одређена је као пут душе или, како сâм К. Маљевић каже, мена. Са друге стране, сасвим близак К. Маљевићу у времену, Ђерђ Лукач 1909. у есеју „Тренутак и облици“ из студије *Душа и облици* (1911) поводом стваралаштва Бер-Хофмана бележи:

Pa ipak su – dakako, samo danas – *ono ljudsko i oblik središni problemi svekolike umetnosti*. Istina je: samo zato je mogla nastati neka umetnost – ako je dopušteno pitati za razloge kod stvari koje postoje hiljadama godina, koje su rastući u burama tih vekova možda postale tuđe svom poreklu, – samo zato može umetnost pisanja imati neki smisao što nam pruža te velike trenutke. Samo zbog njih nama je umetnost jedna vrednost života,

upravo onako kao šuma, planina, ljudi i naša sopstvena duša, samo komplikovanija, dublja, bliža, pa ipak dalja nego sve ove, hladnije objektivna prema našem životu, pa ipak čvršće pripijena uz njegovu večnu melodiju. Samo stoga, samo zato što je ljudska i samo ukoliko je ljudska (Lukač 1973: 179; истакла А. П.).

Двадесетовековна уметничка пракса и теоријска мисао интервенисале су у традиционалну концептуалност душе отворивши (онтички и онтолошки) простор за њено поетичко, естетичко, културолошко, антрополошко, па и антропотехничко, речено П. Слотердајковим изразом,¹ ре-конституисање. Управо ову динамичну, творбену димензију појма душе истиче норвешки аутор Уле Мартин Хејстад (Ole Martin Høystad) у предговору *Културне историје душе*: „Стари Грци су открили дух и разум као датост, као нешто веће чега је човек део, док је душа *измишљена*“ (Хејстад 2018: 11; ауторска истицања). Са становишта историје културе и историје идеја, душа је „културом формирана димензија“, али је припадајућа личном и индивидуалном унутрашњем животу, тј. (витгенштајновском) *искусћу језика*, јер „постоји само док имамо појмове и речи за њу, док је описујемо, реинтерпретирамо и дефинишемо на разне начине“ (Исто: 427–428). Поетички често супротстављени и различити ангажмани с почетка 20. века у књижевности, дакле културолошки, антропотехнички посматрано, сјединили су се у захтеву изналажења новог израза, који је своје трансцендентално упориште и онтолошку легитимност стицао позивајући се на простор душе, нудећи алтернативни

1 Немачки филозоф П. Слотердајк у студији *Svoj život promjeniti moraš* из 2009. године филозофску антропологију заснива као својеврсну *антиројоитехничку теорију*, која је већ била најављена тротомним *Сферама* (1998, 1999, 2004), и то на темељу симболичких, психо-имунолошких пракси „помоћу којих људи-ма увјек успијева savladati своју ranjivost sudbinom, uključujući i smrtност, u obliku imaginarnih anticipacija i duhovnog oklopa“ (Sloterdajk 2015: 19). Сам термин је, напомиње аутор, био у употреби већ 1926. године – може се наћи у трећој свесци *Велике совјетске енциклопедије*, „gdje је prije svega označavao spekulativno anticipirane mogućnosti biotehničkog manipuliranja supstancijom ljudskog nasljeđivanja“ (Исто: 20).

заплет њеној судбини. У том смислу, парадигматична је аутопоетичка позиција Милоша Црњанског из чувеног есеја „За слободни стих“ (1922):

Мистицизам, футуризам, и све друго, динамично или сасвим спиритуално изражено, у свим гранама уметности и књижевности у Европи задњих двадесет година пре свега није случајно. [...]

Најновије доба је прихватило слободан стих. Живот је други а у њему је и уметност заузела ново место. Па и лирика. Логично је да се траже нове форме.

Модерна уметничка лирика се чита. Она је сублимно уживање, и слободан стих, са својим ритмом полусна, сасвим везаним за ритам мисли, код сваког новог расположења нов, флуидан, без добовања окованог ритма, врхунац је израза. Он одбацује све и оставља душу саму. Пљускање сладуњавих рима није више тако нужно, и смета (Црњански 1999а: 25, 27).

У излагању аутора *Лирике Ишак*е напуштање риме попримило је карактеристике акције, борбе за усвајање новог ритма и израза који *одбацује све и оставља душу саму*. Тек тада, када је сама душа оприсутњена песничким језиком, тек тада почиње „ново доба наше версификације“ (Исто: 30). Иако душа не припада само песничком говору, естетичка и онтолошка мисао о лирском заокупљена је трансценденталним дослухом говора и душе, језичком инсценијом унутрашњости бића. Јер, упозорава М. Црњански: „Не осећамо више да је ритам *унушарња*, а не *сиољашња* ствар“ (Исто: 28; ауторска истицања). Хегелијански говорећи, унутрашња субјективност полаже право да у материјалности ритма, стиха опажа саму себе (уп. Hegel 1975: 428). Међутим, настојање Милоша Црњанског да реформише простор песме, њену текстовност, текстуалност и право на нови метрички поредак, премда прати авангардна струјања, према мишљењу Александра Јеркова суштински је (високо) модернистички

профилисано.² На хоризонту естетичке мисли, стихови *мало нове ѿесме* управо својом онтолошком, коренимом везаношћу за модернистичку парадигму настављају хегелијанску и, дубље, аристотеловску традицију профилисања предела лирике као сведочанства унутрашње субјективности. Фукоовски речено, об/лик послератног Новог у пољу српске књижевности остаје парадоксално одређен, затворен простором *дискурзивне решећке* наслеђене епистеме, где је аристотеловско поверење у једнакост гласа и душе предодредило европску западну мисао на логоцентризам. С овим у вези Жак Дерида, у есеју „Крај књиге и почетак писма“, примећује како је аристотеловски гест³ допринео конституисању тоталности једне историјско-метафизичке епохе и конвенционалног односа према писму у западноевропском мишљењу: „Čuvstvovanja duše, koja prirodno izražavaju stvari, konstituišu jednu vrstu univerzalnog jezika koji otuda može da se sam od sebe nadmaši. To je etapa prozirnosti“ (Derida 1975: 89). Отуда, када М. Црњански у завршној строфи „Пролога“ *Лирике Иѿаке* остави:

2 У есеју о поезији Милоша Црњанског, „Естетика невеселог (Поетички систем и рани стихови Милоша Црњанског)“ промишљајући о поетичком преокрету у *Лирици Иѿаке*, А. Јерков бележи: „Novi stihovi ubijaju stare, udvoričke rime, lome otmene metre koji kloparaju na vetru, sve se menja u duhu novog doba i velikog, neodoljivog, modernističkog poetičkog gneva. Veličina Crnjanskog, bez obzira na Krležu i Čurčina, kako bi se mogli produžiti njegovi stihovi iz ‘Prologa’, stihovi o *slavi poetika*, veličina je jedne tuge života i jedne potrebe za Novim koje, čak i ako se ne može pronaći, osim kao *malo novo*, mora biti traženo“ (Jerkov 2010: 269). Но, М. Црњански, суочен са немогућим, апоретичним лицем Новог, ипак дакле наставља потрагу, и то са „velikim poetičkim gnevom“ (Isto).

3 „Ako su za Aristotela, na primer, zvuci koje emituje glas (**tà en tê phonê**) simbol stanja duše (**panthémata tés psihês**), a pisane reči simbol reči koje emituje glas, onda se glas, proizvođač **prvih simbola**, u bitnoj i neposrednoj blizini odnosi s dušom. Proizvođač prve oznake, on nije samo jedna prosta oznaka između ostalih. On označava ‘stanje duše’ koje samo odražava ili promišlja stvari po prirodnoj srodnosti. Između bivstvovanja i duše, stvari i čuvstva, postojao bi jedan odnos prevođenja ili prirodnog značenja, a između duše i logosa – odnos konvencionalnog simbolizovanja. A **prva** konvencija, koja bi se neposredno odnosila na red prirodnog i univerzalnog značenja, proizvodila bi se kao govorni jezik. Pisani jezik utvrđivao je konvencije vezujući između njih druge konvencije“ (Derida 1975: 89; ауторска истицања; уп. Derida 1976: 19).

Али: или нам живот нешто ново носи,
а душа нам значи један степен више,
небу, што високо, звездано, мирише,
ил нек и нас, и песме, и Итаку, и све,
ђаво носи (1966: 14),

он поетички исписује вољу зачињања *једної сїеїена више* на дискурзивним лествицама конституисања значења душе, са једне стране, и Новог, са друге, мимо литерарних конвенција. Међутим, када Нико Бартуловић на почетку предговора другог, београдског издања *Ex Ponta* (1920) забележи:

„Вечерас док сам по сенама на мојим зидовима гонетао, како негде за брезовом шумицом залази моје старо сунце, почео сам наједном да *разјоварам са мојом гушом*. По први пут у животу – посве насамо – очи у очи...” Тако гласи један одломак из мог тамничког дневника. А Иво Андрић вели то овако: „...када су ми решетке на прозору биле већ тако густе, да нисам могао ни руку помолити, да ми кане кап кише или ме омилује залутао вјетар, тада је у мојој души као свјетиљка над мртвом радости плануло ово свјетло“. – Или још једноставније: „Десет се дана било навршило, када, окружена самоћом, по први пут проговори јасно моја душа“ (Бартуловић 1920: 5; ауторски курзив),⁴

4 У раду наводимо другу верзију предговора „Разговори с душом“, који је штампан уз београдско издање 1920. године. У односу на текст из 1918. године постоје неколике разлике. Наиме, уклоњен је сâм почетак предговора, четврти, пети и део шестог пасуса (уп. Bartulović 1918b: 5–7 и Бартуловић 1920: 5–6). Овде преносимо први пасус верзије из 1918, касније уклоњен, са описом тамнице, док ћемо се на остале делове првобитног текста враћати у даљем раду: „Već mesec dana bejah u kaznioni. Samica sa šest kvadratnih metara prostora, okance vrh glave i hrana, o kojoj mi se ne da ni govoriti, uveravahu me sve više, da iz te gladi i te samoće jedini put vodi u grob ili ludnicu. Tada sam jedne večeri napisao u beležnicu ove reči“ (Bartulović 1918b: 5).

он то бележи, присно бивајући наслоњен на трансцендентално или, по Ж. Дерида, природно обиље вјерујућих у *lexis*, послање речи, где још увек нема оне, у много чему трагичне али истовремено искупитељске, бланшоовске линије брисања, процепа између знака и означеног. *Јасно проговара гуша* јер нема сумње у прозирност чуствовања душе, у њену форму присутности – интелигибилност знака, напослетку – у потентност дискурса да је целовито, разговетно чује / транспонује у писани (по) редак који проистиче из нераскидивог саучесништва гласа и идеализације. У верзији предговора из загребачког издања, Н. Бартуловић покреће питање могућег парадокса:

Mnogome će to zvučati kao paradoks: – duša koja sad ovako progovora, da nikad pre nije jasno progovorila?! – Tako sam i ja pre mislio. Svakog lepog sutona i svake tople noći činilo mi se da sam sâm sa svojom dušom i da su naši razgovori tihi i sveti. Ali sada kad se setim, pričinjaju mi se kao razgovori s ljubljenom devojkom u velikoj plesnoj dvorani, u kojoj smo doduše nas dvoje znali da nađemo svoj kutić, ali svaka njena kretnja bila je puna tuđih pogleda, i svaka njena reč puna tuđih obzira (Bartulović 1918b: 5; истакла А. П.).

Једна изузетна аксиолошка и онтолошка повлашћеност тренутка *биџи-насамо-са-гушом*, у тумачењу Н. Бартуловића има превасходно карактеристике физичке, просторне условности – у ћелији је проживљена екстаза самоће,⁵ лишена туђег погледа као гестова назначивања. А управо одсуствовање назнаке, односа према другом у говору, лишило је *разговор са гушом* „неčistote izraza“, јер „da bismo u jeziku redukovali naznaku i konačno dosegli čistu izražajnost“, тврди Хусерл, „moramo prekinuti odnos prema drugom“ (Derida 1989: 64). Наравно, Нико Бартуловић, држећи се трансцендентног

5 „Ono što osetih u svojoj ćeliji te večeri, i što se kasnije sto puta u meni ponovilo, ima naprotiv samo jedan naziv: *ekstaza samoće*. Bejahu to razgovori s dušom, – razgovori čista srca, vedrog praštanja, detinjeg kliktanja, dobrote i samo dobrote, – bez trunke zlobe ili sebičnosti. I sve je u njima bilo ekstaza: bol isto tako kao i radost“ (Bartulović 1918b: 6; ауторска истицања).

дигнитета душе и њеног гласа/говора, није запитан над (изворном) природом унутрашњости, не/могућности унутрашњег / самотног говора душе.⁶ Одатле, из места метафизичког спокоја, паралелности психичког и трансценденталног слоја, где душа тихо и постојано бива у нутрини сопства, аудитивно (језику) доступна, ослобођена монденске љуске, Нико Бартуловић појашњава да су андрићевски разговори с душом

једна искрена исповед грешника, који се никада није чинио ни бољим ни горим од осталих, у којој су изнесени најтањи покрети душе, најинтимнији доживљаји, терет и горчина патње, истинска самилост са бедом, не као гест који вређа, већ као непосредни одраз света на души; – и све је то казано једнако простом племенитошћу, све је то у очима песника једнако вредно, јер је све мали делац великог и чудесног мозаика који се зове живот. У овим разговорима нема ништа сцилизирано: Андрић није у њима ни мученик ни идеолог него цео човек-песник каквог га је Бог дао. [...] Нема ту ни патетичног геста, ни патриотске фразе; под Андрићевим пером све поприма облик општељудске патње и гуша је једино што ња занима (Бартуловић 1920: 8; истакла А. П.).

Даље, Андрићев *Ex Ponto*, према Н. Бартуловићу, почива на моћи презентности душе, на реторско-онтолошкој једнакости стварности душе и стварности текста.

Андрић није хтео да даде никакав опис свога тамновања, већ је искрено и просто давао из себе унутарње слике, низ часовитих расположења, фрагменте сећања, који се мешаху са дојмовима садашњости. Он је износио мисли и слике онако, како су у

6 О томе видети више у расправи Жака Дерида о Хусерловим поставкама у студији *Глас и феномен*, посебно у 3. и 4. поглављу „Hteti-rijeći kao solilokvij” и „Hteti-rijeći i predstava” (Derida 1989: 59–68, 71–78). Пратећи линије искључивања хусерловске методологије Жак Дерида показује како је „znak tuđ prisutnosti uopšte”: „Znak je izvorno prožet fikcijom. Odsada, bilo da se radi o naznačujućem saopštavanju ili o izrazu, ne postoji nikakav pouzdan kriterijum za razlikovanje unutrašnjeg i izvanjskog jezika niti, u okviru dopuštene hipoteze unutrašnjeg jezika, između stvarnog i fiktivnog jezika” (Derida 1989: 76; ауторско истицање).

зачоћењу лежале у његовој свести предане, и зато су ту греси и молитве упоредо, и зато нас ни протусловља не вређају, јер баш она дају складну слику развоја једне душе (Исто: 15).

Експонтовски дискурс као графемски запис самоприсутности, камерни испис из интимне, теопсихичке драме,⁷ дајући слику развоја душе, дакле, описује унутрашње кретање, мисли и слике, фрагменте који се одупиру нискомиметичном ракурсу и узрочно-последичном низу. У строго ограниченем простору унутрашњег, али и нарцисоидности, по тумачењу Р. Констатиновића,⁸ где су „греси и молитве упоредо“, говор душе симултанашћу опречних доживљаја опире се очекиваном следу који је прирођен дневничком или пак мемоарском бележењу.⁹ Са овим у вези, симптоматичан

7 „Већ на самом почетку *Ex Ponta* види се да ће фрагменти који следе имати неку врсту теофанијске динамике, потраге за Богом и дијалога са сопственим религијским искуством“ (Јерков 1998: 206), што је истакнуто и у предговору Н. Бартуловића: „Сасвим природно да је та религиозност само лична ствар песникове душе, и нема никакве везе са било којом официјалном религијом“ (Бартуловић 1920: 13). Отуда, прво Андрићево остварење, како би рекао П. Слотердајк, „у *personalizovanim izvedbama* – у наизменичној игри са ‘*vlastitim bogom*’, код којег се *privatno osiguravaju građani moderne* (Sloterdajk 2015: 13), исписује свој деликатни имунолошки крајолик духовног (антропотехничког) трагалаштва.

8 Размишљајући о фигурама сопства и линијама самосвести у *Ex Pontu*, аутор *Философије ѿланке* (1969) пише: „*Zatvorenik* је *narcis*, *zatvorenička ćelija* *pretvara se* овде у *ćeliju očajničkog narcizma*: ако је на почетку (у 1914) *strah ovoga Ja* да *samog sebe* види у *krčagu vode*, и ако се, у *žudnji* за *smirenjem* кроз *prihvatanje sopstvene patnje* (као *stradanja toga Ja*), *žudi* за *očišćenjem* од *toga Ja*, оно је *neumitno onakvo*, *kakvo* је *prisustvo drugih* и *kako* је *neumitan govor*. ‘*Razgovor s dušom*’, која је *ćutanje*, *izvrgava se* тако у *narcističke samopoetizacije*. *Ja* између *četiri zida* је *drugi* за *samog sebe*, *svoj sopstveni objekt*, али *Ja* *čiji jezik* је *jezik ‘poetičnosti*’, јер *nije stvarni jezik stvarnog opštenja* са *stvarnim drugim*, *jezik bez drugih bića* и *stvari*, *poetičan jezik usamljenika*, *osuđen na porok stilizacije*, на *verbalni estetizam* који се *nije hteo*, и *koga* и *stvarni svet* и *stvarno* (најприсније) *iskustvo odbija*, али који се *nameće stvarnošću* рећи као *jedinom stvarnošću*“ (Konstantinović 1983: 100; ауторска истицања).

9 Нико Бартуловић „протусловља“ проналази на микроплану Андрићеве књиге, у непосредном окружењу појединачних фрагмената. Да у првој Андрићевој књизи ипак постоји одређени поредак, појашњава К. Немец: „*Pjesnikova osobna drama* у *zbirci Ex Ponta* *razvija se* *kronološki*. *Prvi dio* *sadrži* *zapise*

је податак да је *Ex Ponto* на страницама *Књижевної Јуїа* био испрва оглашаван у августовском, 15. броју за 1918. као „*EX PONTO (memoari iz zatočenja)*“, а потом, у 16. и 17. броју, „*EX PONTO (zapisci iz zatočenja)*“. У 18. броју гласила Срба, Хрвата и Словенаца огласни текст за прву књигу И. Андрића допуњен је кратком, непотписаном рецензијом и најавом предговора Нике Бартуловића, али без поменутих забелешки (уп. Алексић 2019: 276–277). Међутим, октобарски, 20, као и потоњи бројеви, до мартовског 6. и 7. за 1919, понављају „*EX PONTO (zapisci iz zatočenja predgovor N. Bartulovića)*“, где су читаоци обавештени да је прво издање Андрићеве књиге „*raspačano*“.¹⁰ Редакцијска белешка из 18. броја *Књижевної Јуїа* представља *Ex Ponto* на следећи начин:

To su zapisci iz zatočenja (od 1914–1917), pisani biranim jezikom sa mnogo setne muzike i bolnog pregora, kojim dobijamo jednu od onih retkih knjiga koje se s pravom nazivaju „pesme u prozi“. A izoštrena opažanja, stare nerešene misli i turobna razmišljanja daju joj utisak kakvog starinskog mozaika u crkvama, gde su stari majstori s mnogo pobožnosti i čestitosti brusili svoje kockice od emalja, ebanovine i zlata. Iscrpan predgovor „Razgovor s dušom“ dodao je N. Bartulović.

i refleksije nastale za vrijeme boravka u mariborskoj tamnici. Posrijedi je svojevrsan psihogram čovjeka koji se zatekao u graničnoj egzistencijalnoj situaciji. U drugom dijelu – nastalom u vrijeme kućnog pritvora u Ovčarevu – nastavljaju se razgovori s dušom, ali i introspekcija se sve više ‘nadograđuje’ impresijama i meditacijama o čovjeku, ljudskom jadu, pomoći zla i mržnje u svijetu, uzaludnim naporima duha, nestalnoj čovjekovoj prirodi. Treći dio sastoji se od impresija, doživljaja pejzaža, naknadnih razmišljanja o doživljenom i novih analiza subjektivnih stanja“ (Nemes 2018: 106). Троделну композицију са епилогом помиње и М. Солар, тумачећи Андрићево дело као барокни плач (Solar 1979: 450). У погледу структуралног устројства, прилог разумевању *Ex Ponto* дала је Перина Меић у књизи *Andrićeva poetika: iza kulisa ispriповijedanog*, и то са становишта драме и њених театролошких, перформативних елемената (видети Меић 2021: 24–39).

10 У осмом броју понавља се истоветна информација, док је у 11–12, 13, 14–15, 16–17, 18, 19–24. бројевима редакцијска белешка графоинтерпункцијски јасније издвојена „*EX PONTO. (Zapisci iz zatočenja). Predgovor N. Bartulovića. Raspačano (U štampi drugo izdanje)*“.

Како је редакцијска белешка остала непотписана, не можемо је ауторизовати, премда је и Н. Бартуловић, као и И. Андрић, био члан уредничког одбора *Књижевної Луїа*, и морали су бити упознати са његовом огласном страном на којој су рекламирана издања едиције. Миливој Ненин, стајући на пут полемикама око уредништва јер је на последњој страници првог броја Бранко Машић потписан као „власник и одговорни уредник“, у предговору фототипског издања „Књижевни *Књижевни Луї*“, Ника Бартуловића види као главног уредника,¹¹ а за Иву Андрића бележи како је уредник првенствено задужен за поезију, премда је поље његовог рада доста шире, посебно истичући његову књижевнокритичарску делатност.¹² Иако прва, часописна верзија *Ex Ponta*, као ни прво ни друго штампано издање књиге немају такву под/насловну парентетичку прибелешку, индикативан је смисаони прелаз са *мемоара* на *записке*, чак и као редакцијска интервенција унутар огласа, рекламног текста, јер рецепцијско тежиште усмерава на појединачне исказе или, како је то прибележено у огласном тексту, „изоштрена опажања, старе нерешене мисли“. Тамо где није било могуће написати мемоаре, уцеловљено искуство историјског текстуално оприсутнити, где су наративне стратегије суспендовале мемоарски дискурс интимном пунктуацијом лирске свести, настао је рукопис прве Андрићеве књиге у текстуалној фигурацији запис(к)а, *мозаика* медитативно-лирских фрагмената (уп. Вучковић 2012: 127). Но, фрагментарни дискурс

11 „Наравно, јесте Нико Бартуловић био главни уредник *Књижевної Луїа* – могли бисмо наводити ситне успутне аргументе у прилог тој тврдњи; међутим, довољно је, чини ми се, то што је Нико Бартуловић 1929. године – у тренутку док су сви чланови редакције живи – за себе рекао да је био главни уредник!“ (Ненин 2020: VIII). Остали чланови уредништва, поред Владимира Ћоровића, Нике Бартуловића, Иве Андрића су Бранко Машић, Антон Новачанин и Милош Црњански.

12 „Иво Андрић је у *Књижевном Луїу* уредник (задужен за поезију, али видимо из његове преписке да је поље његовог уредничког рада било и шире), потом је и преводилац, сарађује и као прозни писац и песник; али је Андрић у *Књижевном Луїу* најпре књижевни критичар!“ (Исто: XIX).

Ex Ponta није тек преузео место неконституисаних мемоара из ћелијске избе како би собом проказао њихову немогућност и одсутност поетичког, жанровског тоталитета као жељеног херменеутичког, поетичког испуњења / довршења, већ сопственим поетичким начелима „представља себе“, јер „on *jeste* своја *predstava*“ (Derida 1989: 77; ауторски курзив).

У погледу самопредставе, форме, важно је аутопоетичко гледиште Иве Андрића, изречено на страницама *Ex Ponta*, које израћа са хоризонта послератне српске књижевности у другој деценији 20. века. Наиме, видели смо у есеју М. Црњанског како стапање вербалности и присутности душе није више могуће везивати за матрицу стилизовања / римовани стих и прецизни метрички поредак– о чему, са своје поетичке стране *излишно!*, пише и И. Андрић:

Има извјесних мислилаца чија филозофија није друго до неки душевни комодитет, неко римовање мисли.

У мени се буни истина и мрско ми је то *стилизирање живојџа душе*, та љубав за ред и то насилно тражење симетричности.

О, ти блажени мислиоци, који се опијају хармонијом које нема, они у ток свих догађаја уносе неки ред, цјелисходност и смисленост, као неурастеничан путник мелодију у лупање жељезничких точкава (Андрић 2019а: 53–54; истакла А. П.).

Живот душе захтева веродостојније транспонованье у текст који не почива на класицистичким законима хармоније, јер, вели И. Андрић, ње нема, те се потреба за уношењем реда, целисходности и смислености препознаје као насилни, изнуђени склад. Овај аутопоетички став И. Андрића саобразан је целини иманентне поетике прве Андрићеве књиге, природи њене текстуалности и жанровске трансгресивности, коју је запазио и Нико Бартуловић:

Док је пре, као „верслибриста“ ипак употребљавао неку врсту форме, барем већ на пола устаљене, у *Ex Pontu* се потпуно решио те потребе, јер му је сама нарав ових искрених, непосредних дојмова наметала властити облик независности. Препуна душа морала је наћи *свој израз*, и тај се *исцрпљивао у овим крајњим зајисцима*, који су само на око невезани, дочим су у ствари везани једним *рефреном мисли*, који се стално враћа, при сваком валу ове лелујаве прозе. Можда је главна лепота ових записака у томе што они нису били писани ни за ког, а најмање за штампу, него су настали спонтано и готово несвесно, у часовима тескобе или радости, као сузе или осмеси. Истом када је основан *Књижевни Јуџ* појавила се у Андрића намисао да их сакупи и штампа (Бартуловић 1920: 15; истакла А. П.).

Иако је *Ex Pontu* на страницама *Књижевној Јуџа* штампан у I одељку „*Pesme u stihu i prozi*“ и најављен у огласном тексту као „*retka knjiga pesama u prozi*“, Нико Бартуловић ни у једном од два предговора не помиње овај термин, инсистирајући на *зајисцима*¹³ као својеврсној хипостази душеине воље, њеном прегнућу да нађе *израз*. Како „[с]убјект не може говорити, а да нема представу о томе“ (Derida 1989: 77), *сâм ѿговор*

13 Посматрано с тачке књижевноисторијског развоја, историје жанрова, нарочито у домену морфологије и поетике наслова, *зајисци* се често налазе и код српских и код хрватских писаца с краја 19. и почетком 20. века, окупљајући поетички и естетички разнородне текстове: Ksaver Šandor-Gjalski, *Pod starimi krovovi: zapisci i ulomci iz plemenitaškoga svieta* (Zagreb: Matica hrvatska, 1886); Ksaver Šandor Gjalski, *Diljem doma: zapisci i priče* (Zagreb: Matica hrvatska, 1899); Andrija Milčinić, *Zapisci* (Zagreb, 1900); F. D. Marušić, *Liječnikovi zapisci* (Zagreb: Matica hrvatska, 1906); Светозар Ћоровић, *Зајисци из касабје*, књ. 1 (Београд: Савић и Комп., 1901); Светозар Ћоровић, *У часовима одмора: црџице, слике, зајисци, ѿриџовијеџке*, књ. 1 (Мостар: Штампарско-умјетнички завод Пахера и Кисића, 1903) итд., при чему је прозно дело А. Милчиновића поетички индикативно по спровођењу романтичарске праксе исписивања одломка, фрагмента, те графостилематског уписивања места ишчезлог текста. Ваља напоменути да у ово време Стјепан Лукић, 1891, преводи дело Ф. М. Достојевског *Zapisci iz Mrtvog doma* (Zagreb: Књиџара Југославенске академије), из литерарне традиције где се жанр белешки, записака поетички формирао с краја 18. и почетком 19. века (видети одредницу „Записки“ у: *Литературная энциклопедия терминов и понятий*, 2001: 272).

душе, њена дискурзивност нужно рачуна на представу о себи, те се инсистирање Н. Бартуловића указује као чинилац метадискурзивног, изворног саодношења душе и њене самопредставе у исказу *Ex Ponta*.

Постулирајући привидну невезаност Андрићевих записака, њихову *фрагментарну* природу која је обједињена рефреном мисли – линијама рефлексивне субјективности, Нико Бартуловић *Ex Ponta* описује као дело перцептивне напетости, као сталну херменеутичку кретњу од дела ка обједињујућем хоризонту, од појединачног записа, (трага) мисли до целовитог искуства. Андрићево прво остварење, испрва настајало спонтано, готово ничеански *ни за кога*,¹⁴ ослобођено туђег погледа, према интерпретацији Н. Бартуловића, физиолошки је сирово, *као суза или осмех*. Писати на нивоу непрестаног враћања, враћања рефрена мисли или „*neprestanog romorenja, znači*“, вели М. Бланшо, „*izložiti se odluci jednog nedostatka koji je jedino označen jednim viškom koji nema svoje mesto, koji je nemoguće smestiti, rasporediti u prostor misli, reči i knjiga*“ (Blanšo 2022: 80; истакла А. П.). Јер, напоменуће И. Андрић:

Не, живот није истргано повјесмо како се чини оку нашем кратког вида. У Богу је свршетак мисли која нам се губи у очајан бескрај.

[...] Ми нисмо атоми прашине која се у облацима без циља диже, лијети над друмовима, него сићушни дијелови бесконачног мозаика коме ја не могу ни наслутити смисао, облик ни величину, али у ком сам, ево, нашао своје мјесто и стојим побожно као у храму (Андрић 2019а: 15).

14 И сâм И. Андрић, пошто је *Ex Ponta* штампан као засебна књига, оставља при крају почетне аутопоетичке белешке: „Свима, широм цијелог свијета, који су страдали и страдају ради душе и њених великих и вјечних захтјева, посвећујем ове странице, које сам некоћ писао само за себе, а данас их шаљем свој браћи својој у болу и нади“ (2019а: 11). Са друге стране, Лав Шестов у једном од фрагмената одриче овакву могућност као илузорност, промашај: „*Mihi ipsi scripsi, uskliknuo je Niče završivši knjigu. Mislio je zaista da je napisao knjigu za samog sebe, ali prevario se. Čak se ni dnevnik ne može napisati za sebe. Kad bi čovek pisao za sebe, niko ga ne bi razumeo*“ (Šestov 1987: 247).

Модернистичко искуство само/осмишљавања, пратећи путању узнемиреног трагања за ауторитетом логосног, телеолошког средишта, одвија се управо унутар овог носталгичног прибирања свежња, повесма које би било могуће вратити на преслицу и одатле започети ткање. Тек живот који је прислоњен у,¹⁵ који је одређен интимном везом са смислотворном протежношћу, одупире се „мисли која нам се губи у очајан бескрај“ (Исто: 15). Међутим, интимно-сферна обујмљеност, како би то рекао аутор *Сфера* (Sloterdijk 2009: 542), коју гарантује присуство Бога, напоследку, локализована је у недовршивом храму, у месту које је потврђено тек гестом субјекта – *йобожним сѡјајањем*, и чија је целовитост унапред недостатна као у последњем кадру *Носѡалије* (*Ностальгия*, 1983) А. Тарковског. Тарковски, попут медитативног *Ja Ex Ponta*, дочарава само осећај храма на месту његове ишчезле унутрашњости, отворености непрегледном небу. И као што је храм немогуће доградити, обновити на начин модернистичког искуства – јер за подизање и обнову места жеље за логосним самоокупљањем нема грађе, осим мисли¹⁶ – немогуће је и досегнути (постромантичарске) оквире *бескрајној мозаика*. Мозаик је тек глас с ону страну фигуралности, трансцендентални позив облика предат *йисању зайисака* које у густим потезима (око) празнине слике-средишта и његових делова, фрагмената, уоквирава тек линије раздвајања простора текста и белине, смисла и прекида, процесе „*romeranja bez znanja o onome od čega se romera*“ (Blanšo 2022: 82), процесе које губимо из нашег кратког вида, како би рекао И. Андрић.

15 Петер Слотердајк преко ранохаждегеријанског утварног ту-бивствовања, показује да субјект „*može da bude tu samo kao sadržano, okruženo, obuhvaćeno, priključeno, usklađeno tu, kao tu prožeto dahom, zvukom, kao ono kojem se (neko, ili nešto) obraća. Pre nego što tu-bivanje dobije karakter bivanja-u-svetu, ono već ima ustrojstvo bivanja-u*“ (Sloterdijk 2009: 541–542).

16 „*Modernizam je sam oblik egzistencije modernog čoveka koji više ne živi u svetu kao takvom, već okružen plodovima ljudske misli. Čovek je osuđen na modernizam kao na zavičaj*“ (Jerkov 2005: 189).

Иако је фигура фрагментарног из херменеутичког простора једног осећања дестабилисаног душиног поретка, поретка субјективности без (сигурног) ентелехијског ослонаца, скупљена у парадигматској слици *исџираној ѿвесма*, где се више није могуће позвати на Декартово суверено искуство смештања себе у свет као „дела целине свих бића“, дакле унутар поверења у метафизичку, те(ле)олошку заснованост постојања,¹⁷ изнутра обликовала текстуалност записака у *Ex Pontu*, међу тумачима стваралаштва раног И. Андрића, после Н. Бартуловића, М. Црњанског и Д. Прохаске,¹⁸ у српско-хрватској, па потоњој српској и хрватској књижевности (уп. Petrov 1968; Marinković 1984; Немес 2016; Вучковић 2011; Делић 2011; Пантић 2018; Јерков 1998) било је речи понајвише о томе да је прва Андрићева књига жанровски описива према поетичком моделу *јесме у ѿрози*, поетске прозе,¹⁹ лирске прозе²⁰ или пак према медитативно-

17 Рене Декарт у IV делу *Метифизичких мегџиација о ѿрвој филозофији...* пише: „И упркос томе што сам са сигурношћу сазнао једино своје и бојје постојање откако сам се одлучио да сумњам у све ствари, ипак не бих могао порећи, откако сам препознао његову бесконачну моћ, да је Бог створио много других ствари, или да је бар могао да их створи, тако да ја постојим и у свет сам смештен као део целине свих бића“ (Декарт 2012: 45).

18 У есеју „Људима који нису нашли свoga мјеста“, штампаном на страницама *Hrvatske njive*, бр. 51–52, Драгутин Прохаска такође говори о записцима: „*Ex Pontu* је књига кратких записака једнога утамниченoga и интерниранoga“, везујући стваралачку судбину И. Андрића за судбину песника – „*Andrić, ako se ne varam, pisat će svagda Ex Pontu, svagda kao izagnanik. Svaki je pjesnik izagnanik, vječni internirac, što je više pjesnik, to je više izopćenik*“ (Prohaska 1918: 851; истакла А. П.).

19 Такву одредницу даје Жанета Ђукић Перишић у опсежној биографији Иве Андрића *Пусац у ѿрича* (в. Ђукић Perišić 2012: 146).

20 Р. Вучковић у *Великој синџези* напомиње да су *Ex Pontu* и *Немири* књиге „написане као лирска проза и без праве лирске форме“ (2011: 117). Полемички у вези са жанровском припадношћу прикључиће се и Радомир Константиновић, али тек *ѿвогодом* изрицања неповољног суда о естетичкој вредности Андрићевог раног дела: „*Nema napetosti između osećajno-iracionalnog i refleksije, između bola i reči, nema u vremenu teksta stvarnog otvaranja osećajno-iracionalnom, i zato ima usiljenosti u prelazu sa emotivnog na refleksivno (i sa refleksivnog na emotivno); to nije poetska proza (i nije stvarna pesma u prozi) nego poetizovana proza, lirizirana refleksija, koja ne prestaje da se poziva na egzistencijalno-neposredno, u smislu Kjerkegora,*

дневничком²¹ дискурсу. Рецепција раноандрићевског стваралаштва потврдила је, на свој начин, да је књижевнонаучна артикулација феномена фрагментарности оптере-

али која је likovanje apstraktnosti, likovanje 'stila' u strahu od zanosa. To su 'poetičnosti' idealističke duše Melerlinka tempirane za Milicu Janković, trenuci nezadrživog sentimentalizma, često prazna simbolika, estetizam koji ne uspeva da postane stil života, ali koji se uporno nameće (Kjerkegor, u ovakvim trenucima *Ex Ponto*, izrekao bi Andriću presudu da se na putu ka Bogu zadržao nedozvoljeno u stadijumu estetizma) [...] (Konstantinović 1983: 108; ауторска истицања).

21 „*Ex Ponto* je duboka osobna knjiga, svojevrsan lirsko-refleksivni dnevnik čovjeka *okružena samoćom*. Ukupno 140 lirskih fragmenata, raspoređenih u tri cjeline, uvode nas u krajolik jedne ispaćene duše i u misaone raspone egzistencijalno ugrožena subjekta koji je svoja traumatična iskustva spreman podijeliti sa svim stradalnicima, s braćom svojom u bolu i nadi [...]“ (Nemes 2016: 105; ауторска истицања). Уколико се штиво *Ex Ponto* наратолошки, морфолошки, поетички опише као дневник, намеће се питање на темељу чега је успостављен, ако јесте, споразум о истини са читаоцем (видети Ležen 2009: 44–54)? У којим фигуралним димензијама прва Андрићева књига обезбеђује вјерују у референцијалност биографског, и важније, да ли сама књига чува, ако не форму, онда дневнички оквир? Наравно, корице првог издања, које је припремио Љубо Бабић са стилизованим решеткама, као и лично сведочанство Нике Бартуловића у предговору, потпомажу референцијалну вероватност и усмеравају читалачку пажњу ка аутобиографским чиниоцима. Међутим, ни у првој верзији *Ex Ponto* из 1. и 2. броја не постоји датирање записа, па чак ни у *Малом ноћесу шарених корица*, бележницом из ратних година, која се сматра праформом *Ex Ponto* – тога нема (видети Андрић 2019а: 167–185). Припремајући за штампу београдско издање у штампарији С. Б. Цвијановића, И. Андрић из загребачког издања избацује податак са 37. странице, с краја прве целине „свршетак мариборског дела“ (2019а: 205). Филип Лежен, аутор студије *Un journal à soi, ou la passion des journaux intimes* из 1997, инсистирајући на томе да дневник почива на споразуму о истини попут аутобиографије, али је „пре свега поступак“, а не жанр, јер је његово „приказивање у облику жанра епифеномен“ (2009: 49), дефинише запис, датирану белешку као основну ћелију дневника (Lejeune 2011: 20). Посвећеничко бележење из дана у дан, како истиче француски есејиста, „депоновање, предаја садржаја на чување“ (хартими) „онога што је састављено живљењем“ (Isto: 20; превод наш), нема, видели смо, у Андрићевом стваралачком поступку, пракси бележења, карактеристику елементарног датирања. Његове белешке из тамнице ни у верзијама ни у коначном облику нису датиране, те карактерисање прве Андрићеве књиге као дневника представља пре устаљену, слободну рецепцијску и интерпретативну навику да се њен смисао исцрпљује тренутком њеног настанка и/или ослањањем на традицију духовног дневника, неголи прецизнији књижевнокритички увид у опсег иманентне поетике и генезе облика *Ex Ponto*. Отуда П. Палавестра у *Књизи о Андрићу*, повлачећи лук од *Ex Ponto*, *Немира до Знакова Њорег Њуша*, пише о маскирању врло лабаве структуре духовног дневника, где су се дневничка својства изједначила „с једне стране, са песничким записом и песмама у прози, односно, на другој страни, с моралистичком рефлексijом, максимумом и филозофским фрагментом“ (Палавестра 1992: 169).

ћена перцепцијом недовршености као „апсолутне антитезе опште схваћеног дела“, јер се фрагментарно доживљава као оно што „нарушава умирујућу слику и слику што нам причињава задовољство, коју нам традиција даје о делу, масивном и непроменљивом“ (Susini-Anastopoulos 1997: 30; превод наш).

„Za nas je *Ex Ponto* zbirka pjesama u prozi“, назначава Д. Маринковић на почетку анализе Андрићевог првог дела, „[у] њему се налазе сви типови pjesama u prozi: od pjesme do priče“ (Marinković 1984: 62). Међутим, већ страницу потом у наведеној књизи *Рано djelo Иве Андрића*, аутор записује, пошто је утврдио процес осамостаљивања појединачних текстова:

Ex Ponto se zato može читати на два načina: a) kao prozno delo neobične strukture i b) kao djelo u kojem se svaki pojedini tekst čita samostalno. Podržava li se čitanjem svijest o tome da se čita prozno djelo, onda se svaki pojedinačni tekst modificira: elementi proznog izbijaju u prvi plan. Interesantno je da u tom slučaju cijeli niz pjesama u prozi postaje manje cjelovit, postaje fragmentom pa se potpora i zatvaranje traži u tekstovima koji slijede: fragmenti jedan drugi nadopunjuju. U drugom slučaju tekstovi su samostalni i mogu se prihvaćati kao samostalne cjeline (Isto: 63–64).

Аутор, дакле инсистира на жанру *pjesma u prozi*, тражећи интерпретативно прибежиште од „нецеловите, незавршене форме“ коју назива фрагментом. Наиме, Д. Маринковић је, читајући текст „Орално и писано песништво“ Јована Христића, његов 3. део о фрагментарном исказу из студије *Облици модерне књижевности* (1968), дословно схватио природу отворености фрагмента: „Hristić pod fragmentom ipak podrazumeva nešto nedovršeno“, остављајући по страни Христићево настојање да афирмише фрагмент као песничку форму „која има сва права на status других књижевних форми“ (Hristić 1968: 102). Штавише, Д. Маринковић одбацује лирски потенцијал фрагмента, премда се Ј. Христић у тексту јасно позива на француске песнике, на А. Мишоа и Р. Шара,

закључивши: „Очигледно да Hristić misli na prozni fragment [...]“ (Marinković 1984: 36–37). Такође, Д. Маринковић одбацује и термине *зайис* и *црџица* са појмовног становишта жанра песме у прози, јер се њима подразумева мали облик који „се ничим не карактеризира“ (Isto: 37).²² Са друге стране пак, студија Бојане Стојановић Пантовић, *Песма у њрози или њрозауга*, препознаје фрагмент као облички чинилац иако је иницијално жанровски и поетички подређен анализирању песме у прози.²³ Песма у прози може се означити као фрагмент (по мерилу дужине текста), али фрагмент није увек песма у прози јер иступа

22 Док раном Андрићевом делу одриче фрагментарност, Душан Маринковић у његовом потоњем прозном делу проналази фрагмент као жанр, али тек пошто је престао бити фрагмент: „U Andrićevim proznim djelima, na primer, ima takvih mjesta koja svojom poetičnošću odstupaju od uobičajenog postupka i odlikuju se većom ili manjom samostalnošću. Ti fragmenti u prozi karakteristika su Andrićevog umetničkog postupka uopće, ali izdvojeni iz većeg proznog teksta mogu samostalno stajati i ne doživljavaju se kao fragmenti nego kao celina za sebe. Jezik u njima funkcioniра drugačije negoli u djelu kome je fragment samo dio. Međutim, interesantna je pojava da istrgnut iz veće cjeline *fragment prestaje biti fragmentom; postaje žanrom* pa se razmiču i relacije između riječi (Marinković 1984: 42; истакла А. П.). Ова врста књижевнотеоријског лелујања око статуса фрагментарног само потврђује његову радикалну онтолошку издвојеност и наджанровски статус који провоцира појачану интерпретацију. Тако, на пример, промишљајући о могућностима фрагмента као жанра Мишел Гајар (Michel Gaillard) у есеју „Le fragment comme genre“ [„Фрагмент као жанр“], који је штампан у 120. броју часописа *Poétique* за 1999. годину, одбија његово одређење у смислу књижевно-теоријске есенцијализације. Наместо традиционалног жанровског дефинисања и типологизације, аутор предлаже проучавање фрагмента спрам перспективе читања, јер и читалац и аутор носе исту одговорност ако је фрагмент жанр: „si le fragment est un genre, l’auteur et le lecteur en portent à parts égales la responsabilité“ (Gaillard 1999: 391). Прецизније, аутор поручује (попут немачких романтичара) да је фрагмент истовремено фигура писања и фигура читања, јер је у надлежности читаоца фрагментација текста, моделовање и реинтерпретација значења, поретка који је оставио аутор, најављујући у одређеном смислу теоријски приступ К. Елијас у студији *The Fragment: Towards a History and Poetics of a Performativ Genre* (Elias 2004).

23 Бојана Стојановић Пантовић уз трансгресивност, прекорачења поетског језика и приближавање другим кратким прозним облицима, песму у прози у главним цртама означава „[...] као kratak sastav (fragment, mikrocелина) која се од lirike пре свега разликује по spoljašnjoj форми, која је најближа ritmičkoj и lirskoj прози. Njen osnovni израз nije stih, već iskaz, odnosno rečenica. [...] U pogledu dužine, pesma u прози kreće се u rasponu од sasvim kratkog fragmenta, до teksta dužine stranice, или две, u nekim slučajevima и duže“ (Stojanović Pantović 2012: 12–13).

од ритмичко-музикалне организације која јој је својствена. Додељујући фрагментарном *īroīōжанровски* статус, Бојана Стојановић Пантовић и када је реч о делу Иве Андрића, оставља мимо истраживачког фокуса поетичко-естетички динамизам слободног стиха и процедуралност фрагментарног писма, иако су детектовани „različiti tipovi lirskih fragmenata“ у књигама *Сīазе, лица, īредели, Шīа сањам и шīа ми се гоīађа, Знакови īорег īуīа, Свеске* (Stojanović Pantović 2012: 102). Књиге *Ex Ponto* и *Немири* су, према мишљењу ове ауторке, структурисане „putem montažno-tematskog ulančavanja“ облика песме у прози, „koji su dramaturški i kompoziciono u njima različito postavljeni“, с тим да у првој Андрићевој књизи „[u]prkos segmentovanoj strukturi fragmenata, celina teksta ima svoju dramaturšku strukturu, u koju su utkani pojedini tipovi pesama u prozi“, док су „esejistički delovi ove zbirke najčešće protkani aforizmima, komentarima i rezonovanjem, tendencijom koja će маћом prevladati u zbirci *Znakova pored puta*“ (Isto: 102, 104).

Насупрот Д. Маринковићу, Крешимир Немец у студији *Госīогар īриче: īоеīика Иве Андрића*, промишљајући о књизи *Знакови īорег īуīа* запажа како је њена фрагментарност преузета још од *Ex Ponto* и *Немира*, чија се антиметаболична дискурзивна активност одвија у кључу: „istodobno *dovršena nedovršena i nedovršena dovršenost*“ (Немец 2016: 338; ауторско истицање). Лирско-медитативни фрагмент је препознатљив обликотворни елемент у Андрићевом стваралаштву, сматра К. Немец, те

[u]poraba lirsko-meditativnog fragmenta pokazala je potentnost, pa čak i eksperimentalni жанровски potencijal ranih Andrićevih djela, osobito u mogućnosti da se filozofska misao artikulira u obliku liriziranih prozних zapisa. Razgovori s dušom, започети у збиркама *Ex Ponto* и *Nemiri*, nastavit će se i poslije da bi u maestralnim *Znakovima pored puta* (1976.), као додатну вредност, добили још интелектуално зрeње, nataložено iskustvo, животну мудрост (Isto: 116).

Иако К. Немец уважава феномен фрагментарности као засебну процедуралност писма и поетичко-естетички гест, његово разумевање фрагмента остаје у домену традиционалне апаратуре и појмовног регистра дијалектичке естетике, под притиском односа дела и целине:

Rano oslobođena potrebe za sustavnošću, nošena osobitom dijalektičkom estetikom, Andrićeva misaonost pronašla je u meditativnom fragmentu, u izbrušenoj krhotini, idealan oblik. Vanjska forma i sadržaj čine u *Znakovima* organsko jedinstvo. Jer fragment u sebi krije paradoksalnu dvosmislenost: „demonstrirajući istrgnutost, slučajnost, osamljenost, pa i izgubljenost, upućuje na dubinsku (skrivenu, u prvi mah neočitu) povezanost s općim, univerzalnim, iskonskim, pa i fatalnim“ (Užarević 2002: 42). Stoga se narav fragmenata najbolje može odreditи figurom antimetabole: on je istodobno dovršena nedovršena i nedovršena dovršenost. То значи да може стајати сам за себе, као дио нестале („idealne“) cjeline, може се лако vezati sa drugim fragmentima u novu strukturu i тако „nastavljати“ semantičku активност u бескрај, а може се преобликовати i postati dio веће cjeline, примјерике новеле или романа (Nemec 2016: 338).

Управо против овакве „дубинске“, „фаталне“ теоријске перспективе која управља дискурсом фрагментарног у знаку нужне, пост/романтичарске дијалектичке активности мишљења, и кривотвори²⁴ га, усмерена су савремена истраживања о феномену фрагментарног исказа у књижевности.²⁵ Тако, на пример, Камелија Елијас (Camelia Elias)

24 Морис Бланшо у есеју „Ниче и фрагментарно писмо“ истиче на почетку рада: „Тешко је схватити овај говор фрагмената, а не кривотворити га“ (2004: 184), а Рони Ренгел, аутор студије *Mikrozofija: geneza moderne fragmentarne filozofije*, напомиње да сагледавање фрагмената као (намерно) прекинуте целине или изгубљених делова промашује њихову суштину, јер обе позиције мишљења почивају на „dogmatičком закључавању“, које су, објашњава, „орчаране halucinacijom cijelosti (dovršenosti) своје pozicije“ (Rengel 2018: 13).

25 Како обим рада не допушта ширу расправу о књижевнотеоријском оквиру фрагментарног писма, читаоце упућујемо, у недостатку превода, на неколике студије и зборнике радова који су допринели

у студији *The Fragment: Towards a History and Poetics of a Performativ Genre* из 2004, предлаже разумевање фрагмената у кључу перформативног жанра као књижевни, читалачки чин и чин писања. Инсистирајући на стваралачкој пракси насупрот књижевнотеоријској вољи да дефинише / издвоји фрагмент, њен концепт перформативности надилази тренутак субординираног положаја где је фрагментарност мишљена у метонимијском процесу, увек спрам целине. Последице оваквог полазишта, сматра К. Елијас, виде се у типу књижевнокритичке етикеције жанровске припадности – оне увек долазе *a posteriori* у односу на дело, а не из њега (Elias 2004: 3). Редифинисању естетичко-реторског третмана тзв. *малих књижевних форми* посебно доприноси већ помињана студија француске критичарке Ф. Сузини-Анастопулоси (Françoise Susini-Anastopoulos) *L'Écriture fragmentaire. Définitions et enjeux*, штампане 1997, где су фрагментарни ракурси тумачени у распону од проблема модернистичког идентитета, кризе тоталитета, па све до деридијанских поставки књиге, језика. Овај жанр, према мишљењу ауторке, морао

рецепцији, афирмацији и критичком читању наслеђа немачког романтичког пројекта фрагментарности, те потоњем проучавању, преиспитивању фрагментарног дискурса у француској књижевности: Philippe Lacoue-Labarthe, Jean-Luc Nancy, *L'Absolu littéraire. Théorie de la littérature du romantisme allemand* (1978); Maurice Blanchot, *L'Entretien infini* (1969); Maurice Blanchot, *Le pas au-delà* (1973, издавачка кућа Академска књига је 2022. издала ово Бланшоово дело под насловом *Корак (не) на ону сирану*); Maurice Blanchot *L'Écriture du désastre* (1980); Pascal Quignard, *Une gêne technique à l'égard des fragments. Essai sur Jean de La Bruyère* (1986, 2005); зборници радова: *Fragment(s), fragmentation. Aphorisme poétique* (1998), *L'écriture fragmentaire: Théories et pratiques* (2002), *Fragments: Entre brisure et création* (2016)... Од радова који су доступни на српском језику издвајамо есеј Јована Христића „Орално и писано песништво“ (видети Христић 1965; Hristić 1968) и рад Станка Влашког „Трансцендентална филозофија у перспективама романтичарске фрагментарности“ (видети Vlaški 2015), те преведена остварења Ролана Барта *Ролан Барџ њо Ролану Барџу* (1992) и *Фрајменџи љубавној јовора* (2016). У контексту промишљања *малих форми* које су обележиле епоху модернизма у српској књижевности, попут *Vita fragmenta* (1908) Милутина Ускоковића, *Мисли* (1914) Станислава Винавера, па све до *Ембахага* (1983) Милоша Црњанског и *Знакова њорег љуџа* (1976) Иве Андрића, драгоцено је истраживање Александра Јеркова „Рађање модерности из духа мишљења – О немогућем идентитету“ (видети Jerkov 2005: 183–197) у коме је дефинисан *жанр мисли* у дискурзивној активности потирања граница, као „središte izvan središta“ које је поделило судбину епохе модернизма.

би бити интердискурсивне природе јер окупља семантичке и концепцијске потенцијале филозофског и књижевноуметничког жанра, при чему, осим његове обликотворне природе, не треба заборављати ни његову чисту гносеолошку, метонимијску функцију у језику, која израста на контрадикторностима двадесетовековне епохе, смени модернизма и постмодерне. Отуда се појам фрагмента, феномен фрагментарности конституише унутар двоструке парадигме: писма и епистеме.

Поред интерпретативних интервенција К. Немеца у жанровски и поетички смисао *Ex Ponta*, ваља поменути и истраживање Александра Петрова из 1968. године *У ѓросѓору ѓрозе: оѓлеги о ѓприроди ѓрозноѓ израза*, које им је блиско по основном методолошком и епистемичком оквиру. Наиме, А. Петров говори о *ѓрозном жанру заѓиса* у првој Андрићевој књизи, али искључиво у поетичком кључу наслеђа романтизма: „[...] имагинација записа *Ex Ponta* у основи је романтичарског типа; књижевна форма записа *Ex Ponta* – фрагмент – у складу је са имагинацијом таквог типа; фрагмент је књижевно наслеђе романтизма“, примењујући дефиницију фрагмента Героа фон Вилперта (Gero von Wilpert): „Одређени фрагменти као свесна књижевна форма показују бесконачност предмета или теме, која у конкретном обликовању може да буде само уже изложена“ (Петров 1968: 91, 94).

Да је фрагментарно ткиво *Ex Ponta* жанровски лелујаво, *безоблично* (Mellamphy 1998: 83) и стога многооблично, *ѓанѓенционално*,²⁶ широког формалног распона од песама у прози, поетске прозе до кратких записа, апофтегми, посведочава и његов диоскурни текст, фрагментарно остварење Нике Бартуловића „Maribor 1914“, штампано у 13. и 14. јулском броју *Књижевноѓ Јуѓа* за 1918. годину, у првом одељку часописа.

26 Сећајући се Валеријеве изјаве да се слава не везује за дела која се лако дају дефинисати, Ф. Сузини-Анастопулоси пише да фрагмент личи на (жанровски) отпад, јер се као „вечито тангенционална форма“, попут есеја, сумњичи за мешање (Susini-Anastopoulos 1997: 29).

Ауторски рад Нике Бартуловића има посвету на француском језику *A mon Amie – мом Пријатељу*. Иако И. Андрић није директно именован, те у стваралачким биографијама И. Андрића нема помена о овом тексту, просторно везивање за мариборску тамницу, аутореференцијалност, низ тематских омажа (мотиви тамнице, бесанице, звона, неименоване Жене, гроба, спровода...) као и језичко-стилски, лирско-рефлексивни елементи, пунктуација искуства унутрашњости, процедурална саображеност писања андрићевском *vers libre* и/или медитативно-лирском, експонтовском фрагментарном запису – недвосмислено упућује на њега. Посебно су, у том смислу, индикативна два фрагмента као драгоцени омаж пријатељству из мариборске тамнице:

Kad poredani u okrug, u sivim kapama i u sivoj magli koračamo blatnim dvorištem,
I tražeći nadu i olakšanje uzdaha, podignemo oči prema strani gdje bi imalo biti nebo,
U polutami jedne ćelije i naslonjeno o hladne rešetke,
Vidimo jedno meko čelo i jedne dobre oči.
[...]

* * *

Kada se naši uzdasi, u dugoj noći bez sna, sastanu u jedan bolan akord beznadne čežnje,
Onda tek osjećam koli[ka] je tvoja bol i okrutna tvoja sudbina, o prijatelju:
Moji prodiru kroz zidove, penju se u visine i lete k našem moru,
Tvoji, ko podrezana krila, šuljaju se uz vlažne mire, vuku se pustim hodnicima i kucaju
na hladne rešetke... (Bartulović 1918a: 47– 48).

Још једна је ствар важна као диоскурна копча *Ex Ponta* и Бартуловићевог текста: искуство колективног и инсистирање на заједништву, братству у истини, болу, повесној судбини. „Maribor 1914“ започет је песмом у прози:

Gle, kako čudno:

Sunce i smrt; svijetlo i – tuga.

S neba vedrog liju se rijeke sjaja, radosti i topline,

Dok s' zemlje jesenje, požučele i blatne prskaju nebo rijeke suza, boli i smrti.

Sunce je i – ide sprovod.

O, kako čudno:

Nama je dobro i žedno udišemo sunce,

Mi, brojevi, posvećeni tami i udisanju vlage.

Stijene naše ćelije rumene se i isparuju, a rešetke su oribljene dugom.

Čas je svijetla i mi ne plaćemo. [...] (Bartulović 1918a: 44),

да би и надаље кроз различита обличка меандрирања, са снажним контрастивним линијама телесне и историјске немоћи спремегалтиране унутрашњости, апострофирао колективно ми

A naše vode su nepomične i mrtve.

Naše su obale gluhe i nijeme.

Zrak je zagušljiv i bolestan.

[...]

I to je sve.

Mi živimo iznad vremena i prostora; izopćeni smo sa zemlje i izbačeni iz rijeke;

Oči nam zatvoriše mukom, uši ogradiše zidom i naučiše nas da nijesmo ljudi.

Samo nam duše ne sputaše niti srca ne iščupaše; mi još osjećamo.

Mi još vidimo, još čujemo:

U našim dušama odzvanja sva jeka vremena i u našim srcima sva radost prostora.
[...] (Isto: 46).

H. Бартуловић обухватајући време утамничених, „[...] samo neodređeno vrijeme, kao bol i kao čežnja; jedna nerazdjeljiva gromada olovne sivoće, olovne težine i zvuka: / jedno gluho kapanje časova u lokvu...” (Isto: 47), усвајајући експонтовски манир, обликује текст из позиције *експремној писања* која појачава порозност границе између стиха и исказа / поезије и прозе. И тек ту, у раз/ломку стиховног и прозног простора, у позиву, *ишчекивању форме* (уп. Mellamphy 1998: 83), обликована је фонолошка фигура наступајуће песме, такта од кога подрхтава поредак с краја „Maribora 1914“: „Mi smo svi probuđeni, ali tihi. / Ustegli smo glas i požudno, kao da slušamo uspavanku majke prislušujemo snažnoj pesmi. / Mi djeca sunca i široka mora, kršteni vodom oluja i odgojeni šibama bure, / Sinovi elementa i nemira“ (Bartulović 1918a: 49).

Фрагментарни дискурс који је у матрици, подметку бартулићевског и андрићевског писања, драматизујући, дакле, однос између поезије и прозе, ствара суперпозицију *поезиоипрозе* истанчане рефлексивности,²⁷ која мисаоно ткиво стапа са лирским исказом. Гледајући с ове књижевнокритичке позиције, оно драматично андрићевског језика, болно место искуства говора о смислу унутарњег, указује се у онтолошкој, текстуалној силини по(д)влачења лирског распона између потентности исказа / мисли и форме стиха. Јер, *Ex Ponto* као својеврсни ехокардиографски налаз „ропског крвавог срца“ (Андрић 2019а: 11–12) обесправљеног бића није било могуће обликовати у целовитој

27 Говорећи поводом граничних облика у песничким делима С. Т. Колрица и В. Блејка, француска књижевна критичарка Мари-Жан Ортеман (Marie-Jeanne Ortemann) у зборнику *Fragment(s), fragmentation. Aphorisme poétique*, препознаје механизме поетике фрагментарности у њиховим наративним песмама, оцењујући их као *експремну форму писања*. Присуство фрагментарног, пише ауторка, драматизује однос између поезије и прозе, стварајући *суперпозицију поезиоипрозе* (“superposition poesie-prose”), али и истанчано, афективно-рефлексивно читалачко искуство (видети Ortemann 1998: 157–172).

форми „мемоара из заточеништва“, већ кроз грцаво, преломљено, уморно шапутање (уп. Црњански 1999б: 274), на тренутке молитвено говорење у лирским запис(ц)има, кроз нити „најтиших душиних разговора“ – како гласи један стих из Андрићеве „Бурне ноћи“ (2019б: 25–26), дакле кроз танан, присно исповедни, бланшоовски „бескрајни одговор“ поколењима, омладини, како би то рекао М. Црњански,²⁸ а пред лицима пробужених које Нико Бартуловић јасно види. Још је М. Крлежа у првом, кратком приказу Андрићеве збирке поменуо како се Андрићев стих *разлио и ослободио сјона*,²⁹ да би Предраг Палавестра у студијама *Скривени ѿесник. Прилої криїичкој биоїрафији Иве Андрића* (1981) и *Књиїа о Андрићу* (1992) указао на специфичну граматику андрићевског стиха, његов синкретичан карактер који је потекао из поетичко-естетичког учинка *їолиморфної зайиса*,³⁰ афирмишући на тај начин интерпретативна полазишта Нике Бартуловића, али и књижевноисторијску, књижевнотеоријску платформу за дефинисање непризнатог жанра.

28 „А ова књига зарониће у душе, у којима ће остати дуго. Ова је књига писана вечној узданици. Омладини“ (Црњански 1999в: 281).

29 „Он пјева о cvjetovima што silno mirišu i о noćima i vjetrovima, о sprovodu i о žalosti naših dana. Zvone njegovi stihovi i imadu svoju boju i svoj oblik primaran i iskren. No te strofe još nisu fiksirale liniju Andrićevog razvitka te ako uporedimo njegovu formu iz *Mlade Lirike* sa stihovima sakupljenima u poslednjoj zbirci, zapažamo *da se je stih Andrića razlio i posve oslobodio spona*. Osjećaju se u tim pjesmama tu i tamo odrazi sa nekih gigantskih svjetionika moderne lirike, osjeća se mutna patnja kaotičkih prilika, ali te su pjesme uglavnom dokument sastradavanja jedne čitave generacije te ih zato valja pročitati drugi, treći i deseti put kako to veli u predgovoru Niko Bartulović“ (Krlęža 1918: 278; цит. према Karaulac 2010: 194; истакла А. П.)

30 „Imajući u vidu da se lirski sloj u Andrićevom delu nije ispoljio samo u stihovima i pesmama u prozi, već u svemu što je по природи изразито лирско и poetski refleks subjektivnog stava, samoproveravanja i samootkrovenja u realnom свету као stalnom izvoru psihičkih uznemirenosti i duhovnih katarsi, karakter Andrićeve lirike može se одредити на основу неколико poetskih облика, svojstvenih i drugim modernim pesnicima neoromantičarskog senzibiliteta. Najvidljivija i najzapaženija lirska osobina Andrićeve, koju je kritika poglavito ispitivala на knjigama *Ex Ponto* i *Nemiri* i, tek delimično, на основу nevelike pregršti tu i tamo objavljenih stihova i pesama u prozi – *zanemarujući doslovno brojne lirske, putopisne i esejističke zapise, koji su, u stvari, pravi majdani njegovog misaonog lirizma* – svakako je ispovedni duh njegove poezije“ (Palavestra 1981: 42; истакла А. П.)

У раду поводом деведесетогодишњице рођења И. Андрића, П. Палавестра ће прецизирати однос лирског и фрагментарног: „Трансформацијом песама у прози у афористички фрагмент са наративним призвуком, добили су се не украси већ нова мисаона својства, проткана кроз сва Андрићева дела као златна нит мудрости на којој почива лирски слој његовог књижевног стваралаштва“ (Палавестра 1983: 273). Поетички и естетички превој форми *vers libra* ка афористичком исказу, ка флуидним есејистичко-медитативним фрагментарним записима напослетку, резултирао је теоријом панлирског, фантомског романа чији је „difuzni torzo“, сматра П. Палавестра, „започет још пре *Ex Ponta*“ (Palavestra 1981: 168). Оваквом наджанровском дефиницијом – *фантомски роман скривеног јесника* – аутор обухвата, с једне стране, књижевнотеоријски тешко савладиво учешће лирског у дискурзивним праксама И. Андрића, али и његову обличку *раси́ршеноси́*, разнородни тип записа унутар „поетичког прстена“ (Јерков 1998: 202–222), од дневничког, путописног, интимистичког, есејистичког, афористичког записа до лирско-рефлексивног, док, са друге стране, даје један драгоцен прилог херменеутици лирског и фрагментарног дискурса. Лирско и фрагментарно поседује способност само/рефлексије, моћ мишљења, преузимајући на себе сведочанство о унутрашњем искуству – *јовору душе* као складишту умственог. И зато јер је оно умствено, мисаоно задобило дискурзивно лежиште у поетичким и естетичким механизмима, постало неупитно ствар политике књижевности (Јерков 2005), говорећи у рансијеровском кругу мишљења, баш зато се тежина бића – *тежина душе* осећа на речима или, како је то поетичније исказао Милош Црњански у *Књижевном Јују* поводом *Ex Ponta*:

Још никад се у нас по версу није тако широко разливала душа, као у њега. Има их снажнијих може бити, али тешко да је на чијим речима, толико раскиданих комадића душе, као на његовим. Досад је само Пандуровић простирао по речима сву своју душу, само што Пандуровић кад се враћа у зори из ноћи, носи своју раздерану

душу, као плашт који се вуче за њим, а Иво Андрић је носи на рукама и *покрива њоме прозебла бића која сусреће* (Црњански 1999б: 275; истакла А. П.).

Премда је модерном човеку, према речима П. Слотердајка, једном засвагда истргнуто небо као *љушћура*, те кад продре „хладноћа из ледених космичких и техничких светова“, паскаловски ужас „вечите тишине бескрајних простора“, преостаје једино да се прихвати егзистирати „као *srž bez ljušture*“ (Sloterdajk 2010: 21, 23), М. Црњански поетичком благошћу етеризма оставља ипак одсудни покрет руком, свакодневан, непатворен, готово мајчински спасоносан – покрет који покрива *душом прозебла бића*. Да, душа почива на рукама, понављамо за М. Црњанским.³¹ Душа, то трансцендентално окриље, окриље потекло из поетике разливеденог андрићевског текста и његових искупитељских покрета, које се супротставља зимоморним просторима, попут сензуалног вела што пада на Христово лице Ђузепе Санмартина (Giuseppe Sammartino), обухватајући му сасвим непокретно тело, простире се и преко Андрићевих бића. Парадоксална лакоћа мермера код напуљског вајара, с једне стране, и окрепљујући вео раскиданих комадића душе, с друге, враћају нас, рекао би П. Слотердајк, почетном егзистенцијалном и онтополошком моделу – интерсубјективним формама *прожимања душом*.

Пред крај есеја о Иви Андрићу најмлађи уредник ревије *Књижевни Јуї* наглашава: „У овим записима што су песме, у овим песмама што су записи чини ми се да почиње нова историја наше душе“ (Црњански 1999б: 278), описујући унутар таутолошког односа *поетичку пресека* стиха и запис(к)а, коју је Н. Бартуловић, премда својевремено оптужен за чедност као предговорник,³² проницљиво препознао. Оно што је Н. Бартуловићу

31 Детаљније о раноандрићевском стваралаштву и поратној поезији М. Црњанског говорили смо у раду „Лирика Милоша Црњанског и рано дело Иве Андрића“, видети Пауновић 2023: 419–448.

32 Антун Бранко Шимић негативну рецензију *Ex Ponta* „Lirski feljtonizam“, која је штампана на страницама *Vihora*, започиње критиком *Књижевної Јуї*, али и критиком текста предговора и самог аутора тога уводног

било јасновидо – форма записка као графички траг искуства унутрашњости – *Говор душе*, унело је, касније, у рецепцију раног Андрићевог стваралаштва атопичност која га дисквалификује из (претпостављеног) трополошког и територијалног реда књижевноуметничких врста, и смешта у ванестетичко поље, тј. у поље непромишљених, невидљивих књижевнотеоријских феномена. Јер, да би оно што је детектовано као ексцесни облик књижевног језика аутентично присуствовало унутар естетичког рејона, захтевало је ширење поетичког хоризонта ка метадискурзивним активностима и преиспитивање арбитрарних структура теорије књижевних жанрова и реторике, које почивају на појму целине и кохерентности, односно тражило је преиспитивање судбине модернитета унутар текстуалне присутности.

Гледано из савремене перспективе промишљања фрагментарности као феномена у књижевној пракси, интерпретација Н. Бартуловића указује се као врловитална и актуелна по искораку ка препознавању фрагментарног текста, а потом и по књижевнокритичкој артикулацији његове концептуалности. Иако К. Елијас тврди, у завршној реченици своје студије, да је *фрагменти џеза* (Elias 2004: 371), његови дискурзивни учинци, изазивајући вртоглавицу у поретку, смислу дела и целине, изнова нас и изнова враћају себи, месту на коме (већ) више нису, а то је, ако ћемо по М. Бланшоу, само биће писма – његова душа.

текста: „Uspех Ive Andrića uvetovalе su iste stvari koje i uspeh *Književnog Juga*, on je unutra u uspehu *Književnog Juga*. [...] Niko Bartulović, drug Andrićev iz tamnice i redakcije, napisao je knjizi predgovor. Najpre nalazi sličnosti između себе i Andrića, onda između Andrića i kneza Miškina. [...] Та ‘lelujava proza’ Ive Andrića je još stilom lepša, toplija, jezikom čišća, mislima dublja i obiljem snažnija nego što je to Bartulović, u svojoj čednosti kao predgovornik i kao prijatelj i kao on sam, mogao da kaže“ (Šimić 1960: 122, 124). Занимљиво је да ће и Иво Војновић у писму које из Загребa упућује брату Луји Војновићу 8. 12. 1918, препоручујући му Андрићеву прву књигу: „Šaljem ti djelo *Ex Ponto* koje je probudilo veliku senzaciju. Pisac mladi Katolički Srbin iz Bosne, idealan mladić, Ivo Andrić, 26 godina. Zatvoren 3 godine, po svim mogućim tamnicama gdje je dobio tuberkulozu. On je sad ovdje na čelu *Književnog Juga*, moj svakidašnji drug, jedna od najbolnijih i najrafiniranijih duša što sam igda našao. Ovo će njegovo djelo postati ‘Das Gemein gut’ svih naroda kada se prevede“, добронамерно напоменути: „Ne čitaj predgovor prije, jer premda interesantan, kvari fizionomiju divne ove knjige“ (Vojnović 2009: 273).

ИЗВОРИ

- Андрић 2019а: Иво Андрић. *Ex Ponto*. Критичко издање дела Иве Андрића, књ. 13. Прир. Јана Алексић. Београд: Задужбина Иве Андрића.
- Андрић 2019б: Иво Андрић. *Лирика*. Критичко издање дела Иве Андрића, књ. 15. Прир. Милан Потребих. Београд: Задужбина Иве Андрића.
- Бартуловић 1920: Нико Бартуловић. „Разговори с душом“ (предговор). *Ex Ponto*. Београд: Издавачка књижевна кућа С. Б. Цвијановића. 5–16.
- Црњански 1966: Милош Црњански. *Поезија*. Сабрана дела, књ. 4. Београд: Просвета.
- Црњански 1999а: Милош Црњански. „За слободни стих“. *Есеји и чланци I*. Прир. Живорад Стојковић. Београд – Lausanne: Задужбина Милоша Црњанског – L'Age d'Homme. 24–30.
- Црњански 1999б: Милош Црњански. „Иво Андрић: *Ex Ponto*“. *Есеји и чланци I*. Прир. Живорад Стојковић. Београд – Lausanne: Задужбина Милоша Црњанског – L'Age d'Homme. 273–278.
- Црњански 1999в: Милош Црњански. „Иво Андрић“. *Есеји и чланци I*. Прир. Живорад Стојковић. Београд – Lausanne: Задужбина Милоша Црњанског – L'Age d'Homme. 279–281.
- Bartulović 1918a: Niko Bartulović. „Maribor 1914“. *Književni Jug*, br. 13–14: 44–49.
- Bartulović 1918b: Niko Bartulović. „Razgovori s dušom“ (predgovor). *Ex Ponto*. Ivo Andrić. Zagreb: *Književni Jug*. 5–15.

ЛИТЕРАТУРА

- Алексић 2019: Јана Алексић. „Напомене о Андрићевој збирци *Ex Ponto*“. *Ex Ponto*. Критичко издање дела Иве Андрића, књ. 13. Прир. Ј. Алексић. Београд: Задужбина Иве Андрића. 275–289.
- Бланшо 2004: Морис Бланшо. „Ниче и фрагментарно писмо“. Прев. Ивана Велимировац. *Грагац*, бр. 152–153, 183–198.
- Вучковић 2011: Радован Вучковић. *Велика синџеза – о Иви Андрићу*. Београд. Алтера.
- Декарт 2012: Рене Декарт. *Методичке медијације о првој филозофији...* Прев. Иван Вуковић. Београд: Завод за уџбенике.

- Делић 2011: Јован Делић. *Иво Андрић: мосѝ и жрѝва*. Нови Сад: Православна реч.
- Јерков 1998: Александар Јерков. „Лирика Иве Андрића“ (предговор). *Лирика*. Иво Андрић. Сремски Карловци: Каирос. 202–222.
- Литѝратурна енциклопедия ѝерминов и ѝоняѝий*. Глав. ред. и составитель А. Н. Николюкин. Москва. 2001.
- Маљевич 2010: Казимир Маљевич. *Боѝ није збачен: сабрана дела*. Прев. Ана Ацовић и др. Београд: Плави круг – Логос.
- Ненин 2020: Миливој Ненин. „Књижевни *Књижевни Јуѝ*“ (предговор). *Књижевни Јуѝ I*. Прир. Миливој Ненин, Зорица Хаѝић. Нови Сад: Културни центар Војводине „Милош Црњански“ – Архив Војводине. [Фототипско изд.: Zagreb: Hrvatski štamparski завод, 1918. V–XXIV.]
- Палавестра 1983: Предраг Палавестра. „Андрићев духовни лик“. *Дванаесѝи научни сасѝанак слависѝа у Вукове дане, Београд, Нови Сад, Тршић, 15–19. IX 1982*. Београд: Међународни славистички центар. 273–279.
- Палавестра 1992: Предраг Палавестра. *Књиѝа о Андрићу: књижевне ѝеме X*. Београд: БИГЗ.
- Пантић 2018: Михајло Пантић. „Поезија Иве Андрића“. У: *Дело Иве Андрића*. Ур. Миро Вуксановић. Београд: САНУ. 67–95.
- Пауновић 2023: Александра Пауновић. „Лирика Милоша Црњанског и рано дело Иве Андрића“. У: *Миѝ, ѝрадиѝија и симбол у лирици Милоша Црњанскоѝ*. Ур. Светлана Шеатовић, Бојан Чолак. Београд – Требиње: Институт за књижевност и уметност – Дучићеве вечери поезије. 419–448.
- Петров 1968: Александар Петров. *Уѝросѝору ѝрозе: оѝледи о ѝприроди ѝрозноѝ израза*. Београд: Нолит.
- Хејстад 2018: Уле Мартин Хејстад. *Кулѝурна исѝорија душе*. Прев. Јелена Лома. Лозница: Карпос.
- Христић 1965: Јован Христић. „Облици писаног песништва“. *Књижевносѝ*, год. XX, св. IV (април), 269–296.
- Bart 1992: Rolan Bart. *Rolan Bart po Rolanu Bartu*. Prev. Miodrag Radović. Novi Sad: Svetovi.
- Bart 2016: *Rolan Bart. Fragmenti ljubavnog govora*. Prev. Goran Bojović. Beograd: Karpos.
- Blanšo 2022: Moris Blanšo. *Korak (ne) na onu stranu*. Prev. Maja Bajić i Nemanja Mitrović. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Gaillard 1999: Michel Gaillard. "Le fragment comme genre". *Poétique*, No. 120, p. 387–402.
- Derida 1975: Žak Derida. „Kraj knjige i početak pisma“. Prev. Jovica Aćin. *Ulaznica: časopis za kulturu i društvena pitanja*, god. 9, br. 46–47, 84–104.

- Derida 1976: Žak Derida. *O gramatologiji*. Prev. Ljerka Šifler-Premec. Sarajevo: „Veselin Masleša“.
- Derida 1989: Žak Derida. *Glas i fenomen. Uvod u problem znaka u Huserlovoj metodologiji*. Prev. Zoran Janković. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSOS.
- Đukić Perišić 2012: Žaneta Đukić Perišić. *Pisac i priča: stvaralačka biografija Ive Andrića*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Elias 2004: Camelia Elias. *The Fragment: Towards a History and Poetics of a Performative Genre*. New York: Peter Lang.
- Hegel 1986: Georg Wilhelm Friedrich Hegel. *Estetika III*. Prev. Nikola Popović. Beograd: BIGZ.
- Hristić 1968: Jovan Hristić. „Oblici oralnog i oblici pisanog pesništva“. *Oblici moderne književnosti*. Beograd: Nolit. 85–106.
- Jerkov 2005: Aleksandar Jerkov. „Rađanje modernosti iz duha mišljenja – O nemogućem identitetu“. *Deutschland, Italien und die slavische Kultur der Jahrhundertwende: Phänomene europäischer Identität und Alterität*. Frankfurt am Main [etc.]: Peter Lang. 183–197.
- Jerkov 2010: Aleksandar Jerkov. „Estetika neveselog: Poetički sistem i modernizam ranih stihova Miloša Crnjanskog“. *Smisao (srpskog) stiha*. Knjiga prva: de/konstitucija. Beograd – Požarevac: Institut za književnost i umetnost – Edicija Braničevo. 265–286.
- Karaulac 2010: Miroslav Karaulac. *Rani Andrić*. Beograd: „Filip Višnjić“.
- Kostantinović 1983: Radomir Kostantinović. „Ivo Andrić“. *Biće i jezik u iskustvu pesnika srpske kulture dvadesetog veka*, 1. Beograd – Novi Sad: Prosveta – Rad – Matica srpska. 71–119.
- Krleža 1918: Miroslav Krleža. „Ivo Andrić: Ex Ponto“. *Hrvatska riječ*, 16. X, 278.
- Ležen 2009: Filip Ležen. „Autobiografski sporazum: dvadeset pet godina kasnije“. Prev. Dragana Zubac. *Polja*, br. 459, 44–54.
- Lejeune 2011: Philippe Lejeune. „Le journal: genèse d’une pratique“. *Genesis: Journaux personnels*, 32, p. 29–42. Текст доступан и на е-адреси: <https://journals.openedition.org/genesis/310>.
- Lukač 1973: Đerđ Lukač. *Duša i oblici*. Prev. Vera Stojić. Beograd: Nolit.
- Marinković 1984: Dušan Marinković. *Rano djelo Ive Andrića*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Meić 2021: Perina Meić. *Andrićeva poetika: iza kulisa ispriповijedanog*. Rijeka: Ogranak Matice hrvatske u Rijeci.
- Mellamphy 1998: Dan Mellamphy. „Fragmentality (thinking the fragment)“. *Dalhousie French Studies*, Vol. 45 (Winter), pp. 83–98; Доступно и на е-адреси: <https://www.academia.edu/4184538/_FRAGMENTALITY_Thinking_the_Fragment>

- Nemec 2016: Krešimir Nemec. *Gospodar priče: poetika Ive Andrića*. Zagreb: Školska knjiga.
- Ortemann 1998: Marie-Jeanne Ortemann. "La poète et le nuage – pragmatique du discontinu chez W. Blake et S. T. Coleridge". *Fragment(s), fragmentation. Aphorisme poétique*. Nantes: Université de Nantes. 157–172.
- Palavestra 1981: Predrag Palavestra. *Skriveni pesnik. Prilog kritičkoj biografiji Ive Andrića*. Beograd: Slovo ljubve.
- Prohaska 1918: Dragutin Prohaska. „Ljudima koji nisu našli svoga mjesta“. *Hrvatska njiva*, br. 51–52, 851–853.
- Rengel 2018: Roni Rengel. *Mikrozofija: geneza moderne fragmentarne filozofije*. Beograd: Alma.
- Solar 1979: Milivoj Solar. „Odnos poezije i proze u ranim djelima Ive Andrića“. U: *Zbornik radova o Ivi Andriću*. Ur. Antonije Isaković. Beograd: SANU. 441–464.
- Sloterdajk 2010: Peter Sloterdijk. *Sfere I. Mehurovi*. Prev. Aleksandra Kostić. Beograd: Fedon.
- Sloterdajk 2015: Peter Sloterdijk. *Svoj život promjeniti moraš*. Prev. Kiril Mladenov. Zagreb: Sandorf.
- Susini-Anastopoulos 1997: Françoise Susini-Anastopoulos. *L'écriture fragmentaire: définitions et enjeux*. Paris: Presses universitaires de France.
- Stojanović Pantović 2012: Bojana Stojanović Pantović. *Pesma u prozi ili prozaida*. Beograd: Službeni glasnik.
- Šestov 1989: Lav Šestov. *Duša i egzistencija*. Prev. Ljiljana Jovanović. Beograd: Sfarior.
- Šimić 1960: Antun Branko Šimić. „Lirski feljtonizam“. *Proza I*. Zagreb: Znanje. 122–127.
- Užarević 2002: Josip Užarević. *Između tropa i priče. Rasprave i ogledi o hrvatskoj književnosti i književnoj znanosti*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Vlaški 2015: Stanko Vlaški. „Transcendentalna filozofija u perspektivama romantičarske fragmentarnosti“. *Filozofija i društvo*, XXVI (1): 69–87. Рад је доступан и на е-адреси: <https://rifdt.instifdt.bg.ac.rs/bitstream/handle/123456789/297/295.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Vojnović 2009: *Pisma Iva Vojnovića*, knj. II. Prir. Tihomil Maštrović. Zagreb – Dubrovnik: Denona.

Aleksandra Paunović

IVO ANDRIĆ AND NIKO BARTULOVIĆ'S FRAGMENTARY DISCOURSE.

CONVERSATIONS WITH THE SOUL: ON THE OCCASION AND REGARDING *EX PONTO*

Summary

This paper examines the concept of the soul and a fragmentary letter through interpreting both Niko Bartulović's "Conversations with the Soul" prefaces (1918, 1920) as well as the first Andrić's book Zagreb and Belgrade edition. The relationship between the lyrical and the space of the soul is analyzed by questioning Bartulović's settings on "the soul obvious speaking up" originating from I. Andrić's notes receptive, literary-historical, literary-critical, and even hermeneutical scope implications. Its paradigmatic backbone is firstly considered from the modernist project of the New point of view, then from the fragmentary expression poetics perspective. The fragmentary speech figurativeness is analyzed with the recent literary-theoretical explanations separation in terms of the Ex Pontian form (Miloš Crnjanski, Dušan Marinković, Bojana Stojanović Pantović, Krešimir Nemeć, Predrag Palavestra, Aleksandar Jerkov). Finally, the *Ex Ponto* fragmentary text is read from the theoretical aspect, in the possibilities of establishing a poetic and aesthetic opinion of fragmentary as performative, superstructive activity, superposition between prose and poetry.

Keywords: fragment, fragmentary letter/writing, notes, lyrical, Bartulović, Andrić

NIKO BARTULOVIĆ I SLOVENAČKA KNJIŽEVNOST

Sažetak: Ovako širok naslov omogućava pokušaj sagledavanja kako Bartulovićevih tekstova o najznačajnijim slovenačkim piscima njegovog doba (pre svega o Cankaru i Župančiču), tako i uvid u kraće tekstove ovoga autora, kao i u tekstove o njemu, njegovim idejama i njegovom književnom radu, koji su našli mesta u slovenačkim novinama i časopisima. Osnovna pitanja koja se pritom postavljaju glase: kakav je tip jugoslovenstva zastupao Bartulović te koje je vrednosti prepoznao u slovenačkim autorima i društvenim temama te kulture.

Ključne reči: Bartulović, Cankar, jugoslovenstvo, slovenačka periodika

Poslednja, sedma po redu Cankareva drama *Lepa Vida* bila je objavljena krajem decembra 1911, za katolički Božić. Kao godina njenog izlaženja na korice knjige bila je otisnuta 1912, a već februara te iste godine, u prvom broju časopisa *Jug*, koji je u Zagrebu pokrenuo Milan Marjanović (tačnije, spojio sa *Zvonom*) objavljen je prikaz ove drame iz pera Nike Bartulovića. Kako je tog februara *Lepa Vida* bila postavljena na pozorišnu scenu, gotovo sve kritike koje su u Sloveniji objavljene o ovoj drami osvrtalesu se na njeno dramsko izvođenje, koje – s obzirom na izrazito lirsku prirodu dela – nije postiglo uspehe slične uspesima prethodnih Cankarevih drama.

Bartulović predstavu nije video, a kako je u prikazu istakao da je to dragoceno delo, ali ne za izvođenje nego samo za čitanje, pretpostavka je da bi njegov prikaz bio možda i kritičniji

da je dramu uspeo da vidi na pozornici. Ono što je u ovoj drami uočio kao njenu suštinsku metaforu, a to je čežnja (u originalu: hrepenenje), Bartulović će u svim budućim tekstovima o Cankaru isticati kao okosnicu i ključni termin za razumevanje Cankareve poetike. On ovu dramu posmatra ne kao različitu u odnosu na njegove ranije napisane drame, nego čak kao središnju, najvažniju za razumevanje ukupne poetike ovoga pisca. To će i ubuduće biti važna osobina Bartulovićevih tekstova o Cankarevim delima: i kada piše predgovor za knjigu koja donosi prevod pripovetke „Sluga Jernej i njegovo pravo“ (Zagreb 1925), ili za širi izbor proze (*Pripovetke*, Beograd, Srpska književna zadruga, 1930), on neće govoriti samo o delu koje predočava čitaocu, nego će uvek nastojati da predstavi ukupno Cankarevo delo.

To je tako već u ovom prvom radu iz godine 1912: Bartulović je neobično dobro shvatio i protumačio značaj čežnje za ukupno Cankarevo delo. U ovom komadu, ističe Bartulović, taj „simbol vječnog nemira“ nije cilj nijednome od brojnih likova, jer ovde je to „vječiti nemir, nezadovoljstvo i traženje“. I u ostalim Cankarevim delima opisuje se put ka nekom cilju, nekoj sreći, ali ne i ostvarenje.

Druga reč koju Bartulović prepoznaje kao ključnu u Cankarevom delu jeste put, putovanje. I već u prikazu drame *Lepa Vida* tog će autora Bartulović opisati kao večitog putnika. A to je i razlog što su likovi u drami samo senke:

Zato ova drama i nije za pozornicu. Premalo radnje, premalo vjerojatnosti, jasnoće... Njeni su tipovi napravljeni od riječi, riječi i – riječi i stoga su zgodni tek za čitanje.

Iako je pisao o drami, Bartulović je već u ovom svom ranom tekstu visoko uzdigao i Cankarevu prozu:

Cankara bi međutim preporučio za čitanje. Najprije kao novelistu, a onda i kao dramatičara. Mi na pr. noveliste kao što je Cankar ni iz daleka nemamo, ni što se tiče vrsnoće,

ni plodnosti. Njegov stil, njegov jezik, njegova originalnost, bujnost i osobito njegova snaga i koncepcija – nešto je visoko umjetničkoga (*Jug /Zvono/, 2/1912, 4: 86*).

Cankaru je zatim posvetio tekst na gotovo 80 strana u zagrebačkom *Književnom jugu* (1919, knjiga III, sv. 2–3: 1–79). Rekli bismo – monografija o Cankaru, koja uključuje kako biografiju, tako i detaljan opis svih odlika ovog pesnika, dramskog i proznog pisca. Cankar je, prema Bartuloviću, izrastao iz opreke prema ne samo domaćem naturalizmu (oličavao ga je tada, danas zaboravljeni, Fran Govekar), nego i prema francuskom – Zola je za Cankara bio pisac vredan svake osude. Kao osnovnu Cankarevu odliku Bartulović ističe subjektivnost i iskrenost, te sposobnost slikanja sveta kao odraza sopstvene duše, što nastoji da prikaže i kao specifičnost najboljih ruskih pisaca, a posebno uspostavlja paralelu sa Dostojevskim.

Ova, u ukupnoj dotadašnjoj cankarologiji najjobimnija, najpotpunija studija o Cankaru svakako je navela glavnog urednika tada najuticajnijeg slovenačkog časopisa *Ljubljanski zvon* Jožu Glonara da, pripremajući prvi zbornik posvećen Cankaru (*Cankarjev zbornik*, ur. Jože Glonar. Ljubljana 1921, 177 str.) tu uvrsti Bartulovićev esej „Cankarova subjektivnost“ (str. 128–138). Ovaj zbornik, koji se štampa tri godine nakon Cankareve smrti, donosi uglavnom radove iz Cankareve ostavštine i njegove korespondencije. Ako pritom napomenemo da su u Zborniku našla mesto samo dva eseja – osim Bartulovićevog, tu je još „Domovina, glej umetnik“, tada najpoznatijeg historičara književnosti Ivana Prijatelja – onda će postati još jasnija činjenica da je u to vreme Bartulović spadao u sam vrh cankarologije. Navedeni rad, koji je u biti sažet esej nastao na osnovu teksta objavljenog u *Književnom jugu*, Bartulović ovako zaključuje: „Mislim da je Cankar jedan od onih retkih, i među najvišima kojima se ne treba ni diviti, ali koje treba ljubiti.“

U oceni ovoga zbornika, objavljenoj u *Ljubljanskom zvonu* (1922: 435–437), Fran Albrecht ukazuje na mnoga ograđenja koje su savremenici ispoljili prema velikanu Cankaru, te ističe

da je zbornik nastao iz želje da se dugovanje prema Cankaru nekako smanji. O Bartulovićevom eseju „Cankarova subjektivnost“ recenzent kaže da je „podastro budućem piscu monografije o Cankaru niz estetsko-kritičkih sudova i pretpostavki“ (437).

Nedugo potom, godine 1925, Bartulović je preveo možda najpoznatiju Cankarevu novelu *Sluga Jernej i njegovo pravo* (objavljena je u zagrebačkoj *Narodnoj knjižnici*, svezak 116–117), te za tu knjižicu napisao predgovor na 13 strana. Osim subjektivnosti, sada Bartulović ističe Cankarevu satiričnost, koja je uperena protiv nepravdi i laži. I opet koristi priliku da o Cankaru progovori ne samo kao o autoru ovog dela, koje objavljuje u prevodu, nego da čitaocu predstavi ukupnu Cankarevu poetiku; Cankara pritom izričito označava kao svog najomiljenijeg pisca.

Godine 1930. Bartulović je, zajedno sa Ćirom Ćičin Šainom, priredio izbor od sedam Cankarevih pripovedaka za redovno kolo Srpske književne zadruge iz Beograda (*Pripovetke Ivana Cankara*. Beograd 1930, 215 str.). I opet je Bartulović uradio predgovor, sada na preko 30 strana. I opet je predmet njegovih analiza ukupno Cankarevo delo, pri čemu je Dostojevski već ustaljena mera vrednosti s kojom Bartulović poredi „svoga“ Cankara.

Saberemo li sve tekstove koje je Bartulović napisao o Cankaru, to bi bila knjiga od skoro 150 strana. Mnoge od teza koje su tu iznete stoje i danas. Uočava se da postoji kontinuitet u Bartulovićevom bavljenju Cankarevim delom, od njegovog prvog objavljenog rada, u tek osnovanom slovenačkom časopisu *Veda* godine 1912, pa sve do ove knjige koja je ušla u renomiranu ediciju redovnog kola Srpske književne zadruge godine 1930.

Drugi slovenački modernista, Oton Župančič, bio je takođe predmet Bartulovićeve detaljne analize: godine 1924. je u *Srpskom književnom glasniku*¹ u sedam nastavaka, na preko 65 strana, objavio pravu književno-istorijsku interpretaciju njegove poezije, smeštajući, vrlo

1 „Oton Župančič“. *Srpski književni glasnik*, NS, 1924, knj XI: 494–504, 585–595. Knj. XII/1: 39–46; 3: 204–210; 5: 372–384; 6: 465–472; 7: 534–541.

vešto, i Župančiča u kontekst slovenačke moderne. Povodom pesnikove šezdesetogodišnjice, godine 1938, u istom časopisu objavio je i jedan prigodni tekst,² preštampan potom i u časopisu *Vardar*.

Sav okrenut savremenicima, Bartulović se nije osvrtao niti prikazivao slovenačke romantičare i realiste; samo je godine 1934, povodom stogodišnjice izlaženja Prešernovog „Sonetnog venca“, održao tim povodom javno predavanje, a belešku o ovome doneo je list *Pravda* (1934, 10504 /10508/: 5).

No, da se vratimo Bartulovićevim ranim spisima. Iste 1912. kada je štampan jedan od prvih njegovih tekstova uopšte, a odnosio se na Cankarevu dramu *Lepa Vida* – ovaj je autor počeo da objavljuje i u slovenačkom časopisu *Veda*, tada jedinom časopisu na južnoslovenskim prostorima koji je objavljivao ne beletristiku, nego stručne i naučne radove iz humanistike, prava, ekonomije... Izlazio je u Gorici, tada trećem, ili čak četvrtom kulturnom centru slovenačke kulture (osim Ljubljane, to su tada bili još Trst i Celovec /Klagenfurt/). U Uvodniku prvog broja *Vede* čitamo da je ova dvomesečna publikacija zamišljena kao „časopisni zbornik“ po modelu kakvi postoje u Francuskoj, Engleskoj i Rusiji, te da treba da prenosi znanja iz humanistike, društvenih nauka, pravne struke, ekonomskih odnosa i problema. Cilj časopisa je laicizacija nauke i znanja, a otvoren je prema svetu, i posebno prema zbivanjima među Južnim Slovenima.

Bartulovića je mogla privući ova, u programskom tekstu izrečena otvorenost ka Južnim Slovenima. Odmah se pokazalo da to nije bilo samo programsko načelo, nego i praksa. Već u trećem broju prvog godišta *Vede* Milan Šević objavio je obiman članak (na tri strane, a časopis izlazi na formatu A5, i svaka je strana podeljena na dva stupca) o Dositeju Obradoviću, a B. V. (urednik Bogumil Vošnjak) detaljnu ocenu knjige Slobodana Jovanovića *Ustavno pravo* (1907).

2 „Šezdesetogodišnjica Otona Župančiča“. *Srpski književni glasnik*, NS, 1938, LII/4: 276–282.

Bartulovićev „Pregled knjiga Matice hrvatske iz 1911“ objavljen je u dva nastavka, u trećem (str. 337–339) i četvrtom broju (str. 409–411) *Vede* za 1912. godinu. Bila je to oštra i veoma detaljna ocena aktuelne zagrebačke književne produkcije; retko se i do danas može naći tako iscrpan prikaz neke edicije. Sedmo godišće *Hrvatskog kola* Matice hrvatske objavljeno 1911. godine on ovako ocenjuje: „Ovo 'Kolo' ima jedino tu odliku da je prava zbirka: daje nam cjelinu mana, jedinstvenu sliku mizerije i stagnacije, koju pruža hrvatska današnja literatura.“ I onda redom, od jednog imena do drugog, razorno kritički pokazuje kako su ta dela izveštavana, prazna, zasnovana na nekoj lažnoj psihologiji. Pritom je sasvim neuobičajeno da jedna takva kritika bude objavljena u glasilu koje nije izlazilo na tlu Hrvatske.

Naredne,³ 1913. godine u dvobroju *Vede* 4–5 objavljen je Bartulovićev, opet dug, i opet veoma kritičan prilog pod naslovom „Iz srpskohrvatske književnosti“.⁴ Tu istina ima i nekih pozitivnih primera, kakav je poezija Vladimira Nazora i posebno Alekse Šantića. Na kraju teksta jedan paragraf posvećuje novopokrenutoj zagrebačkoj ediciji „Zabavna biblioteka“, koju uređuje Nikola Andrić.

Oba navedena kritička prikaza, koji publiku obaveštavaju o svim, pa i onim najlošijim književnim delima nastalim tokom 1911. i 1912. na srpskom i hrvatskom prostoru, primeri su izuzetno retkih (možda jedinstvenih?) pokušaja da se izvan teritorije na kojoj su dela objavljena bibliografski precizno, sadržinski sumarno, ali dosledno kritički prikaže ukupna književna produkcija tokom dva godišta.

Kao urednik *Književnog juga* Bartulović je u toj publikaciji objavio tri, po svojoj prirodi slična priloga, koji su čitaocu ponudili detaljan uvid ne više u srpsku i hrvatsku književnu produkciju – nego, s obzirom da *Književni jug* izlazi na srpskohrvatskom kulturnom prostoru, tu ispisuje profil najznačajnijih slovenačkih književnih časopisa. Graditi mostove između

3 „Knjige Matice hrvatske za godinu 1911“. *Veda*, 2/1912, br. 3: 337–339; br. 4: 409–411.

4 „Iz srpskohrvatske književnosti“. *Veda*, 4/5/1913, br. 4–5: 436–445.

ovih južnoslovenskih književnosti, koje nastaju na dva različita jezika – to je u tom periodu očigledan cilj Nika Bartulovića. Kada, februara 1918, uvodi ovu rubriku predstavljanja časopisa, urednik ovako motiviše tu praksu:

Kao centralnoj jugoslovenskoj reviji, držimo da nam je dužnost upoznati naše čitaoce i sa pojedinim revijama slovenskim, hrvatskim i srpskim. Za neke to činimo već u ovom broju, a za druge ćemo učiniti u doidećem. Namjera nam je pritom da prikazemo Srbima i Hrvatima rad na književnom polju kod Slovenaca, a Slovencima opet kod Srba i Hrvata. Mislimo da ćemo time također učiniti nešto za međusobno upoznavanje, koje je prvo sredstvo za postignuće našeg kulturnog jedinstva (*Književni jug*, 3–4. 16. 2. 1918).

Ovom objašnjenju sledi prikaz najznačajnijeg, najstarijeg slovenačkog književnog časopisa *Ljubljanski zvon*, dok je u aprilskom, sedmom po redu broju *Književnog juga*, Bartulović veoma detaljno prikazao profile još dva časopisa: *Dom in svet* te *Slovan*.

No, vratimo se drugom godištu *Vede*, gde je objavljen još jedan posebno značajan Bartulovićev tekst, pod naslovom „Jugoslavenska pitanja“.⁵ Na ovom se tekstu valja malo zadržati, ne samo da bi se ispravila greška koju nalazimo i kod Nikole Žutića,⁶ a to je da je Bartulović

5 „Jugoslavenska pitanja“. *Veda*, 1913, br. 1: 28–29; br. 2: 75–77.

6 „Као потицај бржем сједињењу Словенаца с ‘јужном браћом’ за Књижевни југ је написао чланак ‘Културно јединство и Словенци’, поводом расправа у словеначкој ‘знанственој’ и културној ревији Веда из 1913, која је покренула анкету о југославенском културном, књижевном и језичком јединству. Бартуловић је констатовао да је одазив Словенаца на анкету био слаб, између осталог и због тога што су поједини хрватски књижевници и политичари сматрали да је ‘словенски језик као народно-књижевни језик посве сувишан’ (Ф. Супило), да се Словенци ‘имају здружити с Хрватима у једно национално име Хрват, и у језику хрватскоме’ (Н. З. Бјеловучић) итд. Бартуловић се 1913. одазвао Вединој анкети и истакао да је проблем југославенског културног јединства, ‘за све свесне Југославене’, само проблем методе: ‘Ако стојимо на демократском и праведном становишту, те ако смо заиста тако добри Југословени, да нам је све словенско исто тако мило као и српско-хрватско, онда не може бити ни говора о томе да неко нешто напусти на корист другог, а најмање име и језик’ (Никола Жутић. *Нико Баршуловић: римокаџолик четник*, 40.

učestvovao u anketi koju je pokrenuo časopis *Veda*. Istina je malo drukčija: poslednji, 6. broj *Vede* za 1912. doneo je 15 pitanja koja su imala da budu podsticaj i poziv čitaocima da se oglase svojim razmišljanjima o pitanjima formulisanim od strane redakcije. Odgovori su počeli da se objavljuju u drugom broju *Vede* za 1913. Ali već u prvom broju za tu, 1913. godinu (str. 28–29), znači, pre nego što su počeli da pristižu odgovori na anketu, izlazi prvi nastavak Bartulovićevog eseja „Jugoslavenska pitanja“, a nastavlja se u drugom broju časopisa (str. 75–77). Bartulović očigledno nije želeo da učestvuje u anketi (ovo će postati posebno jasno u drugom Bartulovićevom tekstu na ovu istu temu, onom objavljenom u *Književnom jugu*,⁷ 1918, br. 7) jer su mu se pitanja činila nedovoljno zasnovana, a sama anketa preuranjena: kako se Slovenac može određivati prema toj temi kada je jedini projugoslovenski časopis tada bio samo jedan ljubljanski đачki list. Kao kuriozitet može se navesti i to da su Bartuloviću – iako ne želi da učestvuje u anketi – dostupni neki od odgovora koji su pristigli u redakciju ali još nisu bili objavljeni, što je svakako potvrda njegovog ličnog poznavanja ljudi iz redakcije (tada su je sačinjavali Albert Kramer, pravnik i političar; dr Ivan Prijatelj, istoričar književnosti; Mihajlo Rostohar, psiholog i političar; Bogumil Vošnjak, pravnik i političar), te određenog poverenja i poštovanja koje je redakcija imala prema ovom mladom saradniku.

Evo šta Bartulović ističe u tekstu o jugoslovenstvu, objavljenom u *Vedi*.

Naše je jugoslavenstvo jedinstvo jugoslavenskih plemena, jednakih i jednakopravnih, vezanih zajedničkim vezom interesa, ali i ljubavi, poštovanja i srdačnosti. Ovo naglašujem: jer ovo je u čitavoj ideji najvažnije (*Veda*, 1913, br. 1: 75).

Ovu će ideju Bartulović ponoviti u različitim varijacijama, ali je njena srž uvek insistiranje na prisnim odnosima tih zajednica, koji podrazumevaju i međusobno žrtvovanje: ne može

7 „Kulturno jedinstvo i Slovenci“. *Književni jug*, 1918, br. 7: 257–261.

se jedinstvo graditi samo na korist jednih i štetu drugih, uzajamnost je tu neminovna. Sve-
stan je on da se radi o idealizovanju jedinstva koje tek treba graditi: „Jer ono nije napisani ni
mudri ugovor, nego nenapisano, ali proćučeno jedinstvo težnja, ideala i međusobne ljubavi,
i ja postadoh jedno sa svim Jugoslavenima od Triglava do Balkana odmah, čim to prvi put
potpuno oćutih“ (Ibid.). On, na kraju drugog nastavka ovog teksta, optimistički ističe: „Jugo-
slavenski problem, za dobar dio nas više ne postoji kao problem ideje, već problem metode“
(*Veda*, 1913, br. 2: 173). A, u skladu s tim, on na prvom mestu, kao koristan metod zbližavanja,
ističe lična poznanstva i međusobno čitanje ne samo književnih dela, nego i svih vrsta publi-
kacija, osobito časopisa. I odmah predlaže: „Osnivanje jedne velike literarne revije – koja bi
bila takova, da bi se ju svaki inteligentni Slovenac, Srbin ili Hrvat ćutio dužnim primati“ (Ibid.).
Ovime on zapravo nagoveštava ono što će postati cilj *Književnog juga*, u čijem će pokretanju
i uređivanju učestvovati pet godina kasnije; tada, pre rata, on Ljubljanu, odnosno slovenački
prostor vidi kao politički najpovoljniji za osnivanje i rast jednog takvog časopisa. Zbližavanje
podrazumeva, kaže dalje autor, brižljivu i potpunu bibliografiju svih izdanja „popis svega, šta
na slovenskom jugu ispod štampe iziđe, i da se sve to kraće ili duže, ali solidno i razborito
recenzira. Ova je stvar mnogo važnija nego što se obićno misli. Jugoslavenski knjižni trg će
time postati zajednički, a prema tome, bogatiji i uspješniji“ (*Veda*, 1913, br. 2: 175). – Kad se
ima na umu ovakvo viđenje, ovakav metod međusobnog upoznavanja, onda postaje sasvim
jasno da su i dva napred ukratko prikazana pregleda književne produkcije – zapravo deo te
metode, te vere da se zbližavanje postiže tako što će se svima, na celoj teritoriji koja tek tre-
ba da postane jugoslovenska, dati detaljne informacije o svemu što je u nekom kulturnom
centru objavljeno.

Bartulović, dakle, govori o „jedinственome narodu ćetiriju imena, triju g o v o r a i triju
vjera“ (tada veruje da u to jedinstvo spadaju i Bugari, mada u daljoj eksplikaciji zanemaruje
ukljućenost Bugara u ovu zajednicu). Smatra da je duboko ukorenjeno viđenje ovih naroda

pod njihovim posebnim imenom (Srbi, Hrvati, Slovenci...), da su jezika dva, srpskohrvatski i slovenački, kao i dva pisma – ćirilica i latinica.⁸

Esej „Kulturno jedinstvo kod Slovenaca“, objavljen u *Književnom jugu* (1918, br. 7: 257–261), Bartulović započinje tako da može zavesti na krivi put, što se Žutiću i dogodilo, a za njim su i drugi upali u istu grešku: videli smo da on jeste svoj tekst objavio u *Vedi*, ali ne u rubrici koja je donosila odgovore na anketu, nego u onoj koja je označena kao „Pregledi“, jer očigledno je da je od samog početka imao rezervi prema unapred postavljenim pitanjima. On sada u *Književnom jugu* rezimira „anketu o jugoslovenskom pitanju, ili još tačnije o pitanju jugoslovenskog kulturnog, književnog i, eventualno, jezičnog jedinstva“, koja se tokom 1913. vodila na stranicama časopisa *Veda*. Vrlo je kritičan i zapravo neprecizan, skoro bismo rekli nekorektan u odnosu na tok i ishod ove ankete. Navodi da je „odgovorilo svega 20 Slovenaca, 3 Hrvata, 2 Srbina i jedan Čeh“, te da je znatno šira bila anketa koju je proveo Skerlić o narečju. Pregled svih brojeva iz godine 1913. pokazuje, međutim, da su u anketi učestvovala ukupno 32 osobe, da prostor posvećen anketi iznosi 120 strana (format *Vede* bio je, ponavljam, u veličini lista A5). Činjenica je da najveća imena tadašnje slovenačke književnosti nisu u anketi učestvovala, ali je među Hrvatima odgovorio recimo Matoš – i to veoma tolerantno, i s idejama zapravo sličnim onima koje je iznosio Bartulović, mada sa manje emocija i ne ističući nikakvu buduću perspektivu eventualnog zblizavanja svih južnoslovenskih jezika. I inače, anketa je ponudila veoma raznolike odgovore, *Veda* je u javnosti stekla odijum, okarakterisana je kao neoilirizam, tako

8 Godine 1930. u *Jadranskoj straži* (od 10. oktobra, a pod naslovom: „Pucanj u prazno. Povodom streljanja u Trstu“) Bartulović ipak označava četvoricu Slovenaca, ubijenih od fašista u Bazovici, blizu Trsta, isključivo kao Jugoslovene. Tačno je da su prilikom streljanja, na koje ih je osudio specijalni sud Musolinijevog sistema, oni uzvikivali Živela Jugoslavija! što dakako nije dokaz da su se oni deklarirali kao takvi, nego su verovali da bi ih Jugoslavija mogla zaštititi, što se dakako nije dogodilo. – No, bez obzira na ovaj detalj, koji ukazuje da je, vremenom, Bartulović smatrao da se ostvarilo apsolutno sjedinjavanje tri naroda u jedan, jugoslovenski – ovaj je tekst važan kao žestoko antifašistički.

da su urednici, a pre svega Bogumil Vošnjak i Ivan Prijatelj, morali da pišu i u časopisu objave posebne studije o svim ovim pitanjima, dokazujući da nisu imali na umu nikakvo insistiranje na stapanju kultura, već samo želju za međusobnim upoznavanjem tih kultura.

Kada o ovome, u navedenom tekstu, piše u *Književnom jugu* (koji izlazi u Zagrebu), Bartulović ističe: „Posve neugodno doimaju se neki hrvatski odgovori u toj anketi.“ Posebno pri tom izdvaja Frana Supila, koji smatra da je „slovenski narodno-književni jezik posve suvišan“, dok izvesni N. Z. Bjelovučić kaže da bi se „Slovenci imali združiti sa Hrvatima u jedno nacionalno ime ‘Hrvati’ i u jeziku ‘hrvatskome’“. Matoša, recimo, Bartulović uopšte ne spominje. Zaključuje ovako: ako pomislimo na ovakve i slične odgovore, „i dodajmo još k tome vlastito iskreno priznanje: – Zar ne da smo svi mi te Slovence ipak malo s visoka gledali, ili se barem za njih ne brinuli?“ Bartulović, potom, još jednom insistira na ravnopravnosti, jednakosti: „Danas, ko je kompetentan, ko zaista trezno, pravedno i iskreno jugoslovenski misli, niti traži, niti sme da traži od Slovenaca nekakve žrtve, koju ne bi u isti čas i od sebe tražio.“

Ponavlja autor osnovne teze koje je istakao godine 1913. u *Vedi*. Ne samo da nije odstupio od svojih stavova tada iznetih u *Vedi*, nego sada smatra da se oni svakako polako već i realizuju, i da je „danas i najseparatističkiji Slovenac, duboko uveren da je kulturno naše jedinstvo ne samo preka potreba, nego i neizbežna posledica nacionalnog, ekonomskog i političkog razvoja naše rase, i samo je još pitanje – kako da se to ostvari?“

Veruje da bi danas jedna slična anketa, kao što je bila ona u *Vedi*, pokazala mnogo optimističnije rezultate.

* * *

Saradnja u uglednom dvomesečnom časopisu *Veda* (čiji je izlazak prekinuo Prvi svetski rat), kao i duboko poznavanje i visoka ocena opusa Ivana Cankara, učinili su Bartulovića jednim od autora o čijim se delima često, rekli bismo redovno izveštavalo u slovenačkoj publi-

cistici. Dugačka je lista priloga objavljenih u slovenačkoj periodici o radovima i delovanju Nike Bartulovića. U ovom prilogu nije moguće obraditi sve te ocene Bartulovićeve rada, zato na kraju prilažemo bibliografiju kako njegovih radova o slovenačkoj književnosti i radova objavljenih u slovenačkim publikacijama, tako i opisnu bibliografiju radova koji su o Bartuloviću objavljeni u slovenačkim međuratnim novinama i časopisima.

Sve do sada rečeno stvorilo je u slovenačkoj kulturi veoma pozitivnu predstavu o ovom jugoslovenskom nacionalisti i zaljubljeniku u Cankarevu umetnost. Bogata bibliografija radova u kojima se ocenjuje Bartulovićev književni rad svakako je potvrda ovog visokog ugleda koji je uživao u slovenačkoj kulturi.

Završiću citatom iz teksta objavljenog 1940. u listu *Jutro*; autor je Božidar Borko a naslov priloga – „Razgovori in stiki v Beogradu“ („Razgovori i kontakti u Beogradu“) kazuje da se Borko zaputio u Beograd da sazna šta se dogodilo sa odnosima između Slovenaca i Srba.

Borko u uvodu za ovaj prepričani intervju sa Bartulovićem ističe:

Sačuvao je svoju volju za akcijom i borbena raspoloženje do dana današnjeg. Ovaj krepki dalmatinski otočanin stoji nesalomiv na razvalinama mnogih svojih planova. [...] Danas, kada su mnogi manje zaslužni borovnici za Jugoslaviju zauzeli dobro plaćena mesta, svoj svakdanji hleb zarađuje uređujući sokolsku štampu. Pisac najobsežnije studije o Župančiču i Cankaru i propagator naše literature s one strane Kupe i Sutle rado i sa prijateljskim simpatijama se odazvao mojoj želji da progovori o slovenačkoj kulturi i slovenačko-srpskim kontaktima danas.

Deo Bartulovićevog odgovora citiraću u originalu:

„Ker sem bil znan kot poznavalec slovenske literature, sem dobival z vseh strani vabila, da jim pošiljam prevode in članke, a odlični srbski književniki so mi pisali navdušena pisma, ker sem v svojih člankih razodel lepote Cankarja, Župančiča in

drugih. V nekaj mesecih smo razprodali 4000 izvodov majhnih, Srbom in Hrvatom namenjenih slovarjev slovenskega jezika, – toliko je bilo tedaj zanimanja za medsebojno spoznavanje in takšen je bil val ljubezni in smisla za duhovno življenje! – Niti za hip nisem izgubil vere, da se bodo ti časi ponovno vrnili, celo tedaj ne, ko je nasprotna stran triumfirala v prepričanju da je za vedno zabila klin med Srbe, Hrvate in Slovence, in ko so v naših revijah demonstrativno beležili tudi najbolj malenkostne pojave tujih narodov, a vztrajno bojkotirali vse, kar se je dogajalo na kulturnem področju pri najbližnjih bratih. Danes postaja že jasno, da taki ljudje niso imeli smotra 'afirmirat individualnosti', marveč zasejati nerazpoloženje do drugih in omalovaževati ostale dele naše skupnosti, kar je v bistvu negativno stališče in se mora prej ali slej končati z polomom. Treba je nadaljevati! – Sedaj je treba spet zasukati rokave!" (*Jutro*, 1940, 11/01, br. 7: 7).

LITERATURA

a) Radovi Nike Bartulovića o slovenačkim autorima i temama

„Cankarova 'Lepa Vida' (drama u 3 čina 1911)“. *Jug (Zvono)*, 2/1912, 4: 85–86.

„Ivan Cankar“. *Književni jug*, 1919, knj. III, sv. 2: 2–79.

„Cankarova subjektivnost“. *Cankarjev zbornik*. Ur. Jože Glonar. Ljubljana 1921: 128–138.

„Ivan Cankar, *Sluga Jernej i njegovo pravo*“. *Narodna knjižnica*, Zagreb, svezak 116–117. Predgovor, 5–13.

Пријовейке Ивана Цанкара. Превели Ћ. Чичин Шаин и Нико Бартуловић. Београд: Српска књижевна задруга, коло XXXIII, 1930, бр. 219: III–XXXVI.

„Отон Жупанчич“. *Српски књижевни гласник*, НС, 1924. Књ. XI, 494–504; 585–595. Књ. XII/1: 39–46; 3: 204–210; 5: 372–384; 6: 465–472; 7: 534–541.

„Шездесетогодишњица Отона Жупанчича“. *Српски књижевни гласник*, НС, 1938: 276–282.

b) Tekstovi Nike Bartulovića objavljeni u slovenačkim glasilima

„Knjige Matice hrvatske za godinu 1911“. *Veda*, 2/1912, br. 3: 337–339; br. 4: 409–411.

„Iz srpskohrvatske književnosti“. *Veda*, 4/5/1913, br. 4–5: 436–445.

„Jugoslavenska pitanja“. *Veda*, 1913, br. 1: 28–29; br. 2: 75–77.

c) Tekstovi Nike Bartulovića o slovenačkim časopisima objavljeni u *Književnom jugu*

„Ljubljanski zvon“. *Književni jug*, 3–4, 16. februar 1918.

„Slovan“. *Književni jug*, br. 7, april 1918.

„Dom in svet“. *Književni jug*, br. 7, april 1918.

Niko Bartulović. „Kulturno jedinstvo i Slovenci“. *Književni jug*, 1918, br. 7: 257–261.

d) Opisna bibliografija radova objavljenih u slovenačkoj štampi o delima i stavovima Nike Bartulovića (navedeno hronološki)

Ivan Zorec. „Ivanjski kresovi“. *Ljubljanski zvon* (dalje LZ), 1921, br. 11: 701. – Iako zauzima prostor samo jedne stranice, kritika je izuzetno pozitivna, autor preporučuje delo za čitanje, najpre zbog tematike, koja jeste o ratu ali scene ratnih grozota nisu u prvom planu, pripovedanje je, uz to, privlačno, stilski veoma uspelo i pomaže čitaocu da razume današnji svet.

Ferdo Kozak. „Beograjska drama v sezoni 1925/26“. LZ, 1926: 472–475. – Veoma kratak prikaz drame *Bedna Mara*. Celu sezonu ovaj kritičar stavlja pod kritičku lupu, a kao razlog navodi česte smene vodećih ljudi pozorišta. Kao vrednost ističe da je samo u jednoj sezoni bilo čak pet premijera domaćih komada. Ipak, Bartulovićevu dramu ocenjuje kao neuspelu, papirnatu, romantičarsku.

Božidar Borko. „More u našoj književnosti“. LZ, 1928, br. 4: 251. – Ističe autorovu široku kulturu, dobro poznavanje teme o kojoj je napravio studiju, žali što uz studiju ne ide i antologija samih tekstova. Preporučuje esej i za školsku upotrebu.

Božidar Borko. „Slovenci i *Književni jug*“. *Jutro*, 1929, 06/07, br. 155: 5–6. – Izuzetno zanimljiv tekst objavljen u dnevnom listu *Jutro* na čak dve strane. Autor polazi od jednog teksta Miloša Crnjanskog, objavljenog u *Letopisu Matice srpske*, a povod mu je deset godina od gašenja *Književnog juga*. Kao i Crnjanski, i Borko podvlači pozitivne ideale koje je sledio ovaj zagrebački časopis i navodi sve ono što je u časopisu objavljeno o slovenačkoj književnosti, zatim daje i

čitavu seriju imena iz te književnosti čija su dela, u originalu, nalazila mesta u časopisu. Veliki zaslugu pripisuje Bartuloviću, a njegov tekst o Cankaru, objavljen u br. 2–3 za 1919, ocenjuje kao studiju koja je iznela najviše i najbolje karakteristike pisca Ivana Cankara.

Božidar Borko. „Na prelomu. Ocena“. LZ, 1930, br. 11, 635–638. – Do tada najobimnija kritika nekog Bartulovićevog dela, izrazito pozitivna. Završava se ovako: „Roman *Na prelomu* stoji na najvišem mestu u Bartulovićevom umetničkom razvoju. [...] Stilski i jezički savršen, slikovito ispreplitan dalmatinskim provincijalizmima, pisan na prijatnoj ijekavštini, prenosi ovaj roman autentičnost i svežinu i gipkost piščevog izraza.“

Tone Potokar. „Bartulovićeve novele“. *Slovenec*, LIX, 170, 1931: 4. – Izuzetno pohvalna ocena zbirke *Ljudi sa otoka*. Autor kaže: Iako je objavljena krajem juna, kada već svi žure nekud van grada, knjiga je s pravom privukla veliku pažnju kritike. U svih sedam priča crta se čovek izuzetne fizičke i psihičke snage. Za liriku tu mesta nema. Ume dobro da opiše i analizira događaje. Ističe velike zasluge koje Bartulović ima za širenje slovenačke književnosti među neslovenačkim Jugoslovenima; tekstovi o Cankaru su ono najbolje što je do sada o životu i radu ovog pisca rečeno. Pohvalno i o tekstu o Župančiču.

„Пуцањ у празно. Поводом стрељања у Трсту“. *Јагранска слиража*, 10. октобар 1930. – Izuzetno navodim ovaj Bartulovićev tekst; dakle, ne tekst o njemu, nego njegov o Slovincima antifašistima koji su streljani u Trstu.

Božidar Borko. „Bartulovićeva Jadranska antologija“. *Jutro*, 1935, 05/07, izdala Jadranska straža. – Pohvala ideji da se Jadran i doživljaj mora, kako u usmenom tako i u umetničkom pesništvu, uzme kao povezujući motiv svih jugoslovenskih naroda. Sve samo reči pohvale.

Anton Debeljak. „Pomorska biblioteka *Jadranske straže*“. *Slovenec*, 1935, 229: 4. – Pohvalni prikaz *Jadranske antologije*.

Božidar Borko. „Beležka o Niki Bartuloviću (povzetek intervjua)“. *Jutro*, 1940, 11/01, br. 7: 7. – To je poslednji tekst pred rat, Borko intervjuiše Bartulovića, cela strana u dnevnom listu. Bartulović uočava da su se izgubili napori za međusobno zблиžavanje naroda u Jugoslaviji, ali smatra da je to samo trenutno, da se rad na zблиžavanju mora nastaviti, da njegovi napori nisu bili Sizifov posao. Mnogo govori o *Književom jugu*. Posebno ističe Matoša kao pisca koji je mnogo učinio na zблиžavanju južnoslovenskih naroda.

Marija Mitrović

NIKO BARTULOVIĆ AND SLOVENIAN LITERATURE

Summary

Bartulović's voice was heard both in practical (the representation of total belles-lettres published outside Slovenia), as well as professional articles (on the notion of Yugoslavism and how to build that unity) since 1912 in the *Veda* professional journal. His post-war writing in Literary south presents a continuation of the writing in the same direction. In Slovenian periodicals, even in the daily newspapers, Bartulović's literary work was followed and positively evaluated in the interwar period. As the confirmation of this statement, the descriptive bibliography of such articles about Bartulović is cited from the inter-war Slovenian press.

Keywords: Bartulović, Cankar, Yugoslavism, Slovenian periodicals

НИКО БАРТУЛОВИЋ И ВЛАДИМИР ЧЕРИНА

Сажетак: У овом раду се истражује однос Нике Бартуловића и Владимира Черине, који је један од историјских и поетских ликова Бартуловићевих дела. Сliku о Черини и о њиховом односу, те о њиховим додирима с италијанским културним радницима (пре свега Ђованијем Папинијем и Ђузепеом Прецолинијем) употпуњују управо Бартуловићева књига *Од Револуционарне омладине до Орјуне* (1925) те роман *На ѓрелому* (1929), као и постхумно изашла друга, употпуњена верзија тога романа, *Глас из ѓорућеї ѓрма* (2003).

Кључне речи: Нико Бартуловић, Владимир Черина, Ђовани Папини, Ђузепе Прецолини, Шипио Сигеле, италијански културни кружоци

Заједно са књижевником, новинаром и режисером Ником Бартуловићем, затим са Оскаром Тартаљом, Чедомиљом Мединијем и другима, један од најрадикалнијих елемената омладинског покрета унутар Југословенске националистичке омладине (ЈНО) формиране 1912. у Сплиту, био је хрватски књижевник Владимир Черина (1891–1932), и сам родом из Сплита. Тезе о постојању јединственог југословенског народа и идеја о уједињењу југословенских провинција Аустроугарске са Краљевином Србијом као југословенским Пијемонтом, биле су код припадника ЈНО веома изражене. Те идеје популарисане су преко листова, а један од тих листова, *Вихор* (1914), уређивао је управо Владимир Черина. Черина је и историјски и поетски лик неколико списа Нике Бартуловића, већ самим тим што је био присутан у еволуцији омладинског покрета

од ЈНО до Организације југословенских националиста (Орјуна), основане такође у Сплиту, 1921. године, да буде браник националног и државног унитаризма и чувар територијалног интегритета.

Владимир Черина се током живота посветио књижевној и политичкој делатности: учествовао је, нпр. у припреми атентата на комисара Славка Цуваја од Ивањске (1851–1931) јуна 1912, а у вези с тим данима Иво Андрић је прокоментарисао:

Danas je Jukić počinio atentat na Cuvaja. Kako je lepo da se zatežu konci dela i buna. Kako radosno slutim dane velikih dela. I diže se i gori hajdučka krv... Neka žive oni koji umiru po trotoarima onesvešćeni od srdžbe i baruta, bolni od sramote zajedničke. Neka žive oni koji povučeni, ćutljivi u mračnim sobama, spremaju buru [...] (Andrić 1981: 242).

Једно време се Черина после тога скривао у Ријеци, а затим је побегао у Италију (в. Lazarević Di Giacomo 2017). У Италију је у суштини путовао често, и одржавао блиске везе с италијанским културним делатницима. И пред Први светски рат поново је отишао на Апенинско полуострво. Черина је одлазио и у Србију, о чему је писао у свом фељтонском тексту „Београд без маске“ (1912). Те године објавио је и збирку песама *Распеће*, а наредне – критичку студију *Јанко Полић-Камов*. У Загребу је, поред наведеног *Вихора*, уређивао и часопис *Вал* (1911), и придружио се следбеницима противаустријске и југоунитаристичке оријентације. Разочаран остварењем југословенске идеје, године 1918. напустио је унитаристичке редове. Већ последњих година рата у њему су се јавили зачеци параноје, а 1922. смештен је у шибенску болницу, где је остао до смрти (в. Wiesner 1932; Milićević 1966).

Черина је, како рекосмо, имао везе са Италијом, у Италију је често путовао те сарађивао с италијанским интелектуалцима. Од Италијана на Черину је посебно утицао Ђовани Папини (Giovanni Papini, 1881–1945): обојица су се кретали у фирентинском културном кругу и

питање је да ли је у Фиренцу Черина отишао следећи траг Полића Камова, јер је књигу о њему написао баш у Фиренци, 1913 (а објавио је наредне године у Ријечи). У Фиренци је Камов често залазио у локал *Giubbe rosse* (*Црвени мундири*), у коме су се састајали Маринети и футуристи, и у који је долазио и Папини. Папини је у часопису *Лачерба* (*Lacerba*), који је те исте 1913. основао са Софичијем (Ardengo Soffici, 1879–1964), представио делатност Полића Камова.¹ Черина је у Италији, где се осећао усамљен и потиштен, немотивисан и приморан да лута од града до града, 1915. године саставио десетак песама – које представљају врхунац његовог поетског изражаја: у Риму су настали стихови песме „Црна ноћ“, у Ливорну „Блуминија“, „Сан детињства“, „Мука тамнице“, „Молитва блудници“, „Бијела ноћ“ и „Туга радости“, а у Милану „Свибањска туга“ и „Грозница срца“.

Слику о Черини могуће је употпунити управо захваљујући Бартуловићу, који у својим књижевним и публицистичким списима доноси значајне податке, који истовремено допуњују и слику о њиховом односу. У књизи *Од Револуционарне омладине до Орјуне*, која је изашла у Сплиту 1925. године, и где се излаже историјат југословенског омладинског покрета, Бартуловић помиње, између осталих, и Владимира Черину. Черинино име стоји уз име Бартуловића (који о себи говори у трећем лицу), Димитрија Митриновића, Августина Ујевића, Љубе Леонтића, Милоша Видаковића, Мирка Цветкова, Мирка Королије, Оскара Тартаље, Ћире Чичин Шаина и других који су представљали нова имена, српска и хрватска, у покрету напредњачке омладине прве деценије XX века (Bartulović 1925: 14).

Истиче Бартуловић да су, у суштини, већ на почетку 1910. једну од главних речи у покрету водили људи управо из Далмације и приморја, и да се посебно активно истицао Владимир Черина:

1 Черина је представио неколико одељака Камовљевог списа (који није могуће пронаћи) у *Лачерби* 15. јуна 1913, а које је вероватно он превео под псеудонимом Ђан Паоло (Gian Paolo), не поменувши ни презиме ни порекло аутора (Machiedo 1989: 100).

U Dalmaciji se agilnošću i borbenošću ističe Vladimir Čerina, a uz njega Ujević i M. Bartulica. Oni skupa sa svojim prijateljima tvore već diferenciju prema službenim starijim naprednjacima, Koščini, Zavoreu, Cvjetiši itd. Oni su temperamentniji, antiparlamentarci i odrešiti revolucionarci, i ako još uvek nisu službeno nacionalisti. Čerina g. 1911. osniva u Zagrebu „Val“, vrlo borbenu omladinsku reviju, koja znači veliki korak u nacionalističkom smislu, nasuprot „Hrv. Djaku“, koji te iste godine (1911) prestaje da izlazi. Sve je to još uvek pod naprednjačkom firmom, ali oseća se da to nije više isto, da se nešto novo formira, i da se mora povući granica (Bartulović 1925: 16).

Бартуловић описује потом како је, кад је Хрватско-српска радикално-напредна омладина одлучила да издаје своје гласило у Прагу са истим именом *Вал* као горе наведени Черинин лист, Черина одбио да ступи у редакцију (Исто: 17), а када је на Ријеци сазван састанак одасланика српско-хрватске напредно-радикалне омладине, на почетку тога збора је Черина, са Тартаљом, изнео предлог да целокупна омладина прихвати програм београдског клуба Народно уједињење као свој програм, те да се назове Уједињена националистичка омладина (Исто: 22–23). Черина и Тартаља су, наставља Бартуловић, у име другова издали „Изјашњење“ у коме су се заложили за „национални понос и борбу“ (Исто: 23) и позвали омладину на нову борбу и освајања. На истом месту Бартуловић додаје да су Черина и Тартаља после Сплита отишли у Дубровник, где су ујединили омладину, и тада је изашао нови проглас под насловом „Ујединимо се!“ После тога Организирана омладина Далмације упутила је заједнички проглас под насловом „Уједињењем к Ослобођењу“, који је, поред Ујевића, Тартаље, самог Бартуловића, Бартулице и других, потписао и Черина.

У свом историјату југословенског омладинског покрета Бартуловић наглашава да су „talijanski i francuski nacionalistički pokreti mnogo delovali na stvaranje našega“ (Bartulović 1925: 18), и на истом месту доноси следећи податак: „V. Čerina je mnogo stao pod uplivom Scipia Sighela.“

Поменути Шипио Сигеле (Scipio Sighele, 1868–1913) био је италијански социолог који је пратио струју италијанског лекара, антрополога, филозофа и криминолога Чезареа Ломброза (Cesare Lombroso, 1835–1909). Сигеле је писао о колективној и криминалној психологији. Предавао је на универзитетима у Риму, Паризу, и у Бриселу. Био је активан је у редовима националистичког покрета. Објавио је дела као што су *La folla delinquente* (Делинквентна маса, 1891), *La teoria positiva della complicità* (Позитивна теорија саучесништва, 1893), *La delinquenza settaria* (Сектарска делинквенција, 1897), *L'intelligenza della folla* (Интелигенција масе, 1903), *La crisi dell'infanzia* (Криза детињства, 1911).

Занимљиво је да је очигледно и сам Бартуловић био под извесним утицајем тог тада чувеног италијанског социолога: на списку књига прочитаних у тамници у Марибору, који је Бартуловић сам сачинио (Bartulović s. d.: *Bilježnice iz tamnice*), налази се једно Сигелеово дело, које је Бартуловић записао овако: „*Scip. Sighele: Il nazionalismo*“. Реч је о спису *Il nazionalismo e i partiti politici* (Национализам и политичке партије) које је Сигеле објавио 1911. Годину дана пре тога италијански социолог објавио је још једно дело које се бави националистичким питањем, *Pagine nazionaliste* (Националистичке странице). На насловној страни Сигелеове књиге о национализму стоји: *Le origini del Nazionalismo Italiano. / La dottrina nazionalista. Il problema filosofico. / Il problema internazionale. Il problema nazionale. / Il Dittatore / e il momento attuale della politica italiana. / Un precursore. Irredentismo e Nazionalismo* (Порекло италијанског национализма. / Националистичка доктрина. Филозофски проблем. / Интернационални проблем. Национални проблем. / Диктатор / и актуелни тренутак италијанске политике / Претеча. Иредентизам и национализам). У предговору Сигеле истиче да су га, након што је председавао првим конгресом националиста у Фиренци, у децембру 1910, оптуживали да је некако успаван; ради се о оптужбама које је он у сваком случају одбијао, па је нагласио да је просто било потребно да се примири, и да се повуче да би изашла књига о којој је реч. Италијанска десница је

полагала наде у Сигелеа, али ипак су ти десничари били и разочарани јер су сматрали да није успео да пружи програм италијанског национализма какав се очекивао, већ да је то био монархистички и реакционарни национализам (в. Castellini 1915).

У Сигелеа су, дакле, у то време, поглед уперили и Черина и Бартуловић. И не само у Сигелеа: на оном списку књига које је Бартуловић прочитао у тамници, али овај пут у Сплиту, налази се и једно дело Ћованија Папинија, односно, како бележи Бартуловић: „*Papini: Uomo finito*“ (Довршен човек, хрв. превод: Papini 1935; срп. превод: Papini 1995). Ово дело, које је изашло 1913. у Фиренци, представља аутобиографију Папинија у 50 поглавља, где се описује његово пријатељевање са новинаром, писцем и издавачем Ђузепеом Прецолинијем (Giuseppe Prezzolini, 1882–1982). Као представници интелектуалне, књижевне деснице, Папини и Прецолини, који су 1914. заједнички објавили књигу, у Милану, под насловом *Vecchio e nuovo Nazionalismo* (Стари и нови национализам), били су у додиру са Сигелеом, али кад су напустили горки екстремизам својих претходних чланака и настојали да буду конструктивнији у часопису *La Voce* (*La voce*), који је уређивао Прецолини, Сигеле је гледао да се држи подаље од таквог културног национализма. На књижевну десницу Сигеле је гледао некако са стране јер је сматрао да су у политици потребни само људи од акције (Sighele 1899).

Не зна се за Бартуловића, али Черина је свакако био у додиру са Папинијем и Прецолинијем. Папинију је посветио једну своју песму, „Чемер и даљине“, која је штампана у *Вијенцу* 1928. О Папинију је често писао и Анти Трумбићу – да је као новинар, песник, и филозоф оригиналан лик у Италији, и једна од најзначајнијих појава у оно време, односно у време „треће Италије“. Черина је настојао да посредује између Папинија и Трумбића, и Папинију је за лист *Лачерба* био обећао неке статистичке податке о становништву источне стране Јадрана, као и о делатности југословенске националистичке омладине, те коментар о националном и политичком значају атентата.

Черина је сматрао да је Папини затим могао да буде веза између Трумбића и Прецолинија, а Трумбићу је 8. 4. 1915. писао да треба да издаје једна Папинијева брошура под насловом „Далмација је словенска“ (*“Dalmazia è slava”*) која би, по Папинијевом мишљењу, могла да изазове велику буку у Италији (Passek 1973: 77). Черина је отишао у Фиренцу и Папинију проследио податке до којих је дошао и Иван Мештровић и, по свему судећи, како је приметио, Папини је био добро обавештен. Черина је Трумбићу писао и о Прецолинијевој *Далмацији* (1915), односно о есеју *La Dalmazia* (в. Prezzolini 2010) који је на француски превео Љубо Радић (Prezzolini 1917), док је Черина намеравао да преведе *La Serbia di Fraccaroli* (Фракаролијева Србија), новинара и писца Арналда Фракаролија (Arnaldo Fraccaroli, 1882–1956) који је те године у Милану објавио књигу коју помиње Черина, *La Serbia nella sua terza guerra. Lettere dal campo serbo* (Србија у свом трећем рату. Писма из српског логора), а наредне године *Dalla Serbia invasa alle trincee di Salonico* (Из опкољене Србије до ровова Солуна).

Бартуловић је помињао још нека дела која су изашла у Италији – тако је истакао (Bartulović 1925: 37) да је и *Вихор* имао Библиотеку Југословенске националистичке омладине (коју су уређивали Черина, Милош Н. Ђурић и Владислав Фабјанчич), у којој је изашло дело *Љубав и загађа жене* (1914), превод Мацинијевог списа *L'amore e la missione della donna* из исте године, али и *Виговданска еџика* Милоша Н. Ђурића (1914). У вези са видовданском етиком Бартуловић је истакао да је највећи уметник национализма, „који је највише delovao на omladinu“ (Bartulović 1925: 37), био вајар Иван Мештровић са својим Косовским храмом. У Италији је Мештровић у периоду 1911–1915. до 1918. и касније, 1942. и 1946, остварио око стотину скулптура, и неке од тих скулптура доспеле су у престижне италијанске институције, као што је на пример *Срђа Злојолеђа*, коју је поклатио Галерији модерних уметности у Риму. Овај рад био је део „косовског циклуса“, осмишљеног за римску изложбу 1911. године, а састојао се од 62 скулптуре за храм Св.

Видовдана (у ствари, храм југословенства), у знак сећања на Косовску битку. Мештровић је био на мети критика због тог свог пројекта, и Черина, који се с њим срео 1912. у Риму, стао је у његову одбрану.

Черина се са Мештровићем, али и са другим југословенским културним радницима састајао у Риму, у који је одлазио често, и, како наводи Бартуловић,

[O]vde kasnije osniva izveštajni presbиро i vodi informativnu propagandu, saradjujući u tal. i emigr. našoj štampi, i ličnu, za jugosl. stvar, naročito s obzirom na jadransko pitanje, te pokušava čak i da osnuje u tom pravcu i jednu našu biblioteku na tal. jeziku (Bartulović 1925: 60–61).

У Риму је тада основан и Југословенски одбор, и Одбору је Леонтић, у децембру 1914, поднео предлог да се организује Јадранска легија и да се започне организовање емиграната у Северној и Јужној Америци (Исто: 62). „Као први добровољци“, истиче Бартуловић, „javili su se odmah u Rimu: omladinci Leontiћ, Fabjan Kaliterna (prebегao iz Splita), Josip Pavloviћ, VI. Čerina, prof. A. Lekčević (koji je kasnije pošao u Srbiju, i tamo umro), Milan Alačević, Nikola Dragišić, Petar Meštrović, Vinko Tomašić, Stanger i ing. Gustinčić“ (Исто: 63).

Овакву интензивну делатност у главном граду Италије омогућавала је културна и политичка социјабилност горе наведених Папинија и Прецолинија, затим југословенских културних радника као што су Мештровић и Черина, те руских интелектуалаца. Сви су они, као и други сарадници часописа *Ла воче*: Арденго Софичи, Ђовани Амендола (Giovanni Amendola, 1882–1926), Винченцо Кардарели (Vincenzo Cardarelli, 1887–1959), Емилио Чеки (Emilio Cecchi, 1884–1966), Корато Говони (Corrado Govoni, 1884–1965), Артуро Онофри (Arturo Onofri, 1885–1928), Клементе Ребора (Clemente Rebora, 1885–1957), Ђузепе Унгарети (Giuseppe Ungaretti, 1888–1970), Шипио Златапер (Scipio Slataper, 1888–1915), Ђани Ступарић (Giani Stuparich, 1891–1961), у ствари „похађали“

културни кружок руске интелектуалке Олге Ресневич Сињорели (Signorelli, 1883–1973). Након удаје за Анђела Сињорелија (Angelo Signorelli, 1876–1952), такође лекара, Олга Ресневич Сињорели преселила се у престоницу и ту ступила у контакт са неким истакнутим личностима руске заједнице. Између два рата њихов дом био је једно од најактивнијих средишта уметничког и интелектуалног живота у Риму (в. Garetto, Rizzi 2010), а у међувремену је Олга Сињорели могла да прати, додуше издалека, развој руске књижевности, а гајила је велико интересовање за италијанску књижевност а занимала се и за јужнословенску књижевну сцену.²

Черина, за кога Бартуловић каже да је био „веома темпераментан и својевољан“ (Bartulović 1925: 28), заинтригирао је Бартуловића па је од историјског лика у историјату југословенског омладинског покрета постао поетски лик и у Бартуловићевом роману *На ѓрелому* из 1929. (друго издање: Бартуловић 2021), односно у другој верзији тога романа под насловом *Глас из јорућеї ірма* (2003). *На ѓрелому* је роман који карактерише аутобиографизам, бројни фикционални делови и исто тако бројне историјске чињенице (в. Вошковић 2006). Објављен је с предговором Владимира Ћоровића, у издању Српске књижевне задруге, и те исте године добио је награду Министарства просвете Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Главни лик романа је Иво Тадић, у коме се препознају бројне биографске подударности са аутором – тематизоване су предратне, ратне и послератне године у његовом родном Старом Граду, односно Стариграду (в. Богдановић 1930).

Бартуловић се овој својој књизи вратио током Другог светског рата: унео је измене у постојећа поглавља, те додао нова; тај је рукопис, под насловом *Глас из јорућеї ірма*,

2 Мештровић је кућу Сињорелијевих посећивао од 1911. до 1915, у исто време кад и Черина. Олга Сињорели је, заједно са супругом, са великим интересовањем пратила догађаје из Првог светског рата; тако је 28. новембра 1915. саопштила Мештровићу и његовој супрузи Ружи да намерава да у Риму организује „дан за Србију“, и замолила Мештровића да јој дозволи да неке од његових дела репродукује на разгледницама.

објављен у Загребу тек 2003. године. Садржајно је роман остао исти – говори о повратку и боравку Иве Тадића у Старом Граду – али је обогачен значајним подацима о деловању југословенски оријентисане омладине у Далмацији уочи Великог рата. Бројни су стога сусрети главног јунака са представницима политичког и књижевног живота, који су историјске и књижевне личности, као Владимир Черина, Гаврило Принцип, Тин Ујевић, Јован Скерлић и др. Роман на тај начин добија на документарној вредности и свакако богато употпуњује слику о наведеним личностима, пре свега о Владимиру Черини и о њиховом односу.

Бартуловић први пут помиње Черину овако:

Tadić je tom prilikom došao u bliži dodir sa još dvojicom kolega, koji su važili kao vodeći među omladinom, sa Augustinom Ujevićem i sa Vladimirom Čerinom. Ujević se nalazio u istom razredu sa Ivom, dok je Čerina morao baš te godine da napusti šesti razred zbog toga što je bez razloga izostao dva mjeseca iz škole i pošao na put po Hrvatskoj i zbog toga što se porječkao sa učiteljem vjere.

Sasvim je razumljivo da su se i Ujević i Čerina stavili na čelo pokreta za štrajk, pa su čitav broj „Borbe“ posvetili događajima u Zagrebu i napadajima na Raucha. Pokazalo se međutim da ni katiheta Alfirević nije bez svojih pouzdanika među đacima, pa je Matulina predlagao da se „o tim izmečarima uopće ne vodi računa“. Matulina je pod time mislio na sve one omladince koji su bili klerikalno orijentisani, ali se iz Zagreba polagalo na jednodušnost kod istupa, pa je Tadića zapalo da stupi u dodir sa kolegom Belotti, jedinim predstavnikom te struje u svome razredu (Bartulović 2003: 39–40).

У роману се даје и један подужи опис Черине, како његовог карактера тако и његове културне делатности, што представља практично једну мини биографију Владимира Черине, и то из прве руке:

Možda još strastveniji senzualac krio se u Čerini. Samo što su povoljne imovinske prilike uticale na njega tako, da je – pošto je ostao bez roditelja – tu svoju strastvenost i živčanu složenost stao da rasipa jednako kao i novac, opijajući se u isti mah izuzetnošću svoje pojave u malovaroškoj sredini i revoltom koji se protiv tog abderitstva budio u njegovoj nutrini. Dok je Ujević, od djetinjstva bio prisiljen da čak i knjige pozajmljuje od koga stigne, Čerina je već kao petnaestogodišnji gimnazijalac stao da putuje po Italiji i po Španiji i da nabavlja sve što se javljalo u knjižarskim izlozima. Pa ipak, čitava ta strastvenost ni za čim nije čeznula koliko za tragičnom atmosferom, ne samo u književnosti, već i u životu. Dok su se Ujevićeve oči smijuckale kao pogled dječaka što vreba na leptira, a zarumenjeli obrazi mu se razvlačili, uvijek spremni da se našale, Čerina je gajio naročit kult neispavane i ispijene maske, i običavao pun mržnje da se okomi na drugove koji su se nečemu veselili. Ujevićevi soneti su pjevali o „kokotu, ptici svijetloj“ i o „proljetnom cvijetu, kukurijeku“, dok su se u Čerininom „Raspeću“ dotrajali brodovi vraćali u mrtve luke, da tamo zauvijek utonu.

Stalno nesretno zaljubljen, Čerina je nalazio naročito tog zadovoljstva u tome da podvlači svoju nesreću, ili da u svakom drugom čovjeku nazrijeva doušnika koji mu sprema zamku. Docnije je ta fiksna ideja prešla i na Ujevića, ali više zato da podvuče koliko je opasna oštrica njegove dijalektike, negoli zbog same želje za progonstvom. I mada nije nikad ni pokušavao da se približi ženama, blagoglagoljivi Tin je sve drugove znao da zabavi erotskim „doživljajima“, najsugestivnije izmišljenim i iskićenim.

Nisu se klonili pića ni jedan ni drugi, ali se pred Čerinom uvijek nalazila šoljica crne kave, dok je naprotiv Ujević volio da povuče iz pune krigle, pa da se zatim nepresušnom duhovitošću gađa na sve oko sebe. U takvim trenucima je Čerina postajao još mračniji i još više nezadovoljan.

Bijahu naravno boemi. Ali ne zato što im je to ležalo u krvi, već i zato što je boemstvo u tim vremenima predstavljalo jedini revolt, a u isti mah i elitu, spram birokracije koja je bila na vlasti i filisterije koja je predstavljala društvo. Sportom su se u to vrijeme zanimali

samo rijetki pojedinci, pa nije nikakvo čudo što je omladina, – osim kupanja, pisanja stihova i ljubavnih zanosa, – jedinu razonodu tražila u večernjim sjedeljama, po jeftinim krčmicama i zavučenim kavanicama. A pogotovo kad je sve što je Matoš pisao, krilo u sebi apoteozu boemstva. Zato se, zajedno sa Majkom Jugovića i sa Šantićevim budnicama, gutalo „Cvijeće zla“ i „Crni mačak“, dok je u Čerininoj knjizi o Poliću Kamovu omladina dobila priručnik za najtipičnija boemska lutanja po egzotičnim zemljama i nastranim mislima. Čak i onda kada su Ujević i Čerina iz puna srca stali da šire kult srpstva, kao oslobodilačkog Pijemonta, manje su to radili preko Kosovskog ciklusa, Bune na Dahije ili Rakićevih dvanaesteraca, negoli preko izrazitih dekadencija, kao što su Dis i Sima Pandurović (Bartulović 2003: 58–59).

Занимљиво је да је Бартуловић, који је очигледно добро познавао Черину, забележио да је Черина патила због својих фаталних љубави:

– Pa ipak se varaš, – unio mu se Čerina u lice i stao da viče tako, da se Tadić pobojavao da ne naiđe neko od mornara. – Ja nisam doduše bio još, ni u toj kancelariji ni u toj tamnici, ali zato u njoj, iz dana u noć sjedi žena, koja se, kao i sve druge boji moje ljubavi, ali koja – gonjena mojim čežnjama – bdi sada, zajedno sa mnom, ne u kancelariji, kao što si ti filistarski zaključio, već u svom krevetu... Razumiješ li bar sada svu tragičnu simboliku ove čudesne koincidencije, da sam se baš ja, i niko drugi, morao zaljubiti u tamničarevu kćer?!... I da ja baš ja, a ne drugi, moram ovako čeznutivo da buljim u prozore na apsani?!... Zar ti ne kazuje već to – ako ništa drugo – što me vreba na svakom koraku?... I koliko je potrebno bilo, ako ne želim da padnem u klopku, bar dok se ne zametne borba, da imam u pripremi putni list za Italiju?!... Zar ti to nije jasno?!... A poslije, – šta me briga!... Kad se zapali fitilj, dograbiću se prvog voza i krenuti za Split. Da se bar u apsani nađem pod jednim krovom sa njome!...

Za Tadića je to bila savršena novost. Drugovi su se obično podsmijavali kad bi im Čerina povjeravala svoje fatalne ljubavi, pa su smatrali da se radi o prevejanim strankinjama,

sa kojima se susretao u vozovima ili u hotelima. Ali da i među običnim smrtnicima, koje mogu svakog dana da se sretnu na ulici, može da postoji nešto tako misteriozno, da privuče Čerininu pažnju, Ivo nije mogao ni da zamisli. To utoliko manje što je tu djevojku znao iz viđenja, pa nikako nije uspijevaao da je predoči drugačije, nego kao, još sasvim zelenu šiparicu, sa zbunjenim očima i sa korakom dobro vaspitane licejke... Kako međutim da se takva grmuša ne uplaši trzavog Čerininog koraka, njegove crne mašne i crnog kaputa? I kako da ne pretrne od pogleda, kojim je više probada, nego što je miluje? (Исто: 72–73).

Черина је патио због љубави и у Италији, где је такође постао поетски лик, у Папинијевом роману *Го* из 1931. године. То је Папинијев дневник с примесом научнофантастичких елемената, који за главног јунака има један чудни, недокучиви лик који је мешавина разних етнија и који је, како га је аутор дефинисао, важан за студију човека нашег столећа јер се у њему крију тајне, душевне и духовне болести од којих је патило ондашње друштво. На почетку овог дела Папини приповеда како је срео Гога у лудници, у коју је одлазио често да би правио друштво „младом далматинском песнику“, тј. Черини, који је очајно био заљубљен у једну глумицу, што га је бацило у параноју. Реч је о Франчески Бертини (Francesca Bertini), што је псеудоним филмске глумице Елене Сарачини Витијело (Elena Saracini Vitiello, 1892–1985), којој је Черина посветио песму „Пустиња“ – објављена у *Српском књижевном гласнику* тек 1928. године. Франческа Бертини живела је у Фиренци, и Папини је настојао да глумицу упозна са Черином, као што је настојао да Черину, који је тада био у болници у Фиренци, пребаци у Рим (в. Garetto, Rizzi 2010: 264).

Додир и однос Нике Бартуловића и Владимира Черине заслужују даља истраживања, на неком другом месту и из неког другог угла: какав је, на пример, њихов однос према италијанским књижевним струјама с почетка XX века, па о њиховим укрштањима са представницима италијанског књижевног живота. Затим, ако је Черина био импресиониран Папинијем, није искључено, на пример, да је и на Бартуловића утицала италијанска

књижевност, рецимо на спис који је остао у рукопису, *На мр̄ивих дан*,³ који свакако садржи елементе крепусколаризма, струје италијанске књижевности и у време кад су ти „сутонски песници“, као наведени Корадо Говони (који је био чест гост дома Сињорелијевих у Риму) те Гвидо Гоцано (Guido Gozzano, 1883–1916), Серђо Корацини (Sergio Corazzini, 1886–1907) или пак Алдо Палацески (Aldo Palazzeschi, 1885–1974), својим поетским загаситим бојама и разговорним дискурсом, бележили својеврсни сутон поезије.

На примеру списа Нике Бартуловића, *Ог Револуционарне омлагине до Орјуне и На ѓрелому*, односно *Глас из ѓоруће ѓрма*, укрштају се књижевност и историја, и то захтева даље и детаљније анализе: документаризам допуњује Бартуловићево перо, али исто тако и Бартуловићево искуство, ма колико било обојено фикционалним елементима, доприноси употпуњавању слике једног важног историјског периода, и једног још увек недовољно познатог протагонисте тога периода – Владимира Черине.

ЛИТЕРАТУРА

Богдановић 1930: Милан Богдановић. „Нико Бартуловић: *На ѓрелому*“. *Ср̄иски књижевни ѓласник*, XXIX/7, 537–539.

Бартуловић 1929: Нико Бартуловић. *На ѓрелому*. Роман. Београд: Српска књижевна задруга.

Бартуловић 2021: Нико Бартуловић. *На ѓрелому*. Београд: Порталибрис.

Ђурић 1914: Милош Н. Ђурић. *Видовданска еѓика*. Загреб: Издање српског академског друштва „Његош“ у Загребу.

Жутић 2011: Никола Жутић. *Ист̄оријско у књижевност̄и Нике Барѓуловића. Ауѓобиоѓрафско идеолошко-ѓолиѓичко у романима, драмама и ѓриѓовјеѓкама 1918–1941*, књ. III. Београд: Српска радикална странка.

3 Захваљујемо се проф. др Сањи Роић која нам је најпре указала а онда и послала Бартуловићев аутограф који се налази у Националној и свеучилишној књијници (сигн. R 7080).

- Andrić 1981: Ivo Andrić. *Sveske. Sabrana djela*, knj. XVII. Prir. Vera Stojić i dr. Sarajevo: Svjetlost.
- Bartulović s. d.: Niko Bartulović. *Bilježnice iz tamnice*. Obiteljski arhiv Bartulović / Škudar u Zagrebu, s. d.
- Bartulović 1925: Niko Bartulović. *Od Revolucionarne omladine do Orjune. Istorijat jugoslovenskog omladinskog pokreta*. Split: Izdanja Direktoriuma Orjune.
- Bartulović 2003: Niko Bartulović. *Glas iz gorućeg grma*. Zagreb: Srpsko kulturno društvo Prosvjeta.
- Bošković 2006: Ivan Bošković. „Ideologija i autobiografija u romanima Nike Bartulovića“. *Fluminensia*, 18/2, 117–132.
- Castellini 1915: Gualtiero Castellini. *Fasi e dottrine del nazionalismo italiano*. Milano: Quinteri.
- Garetto, Rizzi 2010: Elda Garetto, Daniela Rizzi, a cura di. *Archivio russo-italiano VI. Olga Signorelli e il suo tempo I–II*. Avellino: Europa Orientalis.
- Lazarević Di Giacomo 2017: Persida Lazarević Di Giacomo. „La fuga in Italia di Vladimir Čerina all'alba della Grande Guerra“. *Bollettino del C.I.R.V.I.*, 75, gennaio–giugno, XXXVIII/I. Stranieri in grigioverde 1, 93–124.
- Mazzini 1914: Giuseppe Mazzini. *L'amore e la missione della donna. Pensieri*. Genova: Libreria editrice Moderna.
- Mazzini 1914: Giuseppe Mazzini. *Ljubav i zadaća žene*. Prev. Zdenko Nikolić. Zagreb: Vihor.
- Milićević 1966: Nikola Milićević. „Vladimir Čerina“. *Rad JAZU*, 341, 7–162.
- Papini 1914: Giovanni Papini. „Prezzolini Giuseppe“. *Vecchio e nuovo Nazionalismo*. Milano: Lombardo.
- Papini 1935: Đovani Papini. *Dokončali čovjek (Un uomo finito)*. Zagreb: Slovo.
- Papini 1995: Đovani Papini. *Dovršeni čovek*. Prev. Ivana Damjanović. Beograd: Vreme knjige.
- Passek 1973: Zvonimir Passek. „Pisma Vladimira Čerine dru Anti Trumbiću iz 1915. i 1916. godine“. *Poseban otisak Radova Arhiva JAZU*, II.
- Prezzolini 1917: Giuseppe Prezzolini. *La Dalmatie* [tr. Ljubo Radić]. Genève: Imprimerie commerciale.
- Prezzolini 2010: Giuseppe Prezzolini. *La Dalmazia*. Saggio introduttivo a cura di Giovanni Brancaccio. [Milano]: Biblion edizioni.
- Sighele 1899: Scipio Sighele. *La politica dei letterati. Mentre il secolo muore*. Milano – Palermo: Sandron.
- Sighele 1911: Scipio Sighele. *Il nazionalismo e i partiti politici*. Milano: Fratelli Treves, Editori.
- Wiesner 1932: Ljubo Wiesner. „Vladimir Čerina“. *Narodne novine*, 3. ožujak, 3–4.

Persida Lazarević Di Giacomo

Niko Bartulović and Vladimir Čerina

Summary

This paper examines the relationship between Niko Bartulović (1890–1945) and Vladimir Čerina (1891–1932), who is one of the historical and literary protagonists of Bartulović's works. An overview of Čerina, the relationship between Bartulović and Čerina, as well as their contacts with Italian cultural figures (primarily Giovanni Papini and Giuseppe Prezzolini) are treated exhaustively in Bartulović's book *Od Revolucionarne omladine do Orjune* (1925) and in his novel *Na prelomu* (1929), as well as in the posthumously published another version of that novel, *Glas iz gorućeg grma* (2003).

Keywords: Niko Bartulović, Vladimir Čerina, Giovanni Papini, Giuseppe Prezzolini, Scipio Sighele, Italian cultural circles

NIKO BARTULOVIĆ KAO TALIJANIST I KNJIŽEVNI PREVODITELJ

Sažetak: U radu se istražuje profil Nike Bartulovića kao talijanista i književnog prevoditelja s talijanskog jezika. U prvom dijelu izlažu se Bartulovićeve ranije kritički osvrti i reference na talijanske autore, a posebna je pozornost posvećena članku „O futurizmu“, objavljenom u zagrebačkom *Savremniku* 1914. godine. Nakon uvodnog dijela posvećenog talijanskom književniku Massimu Bontempelliju, magičnom realizmu i njegovoj recepciji u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevini Jugoslaviji tijekom dvadesetih godina, u drugom se dijelu pominje proučava Bartulovićev predgovor prvom srpskom prijevodu Bontempellijevog romana *Il figlio di due madri* (*Sin dveju majki*), zasad jedini njegov poznat prijevod nekog talijanskog djela. Treći i konačni dio rada rekonstruira izdavačku pozadinu prijevoda, kritičku recepciju te opimjeruje Bartulovićovo dobro razumijevanje autora i djela pojedinim prevoditeljskim rješenjima, uspoređujući ih s onima koje je ponudio hrvatski kazališni glumac i književni prevoditelj Dubravko Dujšin u svom prijevodu istog romana *Sin dviju majka: roman*, iz 1940. godine.

Cljučne riječi: Massimo Bontempelli, magični realizam, *Il figlio di due madri*, Niko Bartulović, književno prevođenje

1. Niko Bartulović kao talijanist

Sudeći prema dostupnim bibliografskim izvorima, malo je toga poznato o Niki Bartuloviću kao talijanistu i književnom prevoditelju s talijanskog jezika. Osim što je osnovnoškolsko

i srednjoškolsko obrazovanje završio u Starom Gradu na Hvaru, Splitu pa i u Zadru, odnosno dalmatinskim gradovima s višestoljetnom prisutnošću talijanskog jezika, književnosti i kulture, njegovo formalno obrazovanje uključuje i studij slovenske i romanske filologije na filozofskom fakultetu u Pragu i Grazu. Također je zanimljiv podatak da je nakon studija dobio mjesto nastavnika u gimnaziji u Kotoru podučavajući upravo talijanski jezik i književnost (Bartulović 1932: X). Nedugo nakon studija surađivao je i u zagrebačkom *Savremeniku* objavivši 1913. tri recenzije i 1914. osvrt „O futurizmu“. Tako u recenziji zbirke pjesama *Pjesme Milana Pavelića* iz 1913. (čiji će hvaljeni prijevod Manzonijevih *Zaručnika* početi izlaziti u *Riječkim novinama* sljedeće 1914. godine (Grgić Maroević 2017: 48)) spominje utjecaj Carduccija i Stecchettija (Bartulović, „Pjesme Milana Pavelića“, 1913: 545–546), dok će se u jednoj drugoj, naslovljenoj „Najmlađi talijanski stihovi“ osvrnuti na zbirku pjesama *Preludio* Darija de Tuonija (Bartulović, „Najmlađi talijanski stihovi“, 1913: 449–450). Dario de Tuoni (Innsbruck 1892. – Trst 1966.) bio je tada još nepoznati talijanski književnik i simpatizer futurista, kojemu upravo te 1913. godine James Joyce daje sate engleskog u Trstu (Paris 2014: 86) i koji, baš poput Itala Sveva, uvodi Joycea u talijanske književne i kulturne prilike. Uvodne riječi recenzije ukazuju i na mogućnost Bartulovićevog osobnog poznanstva s talijanskim autorom koji je također studirao u Grazu:

Samim svojim nastupom odvojili su stihovi Daria De Tuoni od ostalih i običnih mladenačkih stihova. Nastupili su čedno i jako. Prije njih auktor bijaše nepoznat posve i nije se javljao niti u revijama. Bio je mlad, veoma mlad, između šesnaeste i dvadesete godine i svoje je stihove čitao samo svojim prijateljima u petom spratu jedne prastare kućetine u Grazu (Bartulović, „Najmlađi talijanski stihovi“, 1913: 449).

Bartulović među De Tuonijevim uzorima izdvaja Baudelairea, Heinea i već spomenutog Stecchettija, oprimjeruje svoja opažanja pojedinim stihovima koje prenosi u izvorniku i daje

i više nego pozitivan sud „stihovima nezadovoljnika“ s kojim se tada dvadesettrogodišnji Bartulović djelomice i poistovjećuje:

S formalne strane De Tuonieva poezija i nije mladenačka: mladenačka je u njoj jedino duša: hirovita, bujna i nestalna, kao što i mora da bude, duša od dvadeset godina. Kao kod svakoga u toj dobi. I kod njega su konkretniji osjećaji od nazora. On strasno voli i strasno mrzi; ali ne po programu, već prama dispoziciji (Bartulović, „Najmlađi talijanski stihovi“, 1913: 449).

Jedan od njegovih zapaženijih radova iz tog razdoblja je već spomenuti esej „O futurizmu“ iz 1914. godine, koji i u recentnijim književno-traduktološkim studijama i antologijama teksto-va o recepciji futurizma u Hrvatskoj (Petrač 1995; Donat 2013; Milanko 2020) predstavlja vrijedan izvor. Iznenađujuće je da mladi, beskompromisni i buntovni Bartulović izražava određenu dozu skepse prema Marinettijevom futurizmu, svrstavajući sebe među pasatiste, što ga opet ne sprječava da primijeti tadašnji i po svemu sudeći povijesni značaj njegove pojave:

Možda je dapače i čitav futurizam tek jedan drukčije zvani (da se to ne kaže pasatistički!) „Sturm und Drang“, koji pripravlja teren i usluge jednoj novoj umjetnosti koja će doći i koja se možda neće ni zvati više futurizam, već s toga, što je dokazana činjenica, da su se sve struje prošlosti kad su prešle iz bojovne u „vladinovsku“ perijadu, modificirale i „opametile“. Nego i kad ne bi bilo to istina i kad bi futurizam bio već u svojoj biti ovakav jedan čisti: „Sturm und Drang“, ovaj evolucijoni individuum imao bi opet svoju perijodu osvajanja, a ta se očituje najjasnije u propovijedanju, manifestima, agitaciji i psovanju. Futurizam danas djeluje skoro isključivo tako; velikih djela, provedenja svojih nazora u praksi još nije stvorio; makar ih mi „pasatiste“ ne vidimo. Pisati dakle o njemu još u ovo doba strogošću i ozbiljnošću umjetničkog suda i definicije – ne bi bilo umjesno; pro-rokovati još neumjesnije. Fakat je da je danas već futurizam svjetski pojam i da se istom

brzinom i agilnošću širi kako u svojoj kolijevci Italiji i Francuskoj tako i u centrumima mistične i ozbiljne Rusije (Petrač 1995: 122).

Iz njegove primjedbe da „I manji narodi pa i naša slavenska braća Česi i Poljaci imaju već svoje futurističke krugove. Mi Hrvati i Srbi još nemamo, ali zato Čerina već tvrdi, da je Polić bio futurista, dok Matoš opet više da je to Čerina. Nekih zametaka dakle svakako ima“ (Petrač 1995: 122–123), dade se zaključiti da Bartulović nažalost nije bio upoznat s idejom osnivanja prvog hrvatskog futurističkog časopisa *Zvrk* (a time i prvog hrvatskog futurističkog pokreta) njegovih zadarskih vršnjaka Jose Matošića (Zadar 1890. – Zagreb 1966.), Gabre Pilića (Zadar 1890. – Split 1975.) i Antuna Aralice (Zlarin 1888. – ?) koji su baš početkom 1914. imali spreman dobar dio prvog broja koji je trebao izaći u lipnju netom prije početka Prvog svjetskog rata (Milanko 2022). Dok mu se poznavanje hrvatske recepcije futurizma temeljilo, kao i velikoj većini njegovih suvremenika, na poznatim kritičkim doprinosima o futurizmu i Kamovu Antuna Gustava Matoša i Vladimira Čerine, Bartulović je bio iznimno dobro upoznat s futurističkim zbivanjima, ali i općenito književnom i kritičkom scenom u Italiji. Tako smatra Giovannija Papinija velikim adutom futurističkog pokreta („Ime ovih velikih [pisaca] djeluje na mase i sam fakat, da je Giovanni Papini futurista [agitira više] za futurizam nego svi Marinettijevi manifesti i Boccionijeve psovke. Ime ovoga, mislim najoriginalnijega i najjačeg suvremenog pisca Italije, izaziva poštovanje i kod najokorijelijih protivnika futurizma“), a među ostalim futurističkim autorima očekivano izdvaja osnivača i teoretičara futurizma Marinettija („čovjek sjajne moderne naobrazbe, duhovit i simpatičan“) i pjesnika Alda Palazzeschija („koji je došao na glas [...] najljućom ironijom i suludim upravo smijehom, hihotom, lomljavom, koja graniči sa besmislicom i umobolnicom“), dva autora čiji su prvi hrvatski prijevodi poezije trebali izaći upravo u prvom broju *Zvrka* (Milanko 2019: 142). Bartulovićev glavni izvor informacija o futurizmu je fjorentinski futuristički časopis *Lacerba* iz čijih brojeva (12.,

17., 20., 21. i 22. iz 1913. godine) citira, ali uglavnom parafrazira i prevodi ulomke iz članaka i manifesta, najviše iz „Tehničkog manifesta futurističke književnosti“, pri čemu tumači ključne futurističke termine: „immaginazione senza fili“ („imaginacija bez veza i granica“) i „parole in libertà“ („riječi ‘in libertà‘“):

Marinetti kaže, da je *lirizam rijetka sposobnost opiti se životom i život opiti samim sobom: slikati svijet osobitim bojama našeg vječno promjenjivog „ja“*. I onda donosi primjer: Uzmimo čovjeka, koji je doživio potres ili rat, pa se spasi i neposredno pod tim dojmom događaja, dođe da nam ga pripovijeda. On će sav uzbuđen i upiven početi da nam govori bez svake sintaksne veze, bez tačaka i zareza, bez stila i pravila. Ako je taj pripovjedač još i razvijen, on će u svoje pripovijedanje uvesti i neke analogije čudne i neobične. Njegove riječi bit će dakle poredane (ili bolje neporedane!) telegrafički ili još gore bez ikakvih veza i na ovom eksperimentu duboke i spontane komocije osnivaju se „parole in libertà“.

„*Imaginacija bez veza i granica*“ dopušta pak apsolutnu slobodu analogije i istraživanja vezanog ovim riječima „in libertà“. Na primjer Marinetti u svojoj *Battaglia di Tripoli* poređuje jedan red uperenih bajuneta sa jednim orkestrom, jednom mitraljezom i jednom fatalnom ženom; pa je time, kako on kaže, „uveo jedan veliki dio svemira u jednu malu epizodu afričkog rata“. Mjesto da se *humaniziraju* metali, biljke, životinje, kao do sada, oni hoće da *metaliziraju, vegetaliziraju, animaliziraju stil* (Petrač 1995: 125).

Iako sam priznaje, u članku, da su mu, primjerice, „parole in libertà“, odnosno riječi na slobodi „potpuno nerazumljive“ i „dok se iz Marinettijevih razglabanja mogu lako da shvate, u praksi (kao n.pr. u citiranoj pjesmi) ja ih još ne mogu da shvatim ni sudim“ (pa tako ni ne nudi hrvatski ekvivalent), Bartulovićev osvrt na futurizam ipak je jedan od najiscrpnijih i bibliografski najpotkrepljenijih u hrvatskoj periodici u tim prvim godinama futurističkog pokreta, koji se, prema njemu, baš kao s časopisom *Lacerba*, „čita sa zanimljivošću“.

2. Niko Bartulović kao čitatelj Bontempellija

Iako je većim dijelom druge polovice dvadesetog stoljeća bio zanemarivan od strane talijanskih kritičara i povjesničara književnosti – kako zbog svog tobožnje kompromitirajućeg suživota s fašističkim režimom, tako i zbog tektonskih promjena u književnim ukusima i tendencijama neorealističke Italije – Massimo Bontempelli (Como 1878. – Rim 1960.) je u zadnja tri, a pogotovo dva desetljeća ipak rehabilitiran kao jedan od najvećih i najutjecajnijih talijanskih književnika dvadesetog stoljeća. Ostao je zapamćen ponajprije kao začetnik magičnog realizma u talijanskoj književnosti, književnog stila i struje koji su, počevši od njegovih književnih i publicističkih djela u prvoj polovici dvadesetih godina, službeno lansirani u novonastalom časopisu *900* (1926.–1929.), koji je prvotno izlazio na francuskom jeziku u želji da se obrati ne samo talijanskoj nego europskoj pa i svjetskoj književnoj publici. Bontempelli je bio suvremenik, nerijetko i vršnjak, mnogih drugih talijanskih književnika koji su stasali i doživjeli vrhunac svog djelovanja u prvoj polovici dvadesetog stoljeća te su stoga dijelili i neka životna i književna iskustva: utjecaj Carduccija i neoklasicizma u prvim književnim ostvarenjima, iskustvo povijesnih avangarda, posebice futurizma i Prvog svjetskog rata, poslijeratna obnova u ekonomskom i književno-umjetničkom smislu, pojava komunizma i fašizma kao pokreta, a potom i kao režima, nagli razvoj tehnologije i novih medija poput filma i radija. Sam Bontempelli, upravo zahvaljujući, s jedne strane, rušilačkoj operaciji futurizma, a, s druge, onoj obnoviteljskoj metafizičkog slikarstva Giorgia de Chirica i Alberta Savinija, tijekom prve polovice dvadesetih godina pronalazi vlastiti književni izraz koji se može naslutiti u jednom od njegovih književno-stilističkih imperativa: „ispričati san kao da je realnost, a realnost kao da je san“ (Bontempelli 1938: 251). Nije dakako riječ o nadrealističkom kao ni o ekspresionističkom pristupu (iako s potonjim ima zajedničkih točaka), nego, u krajnjem slučaju, o fantastičnoj književnosti dvadesetostoljetnog predznaka. U tipičnoj Bontempellijevoj magičnorealističnoj priči neobi-

čan ili nadnaravan događaj otkriva se u naizgled normalnoj stvarnosti svakodnevnog života, ili ga se pak samoinicijativno stvara imaginacijom koja je svojevrsni pandan umjetnosti i magije. Tumači Bontempelli u jednom od svojih teorijskih članaka:

Magija nije samo čarobnjaštvo: svaka čarolija je magija; umjetnost, u suštini, nije ništa doli čarolija. Umjetnost je možda jedina čarolija dopuštena čovjeku; ona posjeduje sva obilježja i sve vrste čarolije: ona je evokacija umrlih stvari, prikaz dalekih stvari, proročanstvo budućih stvari, rušiteljica zakona prirode, isključivo proizvod imaginacije. Magija u užem smislu nije ništa doli umjetnost u širem smislu. Čarobnjaci su se povukli nakon rođenja pjesnika¹ (Bontempelli 1938: 47).

Ta dva modusa izlaženja iz okvira odnosno kršenja prirodnih zakona ekstradijegetske stvarnosti glavno su obilježje tradicionalne, osamnaestostoljetne fantastične književnosti koju Bontempellijeve priče, romani pa i kazališne drame nadilaze tako da se neobičan ili nadnaravan događaj racionalizira odnosno normalizira i ponovno uključuje u okvire ekstradijegetske stvarnosti, koja se pritom neizbježno mijenja. Na taj se način ostvaruju i drugi tipično bontempelijevski imperativi poput življenja od magičnog smisla otkrivenog u svakidašnjem životu ljudi i stvari² (Bontempelli 1938: 36) ili gledanja na „najsvakidašnjiji i najnormalniji život kao na pustolovno čudo: konstantni rizik, konstantni činovi heroizma ili upadanja u zamke da im umaknemo“³ (Bontempelli 1938: 19). Kao što smo već istaknuli (Milanko 2014: 341), ti impera-

1 "La magia non è soltanto stregoneria: qualunque incanto è magia; il fondo dell'arte è non altro che incanto. Forse è l'arte il solo incantesimo concesso all'uomo: e dell'incantesimo possiede tutti i caratteri e tutte le specie: essa è evocazione di cose morte, apparizione di cose lontane, profezia di cose future, sovvertimento delle leggi di natura, operati dalla sola immaginazione. La magia in istretto senso non è che arte allo stato grossolano. I maghi cedettero il campo quando nacquero i poeti."

2 "[...] vive del senso magico scoperto nella vita quotidiana degli uomini e delle cose".

3 "[...] La vita più quotidiana e normale, vogliamo vederla come un avventuroso miracolo: rischio continuo, e continuo sforzo di eroismi o di trappolerie per scamparne."

tivi ujedno objašnjavaju važnost Bontempellijevog koncepta čuda ("miracolo") kojim označava čudesne događaje, ali i kratke priče u kojima se o tim čudesnim događajima pripovijeda, pa se tako skupna zbirka triju najreprezentativnijih zbirki magičnorealističnih priča naziva upravo *Miracoli*. Čudo je po definiciji događaj koji se, unatoč svom nadnaravnom karakteru, odnosno kršenju prirodnih zakona, prihvaća kao dio stvarnosti i uključuje u našu svakodnevicu kroz vjeru ili, što je slučaj kod Bontempellija, kroz stanje blaženstva ("stato di grazia"), neke vrste dvostrukog vida, istančanog senzibiliteta koji proizlazi iz duboke iskrenosti i naivnosti.

Za razliku od Luigija Pirandella, Bontempellijevog bliskog prijatelja i kazališnog suradnika, čiji se prvi hrvatski prijevodi novela, romana i dramskih djela javljaju početkom dvadesetih godina i čija će popularnost kroz čitavo dvadeseto stoljeće toliko rasti da će doživjeti i nekoliko ponovljenih hrvatskih prijevoda, Bontempelli, sudeći prema dosadašnjim istraživanjima, nije bio ni približno prisutan među hrvatskim čitateljima dvadesetih i tridesetih godina. Najraniji spomen Bontempellija u hrvatskoj periodici tog razdoblja pronađen je u splitskom listu *Novo doba* (Deželjin 2014: 448) u kojem je izašao prijevod stanovitog dr. B. Vrankovića jedne od Bontempellijevih antologijskih magičnorealističnih priča pod naslovom „Adelina“, čiji cjeloviti naslov u izvorniku glasi "L'idillio finito bene (Adelina)", odnosno „Sretno svršena idila (Adelina)". Tijekom naših istraživanja naišli smo u splitskom listu i na prijevod jednog Bontempellijevog komentara pod naslovom „O ljubavi i lovačkim psima“ u rubrici *Zrnje*. Budući da je prijevod „Adelina“ objavljen prije nego što je talijanski izvornik izašao u zbirci *Donna nel sole e altri idilli* 1928. godine, daje se zaključiti da je prevoditelj pronašao izvornik u talijanskim novinama u kojima se priča po prvi put pojavila. Naime, Bontempelli je skoro sve svoje kratke priče objavljivao prvo u najtiražnijim novinama (*Il Corriere della Sera*, *Il Secolo*, *La Stampa* i *Il Mattino*), a zatim i u obliku zbirke, smatrajući to „testom feljtona“ ("la prova dell'appendice"), odnosno mjerilom uspjeha njegovih priča kod najšire publike. Dostupnost i čitanost talijanskih novina značila je, dakle, i dostupnost književnih i publicističkih teksto-

va koji su redovito objavljivani na stranici namijenjenoj književnosti, umjetnosti i općenito kulturi – tzv. trećoj stranici ("la terza pagina") – što djelomice objašnjava skromnu prisutnost prijevoda u ovim čitanim splitskim novinama. Da je Bontempelli ipak bio donekle poznat i priznat suvremeni talijanski književnik na našim prostorima, ili da ga se u najmanju ruku nastojalo predstaviti hrvatskoj publici, govori činjenica da je novelom „Moć navike“ ("Potenza dell'abitudine (Pamela)"), u prijevodu Milana Begovića (koji je prije toga preveo *Šest lica traži autora* Bontempellijevog bliskog prijatelja i suradnika Luigija Pirandella), iz gore navedene zbirke, prisutan u 14. svesku kolekcije *1000 najljepših novela. 1000 svjetskih pisaca* iz 1929. godine, koju je uređivao književnik i prevoditelj Ljubo Wiesner.⁴

S obzirom na funkciju ravnatelja Narodnog pozorišta za Dalmaciju (1921.–1926.), vjerojatnije je da se Bartulović, prije Bontempellijevog, upoznao s Pirandellovim djelom,⁵ zahvaljujući, primjerice, i splitskom uprizorenju *Šest lica traži autora* (u nedjelju 14. ožujka 1926.) u režiji glumca, redatelja i dramskog pisca Rade Pregarca (Grgić Maroević 2016: 188). Prijevoda talijanskih književnih djela, pa time i Bontempelijevih tekstova, nema ni u splitskoj *Jadranskoj straži*, na čijem je čelu krajem dvadesetih godina bio upravo Bartulović (Roić 2016: 159), no zanimljiv je podatak da je 27. srpnja 1929. u prostorijama Pomorskog športskog kluba Gusar u Splitu otvorio prvu samostalnu izložbu Ignjata Joba, hrvatskog likovnog umjetnika u čijim se djelima s kraja 1920-ih nerijetko zamjećuje duh magičnoga realizma (Šeparović, Dulibić 2016: 84). Primjećuje Bartulović:

4 Ljubo Wiesner boravio je u Parizu cijele 1926. godine, a 1928. godine proveo je četiri mjeseca u Rimu pa je svakako imao prilike uvjeriti se u popularnost Bontempellija kako u Italiji tako i u Parizu prilikom lansiranja časopisa *900*. V. Donat 2007. <https://www.matica.hr/vijenac/357/Kratka%20biografija%20Ljube%20Wiesnera/> 7. 1. 2022. U kratkom uvodu o Bontempelliju, koji prethodi prevedenoj noveli (čiji prevoditelj nije naveden, no svakako se radi o Wiesneru ili Milanu Begoviću), nailazimo na prvi spomen časopisa *900*.

5 U kratkoj najavi-reklami „Kod knjižare Morpurgo“, objavljene u srijedu 6. veljače 1924. (VII/30: 7) u *Novom dobu*, među „književnim novostima“ spominje se i prijevod Pirandellovog romana *Izopćena*, u prijevodu Miloša Martecchinija iz 1923. godine.

Još je tipični borac za čisto slikarstvo, tim simpatičniji, što nikako ne misli da je svoj cilj ni iz daleka postigao, ni da je udario tačku na svoj razvoj. Kroz par godina on će nam se predstaviti u drugoj fazi; kao što je bio drugačiji pred dvije godine. Svaka faza u umjetničkom životu znači samo jednu kariku u lancu; znači izraz jedne epohe i jednog raspoloženja, čija cjelina je život sav. Jer glavno je prelaziti sebe. Uvijek prelaziti! Savladavati i tako rekuć pregaziti sebe! Umjetnik, koji se i danas naslađuje slikama, što ih je radio pred nekoliko godina, neka odloži kist i pođe u profesore („Sa otvorenja Jobove izložbe“, 1929: 4).

Ove bi se Bartulovićeve riječi, umjesto na Joba, mogle odnositi i na samog Bontempellija koji se, također, u svom književnom stvaralaštvu nije libio okušavati a ni nadilaziti različite umjetničke faze svog književnog djelovanja. No, Bartulović pokazuje svoje razumijevanje sanjive i ekstatične, magičnorealistične atmosfere Jobovih radova upravo u opažanjima o njegovom slikarstvu:

Ignjat Job gleda na prirodu neposredno; njihov kontakt je direktan. Stoga je njegov primitivizam spontan i ličan. Tuđi utjecaji su minimalni. Taj primitivizam znači u stvari djevičanstvo inspiracije, jednostavnost sredstava i čistu ekspresivnost boje, kao alfe i omega svega slikarskog davanja. Jobova boja je radost oku. Privlači kao radosni ciktaj, bez obzira na sadržinu motiva. On gleda na prirodu ekstazom i daje je u ekstazi. To je sreća slikanja. U težnji za *apsolutnom čistoćom* boje, Job često apstrahira od određenog osvjetljenja i gleda na stvari u nekom svijetlu apsolutnih valeura, nekako "sub specie aeternitatis", bez relativnosti sjene („Sa otvorenja Jobove izložbe“, 1929: 4).

Iako je, dakle, bibliografskih izvora i indicija malo, u trenutku pisanja predgovora za prvi prijevod Bontempellijevog tada nedavno izašlog romana *Il figlio di due madri* (1929.), Bartulović je itekako bio upoznat s njegovim likom i djelom:

Glavna Bontempelijeva odlika je u tome što nekako na sasvim stvarnim i često banalnim zapažanjima iz dnevnog života, ume izgraditi najnastranije, ali ujedno i najsugestivnije čarolije, ledene i pune duha, koje ostavljaju duboki trag u duši čitaoca: nešto legne čitaocu na grudi, i na oči, i kad se probudi, u nedoumici je da li je to bio san ili java. Bontempeli postizava to time što stvarne vrednosti pojava u stvari pomiče ili podiže do jednog lirizma koji je pun titranja i skrivenih značenja – međutim, sve je to promozgano i izrađeno do sitnice⁶ (Bartulović 1930: X).

Iz Bontempelijevih već tada mnogobrojnih proznih djela Bartulović izdvaja roman *Eva ultima (Posljednja Eva)* „sazan [...] na tako nežnoj, krhkoj i upravo neodređenoj građi, tako nerealnoj i maglovitoj, da je teško i zamisliti da na tome može ležati teška i komplikovana konstrukcija romana“ i već spomenutu zbirku kratkih priča *Donna nel sole e altri idilli (Žena u suncu i druge idile)* koja je „pokazala [...] kao malo koja talijanska knjiga kako suptilna i visoka može da bude moderna umetnost“. Iako je Bartulović bio upoznat i s tumačenjima onog dijela talijanske kritike koji je u Bontempelijevim književnim djelima vidio tek intelektualnu i jezičnu igru, prekomjernu ironiju i apsurd te hladan, odmjeren pripovjedni pristup, on je u predgovoru ipak pokazao zavidnije razumijevanje Bontempelijeve umjetnosti:

Kada su neki kritičari označili Bontempelijevo stvaranje zvezdanim, hteli su time pokazati kako je ono daleko od zemlje, ledeno, strano. Ali ono je zvezdano po tome, što je u njemu sve destilovano do najbitnijeg i najčistijeg lirizma, do najčistijeg tona. Njegov uzlet je katkada tako visok, da nad njim nema ništa drugo do nedokučivo. Ali osnova Bontempelijeva, predmet sa kojeg se predaje uobrazilji, nisu uvek krhke, transcendentalne i napola intelektualne vizije, kao utvare tanke mašte, nego su to halucinacije uzete iz svakidašnjeg života. Jer život ljudski ne samo da je bogat u priviđenjima, nego je to često najsudbonosnija i najbitnija njegova sadržina. [...]

6 Ovaj, i svi ostali citirani tekstovi izvorno napisani na ćirilici, transkribirani su na latinicu.

Bontempellijev rad, do izvesnog vremena, imao je u sebi uvek nešto ironično i zajedljivo; osećala se mladićska volja da iznenadi, zaprepasti, da bude nastran. Prebacivalo mu se da njegova literatura stvara neku vrstu intelektualne nirvane, jer ironija u njoj nema za podlogu skriveni bol; a izraz, traženo hladan, hoće da zahvati i najintimnije, najjezivije drhtaje pojava i stvari, a da pri tom ostane dalek i bez saosjećanja. Tvrđilo se da njegova umetnost, oštra i rastočiva igra razuma, vodi katkada u tako udaljene i strane oblasti, da tamo svaki interes ljudski gubi vrednost. [...] Baš tim pretvaranjem zapaženog u nešto drugo, tim izdizanjem viđenog do stepena halucinacije, pruža se vanredna prilika za bezgranične lirske mogućnosti i onda kad se pošlo od vrlo naturalističkog gledanja na stvari. Primedbe protivnika samim tim priznaju draž Bontempelieve umetnosti, i ukazuju na interesantne i do sada isključivo nove njene odlike (Bartulović 1930: X–XII).

Koliko je Bartulović dobro poznao Bontempellijev književni rad i poetiku govori i sama činjenica da je upravo u zbirci *Žena u suncu i druge idile*, koja je i prethodila romanu *Sin dveju majki*, primijetio da

Bontempelijeva imaginacija pada na prirodnije i elementarnije; na priviđenja koja nisu čisti produkt intelektualizma, niti nastrani plod igre mozga i fantazije, već su duboko ukorenjena u ljudskoj prirodi, u najintimijim ljudskim časovima. To je poslednji i najbolji Bontempeli, to je autor romana *Sin dveju majki* (Bartulović 1930: XIII).

Budući da radnja romana počiva na ideji da je dječak Mario na svoj sedmi rođendan postao dječak Ramiro koji je umro sedam godina prije, pa stoga tvrdi da njegova majka više nije ona prva, već Ramirova, tadašnja kritika često je tumačila taj ključni moment u razvoju događaja kao slučaj metempsihoze, koji je do samog kraja romana ostao naizgled nerazrješiv. Bartulović ne upada u tu interpretativnu zamku, ističući ključna obilježja Bontempelijeve poetike koja svoj književni izraz nalaze upravo u pomno stvaranoj atmosferi, nedokučivosti i ulozi imaginacije:

Tajanstvenost polazne tačke, pojačana veštini i sugestivnim razvojem, čini da interes čitaoca neprestano raste, da se knjiga čita bez daha, da čovek ulazi u čudesnu tajnu deteta, da mu se najzad čini da je i on sam lice Bontempelieve mašte. Misli da pošto poto mora i sam da reši zagonetku, da nađe pravu mater – ma da sugestivno oseća da su obe prave; prave po ljubavi i po bolu, po stradanju i po iščekivanju; jedna sveta u gubljenju, bez moći imaginacije; a druga u neugasivoj veri i pouzdanju, kroz snagu imaginacije. Na taj način, imaginacija ispada kao glavni junak u ovom romanu – imaginacija gotovo opet nadljudska, ili bar pojačana do krajnosti, do moći ostvarivanja.

Moglo se očekivati, – kad se već spustio na čvrsto tle osećaja tako realnog kao što je materinstvo – da će Bontempeli tim pravcem ići i dalje, – da će se učarani krug Bontempelijeve magije otvoriti, „magle“ se rasplnuti. Ali tajna je na koncu ostala isto tako mistična kakva je bila i na početku; ali time još sugestivnija. Čitalac je opsenjen: kao da se prošetao snom, ispunjenim živim i vrlo poznatim ljudima, ispunjenim istinskim osećajima i teškim borbama, ali ipak snom (Bartulović 1930: XIV–XV).

3. Niko Bartulović kao prevoditelj Bontempellija

Bartulovićev prijevod *Sin dveju majki* izdan je kao prvo (i ujedno i jedino) od planiranih Bontempelijevih izabranih djela u sklopu Biblioteke stranih pisaca beogradske izdavačke kuće Narodna prosveta. Kao predsjednik redakcijskog odbora navodi se književni kritičar Bogdan Popović (Beograd 1864. – Beograd 1944.), kao tajnica književnica Isidora Sekulić (Mošorin 1877. – Beograd 1958.), a članovi germanist i sveučilišni profesor Miloš Trivunac (Aleksinac 1876. – Beograd 1944.), povjesničar i sveučilišni profesor Vladimir Ćorović (Mostar 1885. – Grčka 1941.), romanist i sveučilišni profesor Miodrag Ibrovac (Gornji Milanovac 1885. – Beograd 1973.), lingvist i sveučilišni profesor Henrik Barić (Dubrovnik 1888. – Beograd 1957.) i književnik Todor Manojlović (Veliki Bečkerek (Zrenjanin) 1883. – Zrenjanin 1968.). Svi

osim Barića bili su osnivači i/ili prvi članovi srpskog P.E.N. kluba, osnovanog 1926. godine, pa je tako, primjerice, Sekulić ta koja je potaknula njegovo osnivanje nakon povratka iz Pariza gdje se upoznala s radom te organizacije, a Popović je bio njegov prvi predsjednik (Ognjenović 2016). Prema Branki Bezić Filipović (2011: 59), i sam je Bartulović bio član beogradskog P.E.N-a.⁷ Autorica monografije posvećene Ivanu Lupisu Lukiću također navodi da je Bartulović bio Lukićev pomoćnik dok je Lukić obnašao dužnost voditelja Biroa za informiranje stranaca u Splitu, sve do osnivanja podružnice u Beogradu, gdje je Bartulović nastavio s radom (sudeći prema Lukićevim pismima, Bartulović je u Beogradu već od veljače 1930. – Bezić Filipović 2011: 53).

U izdanju Bartulovićevog prijevoda velika je pozornost posvećena paratekstualnim elementima pa se u njemu, uz omot s Bontempellijevim portretom i Bartulovićevim „Predgovorom“, nalazi i Bragaglia fotografija Bontempellija (Rim, siječanj 1930.⁸) koja je i služila kao predložak crtežu s naslovnice. Godina izdanja prijevoda nije navedena, no sasvim je izvjesno da se radi o 1930. godini: osim datacije fotografije, u prilog tome govori i činjenica da je jedina nama poznata recenzija Bartulovićevog prijevoda, koju potpisuje književnik Guido Tartalja (Zagreb 1899. – Beograd 1984.), objavljena u broju za srpanj, kolovoz i rujan *Letopisa Matice srpske* 1930. godine, a u samom naslovu recenzije, koji sadrži bibliografske podatke, kao godina izdanja prijevoda navodi se 1930. (Tartalja 1930: 270). Bontempellijev roman spominje se, osim u navedenoj kratkoj biografiji-uvodu u prijevod priče „Moć navike“, i u članku

7 Fotografija u vlasništvu L. Kudrjavcev, datirane u Splitu, svibanj 1930. godine, prikazuje sljedeće članove beogradskog P.E.N. kluba: Niko Bartulović, Gustav Krklec, Ranko Mladenović, Desanka Maksimović, Milica Kostić Selem, Zvonimir Kujundžić, Maja Čulić, Živko Vekarić, Jerko Lulić, ing. Manola, dr. Milan Bogdanović, Toša Manojlović i dr. Miho Abramić.

8 Prema podacima Getty images, <https://www.gettyimages.ch/detail/nachrichtenfoto/massimo-bontempelli-writer-italy-12-05-1878-portait-nachrichtenfoto/548807621?language=it> 16. 12. 2021. fotografija je izrađena 1. siječnja 1930. u Rimu, a objavljena je iste godine i u sedmom, srpanjskom broju njemačkog časopisa *Der Querschnitt*, bez paginacije, <https://www.arthistoricum.net/werkansicht/df/73267/60> 16. 12. 2021.

„Bilješke iz talijanske književnosti“ Bogdana Radice, objavljenom u 7. broju *Hrvatske revije* 1929. godine, u kojem se ne najavljuje skorašnji prijevod romana. Također je indikativan podatak koji Bartulović daje u predgovoru – da se „delo [...] u ovaj mah prevodi i na francuski“ (Bartulović 1930: XVI). Francuska verzija *Le fils de deux mères*, u prijevodu Emmanuela Audisija, prevoditelja i korektora Bontempellijevog časopisa *900*, doista je izašla te 1930. godine u izdanju uglednog Gallimarda u Parizu (Editions de la Nouvelle Reves Française). Do podatka da je u tijeku prijevod Bontempellijevog romana na francuski jezik Bartulović je mogao doći upravo preko uspostavljenih kontakata između pariškog i beogradskog P.E.N.-a. Benjamin Crémieux (Narbonne 1888. – Weimar 1944.), jedan od utjecajnijih francuskih talijanista (prvi je predstavio Pirandella, Slatapera i Sveva francuskoj publici), u tom je razdoblju bio tajnik pariškog P.E.N.-a (Eustis 1974: 140), prijatelj Bontempellijevog prevoditelja Audisija (Mascia Galateria 1985: 113), a i sam je bio u kontaktu s Bontempellijem, koji mu je i poslao primjerak romana *Il figlio di due madri* (Mascia Galateria 1985: 163), i njegovom životnom partnericom Paolom Masino (Sica 2016). Osim toga, Crémieux je bio i književni kritičar prestižnog časopisa *La Nouvelle Revue Française* i član izdavačkog odbora Gallimarda – koji je i izdao francuski prijevod Bontempellijevog romana. Manje je vjerojatno da se redakcijski odbor P.E.N.-a odlučio za izdavanje Bontempellijevih izabranih djela bez pariških posrednika, budući da u tom razdoblju Bontempelli, kako smo naveli, nije bio među prisutnijim talijanskim književnicima na našim prostorima. No, s druge strane, novost o Bontempellijevom pokretanju književnog časopisa *900* na francuskom jeziku, namijenjenog europskoj publici, primljena je s velikim zanimanjem te 1926. godine u književnim i umjetničkim krugovima Pariza, podigla je prašinu i u fašističkoj Italiji, a krajem godine, kako tvrdi u jednom od svojih pisama talijanski književnik i tajnik časopisa Corrado Alvaro (San Luca 1895. – Rim 1956.) „[o *900*] se počinje pričati u Njemačkoj, Jugoslaviji, Poljskoj, Španjolskoj. Stižu zahtjevi za pretplatom sa svih strana“ (Mascia Galateria 1985: 28). Odabir Bontempellija za ediciju izabranih djela još je zanimljiviji

ako se uzmu u obzir i ostala izdanja iz Biblioteke stranih pisaca. Osim njega, suvremenu talijansku književnost predstavila je Grazia Deledda (Nobelova nagrada za književnost za 1926. godinu) prijevodom romana *Pepeo (Il cenere)* iz 1903.) i izborom kratkih priča iz 1933. godine, Pirandello (budući dobitnik Nobelove nagrade za književnost, 1934. godine) s izborom pripovijedaka, i Alfredo Panzini romanom *Tražim sebi ženu (lo cerco moglie!)* iz 1920.) nedugo nakon Pirandellovog izdanja. Prije uvjerljive dominacije ruskih autora (Dostojevski, Tolstoj, Turgenjev, Čehov), objavljivanih između 1933. i 1939. godine, među suvremenim autorima edicije naći će se, također samo s jednim od planiranih izabranih djela, André Gide,⁹ poljski književnik Władysław Reymont (dobitnik Nobelove nagrade za književnost za 1924. godinu), njemački književnici Thomas Mann (dobitnik Nobelove nagrade za književnost za 1929. godinu) i Herman Hesse (budući dobitnik Nobelove nagrade za književnost za 1946. godinu). Jasno je iz ovog, ali i cjelokupnog popisa stranih pisaca izdavačke kuće Narodna prosveta, da je riječ o vrhovima svjetske književnosti čija su se djela u pravilu prevodila s izvornog jezika, kao i da se Bontempelli našao među njima i prije nego što je dobio tada najveće službeno priznanje u Italiji, postavši talijanski akademik u području književnosti (23. listopada 1930.).

Jedini sud, i to prilično sažet, o Bartulovićevom prijevodu nalazimo u zaključnoj rečenici već spomenute recenzije Gvida Tartalje (1930: 172):

Na kraju treba istaći da je bila vrlo dobra ideja da se Bontempeliev roman prevede na naš jezik; da je bio dobar izbor kako u pogledu pisca tako i u pogledu dela; i da je prevod dobar, a izdanje ukusno opremljeno.

Pronicljivija opažanja o Bontempelijevom stilu pronalazimo kod samog Bartulovića – on u predgovoru pokazuje ne samo književno-kritičarske, nego i prevoditeljske odlike:

9 Gide je sudjelovao u osnivanju časopisa *La Nouvelle Revue Française* i bio blizak izdavaču Gallimard, a sam francuski izvornik *Les Caces du Vatican* izdan je 1914. u ediciji časopisa.

Umetnost Masima Bontempelia daleko je od formalnog artizma i estetizma. On rado koketu-je sa primitivnošću. I hoće da ona bude ravna, bez izveštačenih stilskih ukrasa i vještina. Nedostaci te umetnosti svojevoljni su: Bontempeli *hoće* da piše tako, da bi postigao neki svoj efekt, da bi ostao u svojoj formuli. Draž Bontempelievog stila često je hladna i gotovo nemarna; njegova interpunkcija i gramatika prilično su svojeglave. Ali Bontempeli vlada potpuno svojim svetom i svojim stilom, zna i u najbeznačajnijem prelazu da bude interesantan, kloni se retorike i buržuskog stava, a obiluje intuicijom i kulturom (Bartulović 1930: XV).

Iz predgovora je, dakle, vidljivo da je Bartulović uspješno izdvojio ključna obilježja Bontempellijevog romana, odnosno ono što se u znanosti o prevođenju naziva dominantom i poddominantom izvornika i prijevoda (tal. *dominante* – Osimo 2011: 278). To je, prije svega, Bontempellijev magični realizam u smislu jezičnog izričaja i poetike, koji se očituje, primjerice, u funkcionalnosti konceptualnih riječi, postizanju efekta iznenađenja i začuđenosti te skoro pa neprimjetnom gradacijskom suspenseu. Korisno je stoga zaključiti ovaj prvi osvrt na Bartulovića kao talijanista i prevoditelja prikazom pojedinih njegovih prevoditeljskih rješenja usporedno s onima koje će ponuditi hrvatski kazališni glumac i književni prevoditelj Dubravko Dujšin (Zadar 1894. – Zagreb 1947.) samo deset godina poslije, u prvom hrvatskom prijevodu Bontempellijevog romana naslovljenom *Sin dviju majka: roman*.

Prema talijanskoj lingvistkinji Riti Fresu, Bontempelli u svojim proznim djelima nastoji što neprimjetnije uvesti fantastični element u naraciju, postepeno ga otkrivajući čitatelju i stvarajući tako svoju karakterističnu magičnorealističnu atmosferu:

I u noveli nalazimo i mehanizam gradacijske progresije čiju smo ulogu uvođenja nadrealnog elementa uočili u drugim bontempelijevskim pričama. Svrha tog postupka je da, uz pomoć određenih jezičnih (a ponekad, kao u ovom slučaju, i grafičkih) ekspedijenaša, pripremi čitatelja, upozori ga i polako dovede do skoro proročke spoznaje dramatičnog

događaja i stvaranja iščekivanja pomoću niza anaforički ponavljajućih elemenata koji se semantički nadovezuju na onaj prethodni¹⁰ (Fresu 2005).

Tako mehanizam gradacijske progresije romana započinje već s prvom rečenicom, odabirom riječi „strano“ značenja „neobičan“, „čudan“, „čudnovat“ ili „nastran“:

Questo racconto strano comincia tra raggi di sole e allegrezze, un giorno di primavera, nella capitale del mondo (Bontempelli 1929: 9).

Ova neobična priča počinje između zraka sunca i radosti, jednog proletnog dana, u prestolnici sveta (Bontempelli 1930: 3).

Ova čudnovata pripovijest započinje u bljesku sunčanih zraka i u veselju, jednog proljetnog dana, u prijestolnici svijeta (Bontempelli, 1941: 13).

Odabavši pridjev „neobičan“, koji je među mogućim rješenjima najšireg semantičkog polja, Bartulović, u Bontempellijevoj maniri, ne odaje odmah točnu prirodu događaja koji namjerava ispričati, dok se Dujšin rješenjem „čudnovat“ ipak odlučuje za eksplikaciju (tal. *esplicitazione*), odnosno pojašnjavanje implicitnog u izvorniku (Osimo 2011: 281). Osim što je semantički specifičniji, pridjev „čudnovat“ je i etimološki bliži Bontempellijevoj konceptualnoj riječi „čudo“, pa stoga i eksplicitniji. Razlika u stupnju eksplikacije Bartulovićevih i Dujšinovih prijevodnih rješenja daje se primijetiti i u odabiru riječi „priča“ kod Bartulovića odnosno „pripovijest“ kod Dujšina za talijansku riječ „racconto“ u izvorniku. Dok je Bartulovićevo rješenje šireg semantičkog polja, Dujšinova

10 "Anche nella novella è riscontrabile il meccanismo della progressione graduale, già osservato come introduttore dell'elemento surreale in altri racconti bontempelliani. Tale procedimento mira, attraverso particolari espedienti linguistici (talora, come in questo caso, anche grafici), a preparare il lettore, ad avvisarlo, conducendolo lentamente verso una presa di coscienza, quasi profetica, dell'evento drammatico, e a generare, nel contempo, un senso di attesa, mediante una concatenazione di elementi anaforicamente ripetuti, ciascuno dei quali si espande semanticamente rispetto al precedente."

„pripovijest“ ipak je nešto specifičnija, štoviše, aludira na pripovijetku, odnosno književnu vrstu srednje dužine, i time upućuje na fiktivnost događaja. Budući da na prvim stranicama romana pripovjedač gradi paradigmu stvarnosti unutar koje će se ostvariti bizaran ili fantastičan događaj, i najmanji metanarativni elementi mogu ugroziti željeni efekt iznenađenja, čuđenja, kao i voljno susprezanje nevjerice. Primitivnost koja „hoće da bude ravna, bez izveštačenih stilskih ukrasa i veština“, sasvim je legitimna misao vodilja u skladu s Bontempellijevom poetikom, koju Bartulović primjenjuje i u ovoj prvoj rečenici kad sintagmu „tra raggi di sole e allegrezze“ prevodi doslovno, bez dodataka ili eksplikacije („između zraka sunca i radosti“), dok je Dujšin pojašnjava / uljepšava dodavanjem novog elementa: „u bljesku sunčanih zraka i u veselju“.

Kod Bontempellija se efekt iznenađenja, začuđenja pa i humora često postiže neobičnim, bizarnim, upravo začuđujućim odabirom i igrom riječi. Dobar primjer je pripovjedačevo objašnjenje zašto ukućani Ariannu, jednu od dviju protagonistkinja romana, zovu Anna:

Tale era donna Arianna; e per queste sue qualità il suo mitico e aereo nome si era per i familiari decapitato naturalmente in quello più placido di signora Anna (Bontempelli 1929: 10–11).

Takova je bila dona Ariana; i zbog tih odlika njeno se mitološko i zračno ime skratilo samo od sebe u mnogo blaže: gospođa Ana (Bontempelli 1930: 4).

Takova je bila donna Ariana; i radi tih njezinih osebina njezino se je mitsko i prozračno ime u domaćem krugu prirodno stisnulo u jednostavnije i mirnije: gospođa Ana (Bontempelli 1941: 14).

Bontempelli veliku pozornost poklanja odabiru, etimologiji i konotacijama imenâ svojih protagonista, koja su nerijetko i izmišljena, posuđena (ili modificirana) iz drugih kultura, nerijetko iz književnosti i mitova, uvodeći na taj način, ovisno o potrebi, element (hiper)-

realističnog ili magičnog, ali također oblikujući likove čija imena gotovo fatalno određuju, ili pak kontrastiraju njihov karakter ili sudbinu. Ovo je jedan od rijetkih slučajeva u kojima Bontempellijev pripovjedač podcrtava značenja, konotacije i igru riječi u jednom takvom „mitskom i (pro)zračnom“ imenu (dva pridjeva koji upućuju na grčki mit i riječ „aria“ odnosno zraka u imenu), koji bi stoga, u prijevodu, umjesto odomaćenog imena „Ariana“ (koji i kod Bartulovića i kod Dujšina gubi navedene konotacije i željeni efekt), mogao biti srpski odnosno hrvatski pandan Arijadna. No, ono što u ovom primjeru, osim imena protagonistkinje, izaziva čuđenje jest odabir riječi „decapitare“ koja u talijanskom jeziku ima jedno jedino, vrlo specifično značenje, „ubiti odsjecanjem glave, pogotovo kao posljedica presude“¹¹ (Treccani. it). Može se upotrijebiti i za postizanje humorističnog efekta – primjerice, u izrazu „decapitare una statua“, tj. odsjeći glavu kipu, no njezino primarno značenje, odsjeći ili odrubiti glavu, ima negativne konotacije. S obzirom na to da je skraćivanje tako značajnog imena kao što je „Arijadna“ u prozaično „Ana“ neka vrsta gubitka, taj se gubitak naglašava odabirom neobične, ali u suštini negativne riječi „decapitare“. Dok se Bartulović odlučuje za glagol „skratiti“ koji se, osim u svom primarnom značenju, upotrebljava i u izrazu „skratiti koga za glavu“, koji je i semantički blizak glagolu izvornika, Dujšin odabire glagol „stisnuti“, koji umjesto negativnog postiže, osim začuđujućeg, i komični efekt, pogotovo ako je Dujšina u tom odabiru motivirao Arijadnin povučeni i mirni karakter. Bartulovićevo rješenje je sretnije ne samo zato što je riječ o gubitku navedenih konotacija imena koji glagol „skratiti“ izražava i u konotativnom smislu, nego i zato što zadržava Bontempellijevu igru riječi u kojoj su ukućani Arijadnino ime doslovno skratili za njegovu „glavu“, odnosno početni dio imena: Ari-anna.

Naposljetku, da je dobro poznavanje Bontempellijevog stila i poetike magičnog realizma ključno za prevođenje njegovih djela, očituje se u prisutnosti i ulozi konceptualnih ri-

11 „decapitare [...] uccidere tagliando la testa, soprattutto in seguito a condanna [...] talvolta scherz, mozzare la testa a una statua“.

jeći odnosno rijeći ili izraza koji „sa samim svojim semantičkim poljem izražavaju značenja koja se mogu grupirati tako da tvore motive ili temu teksta. One svojim značenjem direktno izražavaju koncepte važne za sveukupno značenje teksta“ (Osimo 2008: 156). Jedna od Bontempellijevih ključnih konceptualnih rijeći, koja se osim u teorijskim, pojavljuje i u njegovim književnim djelima, pa tako i ovom romanu, jest “il senso del mistero” koji se daje prevesti kao smisao misterija, nedokučivosti, a Bartulović i Radica koriste također i riječ tajanstvenost. Bontempelli smisao misterija dovodi u vezu sa sposobnošću čuđenja (tal. *stupore*) i percipiranja čuda u svakodnevnom životu:

Priroda nas uči da je čuđenje – odnosno *smisao čuda* – nešto sasvim drugo od smisla čudnog; štoviše, da čovjek percipira nevjerovatno uobičajene i neprestano ponavljajuće događaje (a takvi su svi događaji u životu prirode) kao čuda. Sad, sasvim je u redu da umjetnost treba biti ljudska, nitko ni u snu ne bi pomislio suprotno i smiješno je da se uvijek isti frajeri trude ponavljati tako očitu stvar; no, onda zamijene ljudsko s banalnim i ne razumiju da funkcija umjetnosti treba biti upravo ta da prikaže život ljudi kao što gledamo na život prirode, kao na neko *konstantno čudo*. Eto što je čuđenje. Čuđenje je smisao misterija. A tamo gdje nema smisla misterija, nema ni poezije¹² (Bontempelli 1937: 86).

Ono što ponajviše karakterizira Arijadnu, i djeluje kobno po nju, osim manjka imaginacije, jest upravo nemogućnost percepcije smisla misterija:

12 “La natura ci insegna che lo stupore – cioè il *senso del miracolo* – è ben altra cosa del senso dello strano; che anzi l’uomo sente come miracoli fatti straordinariamente comuni e costantemente riprodotti (quali tutti i fatti della vita della natura). Ora, che l’arte debba essere umana va benissimo, nessuno s’è mai sognato di dire il contrario ed è ridicolo che i soliti guaglioncelli s’affannino tanto a ripetere una cosa così ovvia; ma poi confondono l’umano col banale, e non capiscono che ufficio dell’arte deve essere appunto quello di mostrare la vita degli uomini come vediamo la vita della natura, cioè *un costante miracolo*. Ecco che cosa è lo stupore. Lo stupore è il senso del mistero. E dove non è senso di mistero, ivi non è poesia.”

Ella non credeva che Mario si fosse rimesso da quello strano attacco di follia. Non credeva fosse un delirio, come lo aveva definito il dottore. E non sapeva pensare più in là: il senso del mistero era chiuso alla sua anima modesta. Non credeva niente, ma spasimava d'affanno (Bontempelli 1929: 27).

Ona nije verovala da se Mario oporavio od neobičnog nastupa. Nikako nije verovala da je to samo delirij, kao što objašnjavaše Doktor. A s druge strane, nije znala da misli dalje: smisao tajne bio je zatvoren njenoj skromnoj duši. Nije verovala ni u šta, ali tresla se od zebnje (Bontempelli 1930: 15).

Ona nije vjerovala, da se je Mario oporavio od onog čudnog napadaja poremećenja uma. Nije vjerovala, da je to običan zanos, delirij, kako je govorio liječnik. A nije znala misliti dalje od toga: osjećanje skrovitih tajna bilo je zatvoreno za njezinu skromnu dušu. Nije ništa vjerovala, ali morila ju je velika briga (Bontempelli 1940: 25).

Ni Bartulovićeva solucija „smisao tajne“, a još manje Dujšinovo „osjećanje skrovitih tajni“ ne izražavaju u potpunosti Bontempellijev koncept koji je zbunjivao i njegove suvremenike u Italiji, pa se začetnik magičnog realizma narednih godina u nekoliko navrata vraćao na pojašnjavaње tog, ali i drugih relevantnih koncepata magičnog realizma. S obzirom na to da su Bartulović i Dujšin preveli Bontempellijev roman u relativno kratkom vremenskom razmaku, ali u bitno različitom političko-društvenom kontekstu, bilo bi zanimljivo – u vidu teorije ponovnog prevođenja – podvrgnuti njihove prijevode detaljnoj kontrastivnoj analizi, i to u njihovoj cijelosti. Naime, unatoč tome što se radi o prijevodima na dvama različitim jezicima i pismima, Bartulovićev je prijevod bio namijenjen jugoslavenskom (a time, iako u manjoj mjeri, i tadašnjem hrvatskom) čitateljstvu, pa se stoga Dujšinov prijevod može smatrati i prvim i ponovljenim prijevodom. Također, sudeći prema informacijama dostupnima u hrvatskim i srpskim katalozima knjižnih fondova, riječ je o jedinom izdanom Bartulovićevom prijevodu s talijanskog jezika.

Profil Nike Bartulovića kao književnog prevoditelja svakako bi trebalo upotpuniti daljnjim književno-traduktološkim istraživanjem koje bi, između ostalog, trebalo razmotriti mogućnost utjecaja Bontempellijeve poetike magičnog realizma na Bartulovićevu književnu produkciju toga razdoblja.

IZVORI

Bontempelli, Massimo. *Il figlio di due madri: romanzo*. Roma: Edizioni "900" Sapiientia, 1929.

Bontempeli, Masimo. *Sin dveju majki*. Preveo Niko Bartulović. Beograd: Izdavačko preduzeće Narodna prosveta, 1930.

Bontempelli, Massimo. *Sin dviju majka: roman*. Preveo Dubravko Dujšin. Zagreb: Izdanje Savremene biblioteke, 1940.

LITERATURA

Bartulović, Niko. „Najmlađi talijanski stihovi“. *Savremenik*, 7 (1913): 449–550.

Bartulović, Niko. „Pjesme Milana Pavelića“. *Savremenik*, 9 (1913): 545–546.

Bartulović, Niko. „O futurizmu“ (1914.). U: Petrač, Božidar. *Futurizam u Hrvatskoj: dossier*. Pazin: MH – Ogranak Pazin, 1995: 122–128.

Bartulović, Niko. „Masimo Bontempeli: život i dela“. *Sin dveju majki*. Beograd: Narodna prosveta, 1930.

Bartulović, Niko. „O piscu“. *Sabrana dela*. Beograd: Narodna prosveta, 1932, IX–XIV.

Bezić Filipović, Branka. *Ivan Lupis-Vukić. Prvi iseljenički novinar*. Split: Hrvatska matica iseljenika, 2011.

Bontempelli, Massimo. *Adelina*. Preveo dr. B. Vranković. *Novo doba*, IX, nedjelja, 31. listopada 1926: 13.

Bontempelli, Massimo. *L'avventura novecentista. Selva polemica (1926–1938)*. Firenze: Vallecchi editore, 1938.

Bontempelli, Massimo. *Miracoli (1923–1929)*. Milano: Mondadori, 1938.

- Deželjin, Vesna. "La presenza della letteratura italiana nella stampa croata negli anni 1918–1930". *Kwartalnik neofilologiczny*, 2 (2014): 441–454.
- Donat, Branimir. *Prakseologija hrvatske književnosti III. Modernizam i postmodernizam*. Prir. Goran Rem. Zapešić: Fraktura, 2013.
- Donat, Branimir. „Kratka biografija Ljube Wiesnera“. *Vijenac*, 357 (2007), <https://www.matica.hr/vijenac/357/Kratka%20biografija%20Ljube%20Wiesnera/>
- Eustis, Alvin. "Rivière's Crew: Crémieux, Fernandez, Arland". *L'Esprit Créateur*, 2 (1974): 138–145.
- Fresu, Rita. "Lingua e stile del racconto 'Giovine anima credula' di Massimo Bontempelli". *Bollettino '900*, 1–2 (2005), <http://www3.unibo.it/boll900/numeri/2005-i/Fresu.html>, 8. 1. 2022.
- Grgić Maroević, Iva. „Splitska fortuna Luigija Pirandella“. U: *Split i Vladan Desnica 1918.–1945.: umjetničko stvaralaštvo između kulture i politike*. Ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina. Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu, 2016, 185–194.
- Grgić Maroević, Iva. *Politike prevođenja. O hrvatskim prijevodima talijanske proze*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2017.
- Mascia Galateria, Marinella (ur.). *Alvaro, Bontempelli, Frank. Lettere a "900"*. Roma: Bulzoni, 1985.
- Milanko, Sandra. *Bontempelli, l'avanguardia, il pubblico: dal futurismo alla pittura metafisica*, doktorska disertacija. Trst, 2014.
- Milanko, Sandra. „U potrazi za izvornikom: prepjevi talijanske futurističke poezije u hrvatskom časopisu Zvrk“. *Književna smotra*, 193/3 (2019): 139–147.
- Milanko, Sandra. „'Slobodne riječi', 'sloboda riječi', 'oslobođene riječi' ili 'riječi u slobodi'? Hrvatska recepcija futurizma kroz prevođenje futurističkih termina“. *Europa orientalis*, 39 (2020): 387–394.
- Milanko, Sandra. "Il futurismo in Croazia nello specchio traduttivo: sull'(in)edito manifesto marinettiano". U: *Letteratura, arte, cultura tra le due sponde dell'Adriatico*. Ur. Ana Bukvić. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2022: u tisku.
- Ognjenović, Vida. „Srpski PEN: hvaljen i ismevan, živ klan, nedoklan“, Belgrade Edt Culture. Blog o kulturi. <https://bgedtculture.blogspot.com/2016/11/90-godina-srpskog-pen-centra-govori.html> 20. 12. 2021.
- „O ljubavi i lovačkim psima“, *Novo doba*, X, ponedjeljak 20. lipnja 1927: 6.
- Osimo, Bruno. *Manuale del traduttore*. Milano: Hoepli, 2011.
- Osimo, Bruno. *Traduzione e qualità*. Milano: Hoepli, 2008.

- Paris, Laura. "Ritratti di Dario de Tuoni (Innsbruck 1892 – Trieste 1966)". *Metodi e Ricerche*, 1–2 (2014): 85–96.
- Petrač, Božidar. *Futurizam u Hrvatskoj: dossier*. Pazin: MH – Ogranak Pazin, 1995.
- Radica, Bogdan. „Bilješke iz talijanske književnosti“. *Hrvatska revija*, 7 (1929): 445–448.
- Roić, Sanja. „Pripadnici splitskog kulturnog kruga kao prevoditelji i posrednici kulturnih transfera (1918.–1945.)“. U: *Split i Vladan Desnica 1918.–1945.: umjetničko stvaralaštvo između kulture i politike*. Ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina. Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu, 2016, 157–170.
- „Sa otvorenja Jobove izložbe“, *Novo doba*, XII, ponedjeljak, 1. srpnja 1929: 4.
- Sica, Beatrice. "Parigi 1929–1932 e oltre". In: *Paola Masino. Scrittrici e intellettuali del Novecento*. Ur. Beatrice Manetti. Milano: Fondazione Arnoldo e Alberto Mondadori, 2016, 109–133.
- Šeparović, Ana; Dulibić, Frano. „Splitska međuratna likovna scena između modernizma i antimodernizma“. U: *Split i Vladan Desnica 1918.–1945.: umjetničko stvaralaštvo između kulture i politike*. Ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina. Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu, 2016, 77–100.
- Tartalja, Gvido. „*Masimo Bontempeli*. M. Bontempeli: *Sin dveju majki*, preveo Niko Bartulović, izdanje Biblioteke stranih pisaca, 1930“. *Letopis Matice srpske*, CIII, knjiga 325, sv. 1–3 (1930): 270–272.
- Treccani.it, <https://www.treccani.it/> 9. 1. 2022.

Sandra Milanko

NIKO BARTULOVIĆ AS ITALIANIST AND LITERARY TRANSLATOR

Summary

The article deals with the profile of Niko Bartulović as Italianist and literary translator from Italian. The first part presents Bartulović's early reviews and references to Italian authors focusing particularly on the article "On Futurism" published in the Croatian literary journal *Suvremenik* in 1914. After an introductory part dedicated to the Italian writer Massimo Bontempelli and magic realism as well as to his reception in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and the Kingdom of Yugoslavia during the 1920s, the second part examines Bartulović's preface to the first Serbian translation of Bontempelli's novel *Il figlio di due madri* (*The Son of Two Mothers*) entitled *Sin dveju majki*, which results to be his only published literary translation of an Italian literary work so far. The third and final part of the paper reconstructs the publishing background of the translation and its critical reception. It also exemplifies Bartulović's good understanding of the author and his work through different translation solutions compared to those made by the Croatian theatre actor and literary translator Dubravko Dujšin in his translation of the same novel, *Sin dviju majka: roman*, in 1940.

Keywords: Massimo Bontempelli, magic realism, *The Son of Two Mothers*, Niko Bartulović, literary translation

ЧЕТВРТИ ДЕО

NEPOZNATE ČINJENICE O PRIVATNOM ŽIVOTU NIKE BARTULOVIĆA

Sažetak: U radu se iznose, u prvom licu, obiteljske uspomene i nepoznate činjenice iz privatnog i javnog života pisca Nike Bartulovića. Izneseni podaci opovrgavaju do sada u leksikonima i enciklopedijama ponavljane netočne činjenice o Bartulovićevom ideološkom opredjeljenju i njegovom tragičnom kraju. Uz rad se donose i dosad nepoznati slikovni prilozi.

Cljučne riječi: obitelj Nike Bartulovića, privatni život pisca, izravna svjedočanstva

Svjedočanstva o Niki Bartuloviću, bratu moga djeda Mate, brojne priče iz njihova zajedničkog života prenijela mi je prvenstveno moja teta Ana Bartulović, *de iure* njegova nećakinja, no koju je on stjecajem okolnosti smatrao *de facto* svojom kćerkom. O Niki mi je pričala i moja majka Marija Bartulović Škudar, koja je dobar dio djetinjstva provela sa svojom sestrom blizankom Anom kod strica Nike u Beogradu, te Nikin brat Jure, moj prastric, koji se dobro sjećao i Nikine mladosti.

Niko Bartulović rodio se 23. prosinca (decembra) 1890. u Starom Gradu na Hvaru kao jedno od petoro djece drvodjelca Antuna Vicka Bartulovića i Marije Bartulović rođene Urlič, porijeklom iz mjesta Drašnice kod Makarske. Dječak, potom mladić, bio je vrlo inteligentan i željan znanja, zainteresiran za svaku vrstu umjetnosti, ali sklon i političkom promišljanju, nezaustavljiv u želji da uspije. Znalo se da je on taj, iz cijele obitelji, koji će studirati i postići nešto značajno.

Prema svom mlađem bratu Mati, rođenom u Starom Gradu 1896., koji je imao tjelesni nedostatak zato što je u djetinjstvu ozlijedio ruku, Niko se odnosio zaštitnički. Smatrao je kako bi Mate trebao pohađati učiteljsku školu. Ali, u školu ga ne primaju jer s ozlijeđenom rukom ne može svirati nijedan glazbeni instrument, a to je u ono vrijeme bio uvjet za upis. Tako Mate postaje ribarom i ostaje u Starom Gradu s roditeljima, dok ostalu drvodjelčevu djecu životni putovi usmjeravaju drugamo, pa će i oni, poput Nike, napustiti otok Hvar.

Njihov otac Antun Vicko umire 1912. godine.

Mate Bartulović oženio se Ružom Suvaljko, porijeklom iz biokovskih Zavojana kod Vrgorca, s kojom je dobio dvije kćeri blizanke, Anu i Mariju, rođene 1925. godine. Mate je, nakon što je jedne zime pokisnuo i promrzao ribareći, obolio od upale pluća i preminuo 1927. godine ostavivši udovicu Ružu s dvije malene kćeri.

Iako je Niko, rano napustivši otok i studirajući u Pragu i Grazu odlučno postajao građaninom svijeta, ipak se često vraćao u svoj rodni grad i obilazio roditelje i brata Matu. Tako je u Starom Gradu upoznao Floru Šoljan. Flora je bila iz obitelji koja je emigrirala u Južnu Ameriku, kao i mnogi otočani u to vrijeme, tako da je bila rođena 1890. u Čileu, u gradu Antofagasti. No, vratila se u Stari Grad, odakle joj je bila obitelj. Nikinu i Florinu mladalačku ljubav narušit će, ali i potencirati događaji vezani uz Prvi svjetski rat.

Zbog svog, tad već poduzetog javnog djelovanja protiv K. und K. monarhije, i agitirajućeg južnoslavenskog nacionalizma, Niko je bio utamničen neposredno nakon Sarajevskog atentata na nadvojvodu Franju Ferdinanda Habzburškog, u valu masovnih hapšenja protivnika režima. Najprije je bio zatvoren u gradskoj tamnici u Splitu, potom u Šibeniku, Mariboru i u zatvoru Graz-Karlau (Justizanstalt Graz-Karlau), koji se i danas nalazi u četvrti Gries grada Graza.

U Šibeniku je, zajedno s ostalim osumnjičenicima, bio kratko zatočen u tvrđavi Svetog Nikole na ulazu u Šibenski kanal, u ćeliji u koju je za vrijeme plime prodiralo more. Uvjeti

putovanja do ostalih tamnica bili su jednako neljudski, a ni boravak u zatvorima u Mariboru i Graz-Karlau nije bio bolji.¹

No, treba dodati da mladi zatvorenici, među kojima je, kao što je poznato, bio i Ivo Andrić, nisu klonuli duhom. Niko je mnogo čitao i prevodio – na primjer poeziju Walta Whitmana – o čemu postoje njegovi osobni zapisi koji su danas u moje posjedu. Kao i mnogi drugi zatvorenici, i Niko se u tamnici razbolio. Kako iz zatvora nije smio pisati pisma, a bilježnica koju su zatvorenici dobili na korištenje imala numerirane listove kako se ne bi mogao istrgnuti papir i eventualno po nekome poslati poruka, ispisivao je u nju osjećajna, čeznutljiva pisma voljenoj Flori. Njoj će kasnije tu bilježnicu s dnevničkim zapisima uručiti, i ona će je sačuvati, a danas je također u moje posjedu.

Svim nedaćama robijaškog života usprkos, Niko u tamnici ne gubi vrijeme. Čuva bistrinu uma čitanjem knjiga, pisanjem, učenjem stranih jezika, diskutiranjem sa svojim supatnicima zatvorenicima, ali i crtanjem. Prema fotografiji majke koju je ponio sa sobom, ugljenom i kredom vješto riše njen portret, te daje do znanja da posjeduje i slikarski dar.

Iako je bio osuđen na pet godina zatvora, iz tamnice je Niko bio pušten nakon opće amnestije, i upućen u zagrebačku Bolnicu sestara milosrdnica, gdje ponovno susreće drugove iz tamnice Ivu Andrića i Iva Vojnovića. Odatle piše Flori na Hvar pisma na hrvatskom, a ponekad i na španjolskom ili francuskom, u namjeri da zaobiđe cenzore pisama. Niko je, naime, lako učio strane jezike: govorio je njemački, talijanski, engleski i češki, a služio se španjolskim, francuskim i bugarskim. Po izlasku iz bolnice Niko se vraća u Dalmaciju, te on i Flora Šoljan 1923. stupaju u brak i počinju dijeliti zajednički život, najprije u Splitu a potom u Beogradu.

Niko je s vremenom postigao visok društveni status i solidnu financijsku stabilnost pa Flora nije morala biti zaposlena. No nisu imali djece, kao što ih nije imao ni Nikin brat Jure,

¹ O tome usp. Bartulovićev roman *Moj prijatelj Tonislav Malvasija* (Bartulović 1940) te poglavlje knjige *Rani Andrić „Studije u Marburgu“* (Karaulac 2003: 134–156).

drvodjelac koji je živio u Šibeniku. Stoga Niko i Jure, obojica koncem dvadesetih godina prošlog stoljeća već situirani, uzimaju Anu i Mariju, kćeri njihova pokojnog brata Mate, k sebi na uzdržavanje, odgoj i školovanje, jer je njihova majka, udovica Ruža, teško živjela u Starom Gradu. Po dogovoru s Ružom, mala Ana odlazi Niki u Beograd, a mala Marija Juri u Šibenik.

No sestre blizanke, odjednom tako razdvojene, silno su čeznule jedna za drugom, pa su se braća dogovorila da i Marija dođe k sestrici u Beograd, gdje će pohađati četverogodišnju osnovnu školu, a ljeta će obje provoditi u Šibeniku i u Starom Gradu.

I Niko i Jure, kao i njihove supruge, odnosili su se prema njima s puno ljubavi, kao prema vlastitim kćerima, te su im pružili ne samo opće već i glazbeno školovanje (obje su sestre bile nadarene), pa su tako one kasnije postale glazbenice i svojom profesijom. Konačno, očinski odnos braća su potvrdila oporučnim ostavljanjem cjelokupnog imetka: Jure Mariji, a Niko Ani. One su, pak, svoje stričeve oslovljavale „pape Jure“² i „pape Niko“, doživljavale su ih kao očeve, a njihove supruge kao majke, pa su često znale reći da su imale tri oca i tri majke.

Jedna od strasti Nike Bartulovića bila je fotografija, koju je volio s obje strane objektiva, svjestan njene dokumentarističke, ali i umjetničke snage. Rado je uzimao foto-aparat u ruke i fotografirao svoje bližnje, prizore na koje je naišao, pa i prijatelje i kolege. Isto tako se znao pobrinuti da mnogi, više ili manje važni događaji budu fotografirani, a volio je i sam biti portretiran umjetničkom fotografijom. Njegova je kamera ostala sačuvana i nalazi se danas u mome posjedu.

Tridesetih godina Niko kupuje i uređuje kuću u Beogradu, u ulici Save Tekelije, na broju 4. To mjesto postaje okupljalište Nikinih prijatelja, kako onih koji žive u Beogradu, tako i onih koji su bili u prolazu. Teško je izdvojiti one s kojima je Niko bio najprisniji, ovdje ću to pokušati: Ivo Andrić, Miloš Crnjanski, Ivo Vojnović, Desanka Maksimović, Oskar Tartaglia, Maja Čulić

2 „Pape“ je u ranije doba bilo uobičajeno dječje oslovljavanje oca u Dalmaciji. Porijeklo vodi od talijanskog *padre*, *papà*, latinskog *pater*, a u Dalmaciji se usvaja preko venetskog.

Nižetić, Jorjo Tadić, Ivo Tijardović, Angjeo Uvodić, Tomislav Krizman, Ignjat Job, Jerolim Miše, Nikola Bešević, Zora Petrović, Milena Pavlović-Barilli, Lazar Ličenoski, Lojze Dolinar, Dujam Penić... Popis je sigurno nepotpun.

Obitelji se nešto kasnije pridružuje Florina nećakinja Fani Politeo,³ koja je studirala povijest umjetnosti u Beogradu.

Mala Ana pokazuje izraziti glazbeni talent – s nepunih četrnaest godina nastupa u dvorani Kolarčeve zadužbine s orkestrom, i sve pokazuje da će postati uspješna pijanistica. Međutim, obiteljsku idilu prekida Florina bolest i prerana smrt 1939. godine, a nedugo zatim i početak Drugog svjetskog rata.

Gubitak voljene supruge moglo je zaliječiti jedino more. Potomak obitelji pomoraca utjehu je tražio u plavetnilu pučine i neba, uz smirujući ritam golemog, ali tihog motora na jednom od posljednjih putovanja parobroda *Kraljica Marija*.⁴ Neobičnim spletom okolnosti, upravo dok sam pripremao ovaj rad, u ruke mi je dospio primjerak Bartulovićeve zbirke novela *Ljudi na ostrvu* (Bartulović 1931) s autorovom posvetom: „Dragim prijateljima Boški i Branku Mrvoš za uspomenu na zajednička Mediteranska lutanja – Niko Bartulović“. Dr. Branko Mrvoš bio je odvjetnik iz Zagreba.⁵

S početkom Drugog svjetskog rata, kao što je poznato, Niko napušta Beograd i nakon određenog vremena dolazi u Split. Ana i njezina starija rođakinja Fani Politeo ostaju u Beogradu, u kući u ulici Save Tekelije. Ana nastavlja školovanje a Fani, koja je već diplomirala,

3 U dokumentu *Nationale* (nacional) koji je Bartulović svojeručno ispunio na Sveučilištu u Grazu 1913. godine, naveo je kao svog zastupnika Dr. Antu Politea, odvjetnika, jer je otac Antun, drvodjelac, preminuo u Starom Gradu 1912. Dr. Ante Politeo je iz šire Florine obitelji.

4 O tom parobrodu usp. <https://www.dubrovackidnevnik.rtl.hr/vijesti/grad/parobrod-kraljica-marija-nas-je-najveci-brod-kojega-smo-ikada-imali-dubrovcani-mu-priedili-velicanstveni-docek-uz-pratnje-brodica-i-crkvena-zvona>

5 Podatak iz telefonskog imenika grada Zagreba za 1938. godinu.

lijevo je orijentirana i politički aktivna u pokretu otpora. Upoznaje kompozitora Vojislava Vučkovića, člana tad ilegalne Komunističke partije, i udaje se za njega. Izbijanjem Drugog svjetskog rata oboje se aktivno uključuju u osnivanje Narodnooslobodilačkog pokreta, i djeluju u ilegali. Budući da policija zna da je Vučković komunist i za njim traga, skrovište za njega obezbjeđuju u kući Nike Bartulovića, jer Fani, koja je tamo živjela, nije bila u policijskoj evidenciji. Vučković se skrivao u maloj kuhinjskoj ostavi čija su vrata bila skrivena kuhinjskim ormarom. Neki izvori navode da se s njime krio i slikar Josip Benković, no ja od Ane Bartulović, koja je cijelo vrijeme i za svih tih događaja boravila u istoj kući, za tu činjenicu nikad nisam čuo. Policija je s vremenom posumnjala da bi tu moglo biti sklonište te je nekoliko puta⁶ bezuspješno obavljala pretres. Na koncu su priveli Fani, i pri ispitivanju je mučili. Postavili su i zasjedu, te na vratima, kad je izlazio iz kuće, ustrijelili i ranili Vojislava Vučkovića, koji je, ubrzo nakon što je Fani odvedena, nakanio otići na drugo mjesto. Istoga dana, 25. 12. 1942. oboje su preminuli u zatvoru: Vojislav od posljedica ranjavanja, a Fani od posljedica mučenja.⁷

Ana Bartulović, tada sedamnaestogodišnja djevojka, svjedočila je tragičnom događaju, proživjela i policijsko maltretiranje, ali nije privedena u zatvor. O njoj su se nakon tog događaja brinuli Maja Čulić Nižetić i Magda Politeo, majka ubijene Fani. S Nikom u Splitu i Marijom u Šibeniku dopisivala se porukama potpisanim pseudonimima, koje su putovale neslužbenim kanalima. Nadala se završetku rata i susretu s Nikom, ali svoga papu više nikad nije vidjela.

U maloj zemlji informacije same nađu put. Usprkos plasiranim dezinformacijama da je Niko stradao u unakrsnoj vatri, da je bio žrtva osobne osvete, ili onaj da je poginuo u četnič-

6 Prema internetskim podacima o Fani Politeo, bilo je to čak dvanaest puta!

7 https://sr.wikipedia.org/sr-el/Фани_Политео

kim redovima (koju, nažalost, još uvijek ponavlja *Hrvatski biografski leksikon*),⁸ vrlo brzo se saznalo da je Niko likvidiran, negdje pred dolazak u Topusko, na putu na suđenje koje nije dočekaao. Na taj put koji će se tragično završiti Niko je sproveden iz splitske tamnice – iste one u kojoj je bio zatočen 1914!

Ana je nakon Drugog svjetskog rata nastavila živjeti u Beogradu, gdje je radila kao profesorica klavira u osnovnoj muzičkoj školi „Vladimir Đorđević“ u Jagićevoj ulici. Sestra Marija tješi je stihovima zapisanim u spomenaru: „Najgore su boli koje se moraju kriti, u duši plakati, a nasmijan biti.“ Za uspjehe postignute u odgoju mladih muzičkih talenata Ana Bartulović neočekivano dobiva visoko odlikovanje, ali ga odbija primiti jer to shvaća kao neku vrstu pokušaja naknade za Nikin gubitak. Zbog ratnih trauma, opterećena Nikinom smrću i nakon neuspjelog braka, bori se s depresijom. Uz to, nakon što je odbila primiti odlikovanje, postaje neprijatelj režima, suspektna osoba pod policijskom prismotrom. Stalno uhođena i ozbiljno prestrašena za goli život, napušta Beograd i utočište, do kraja života, nalazi kod svoje sestre blizanke Marije, u našoj obitelji u Šibeniku.

Očito prestrašeni njegovom sudbinom, Nikini prijatelji su utihnuli. Njegovi su lik i djelo odjednom izbrisani, šutnja to potvrđuje. Moglo bi se reći „bila su takva vremena“.

No već pedesetih godina pojavila se i jedna javno dostupna iznimka, ali nepoznata u tadašnjoj Jugoslaviji. Nikin prijatelj iz beogradskih vremena, češko-američki diplomat i znanstvenik Josef Korbel⁹ sa sigurne distance, iz Sjedinjenih Američkih Država, postavlja u svojoj

8 <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1395>

Članak u *Hrvatskom biografskom leksikonu* potpisao je, 1983, Martin Kaminski.

9 Josef Korbel (1909.–1977.), češko-židovskog porijekla, bio je od 1934. u diplomatskoj službi čehoslovačke vlade a od siječnja 1937. do prosinca 1938. ataše za štampu ambasade u Beogradu, kada je upoznao Niku Bartulovića. Nakon njemačke okupacije Čehoslovačke, s obitelji je izbjegao u London. Nakon Drugog svjetskog rata Korbel se vratio u Čehoslovačku, i od svibnja 1946. do 1948. bio veleposlanik (ambasador) u Jugoslaviji. Kad su komunisti došli na vlast u Čehoslovačkoj, Korbel je emigrirao u SAD.

knjizi *Tito's communism* pitanje o Bartulovićevoj sudbini. On ističe da je Niko bio „dokazan jugoslavenski patriot, istinski demokrat i čovjek nesumnjivog osobnog integriteta“ (Korbel 1951: 21). Navodi i činjenicu da je Bartulović u svojim tekstovima kritizirao pronjemačku strategiju princa Pavla, zbog čega su bili cenzurirani. „Nemoguće da je taj čovjek bio reaktivni i izdajnik!“ uzvikuje na kraju Korbel (Korbel 1951: 21), koji se potom čudi poslijeratnom statusu priznatog pisca Ive Andrića, tih godina predsjednika Saveza književnika Jugoslavije pod partijskom kontrolom, usprkos činjenici da je bio posljednji ambasador jugoslavenske vlade u Hitlerovoj Njemačkoj.¹⁰

Jednom sam, negdje sedamdesetih godina i već kao gimnazijalac, na Jugoslavenskom festivalu djeteta u Šibeniku imao priliku razgovarati s Desankom Maksimović. Pokušao sam pričati s njom o Niki, no s osmjehom je prikrila nelagodu i izbjegla neočekivanu temu.

Tada su još trajala „takva vremena“. Ipak, 1982. godine mladi student na Sveučilištu u Zadru porijeklom iz Staroga Grada odlučuje napisati diplomski rad o Bartulovićevoj prozi; profesor Nikola Ivanišin, prvotno iznenađen, ipak prihvaća mentorstvo.¹¹

I za kraj, jedno muzičko nasljeđe. U Nikinoj kući odjekivala je Tijardovićevo glazba. Flora i Niko pjevali su arije iz opereta dok ih je Ana pratila na klaviru. Niko je naučio Anu, a teta Ana mene, pjevati staru bugarsku himnu *Šumi Marica*, neobičnu kompoziciju u kojoj je vesela melodija u suprotnosti s borbenim, ali i tužnim tekstom. Oduševljen bugarskom borbeno-

U Pragu se 1937. rodila njegova kći Marie Jana Korbelova, potom Madeleine (Korbelova) Albright, koja je od 1997. do 2001. bila državni sekretar (ministar vanjskih poslova) Sjedinjenih Američkih Država. Preminula je 2022.

¹⁰ Korbel, međutim, pogrešno navodi da je Ivo Andrić bio i jugoslavenski ministar vanjskih poslova u Stojadinovićevoj vladi (Korbel 1951: 21).

¹¹ Usp. rad dr. sc. Alda Čavića u ovom zborniku radova.

šću, u svojim mladim danima Niko se nadao ujedinjenoj slavenskoj zemlji na dva mora. Žalio je što se to nije ostvarilo. I ideja o koridoru između Austrije i Mađarske, kako bi se spojile Čehoslovačka i Jugoslavija, bila mu je vrlo privlačna. Oduševljavao se idejama Jurja Križanića, i s jednakim žarom je, kao i Križanić, maštao o ujedinjenom slavenskom prostoru, a u njegovom romanu *Na prelomu* književni lik Zvonko, uzbuđen, sa suzom u oku, kliče ove stihove: „A mi ovamo, sa plavog Jadrana, / gđe goli krš cvate, umjesto ruža, / Slavjanstvo hoćemo, sve od Japana / do posljednje hridi kod Pelagruža!“ (Bartulović 1929: 67).

IZVORI

Bartulović 1929: Нико Бартуловић. *На прелому*. Београд: Српска књижевна задруга.

Bartulović 1931: Нико Бартуловић. *Људи на осирву*. Београд: Књижарница Геце Кона.

Bartulović 1940: Нико Бартуловић. *Мој љријашељ Тонислав Малвасија*. Београд: Издавачко и књижарско предузеће Геце Кона.

LITERATURA

Karaulac 2003: Miroslav Karaulac. *Rani Andrić*: Beograd: Prosveta, 134–156.

Korbel 1951: Josef Korbel. *Tito's communism*. Denver: The University of Denver Press.

<https://www.dubrovackidnevnik.rtl.hr/vijesti/grad/parobrod-kraljica-marija-nas-je-najveci-brod-kojega-smo-ikada-imali-dubrovcani-mu-priredili-velicanstveni-docek-uz-pratnje-brodica-i-crkvena-zvona>

https://sr.wikipedia.org/sr-el/Фани_Политео

<https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=6107>

<https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1395>

Jurica Škudar

UNKNOWN FACTS ABOUT NIKO BARTULOVIĆ'S PRIVATE LIFE

Summary

The author Jurica Škudar, a senior conservator at Croatian Conservation Institute in Zagreb, Bartulović's niece Mary's son, who grew up with her uncle, publishes unknown facts and family memories from the writer's private life in the first person and from the first-hand in this paper. Since he originated from a modest island-based family, Niko Bartulović was the only intellectual, and then a successful and award-winning writer and an estimated participant in public and cultural life between two wars. His marriage with Flora Šoljan from Stari grad did not produce a descendant, however, he considered his premature deceased younger brother Mate's daughters, primarily Ana and Marija Bartulović his stepdaughters. Niko Bartulović was a prominent participant in the literary and public life of Belgrade, where he lived with his wife Flora and the musically-gifted girls. Their address was 4 Sava Tekelija St. Fani Politeo, Flora's niece originally from the Old Town on Hvar also joined them later. After Flora's sudden death in 1939, Fani, the member of the resistance, remains in Bartulović's house, where her husband will be hidden later. He will be shot by the police on the threshold of this home, as witnessed by young Ana Bartulović. Both Fani and Vojislav died on the same day in 1942 as victims of Nazi terror. Unknown data published on the writer and his extended family together with the Czech American diplomat, Bartulović's friend in the late 1930s testimony refutes facts so far repeated in lexicons and encyclopedias regarding Bartulović's ideological commitment and his tragic death. In addition to the paper, pictorial contributions unknown so far are included as well

Keywords: Niko Bartulović's family, writer's private life, direct testimonies

PRILOZI: FOTOGRAFIJE

Niko Bartulović, 1912. godine

Flora i Niko Bartulović

*Niko Bartulović sa dva druga, slikano u Starom Gradu, Jorjo Tadić lijevo od Nike, desni drug nepoznat,
foto: studio Ruljančić, Stari Grad (1909)*

*Niko Bartulović s prijateljima, članovima kazališne družine „Petar Hektorović”,
foto: studio Ruljančić, Stari Grad (1909)*

Ana Bartulović s učenicima Muzičke škole u dvorištu kuće u ulici Save Tekelije 4, gdje su često vježbali uz pratnju na njenom klaviru. Sasvim desno u tamnoj haljini Fani Politeo.

Niko Bartulović na veselom banketu, godina nepoznata

Niko Bartulović prigodom svečane predstave u Narodnom pozorištu za Dalmaciju, u čast kraljice Marije (sjedi treća zdesna, u sredini njena zastava)

Izlet brodom književnika PEN kluba u Veneciju. Drugi slijeva Miloš Crnjanski, treći Niko Bartulović, sjedi Desanka Maksimović, peti slijeva Milan Kašanin. Prvi zdesna (s naočalama) Krklec

Niko Bartulović s članovima Jadranske straže

Na brodu, izlet PEN kluba: Desanka Maksimović, Milan Kašanin, Ranko Mladenović, Milan Bogdanović, Niko Bartulović i Miloš Crnjanski

mraz. Juttenberg je mraz
za Lutera.
Michael Angelo je prvi pedagoški
kulturolog uopće u svojim Rimskim
Pisanim. To je prvi koji je govora
kao oblik arhitekture. Najvažniji
je ne ~~na~~ imitacija nego
Prava, ali vama je treba razumjeti
Viktor Hugo / Victor Hugo

Le theme de mort
Il y a bien des
troupeaux qui s'agitent
dans la nuit
le jour est la vie des choses
mais la nuit c'est la
vie des choses.
E. Zola
L'empire de la nuit
de l'homme qui se batte
avec le jour.
Flaubert (Dobro)
Amoral - c'est un contact tactile
entre deux personnes, sans
bles, et vertueux.

Perturbare Nika
Paul theodor
Stammeslingene 1,
Dachau, Altbayern

des selenshchik (odna mraz
dopis) abhaegt; die
Schneidlinge seien aber
schwach und blaß, und
die Handchrift kaum le-
selich; der wird wohl
mit Angst und Mühsal
mit aller Leiden schaffet les
und wieder lesen, bald die
den, bald einen andern
herausbringen, und, wenn
er ein Wort richtig entziffert
zu haben glaubt, dieses als
die Schlüssel für die Deu-
tung des Ganzen be-
nützen; aber das Ende
ist immer nur wieder
der Anfang - die Ungewis-
sheit. Mit steigender An-
strenge er an das Schrift-
stück hinein; je mehr
er sein Auge anstrengt, de-
sto weniger sieht er; hin-
und wieder fallen auch
seine Augen mit Tränen.

je öfter das geschieht, desto
weniger sieht er; im Laufe
der Zeit werden die Schneid-
linge immer blässer und
undeutlicher, zuletzt un-
moder das Papier, und
ihm bleibt nur sein tri-
menblinder Aug.
Harkegaard (Marie
Baumgarten)
Joch Kummer soll das Meiste
Lohes sein;
der Schmerz macht weise, und
weisheit mehrt die Weisheit,
den schmerzhaft meinten auch die
gütliche Wahrheit:
Das der Wissen zu bekommen
Klein Baume des Lebens
Byron's deime (Manfred)
Die Fesseln vermindern die
des Schwermuttes, die die
physisch wie psychisch
Festigkeit (Manfred)
Od gospodi pičk ne volj moko

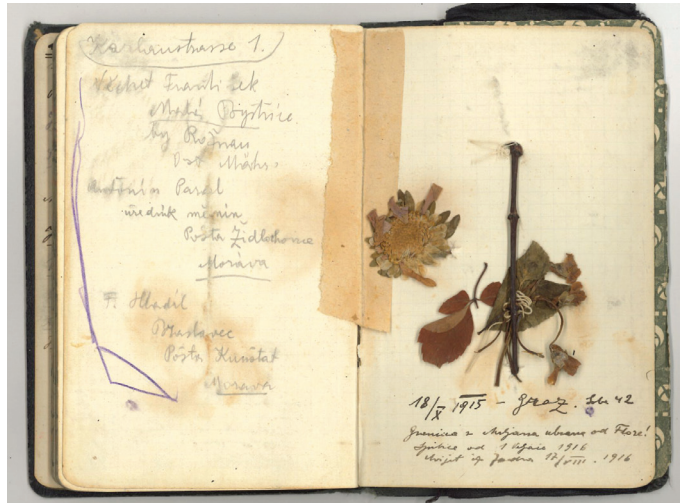
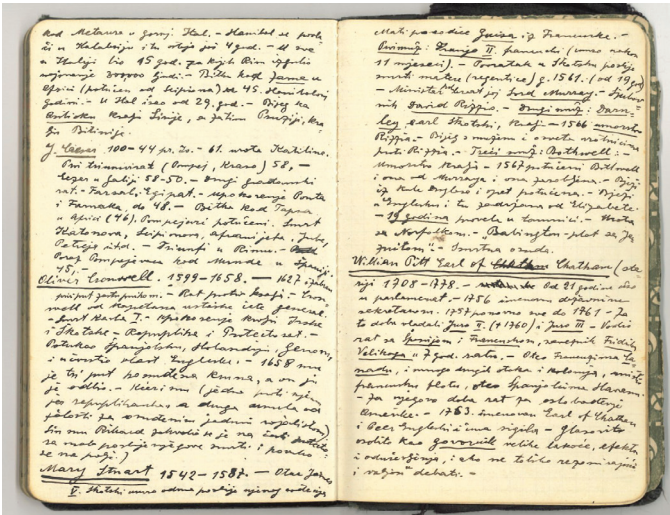
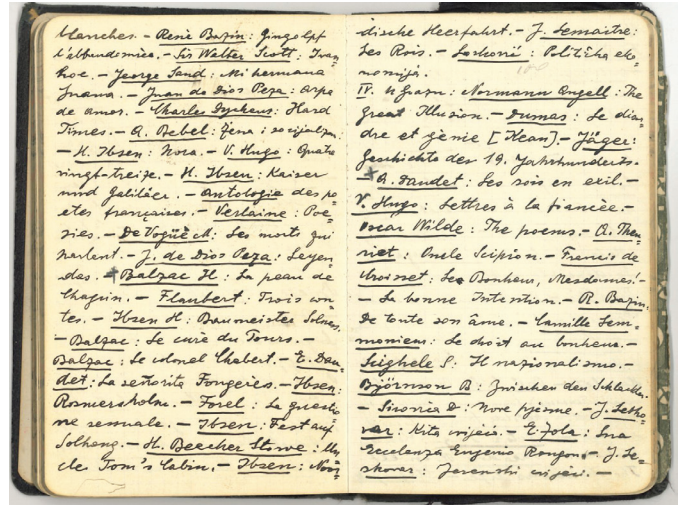
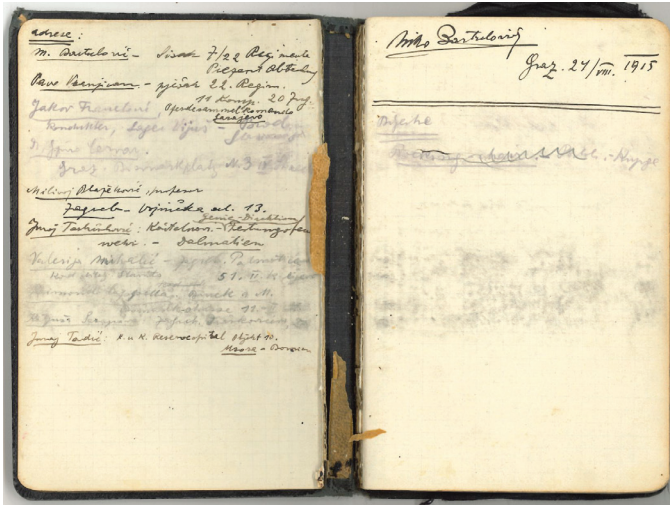
mus; Ich liebe sie, weil die Liebe
sich glücklich macht, weil mir
das Leben natürlich ist, weil mir
gefällt. Ich habe ~~schlecht~~ mit
jedem fühlenden Wesen: Ich
kann ich sie, marken nicht - Ich
aber sieht dem Menschen, dann
hinzu der empfinden, den Gei-
st. (-) Blind wird die Welt da-
durch, dass ein Mensch die meiste
Gewalt ausübt, vorwiegend da-
durch dass ein Sellen in sie
eintritt
Ich liebe ihn bei aller Arbeit: Ich
geniesse ihn.
Ich singe, weil - Ich ein Sänger
bin. - Nach aber gebraucht Ich
denn, weil Ich - Ahnen brauche.
kann zum Lüge gehört nicht
weniger mit, als zum Wahrheit.
Der Geist ist ein Enger, der
sollte ein Europa.
Konraden * Vorrede Rich
Wirte dringe, dritten (Jesul-
schaft); + d. von posten für "Le-
leben" (unruhigen Geistes)
Die Gesellschaft ist heilig

der Verein, dein ~~ein~~ ~~ein~~
die Gesellschaft verbraucht
Dich, den Verein ~~verbraucht~~
verbraucht Du. - K tome
je jedini njegov osnovi
mogu: Der Verkehr ist Welt-
genoss und gehört zu meinen
- selbstgenoss.
On ne peut "Revolutions" "nel" "Grossen"
nung."
dem amtsande sein heisst
mündlich sein
Der ~~ein~~ ~~ein~~ Mensch
verhält sich zu dem Einzelnen, wie
ein ~~ein~~ ~~ein~~ gedachtes Punkt zu einem
Punktpunkt.
Ich nehme mit ~~dem~~ Dank auf,
was die Kultur der Bildung
mir erworben haben; nicht, dass
will ich verwerten, aber Ich
will mich mehr.
Alle Praktiken sind meine Werke,
meine Geschöpfe.
Nicht für den Dank, sondern
meine Dank an.
Ja, wenn irgend so wenig kann
sich (Mücken)

ti knjige, gospodini Panovinski
sve knjige sva su oja. U ni-
mi knjige oja su potvorenost
jednostava, onda sa svojim
niti oja, onda sa svojim
niti oja. In kritički
njimi se je kritički pro-
visti sa svojim leksi-
ma (siti boga) kao i navi-
di sa slovom. In kritički
da umjetnost i narod koji
my upotrebu u praksi i on-
stavni arhitekture uočenik.
Da je u to Hoke ston kao
kričnik, pravo je kritički.
In dinge umjetnost slojiti
sa arhitekturni. In pravo je
kričnik, slovom je sa slika sa
jednima i hoj doremi, um-
jiti je oja. Samo u teli-
ke sa neprofitne.
Stavni je ueto monijeti
stave je njime' dogodi
shoviti. On je stavni
sa umjetnici, on je stavni
stave pravo, godi na slika.

das zu hie tride, al' knjige
su potvorenost, dakle ni-
mi stive.
Beje Besti je potvorenost oja.
Arhitekture ~~ni~~ ~~ni~~ pravi je do-
pade. Oja je oja oja oja oja
na sa krate na ~~stavni~~
jednima saivism - klevani
umjetnost. Od galde, avsky
ske, sarmene, onda kosti je
jika, njime - tute. To je
ona dodekone koji je on
Panovinski; ali koja je
je njime jedina oja de
kadeone. - In oja oja oja
je oja galde oja oja de
jale gutnjim oja oja oja
Arhitekture ija njime vlad-
jila umjetnost i njime dinge
sa od njime oja oja oja. In je
doba kad sa podje slika oja
kričnik, umjiti, dte oja
Pafale, klevani galde oja.
U ist dte, stavni oja oja
kata sa i njime oja oja

Citati iz knjiga pročitanih u zatvoru

Nationale

Vor- und Zuname	N. Ko. Bartulović																					
Geburtsort und Land	Kroatien																					
Zuständigkeitssprengel (für eine Fakultät und Studienort)	Stajnsrad na Horom																					
Alter und Religion	20 Jahr alt. röm. Kat.																					
Wohnung der Studierenden	Blagovista 9/II																					
Vorname, Stand und Wohnung seiner Eltern	Stale, Tischlermeister, Stajnsrad																					
Name, Stand, Wohnort seines Vormundes																						
Bezeichnung der Lehranstalt, an welcher der Studierende die Bildung empfangen hat (Vorname, Nachname dieser Anstalt)	K. K. Karl-Ferdinand-Universität in Prag																					
Gelegt ein	K. A. verlesen von																					
Erklärung der Grundlagen, auf welchen der Studierende die Immatrikulation angeht	Prag, Prag, Prag																					
Gegegenstände der Vorlesungen, welche der Studierende zu hören beabsichtigt	<table border="1"> <thead> <tr> <th>Wöchentliche Stunden (Zahl derselben)</th> <th>Name des Dozenten</th> <th>Eigenhändige Unterschrift des Studierenden</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>3</td> <td>Prof. Dr. ...</td> <td></td> </tr> <tr> <td>2</td> <td>Prof. Dr. ...</td> <td></td> </tr> <tr> <td>4</td> <td>Prof. Dr. ...</td> <td></td> </tr> <tr> <td>2</td> <td>Prof. Dr. ...</td> <td></td> </tr> <tr> <td>3</td> <td>Prof. Dr. ...</td> <td></td> </tr> <tr> <td>2</td> <td>Prof. Dr. ...</td> <td></td> </tr> </tbody> </table>	Wöchentliche Stunden (Zahl derselben)	Name des Dozenten	Eigenhändige Unterschrift des Studierenden	3	Prof. Dr. ...		2	Prof. Dr. ...		4	Prof. Dr. ...		2	Prof. Dr. ...		3	Prof. Dr. ...		2	Prof. Dr. ...	
Wöchentliche Stunden (Zahl derselben)	Name des Dozenten	Eigenhändige Unterschrift des Studierenden																				
3	Prof. Dr. ...																					
2	Prof. Dr. ...																					
4	Prof. Dr. ...																					
2	Prof. Dr. ...																					
3	Prof. Dr. ...																					
2	Prof. Dr. ...																					

Universität Graz

Nationale

Vor- und Zuname	N. Ko. Bartulović																											
Geburtsort und Land	Kroatien																											
Zuständigkeitssprengel (für eine Fakultät und Studienort)	Stajnsrad, Stajnsrad																											
Alter und Religion	20 Jahr; röm. Kath.																											
Wohnung der Studierenden	Blagovista 9, II.																											
Vorname, Stand und Wohnung seiner Eltern	Stale, Tischler, ?																											
Name, Stand, Wohnort seines Vormundes																												
Bezeichnung der Lehranstalt, an welcher der Studierende die Bildung empfangen hat (Vorname, Nachname dieser Anstalt)	K. K. Universität in Prag																											
Gelegt ein	K. A. verlesen von																											
Erklärung der Grundlagen, auf welchen der Studierende die Immatrikulation angeht	Prag																											
Gegegenstände der Vorlesungen, welche der Studierende zu hören beabsichtigt	<table border="1"> <thead> <tr> <th>Wöchentliche Stunden (Zahl derselben)</th> <th>Name des Dozenten</th> <th>Eigenhändige Unterschrift des Studierenden</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>3</td> <td>Prof. Dr. ...</td> <td></td> </tr> <tr> <td>2</td> <td>Prof. Dr. ...</td> <td></td> </tr> <tr> <td>2</td> <td>Prof. Dr. ...</td> <td></td> </tr> <tr> <td>3</td> <td>Prof. Dr. ...</td> <td></td> </tr> <tr> <td>2</td> <td>Prof. Dr. ...</td> <td></td> </tr> <tr> <td>1</td> <td>Prof. Dr. ...</td> <td></td> </tr> <tr> <td>1</td> <td>Prof. Dr. ...</td> <td></td> </tr> <tr> <td>10</td> <td></td> <td></td> </tr> </tbody> </table>	Wöchentliche Stunden (Zahl derselben)	Name des Dozenten	Eigenhändige Unterschrift des Studierenden	3	Prof. Dr. ...		2	Prof. Dr. ...		2	Prof. Dr. ...		3	Prof. Dr. ...		2	Prof. Dr. ...		1	Prof. Dr. ...		1	Prof. Dr. ...		10		
Wöchentliche Stunden (Zahl derselben)	Name des Dozenten	Eigenhändige Unterschrift des Studierenden																										
3	Prof. Dr. ...																											
2	Prof. Dr. ...																											
2	Prof. Dr. ...																											
3	Prof. Dr. ...																											
2	Prof. Dr. ...																											
1	Prof. Dr. ...																											
1	Prof. Dr. ...																											
10																												

Universität Graz

Nationale.

Vor- und Zuname	N. Ko. Bartulović																					
Geburtsort und Land, Matrikulationsort	Stajnsrad-Kroatien																					
Zuständigkeitssprengel (für eine Fakultät und Studienort)	Stajnsrad-Kroatien																					
Alter und Religion	20 Jahr. röm. Kat.																					
Wohnung der Studierenden	Blagovista 9/II																					
Vorname, Stand und Wohnung seiner Eltern	Stale																					
Name, Stand, Wohnort seines Vormundes	N. Ko. Bartulović, Stajnsrad																					
Bezeichnung der Lehranstalt, an welcher der Studierende die Bildung empfangen hat (Vorname, Nachname dieser Anstalt)	K. K. Universität in Prag																					
Gelegt ein	K. A. verlesen von																					
Erklärung der Grundlagen, auf welchen der Studierende die Immatrikulation angeht	Mitteilungsbül.																					
Gegegenstände der Vorlesungen, welche der Studierende zu hören beabsichtigt	<table border="1"> <thead> <tr> <th>Wöchentliche Stunden (Zahl derselben)</th> <th>Name des Dozenten</th> <th>Eigenhändige Unterschrift des Studierenden</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>2</td> <td>Prof. Dr. ...</td> <td></td> </tr> <tr> <td>3</td> <td>Prof. Dr. ...</td> <td></td> </tr> <tr> <td>2</td> <td>Prof. Dr. ...</td> <td></td> </tr> <tr> <td>3</td> <td>Prof. Dr. ...</td> <td></td> </tr> <tr> <td>2</td> <td>Prof. Dr. ...</td> <td></td> </tr> <tr> <td>3</td> <td>Prof. Dr. ...</td> <td></td> </tr> </tbody> </table>	Wöchentliche Stunden (Zahl derselben)	Name des Dozenten	Eigenhändige Unterschrift des Studierenden	2	Prof. Dr. ...		3	Prof. Dr. ...		2	Prof. Dr. ...		3	Prof. Dr. ...		2	Prof. Dr. ...		3	Prof. Dr. ...	
Wöchentliche Stunden (Zahl derselben)	Name des Dozenten	Eigenhändige Unterschrift des Studierenden																				
2	Prof. Dr. ...																					
3	Prof. Dr. ...																					
2	Prof. Dr. ...																					
3	Prof. Dr. ...																					
2	Prof. Dr. ...																					
3	Prof. Dr. ...																					

Universität Graz

Nationale.

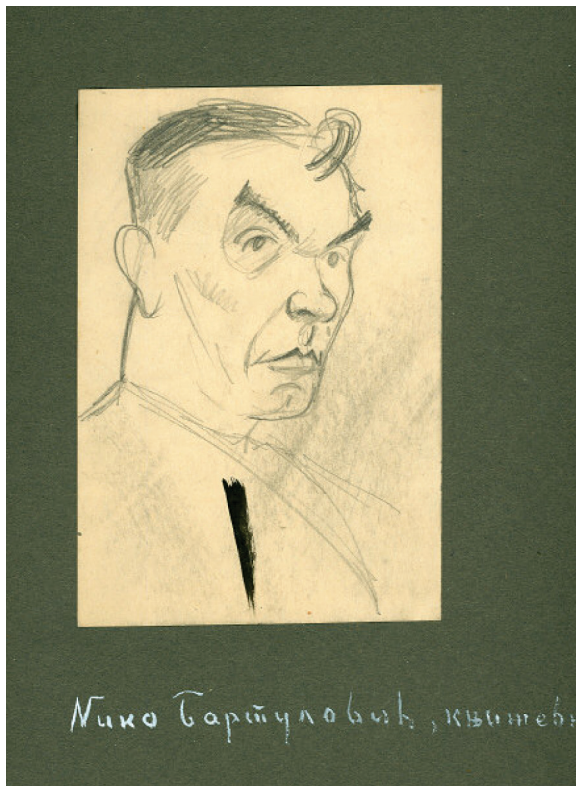
Vor- und Zuname	N. Ko. Bartulović																											
Geburtsort und Land, Matrikulationsort	Stajnsrad-Kroatien																											
Zuständigkeitssprengel (für eine Fakultät und Studienort)	Stajnsrad-Kroatien																											
Alter und Religion	20 Jahr. röm. Kat.																											
Wohnung der Studierenden	Blagovista 9, II																											
Vorname, Stand und Wohnung seiner Eltern	Stale																											
Name, Stand, Wohnort seines Vormundes	N. Ko. Bartulović, Stajnsrad																											
Bezeichnung der Lehranstalt, an welcher der Studierende die Bildung empfangen hat (Vorname, Nachname dieser Anstalt)	K. K. Universität in Prag																											
Gelegt ein	K. A. verlesen von																											
Erklärung der Grundlagen, auf welchen der Studierende die Immatrikulation angeht	Mitteilungsbül.																											
Gegegenstände der Vorlesungen, welche der Studierende zu hören beabsichtigt	<table border="1"> <thead> <tr> <th>Wöchentliche Stunden (Zahl derselben)</th> <th>Name des Dozenten</th> <th>Eigenhändige Unterschrift des Studierenden</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>3</td> <td>Prof. Dr. ...</td> <td></td> </tr> <tr> <td>2</td> <td>Prof. Dr. ...</td> <td></td> </tr> <tr> <td>3</td> <td>Prof. Dr. ...</td> <td></td> </tr> <tr> <td>2</td> <td>Prof. Dr. ...</td> <td></td> </tr> <tr> <td>2</td> <td>Prof. Dr. ...</td> <td></td> </tr> <tr> <td>2</td> <td>Prof. Dr. ...</td> <td></td> </tr> <tr> <td>2</td> <td>Prof. Dr. ...</td> <td></td> </tr> <tr> <td>10</td> <td></td> <td></td> </tr> </tbody> </table>	Wöchentliche Stunden (Zahl derselben)	Name des Dozenten	Eigenhändige Unterschrift des Studierenden	3	Prof. Dr. ...		2	Prof. Dr. ...		3	Prof. Dr. ...		2	Prof. Dr. ...		2	Prof. Dr. ...		2	Prof. Dr. ...		2	Prof. Dr. ...		10		
Wöchentliche Stunden (Zahl derselben)	Name des Dozenten	Eigenhändige Unterschrift des Studierenden																										
3	Prof. Dr. ...																											
2	Prof. Dr. ...																											
3	Prof. Dr. ...																											
2	Prof. Dr. ...																											
2	Prof. Dr. ...																											
2	Prof. Dr. ...																											
2	Prof. Dr. ...																											
10																												

Universität Graz

Upisni listovi
Niko Bartulovića
s Univerzitetu u Gracu,
izvor: Universitätsarchiv Graz

Niko Bartulović, portret 1930-ih

Karikatura Nike Bartulovića, autor: Pjer Križanić

- Абрамић, Михо 352
Агичић, Дамир 248
Адамовић, Драгослав 257
Алачевић, Милан 330
Албрехт, Фран (Fran Albrecht) 309
Алваро, Корадо (Corrado Alvaro) 353
Александар I Карађорђевић, краљ 10, 88, 91, 227, 243
Алексић, Јана 280
Алфиревић, Силвије 86
Амендола, Ђовани (Giovanni Amendola) 330
Андрић, Иво 8–11, 15, 20, 22, 23, 26, 38, 51, 54, 79, 91, 99, 100, 103, 104, 110, 111, 117–119, 128, 129, 131, 141, 166, 167, 181, 198–200, 225, 226, 228, 234–236, 239, 240, 243, 251–264, 268, 269, 271, 278, 279, 281–294, 296–300, 305, 324, 369, 370, 374
Андрић, Никола 312
Анђелиновић, Будислав Грга (Budislav Grga Angjelinović) 37, 58
Анђелиновић, Данко 109, 148
Анић, Анте 39, 42
Аралица, Антун 342
Арцибашев, Михаил (Михаиил Петроович Арцыбашев) 108
Аудизи, Емануеле (Emmanuele Audisi) 353

Бабић, Љубо 287
Бакотић, Лујо 29, 30, 41, 42
Баљак, Душан 33
Банац, Перо 41
Бандић, Милош 257, 258
Барац, Антун 18
Барач, Јосип 39
Барбић, Сава 39
Барић, Хенрик 351, 352
Барт, Ролан (Roland Barthes) 292
Бартулица, Милостислав (Милослав) 37, 109, 326
Бартуловић, Ана 254, 367, 368, 370, 373, 374
Бартуловић, Антун Вицко 367, 368
Бартуловић, Јуре 369, 370
Бартуловић, Марија (рођ. Урлић) 367, 368, 370, 373
Бартуловић, Мате 368
Басара, Светислав 264
Батушић, Славко 148
Бибел, Август (August Bebel) 184
Беговић, Милан 346
Безић Филиповић, Бранка 352
Бенешић, Јулије 234
Бенковић, Јосип 372
Берош, Јосип 38, 39
Бертини, Франческа (Francesca Bertini) 335
Бешевић, Никола 9, 371

Бианкини, Јурај 83, 146
Бирчанин, Илија 83
Бјеловучић, Никола Звонимир 317
Бланшо, Морис (Maurice Blanchot) 284, 285, 291, 292, 300
Богдановић, Милан 183, 185, 243, 245, 352
Бодлер, Шарл (Charles Baudelaire) 340
Божич, Софија 51, 52, 246
Божовић, Григорије 244
Бона, Луко 35, 39
Бонтемпели, Масимо (Massimo Bontempelli) 153, 339, 344–361
Борко, Божидар (Božidar Borko) 318
Ботић, Лука 171, 181
Ботица, Стипе 19
Бошковић, Иван 54, 85, 246, 331
Бошковић-Стули, Маја (Maja Bošković Stulli) 18
Брежина, Отокар (Otokar Březina) 109
Бродел, Фернан (Fernand Braudel) 239
Броз Тито, Јосип 58
Будак, Миле 148
Буквић, Никола 41
Булат, Едо 81, 243
Бурдије, Пјер (Pierre Bourdieu) 150
Бућин, Јован 40

Валери, Пол (Paul Valéry) 157, 158, 163, 164, 165, 169, 172, 293
Варешанин, Марјан 184, 228

Векарић, Живко 352
Велмар-Јанковић, Светлана 99
Верга, Ђовани (Giovanni Verga) 154
Вестфал, Берtrand (Bertrand Westphal) 155
Ветрановић, Мавро 122, 170
Видаковић, Милош 325
Визнер, Љубо (Ljubo Wiesner) 324, 347
Виловић, Ђуро 77, 80, 87, 148
Вилперт, Геро фон (Gero von Wilpert) 292
Винавер, Станислав 272, 292
Витошевић, Драгиша 101
Вишњић, Чедомир 17, 51, 132, 189
Влашки, Станко 292
Војводић, Ђуро 38
Војновић, Иво 9, 39, 99, 103, 108–110, 122, 123, 129, 234, 300, 369, 370
Вочтел, Ендрју Барух (Andrew Baruch Wachtel) 150
Вошњак, Богумил (Bogomil Vošnjak) 110, 111, 311, 317
Вранеш, Бранко 251–269
Врањицан, Павле 143
Вујић, Владимир 244
Вуковић, Ђорђије 101
Вукотић, Божидар 39
Вукотић, Ђуро 33, 39
Вуксановић, Миро 247, 267, 302
Вучковић, Војислав 372
Вучковић, Радован 281, 286

Гајар, Мишел (Michel Gaillard) 289
Гарето, Елда (Elda Garetto) 331, 335
Геминд, Карл (Karl Gemind) 94
Георгијевић, Крешимир 149
Гербран, Ален (Alain Gheerbrant) 161
Гете, Јохан Волфганг фон (Johann Wolfgang von Goethe) 163
Глигоријевић, Бранислав 82, 84, 242, 243
Глигорић, Велибор 244
Глонар, Јожа (Joža Glonar) 309
Говекар, Фран (Fran Govekar) 309
Говони, Корато (Corrado Govoni) 330
Гојковић, Јефто 39
Голубовић, Видосава 101
Горки, Максим (Максим Горький) 111, 236
Гоцано, Гвидо (Guido Gozzano) 336
Гргић Мароевић, Ива 340, 347
Гргур Нински 16
Гризогоно, Иван (Ivan Grisogono) 39
Гризигоно, Првислав (Prvislav Grisogono) 38
Грол, Милан 245
Громовић, Милан 157–178
Гулић, Милан 27–47, 128
Гундулић, Иван 170

Д'Анунцио, Габријеле (Gabriele D'Annunzio) 238
Давидовић, Љубомир 68, 83, 88, 242

Даничић, Ђуро 19
Даутовић, Мирко 244
Дебељак, Антон (Anton Debeljak) 321
Дежељин, Весна 346
Декарт, Рене (René Descartes) 286
Деледа, Грација (Grazia Deledda) 154, 354
Делић, Јован 257, 286
Дементровић, Јурај 234
Дерида, Жак (Jacques Derrida) 275, 277, 282, 283
Деспот, Игор 31
Димитријевић Апис, Драгутин 228–230
Димовић, Ђуро 17
Долинар, Лојзе (Lojze Dolinar) 9, 371
Доминковић, Кристо 38–40
Донат, Бранимир 79, 82, 85, 341, 347
Достојевски, Фјодор Михајлович (Фёдор Михайлович Достоевский) 283, 309, 310, 354
Драгишић, Никола 330
Дринковић, Мате 38
Дујшин, Дубравко 339, 355–360
Дулибић, Франо 347
Дучић, Јован 119, 122, 123, 125, 235

Ђалски, Ксавер Шандор (Ksaver Šandor Gjalski) 283
Ђорђевић, Бојан 9
Ђукић Перишић, Жанета 23, 128, 252, 261, 286
Ђурић, Милош Н. 329

Ђурић, Силвија 101

Елијас, Камелија (Camelia Elias) 289, 291, 292, 300

Жакула, Стеван 83

Жерајић, Богдан 184, 228

Живадиновић, Стојан 147

Живановић, Милан 29, 32, 33, 36, 40

Живковић, Зоран 161

Жид, Андре (Andre Gide) 354

Жупанчич, Отон (Oton Župančič) 17, 54, 57, 79

Жутић, Никола 24, 38, 50, 52, 77–96, 240, 252, 258, 313, 316

Звево, Итало (Italo Svevo) 353

Зечевић, Дивна 18

Златапер, Шипио (Scipio Slataper) 330

Зола, Емил (Émile Zola) 309

Зорец, Иван (Ivan Zorec) 320

Зрињски, Петар 170

Ибровац, Миодраг 351

Иванић, Душан 15–26, 254, 258

Иванишин, Никола 374

Ивчевић, Вицко 33

Игњатовић, Јаков 22

Јагић, Ватрослав 19
Јакир, Александар 241, 242
Јакобсен, Пер (Peer Jacobsen) 159
Јандрић, Љубо 257, 263
Јанковић, Милица 256, 287
Јевђевић, Добросав 85, 243
Јевтић, Боривоје 102
Јенко, Август (Avgust Jenko) 54, 57, 58
Јерговић, Миљенко 144, 152, 153
Јеремић, Драган 257
Јерков, Александар 257, 271, 274, 279, 285, 286, 292, 298, 305
Јоб, Игњат 9, 39, 347, 348, 371
Јовановић, Ћорђе 244
Јовановић Змај, Јован 122
Јовановић, Слободан 88, 311
Јовановић Пижон, Јован 88
Јурковић, Љубо 39
Јукић, Лука 228
Јустис, Алвин (Alvin Eustis) 353, 362

Калев, Вјекослав 149
Калитерна, Фабјан 330
Камински, Мартин 373
Караула, Жељко 36
Караулац, Мирослав 38, 129, 252, 297
Караџић, Вук Стефановић 18, 19

Кардарели, Виченцо (Vincenzo Cardarelli) 330
Кардучи, Ђозуе (Giosue Carducci) 340, 344
Каруц, Нико 39
Кастелини, Гвалтијеро (Gualtiero Castellini) 328, 337
Каталинић, Винко 32–33, 35
Кауцки, Карл (Karl Kautsky) 184
Качари, Масимо (Massimo Sacconi) 120
Качић Миошић, Андрија 170
Кашанин, Милан 99, 100, 102–104, 132, 244, 245
Кецмановић, Владимир 264
Кикић, Хасан 139
Кирико, Ђорђо Де (Giorgio De Chirico) 344
Киркегор, Серен (Søren Kierkegaard) 257, 258, 268, 269, 286, 287
Кнежевић, Стијепо 39
Ковачевић, Божидар 147
Ковачић, Иван Горан 139
Козак, Фердо (Ferdo Kozak) 320
Козарчанин, Иво 149
Колар, Славко 148
Комненовић, Мирко 39
Константиновић, Радомир 279, 286, 287
Коњовић, Милан 234, 235
Копитар, Јернеј (Jernej Kopitar) 18,19
Кораћ, Станко 16
Корацини, Серђо (Sergio Corazzini) 336
Корбел, Јозеф (Josef Korbel) 254, 373, 374

Кордић, Сњежана 18
Королија, Мирко 17, 20, 39, 82, 167, 241, 325
Костић, Лаза 102
Костић, Станка 101
Костић Селем, Милица 245, 352
Кочић, Петар 235
Крамер, Алберт (Albert Kramer) 314
Краков, Станислав 234
Крапил, Јарослав 109
Кремију, Бенџамин (Benjamin Crémieux) 353
Крестић, Василије 28
Кризман, Томислав 9, 100, 371
Крлежа, Мирослав 181, 182, 297
Крклец, Густав 79, 245, 352
Крстановић, Константин 38
Крстелъ, Иво 32, 38
Куен-Хедервари, Карл (Károly Khuen-Héderváry), бан 55, 75
Кулишић, Франо 39
Кујунџић, Звонимир 352
Кулунџић, Јосип 245

Лађевић, Петар 50
Лазаревић ди Ђакомо, Персида (Persida Lazarević Di Giacomo) 323–338, 324
Лалић, Иван В. 119
Лежен, Филип (Philippe Lejeune) 287
Леонтић, Љубо 81, 85, 243, 325, 330

Лењин, Владимир (Владимир Ильич Ульянов Ленин) 111, 243
Липовчан, Срећко 31
Личеноски, Лазар 9, 371
Ловрак, Мато 149
Ловрић, Лујо 84
Ловрић, Мирја 119, 240
Ломброзо, Чезаре (Cesare Lombroso) 327
Лукач, Ђерђ (György Lukács) 272, 273
Лукић, Стјепан 283
Лулић, Јерко 352
Лупис Лукић, Иван 352

Љубибратић, Стево 41
Љубинковић, Ненад 101, 105
Љушић, Радош 28

Мајер, Вјекослав 138
Макале, Манфред (Manfred Makale) 28
Маќједо, Јерко (Jerko Machiedo) 38, 325
Маќједо Младинић, Норка (Norka Machiedo Mladinić) 145
Максимовић, Десанка 9, 245, 370, 374
Маљевич, Казимир (Казимир Северинович Малевич) 272
Ман, Томас (Thomas Mann) 354
Мандић, Игор 152
Манојловић, Тодор 245, 351
Манцони, Алесандро (Alessandro Manzoni) 340

Маринети, Филипо Томазо (Filippo Tommaso Marinetti) 341–343
Маринковић, Душан 271, 286, 288–290, 305
Марић, Ђуро 39
Марјановић, Милан 32, 37, 54, 59, 79, 81, 307
Мароевић, Тонко 141, 149
Мартекини, Милош (Miloš Martecchini) 347
Мартић, Милош 38
Марчетић, Милован 264
Масарик, Томаш (Tomáš Masaryk) 16, 57, 77, 87, 89, 92, 231
Матавуљ, Симо 15, 17, 20–22, 26, 172, 254
Матић, Душан 257
Матицки, Миодрaг 101
Матош, Антун Густав 316, 342
Матошић, Јоса 342
Матулић, Роко 50
Матулић, Руско 50
Мачек, Влатко 52, 246
Маша Галатерија, Маринела (Marinella Mascia Galateria) 353
Машић, Бранко 8, 51, 100, 101, 103–105, 110, 129, 141, 234, 235, 252, 281
Медаковић, Богдан 234
Медини, Чедомиљ 313
Мештровић, Иван 40, 329, 330
Мештровић, Петар 330
Мијушковић, Славко 35
Микаља, Јаков (Giacomo Micaglia) 19
Миланко, Сандра 339–364, 341, 342, 345

Милековић, Иван 240
Милићевић, Вељко 324
Миличић, (Јосип) Сибе 7, 8, 17, 92, 117, 118, 121, 147, 167, 230
Милишић, Васо 41
Милишић, Миће 41
Милованчев, Никола 87, 91
Милошевић, Момчило 102
Милошевић, Никола 257
Милутиновић, Коста 30, 32, 33, 39
Милчиновић, Адела 109
Милчиновић, Андрија 283
Миљковић, Брана 244
Митиновић, Димитрије 325
Митровић, Марија 307–322
Мићевић, Коља 165
Михаиловић Дража, Драгољуб 54, 62
Михалић, Стјепан 149
Миџор, Никола 40
Мише, Јероним 9, 371
Младеновић, Живомир 23
Младеновић, Ранко 245, 352
Мрвош, Бранко 371
Мурадбеговић, Ахмед 148
Мусолини, Бенито (Benito Mussolini) 245

Назор, Владимир 245, 311
Накићеновић, Саво 39
Наметак, Алија 139
Немец, Крешимир 271, 280, 286, 287, 290, 291, 293, 305
Ненезић, Зоран 89
Ненин, Миливој 97–114, 236, 281
Нижетић, Маја 9, 23, 38, 128
Николић, Миховил 108
Николић, Рикард 108
Николић, Часлав 247
Ниче, Фридрих (Friedrich Nietzsche) 284
Новак, Виктор 77, 79, 81, 90, 91
Новак, Грга 79, 109
Новак, Јанже (Janže Novak) 58
Новак, Фердинанд (Ferdinand Novak) 58
Новаковић, Коста 84
Новаковић, Стојан 19
Новачан, Антон (Anton Novačan) 100, 101, 110, 281

Његош, Петар II Петровић 119, 122, 171

Обрадовић, Доситеј 16, 18, 19, 89–91, 311
Огњеновић, Вида 352
Озимо, Бруно (Bruno Osimo) 355, 359
Олбрајт, Мадлен (Madeleine Albright) 254
Онофри, Артуро (Arturo Onofri) 330

Ортеман, Мари-Жан (Marie-Jeanne Ortemann) 296

Павелић, Милан 340, 361

Павић, Милорад 98

Павлек, Миховил-Мишкина 138

Павловић, Јосип 330

Павловић, Цвијета 155

Павловић-Barilli, Милена 9, 371

Палавестра, Предраг 257, 271, 287, 297, 298, 305

Палацески, Алдо (Aldo Palazzeschi) 336

Пандуровић, Сима 80, 230, 231

Панзини, Алфредо (Alfredo Panzini) 354

Пантић, Михајло 257, 286

Папини, Ђовани (Giovanni Papini) 324, 325, 328, 329, 335

Парежанин, Ратко 80

Пасек, Звонимир (Zvonimir Passek) 329

Пауновић, Александра 254, 271–305

Пашић, Никола 31, 40, 84, 88

Пенић, Дујам 9, 371

Перић, Иво 40

Перковић, Стево 148

Перовић, Стево 38

Петрановић, Јеремија 39

Петрач, Божидар 341–343

Петриновић, Иво 38, 40, 43

Петрић, Хрвоје 248

Петров, Александар 101, 286, 293
Петровић, Вељко 132, 244
Петровић, Драган 158
Петровић, Зора 9, 371
Петровић, Јасминка 141
Петровић, Петар 108
Петровић, Предраг 179–194
Петровић, Растко 147, 180
Петровић, Светислав 244
Петковић Дис, Владислав 230, 231
Пећанац, Коста 83
Пивко, Људевит (Ljudevit Pivko) 58
Пилић, Габро 342
Пирандело, Луиђи (Luigi Pirandello) 154, 346, 347, 354
Пиштало, Владимир 119, 264
Плут, Милан (Milan Plut) 54, 58
Политео, Анте 371
Политео, Магда 372
Политео, Фани 371, 372
Полић-Камов, Јанко 325, 342
Поповић, Богдан 351, 352
Поповић, Васиљ 79, 81
Поповић, Ћуро 41
Поповић, Павле 18, 19
Поповић, Радован 266, 267
Потокар, Тоне (Tone Potokar) 321

Прегарац, Раде 347
Прерадовић, Петар 99, 108, 122
Прецолини, Ђузепе (Giuseppe Prezzolini) 328, 329
Прешерн, Франце (France Prešeren) 311
Прибићевић, Светозар 68, 83, 242
Пријатељ, Иван (Ivan Prijatelj) 317
Принцип, Гаврило 54, 189, 229, 232, 332
Прохаска, Драгутин 109, 236, 286
Пуљези, Антон 39
Пушибрк, Димитрије 39

Радић, Љубо 329
Радић, Стјепан 81
Радица, Богдан 359
Радојевић, Мира 28
Радуловић, Јован 192, 193
Радуловић, Марко 11, 195–222
Раичевић, Горана 128, 160, 200, 225–249, 252, 255, 257, 258, 261
Ракић, Милан 189, 191
Рачић, Јакша 87, 91, 92
Рачки, Фрањо 81
Рансијер, Жак (Jacques Rancière) 180
Ребора, Клементе (Clemente Rebora) 330
Ређеп, Драшко 257
Рејмонт, Владислав (Władysław Reymont) 354
Ренгел, Рони (Ronnie Rangel) 291

Ресневич Сињорели, Олга (Olga Resnevič Signorelli) 331

Реста, Катерина (Caterina Resta) 120

Рибар, Иван 83

Ристић, Марко 85, 243, 244

Рици, Данијела (Daniela Rizzi) 331

Роић, Сања 11, 118, 139–156, 145, 347

Ростохар, Михајло (Mihajlo Rostohar)

Руар-Валери, Агата (Agathe Rouart-Valéry) 164

Рубић, Иво 87

Савинио, Алберто (Alberto Savinio) 344

Самартино, Ђузепе (Giuseppe Sammartino) 299

Сарачини Витијело, Елена (Elena Saracini Vitiello) 335

Свободова, Ружена (Růžena Svobodová) 109

Секулић, Исидора 23, 72, 76, 181, 258, 263, 351, 352

Сењановић, Петар 38

Сигеле, Шипио (Scipio Sighele) 327, 328

Сика, Беатриче (Beatrice Sica) 353

Симић, Новак 139

Сињорели, Анђело (Angelo Signorelli) 331

Скерлић, Јелена 234

Скерлић, Јован 17, 37, 62, 70, 102, 104, 109, 189, 229, 230, 332

Слотердајк, Петер (Peter Sloterdijk) 273, 279, 284, 285, 299

Смодлака, Јосип 33, 34, 38

Солар, Миливој 280

Соларић, Павле 18

Софичи, Арденго (Ardengo Soffici) 325, 330
Стајић, Васа 233
Станковић, Борисав 22, 231
Стекети, Лоренцо (Lorenzo Stecchetti) 340
Стефанини, Вјекослав (Luigi Stefanini) 38
Стефановић, Светислав 80, 244
Стоиљковић, Дејан 264
Стојадиновић, Милан 245, 246, 374
Стојановић Пантовић, Бојана 271, 289, 290, 305
Ступарић, Ђани (Giani Stuparich) 330
Суваљко, Ружа 368
Сузини-Анастопулос, Франсоаз (Françoise Susini-Anastopoulos) 288, 292, 293
Супило, Франо 40, 54, 59

Тадих, Јорџо 9, 371
Тарковски, Андреј (Андрей Арсеньевич Тарковский) 285
Тартаља, Гвидо 167, 352
Тартаља, Иво 23, 38, 258, 260, 261, 263
Тартаља, Оскар (Oskar Tartaglia) 9, 23, 31, 38, 40, 41, 56, 129, 160, 225, 228, 233, 262, 313, 325, 328, 370
Тешић, Гојко 80, 81, 101, 149
Тијардовић, Иво 9, 371, 374
Тодоровски, Звонко 141
Толстој, Лав Николајевич (Лев Николаевич Толстой) 354
Томашић, Винко 330
Томић, Јаша 234

Тресић Павичић, Анте 32, 33, 38, 42, 43, 245
Тривунац, Милош 351
Тријић, Весна 201, 206, 213
Трифунровић Бирчанин, Илија 50, 85, 87
Трубар, Примож (Primož Trubar) 16
Трумбић, Анте 33, 40, 81, 83, 328, 329
Туони, Дарио де (Dario de Tuoni) 340
Тургењев, Иван (Иван Сергеевич Тургенев) 354

Ћипико, Иво 17, 92
Ћирјанић, Гордана 119
Ћоровић, Владимир 8, 51–53, 79, 81, 90, 99, 100, 101, 103–105, 109, 111, 129, 141, 147, 180, 183,
186, 234, 252, 281, 283, 331, 351
Ћосић, Бранимир 244
Ћурчин, Милан 78

Уводић, Анђео (Angjeo Uvodić) 9, 371
Ујевић, Тин 31, 37, 54–56, 65, 75, 189, 225, 230, 245, 325, 328, 332
Унгарети, Ђузепе (Giuseppe Ungaretti) 330
Ускоковић, Милутин 292

Фабјанчић, Владислав (Vladislav Fabjančić) 58
Фарчић, Анте 233
Франетовић, Јаков 143
Фракароли, Арналдо (Arnaldo Fraccaroli)
Фрезу, Рита (Rita Fresu) 355, 356
Фуко, Мишел (Michel Foucault) 275, 161

Хајне, Хајнрих (Heinrich Heine) 340
Хаџић, Зорица 106, 111
Хегел, Георг Вилхелм Фридрих (Georg Wilhelm Friedrich Hegel) 274
Хејстад, Уле Мартин (Ole Martin Høystad) 273
Хекторовић, Петар 8, 119, 120, 140, 171
Хесе, Херман (Herman Hesse) 354
Хитлер, Адолф (Adolf Hitler) 245–246
Хорват, Јосип 40
Хорват-Киш, Фрањо 108
Христић, Јован 119, 288, 292
Хусерл, Едмунд (Edmund Husserl) 277

Цанкар, Иван (Ivan Cankar) 17, 54, 57, 97, 107–110, 114, 307–310, 317, 318
Цар Емин, Виктор 17, 108, 110, 245
Цар, Марко 31
Цветићанин, Невен 244
Цветков, Мирко 325
Цветковић, Драгиша 52, 85, 246
Цвијановић, Светислав 252, 287
Цвијић, Јован 184
Цесарец, Аугуст 148
Цигановић, Милан 229
Црњански, Милош 9, 11, 80, 97–103, 111, 114, 117–119, 128, 133, 148, 167, 180, 225, 226, 228–236, 238–240, 243–246, 249, 271, 274, 275, 281, 282, 286, 292, 297, 299, 305, 370
Цувај, Славко 184, 228, 324

Чавић, Алдо 49–76, 374
Чапек, Карел (Karel Čapek) 128, 129
Чеки, Емилио (Emilio Cecchi) 330
Черина, Владимир 11, 37, 54–56, 58–60, 65, 75, 117, 189, 225, 230, 231, 323–326, 328–332, 335, 336, 342
Чехов, Антон Павлович (Антон Павлович Чехов) 354
Чингрија, Мелко 30, 39
Чингрија, Перо 33
Чичин Шаин, Ћиро 82, 85, 310, 325
Чокорило, Ђорђе 84
Чулић, Јерко 23, 38, 262
Чулић (Нижетић), Маја 9, 352, 370, 372

Џацић, Петар 200
Џојс, Џејмс (James Joyce) 340

Шантић, Алекса 79, 82, 106, 241, 243, 311
Шафарик, Павел Јозеф (Pavel Jozef Šafárik) 19
Шеатовић, Светлана 11, 117–137, 118, 145, 163
Шевалије, Жан (Jean Chevalier) 161
Шевић, Милан 311
Шепаровић, Ана 347
Шестов, Лав (Лев Исаакович Шестов) 284
Шиметин Шегвић, Филип 248
Шимић, Антун Бранко 256, 299
Шимуновић, Динко 17

Шишић, Фердо 81, 90
Шкарица, Вјекослав 38
Шкарица, Мате 38
Шкарпа, Цвито 141
Шкудар, Јурица 8–10, 254, 367–376
Шкурла Илијић, Верка 141
Шољан, Флора 368, 369, 370
Шпенглер, Освалд (Oswald Spengler) 158
Штросмајер, Јосип Јурaj (Josip Juraj Strossmayer) 16, 81

САДРЖАЈ

Uvodna reč 7

ПРВИ ДЕО

Душан ИВАНИЋ

Филолошки факултет, Универзитет у Београду

КЊИЖЕВНИ ИДЕНТИТЕТ(И) НИКЕ БАРТУЛОВИЋА

15

Милан ГУЛИЋ

Институт за савремену историју, Београд

НИКО БАРТУЛОВИЋ И ДАЛМАТИНСКИ ИНТЕЛЕКТУАЛЦИ

У ОСВИТ ВЕЛИКОГ РАТА

27

Aldo ČAVIĆ

Muzej Staroga Grada

JUGOSLAVENSTVO NIKE BARTULOVIĆA – POSLJEDNJA OBRANA

49

Nikola ŽUTIĆ

Institut za savremenu istoriju, Beograd

IDEOLOGIJA I POLITIKA NIKE BARTULOVIĆA 1918–1941.

77

Миливој НЕНИН

Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду

НИКО БАРТУЛОВИЋ КАО УРЕДНИК *КЊИЖЕВНОГ ЈУГА*

97

ДРУГИ ДЕО

Светлана ШЕАТОВИЋ

Институт за књижевност и уметност, Београд

НИКО БАРТУЛОВИЋ ИЗМЕЂУ КОНТИНЕНТАЛНЕ И МЕДИТЕРАНСКЕ ЕВРОПЕ 117

Sanja ROIĆ

Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu

IDEJA JADRANA U OPUSU NIKE BARTULOVIĆA 139

Милан Б. ГРОМОВИЋ

Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Одсек за српску књижевност

МЕДИТЕРАНСКА НАДАХНУЋА НИКЕ БАРТУЛОВИЋА 157

Предраг ПЕТРОВИЋ

Филолошки факултет, Универзитет у Београду

НА ПРЕЛОМУ НИКЕ БАРТУЛОВИЋА КАО РОМАН ЈЕДНЕ ГЕНЕРАЦИЈЕ 179

Марко М. РАДУЛОВИЋ

Институт за књижевност и уметност, Београд

ТАМНИЧКО ИСКУСТВО У БАРТУЛОВИЋЕВОЈ ПРОЗИ 195

ТРЕЋИ ДЕО

Горана РАИЧЕВИЋ

Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду

НИКО БАРТУЛОВИЋ И МИЛОШ ЦРЊАНСКИ:
ЈУГОСЛОВЕНСТВО ИЗМЕЂУ ЛЕВИЦЕ И ДЕСНИЦЕ 225

Бранко М. ВРАНЕШ

Филолошки факултет, Универзитет у Београду

ИВО АНДРИЋ И НИКО БАРТУЛОВИЋ У КЊИЖЕВНОМ ДИЈАЛОГУ 251

Александра ПАУНОВИЋ
Институт за књижевност и уметност, Београд
ФРАГМЕНТАРНИ ДИСКУРС ИВЕ АНДРИЋА И НИКЕ БАРТУЛОВИЋА.
РАЗГОВОРИ С ДУШОМ: ПОВОДОМ И ОКО *EX PONTA* 271

Marija MITROVIĆ
Универзитет у Трсту
NIKO BARTULOVIĆ I SLOVENAČKA KNJIŽEVNOST 307

Персида ЛАЗАРЕВИЋ ДИ ЂАКОМО
Università degli Studi "G. d'Annunzio", Chieti-Pescara
НИКО БАРТУЛОВИЋ И ВЛАДИМИР ЧЕРИНА 323

Sandra MILANKO
Sveučilište u Zadru
NIKO BARTULOVIĆ KAO TALIJANIST I KNJIŽEVNI PREVODITELJ 339

ЧЕТВРТИ ДЕО

Jurica ŠKUDAR
Zagreb
NEPOZNATE ČINJENICE O PRIVATNOM ŽIVOTU NIKE BARTULOVIĆA 367

PRILOZI: FOTOGRAFIJE 377

ИНДЕКС ИМЕНА 389

НИКО БАРТУЛОВИЋ: ВРТЛОГ ИДЕЈА И ИДЕНТИТЕТА
МЕЂУНАРОДНИ ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИ ЗБОРНИК РАДОВА

*

Издавачи

ИНСТИТУТ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И УМЕТНОСТ, БЕОГРАД
УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА „СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ“, БЕОГРАД
FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
CENTAR ZA KOMPARATIVNOHISTORIJSKE I INTERKULTURNE STUDIJE

*

За издаваче

Др Бојан Јовић
Др Александар Јерков
Dr Filip Šimetin Šegvić

*

Уредници зборника

Др Светлана Шеатовић
Др Сања Роић
Др Марко М. Радуловић

*

Лектор и коректор

Грозда Пејчић

*

Превод резимеа на енглески

Марија Терзић

*

Индекс имена

Александра Секулић
Тања Којић

*

Ауторка фотографија на корицама

Вилма Матулић

*

За изглед књиге заслужна

Лепосава Кнежевић

*

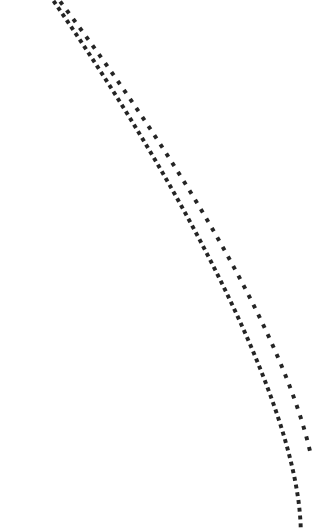
Тираж

300

*

Штампа

Службени гласник

https://doi.org/10.18485/ikum_nbartulovic.2023

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

821.163.4:929 Бартуловић Н.(082)

НИКО Бартуловић : вртлог идеја и идентитета : међународни интердисциплинарни зборник радова / [уреднице зборника Светлана Шеатовић, Сања Роић, Марко М. Радуловић]. - Београд : Институт за књижевност и уметност : Универзитетска библиотека "Светозар Марковић" ; Zagreb : Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturne studije, 2023 (Београд : Службени гласник). - 420 стр. : илустр. ; 20 x 20 cm. - (Едиција Лимес ; књ. 2)

Радови на срп. и хрв. језику. - Тираж 300. - Стр. 7-11: Uvodna reč / Svetlana Šeatović, Marko Radulović, Sanja Roić. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад. - Summaries. - Регистар.

ISBN 978-86-7095-304-8 (ИКУ)

а) Бартуловић, Нико (1890-1945) -- Зборници

COBISS.SR-ID 119333641

